

॥ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ यद्यपि गतपथ द्वितीयकाण्डीय-सायणाचार्यकृत भाष्यस्य विशुद्धैकपुस्तकस्यापि लाभाय बहु यतितम्, क्रमव्यत्यासदोष सुररीकृत्यैवैतत्सम्पादनतः पूर्वं मेव द्वितीयकाण्डं सम्पादितञ्च, इत्त तथापि न कथमपि फलितं मे मनोरघट्टमेण, न ह्यद्याप्यभिलपित-रूप मेकमपि तत्पुस्तकमवापीति; तदनन्त्यगत्या बह्वशुद्धाना दर्शानेवावलम्ब्यातिशयमतः कष्टतय समपाद्येतदय्य संशोधनम् ।

तदेतद्वितीयकाण्डस्य पाठान्तरादिस्थानबोधनाय सङ्गृहीताना तेषां मादर्शपुस्तकानां मेधं नामधेशानि कल्पितानि—

- क = ३५३-पञ्चात्मकम्, १६८६ संवत्तिखितम्, पूर्णम् ।
 ख = १०८-पञ्चात्मकम्, १६५८ संवत्तिखितम्, पूर्णम् ।
 ग = डा० वेबर सम्पादितम्, ख०-१८४८-बार्लिङ्गमुद्रितम्, पूर्णम् ।
 घ = भजमेर वैदिकयन्त्रालये १८५८ संवत्तिमुद्रितम्, पूर्णम् ।
 ङ = ८१-प०, श्याद दिशताब्दधिककालीनम्, पूर्णम् ।
 च = डा० वेबरेणाविलुप्ताक्षराणि विचित्र्य समाहृतं ग मुद्रितम् ।
 छ = २१-पञ्चात्मकम्, १८२६ ख०-लिखितम्, पूर्णम् ।
 ज = श्रीरामपुरकलेजीयन्तु 'च'तोऽविभिन्न मिति परित्यक्त मिव ।
 एतेषु अष्टसादर्शपुस्तकेषु कादीनि चत्वारि मूलस्य, अपराणि भाष्यस्येति वेद्यम् । किञ्च ग पुस्तकमवलम्ब्यैव मुद्रितं घ पुस्तक-
 गम्यत इति तयोरेकत्वं मेव तत्त्वतः ।

एतस्मिन् हि काण्डे अग्न्याधानम्, पुनाराधानम्, पवमाने
 ध्यादि, अग्निहोत्रम्, पिण्डपितृयज्ञ, आश्रयवेष्टिः, दांशा

यष्टिर्वसिष्ठेष्टिर्वा, चातुर्मास्यानि च समाध्यातानि । वैश्वदेव-
यागः, वरुणप्रधासयागः साकमेधयागः, पिष्टयागः, त्र्यम्बक-
यागः, शुनसीर्यश्च चातुर्मास्यावयवभूता एवेति तेषां द्वैव विहिताः ।
सर्व एवेते यागा आधानानन्तरमाविन इति चम्याधान पुनराधा-
नयोः सर्वपूर्ववर्त्तित्वेनेह विधान माध्यातम् । अग्निहोत्रं हविर्यज्ञानां
प्रकृतिरिति पिण्डपिष्टयज्ञादीना मिहाप्राधान्यम् । चातुर्मास्य-
यागो भवति त्रिपर्वा ; तत्र तस्य वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्व, वरुण-
प्रधासाख्यं द्वितीयम्, साकमेधाख्यं तृतीयम्, पिष्टयज्ञत्र्यम्बक-
हवि.शुनासीर्याणां तु तदङ्गत्वम् । अपि वा चतुष्पर्वेष्वपि
चातुर्मास्ययागः, तत्र शुनासीर्यं चतुर्थं पर्व, परं न तस्या-
नुष्ठानस्य वैश्वदेवादेरिव कालनियम इत्येव विधेयः । तदत्र
“अक्षय्यं ह वै सुकृतम् (५५० ४ ब्रा०)”—इत्यस्य सायणीयं भाष्यं
द्रष्टव्यम् । तदेव माधानपुनराधानयोः सर्वकर्मसु व्यवहार्यत्वात्
सर्वकर्मतः पार्थक्य मिति सर्वतो भिन्नत्व मङ्गीकृतम्, ततोऽन्या-
वग्निहोत्रचातुर्मास्याविवेह प्रधानतो विहितावित्येव मन्तव्यम् । अतः
एवोक्तं श्रीमता सायणाचार्येण द्वितीयकाण्डीयभाष्योपक्रमे—

“आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।

चातुर्मास्यानि सप्तश्व द्वितीयकाण्ड ईरितम्”—इति ॥

अथेतस्य द्वितीयकाण्डस्य सायणीयं भाष्यं तु सर्वधैवाकिञ्चिद्विह-
मेव ; तत्रापि द्वितीयाध्यायादीनां तु टीप्पन्येवाकारि, न
भाष्यम् । तदाह च तत्र स खय मेव, ५८ पृष्ठस्य १६ पङ्क्तौ
द्रष्टव्य मिति शम् ॥

कालीकोठा-नाम-राजन्वती । } श्रीसत्यव्रतशर्मा ।
संवत् १८६१। सृ० १८०६ । } (अथर्वस्यः सामग्र्यम्, आचार्यम्)

॥ अथ मूलशब्दपत्रम् ॥

पशुदम्	शब्दम्	प्र०	ब्रा०	क०	पृष्ठे
निर्भक्ष्याम	निर्भक्ष्याम	१	१	८	३
व्युद्ध	व्युद्धा	१	२	४	१४
गुह्य	गुह्यं	१	२	११	१५
०रिप्यते	०निप्यते	१	४	१५	३६
कुमाराय	कुमाराय वा	१	५	१	५३
०ज्वल०	०ज्वल०	१	५	८ (दिः)	५४
द्वय	०द्वयं	१	५	११	५५
वर्हिषि	वर्हिषी	१	५	१६	५७
ऋतून्	ऋतून्	२	१	११	७८
प्राविश०	प्राविश०	२	१	१४	७८
अचक्रुस्ते	अचक्रुस्ते	२	२	१६	८६
मेवेत्	मेवेत्तु	२	३	४	१०५
हि	हि	२	३	११	१०८
०त्तर	०त्तरां	२	३	१०	१०८
द्वन्द्व	द्वन्द्व	२	३	२३	१११
वागाद्	वागा	२	३	२४	१११
०यदुमहो	०यदुमहो	२	३	२५	१११
०भाये	मभि	२	३	२८	११२

स्त्रोहति	...	स्त्रोहति	...	२	३	३२	...	११२
अयः	...	अय	...	२	३	३३	...	११३
सिति	...	मिति	...	२	४	११	...	१३१
मनुष्यार्था	...	मनुष्याणां	...	३	४	६	...	१८१
मजयत्	...	मजपत्	...	४	३	२०	...	२०८
वारुण्ये	...	वारुण्ये	...	४	३	३०	...	२८२
मदायो	...	मादायो	...	४	४	११	...	३१८
गृहमेधिभ्यो	...	गृहमेधिभ्यो	...	४	४	१४	...	३२०
तिष्ठन् वदन्ति	...	तिष्ठन् वदन्ति	...	५	२	८	...	३४५
जहोति	...	जहोति	...	५	२	११	...	३४५
यज्ञपवीती	...	यज्ञोपवीती	...	५	२	१२	...	३४६
सन्तुह्न	...	सन्तुह्न	...	५	२	१५	...	३४७
प्रस्तर भाजनं	...	प्रस्तरभाजनं	...	५	२	१५	...	३४७
देती मए	...	देतीमए	...	५	२	१५	...	३४७
चर०	...	चर०	...	५	२	२३	...	३४८
राज्यस्या	...	राज्यस्या	...	५	२	२८	...	३५०
प्रयच्छति	...	प्रयच्छति	...	५	२	३३ (द्विः)	...	३५२
इति	...	इति	...	५	२	३३	...	३५२
ज्योक्व	...	ज्योक् च	...	५	२	३८	...	३५४
रुदियेण	...	रुदियेण	...	५	३	१८	...	३८०
चुरः	...	चुरः	...	५	५	५	...	४२१

शतपथब्राह्मण-द्वितीयकाण्डस्य सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (स यदा इतश्चेतश्च १ अ० १ ब्रा०)	...	१४०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (वसवो देवदान्यकाम २ अ० ३ ब्रा०)	...	७५
अथ तृतीयः प्रपाठकः (यत्न वै प्रणापतिः ३ अ० ३ ब्रा०)	...	१३६
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (प्रणापतिर्ह वा एते ४ अ० ४ ब्रा०)	...	२२८
अथ पञ्चमः प्रपाठकः (महाहविषा ह वै ४ अ० ४ ब्रा०)	...	३३४

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (स यदा इतश्चेतश्च १ प्र० १ ब्रा०)	...	१४०
अथ द्वितीयाध्यायः (उद्धृत्वाद्यवनीयं १ प्र० ५ ब्रा०)	...	५६
अथ तृतीयाध्यायः (सूर्यो ह वा २ प्र० ३ ब्रा०)	...	१०५
अथ चतुर्थाध्यायः (अथ हुतेऽविष्टोन्न ३ प्र० ३ ब्रा०)	...	१८०
अथ पञ्चमाध्यायः (प्रणापतिर्ह वा एते ४ प्र० ३ ब्रा०)	...	२५०
अथ षष्ठाध्यायः (महाहविषा ह वै ५ प्र० ३ ब्रा०)	...	३४९

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥.

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	पृष्ठे
१ ...	सम्भारब्राह्मणम्	१ प्र० १ ब्रा०	१ अ० १ ब्रा०	१
२ ...	नक्षत्रब्राह्मणम्	१ प्र० २ ब्रा०	१ अ० २ ब्रा०	१३
३ ...	अतुब्राह्मणम्	१ प्र० ३ ब्रा०	१ अ० ३ ब्रा०	२७
४ ...	अय्याधानब्राह्मणम्	१ प्र० ४ ब्रा०	१ अ० ४ ब्रा०	३१
५ ...	पवमानेष्टिब्राह्मणम्	१ प्र० ५ ब्रा०	२ अ० १ ब्रा०	५३
६ ...	दक्षिणब्राह्मणम्	१ प्र० ६ ब्रा०	२ अ० २ ब्रा०	६३
७ ...	पुनराधेयब्राह्मणम्	२ प्र० १ ब्रा०	२ अ० ३ ब्रा०	७५
८ ...	रुष्टिब्राह्मणम्	२ प्र० २ ब्रा०	२ अ० ४ ब्रा०	८२
९ ...	अग्निहोतृधर्मब्राह्मणम्	२ प्र० ३ ब्रा०	३ अ० १ ब्रा०	१०५
१० ...	अग्निहोत्रब्राह्मणम्	२ प्र० ४ ब्रा०	३ अ० २ ब्रा०	१२८
११ ...	उपस्थानब्राह्मणम्	३ प्र० १ ब्रा०	३ अ० ३ ब्रा०	१३८
१२ ...	तदे	३ प्र० २ ब्रा०	३ अ० ४ ब्रा०	१५१
१३ ...	क्षत्रकोपस्थानब्राह्मणम्	३ प्र० ३ ब्रा०	४ अ० १ ब्रा०	१८०
१४ ...	पितृपितृयज्ञ-ब्राह्मणम्	३ प्र० ४ ब्रा०	४ अ० २ ब्रा०	१८०
१५ ...	व्याययणब्राह्मणम्	३ प्र० ५ ब्रा०	४ अ० ३ ब्रा०	२१४
१६ ...	दाक्षायणब्राह्मणम्	४ प्र० १ ब्रा०	४ अ० ४ ब्रा०	२२८
१७ ...	वैश्वदेवब्राह्मणम्	४ प्र० २ ब्रा०	५ अ० १ ब्रा०	२५०
१८ ...	वरुणप्रघासब्राह्मणम्	४ प्र० ३ ब्रा०	५ अ० २ ब्रा०	२७२
१९ ...	शाकमेधब्राह्मणम्	४ प्र० ४ ब्रा०	५ अ० ३ ब्रा०	३१५
२० ...	महाहविर्ब्राह्मणम्	५ प्र० १ ब्रा०	५ अ० ४ ब्रा०	३३४
२१ ...	पितृयज्ञब्राह्मणम्	५ प्र० २ ब्रा०	६ अ० १ ब्रा०	३४३
२२ ...	त्रासकहविर्ब्राह्मणम्	५ प्र० ३ ब्रा०	६ अ० २ ब्रा०	३८५
२३ ...	शुनामीयब्राह्मणम्	५ प्र० ४ ब्रा०	६ अ० ३ ब्रा०	४०४
२४ ...	जातुर्मास्यफलब्राह्मणम्	५ प्र० ५ ब्रा०	६ अ० ४ ब्रा०	४२०

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठी	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
अथ यय ५ ह वै सुकृतं ...	४०४	अथ द्यावापृथिव्य एककपालः	२५४
अथ येऽनुब्रूहीति । आग्नेय		अथ द्विपदाः । अग्ने त्वं ...	१६०
०—० स दक्षिण ...	३१७	अथ द्विपदाः । पुरुष ...	१६०
अथ येऽनुब्रूहीति । आग्नेय		अथ द्वे पिशीले वा पात्रौ वा	३१७
०—० स स्यात्वे ...	३१८	अथ नीवि सुदृह्य नमस्करोति	१६६
अथिर्मूर्धा दिवः । ककुत ...	१५४	अथ नीवि सुदृह्य नमस्करोति	३५५
अथौ ह वै देवाः । सर्वाणि	७५	अथ परात् पर्यावर्त्तते ...	१८५
अथौ ह वै देवा सर्वांन् ...	१५१	अथ पिष्टभ्योऽवगमिष्यात्तेभ्यः	३४३
अथ काय एककपालः ..	२७५	अथ पिष्टभ्यो वहिर्बुध्न्यः ...	३४३
अथ केशश्मश्रूमा ममारोह	२८६	अथ पुत्रस्य नाम यज्ञाति ...	१६३
अथ केशश्मश्रूमा ममारोह	३८०	अथ पुनः प्रयुज्जानस्य ..	४०७
अथ गा मभिष्टशति ...	१५८	अथ पुनः प्रमलवि विः ...	३८८
अथ गा मभ्यति । अन्वस्यान्वो	१५८	अथ पुनरेव जपन्ति ...	३८७
अथ गा मभ्यति । इड यज्ञदित	१६१	अथ पुरस्तात्परीत्य । पूर्वाह्नं	३८
अथ गार्हपत्य मभ्यति ...	१५८	अथ पुरस्ताद्भुक्तं निदधाति	१८३
अथ गार्हपत्य सुपतिष्ठते ...	१८१	अथ पूर्वोदुः । अन्वाहार्यपचने	२७५
अथ चतुरश्रयति । चतुर्धा	१८८	अथ प्र वा मजति प्र वा ...	१८१
अथ चतुष्पाश्र्य भोदनं ...	३२	अथ प्र वा मजति प्र वा	१८२
अथ जायति जायति देवाः	३३	अथ प्रति परेत्य गार्हपत्य ...	३५४
अथ दक्षिणात्वाहून्वावर्त्तन्ते	३८०	अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति	२७७
अथ दक्षिणात्वाहार्यपचनं	३४५	अथ प्रवसान् । गार्हपत्य ..	१८०
अथ दिशो व्याधारयति	२४५	अथ प्रातः । जनशित्वा सुहृत्	१५८
अथ दीक्षेत् । तं नानीजानं	४०७	अथ प्रातः । आग्नेयः—० पुरो-	

कण्डिकाप्रतीकम् .

पृष्ठे

- आशोऽथ या मेवामूं ... २३३
 अथ प्रातः । आयेयः ०-० पुरो-
 आशोऽप्येतापिवाहमासौ २३३
 अथ प्रातः । आयेयः पुरोडाशो
 भवति मैत्रावरुणो ... २३१
 अथ प्रातः । आयेयः पुरोडाशो
 भवत्येन्द्रः सामाग्यं ते हे २३०
 अथ प्रातः । आयेयः पुरोडाशो
 भवत्येन्द्रः सामाग्यं प्रातः २३१
 अथ प्रातः । ज्योतिः सूर्यः .. ११३
 अथ प्रातः । मनुर्देवेन .. ११४
 अथ प्रातः । सूर्यो ज्योतिर् ११३
 अथ प्रातर्हृते बाहुते वा ... ३२१
 अथ मरुद्भ्यः क्रौडिभ्यः ... ३२२
 अथ मरुद्गाः सामान्यनेभ्यः .. ३१६
 अथ मरुद्भ्यो रुद्रमेधिभ्यः ३१६
 अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवति । इन्द्रो ३३६
 अथ यः कामयेत । अन्नं ... २८
 अथ यः कामयेत । बहु ... २८
 अथ यः पुरादित्यस्यास्त्रमयात १०६
 अथ य रुध एकोऽतिरिक्तो ... ३८७
 अथ य रुध सभाया मणिः ... १२८
 अथ यतरो ददाति । स पुनः ३५५
 अथ यतरो दास्यन् भवति .. ३५२
 अथ यत् पूर्वद्युः । अग्नीधोमीयेय
 ०-० ते हे देवते .. २३०

कण्डिकाप्रतीकम् .

पृष्ठे

- अथ यत् पूर्वद्युः । अग्नीधोमीयेय
 ०-० य मेवातु ... २३१
 अथ यत् पूर्वद्युः । ऐन्द्रायेन
 ०-० तृतीय सपने ... २३१
 अथ यत् पूर्वद्युः । ऐन्द्रायेन
 ०-० ते हे देवते ... २३१
 अथ यत् पूर्वद्युः । ऐन्द्रायेन
 ०-० दशपूर्णमासयो ... २३३
 अथ यत् पीणश्चरुर्भवति ... ३३३
 अथ यत्रैतदङ्गाराश्चाकश्यन्त १३१
 अथ यत्रैतत्परितरा मिष ... १३१
 अथ यत्रैतत्प्रदीप्ततरो
 भवति । उधेधुमः ... १३१
 अथ यत्रैतत्प्रदीप्ततरो
 भवति । तर्हि ह्येष ... १३०
 अथ यत् प्रातरदुदिते जुहोति ।
 अथ रसस्य जीवनस्य १०७
 अथ यत् प्रातरदुदिते जुहोति ।
 प्रजनयन्नेवेन ... १०५
 अथ यत्साकमेधैर्यजते ... ४२१
 अथ यत्सावित्रः । द्वादश ... ३३५
 अथ यत्सारस्वतश्चरुर्भवति ३३५
 अथ यत्सौम्यश्चरुर्भवति ... ३३५
 अथ यद्यस्य इन्द्रुमते ... ८१
 अथ यद्यस्ये प्रवमानाय ... ८१
 अथ यद्यस्ये पावकायय निर्जपति ५५० .

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ यद्वयं शुचये निर्वपति	५५	अथ सप्तह्न मनुविस्तरस्य	३४७
अथ यद्वयमेति । तद्वयं	१०५	अथ संपराज्जा जग्मि	४०
अथ यद्वय एतेन यजते	२१७	अथ सादयित्वा सुचौ	३५६
अथ यद्वय एतेन यजते । तन्नाह	३४३	अथ सारस्वतश्चरुर्भवति	२५२
अथ यद्वय एतेन यजते । तन्नाह	३८५	अथ सावित्र । द्वादशकपालो	२५२
अथ यद्वय एतेन चतुर्थे मासि	२७३	अथ सावित्री । सविता	१६२
अथ यद्वय एतेन प्रथमे	४२१	अथ सौम्यश्चरुर्भवति । २तो वै	२५२
अथ यत्साकमेधैर्यजते	४२१	अथ सौर्य एककपालः	४०६
अथ यत्साक्चु नामीर्यं	४०४	अथ स्वाहामि मित्राह	८०
अथ यत्साहुपैव तिष्ठेत् ।		अथ हिरण्यं सम्भरति	२
उत वै	१५३	अथ हुतेऽग्निहोत्र उपतिष्ठते	१८०
अथ यत्साहुपैव तिष्ठेत् ।		अथ ह्येनं शश्वदप्यमुरा	१६१
यज्ञो वै	१५२	अथ होवाच । अन्वाऽअहं	१६
अथ यत्साम्न कृत्तिका	१३	अथास्तु करीषं सम्भरति	३
अथ यत्साम्न ऋगग्नीर्ध	१५	अथाप्यये पावकाय निर्वपति	५४
अथ यत्साम्नोपतिष्ठेत् ।		अथाप्यये शुचये निर्वपति	५४
यज्ञो वै	१५२	अथाग्नीदाहानुप्रहरति	२८४
अथ यत्साम्नोपतिष्ठेत् । यो वै	१५२	अथाग्नीदाहानु प्रहरति	३५७
अथ या मेतां समिध	१४३	अथाप्येयो । तदप्य	१६२
अथ यैम माहूयितवे वृयात्	३६१	अथात । पयस्याया एवायतनम्	२५३
अथ यान्जिभ्यो यान्जिनं जुहोति	२३४	अथात पयस्यैव । पयसो वै	२५४
अथ पाययं पयो भवति	४०६	अथात । परिवर्तनस्यैव	४०८
अथ वैश्वकर्मेण एककपाल	३३६	अथात चाष्टदेव । नोपकिरन्	२५५
अथ शर्करा । सम्भरति	३	अथातो यज्ञाणा मेवोपचार	१८३
अथ शुनामीर्यो द्वादशकपाल	४०५	अथादिभ्ये चरुं निर्वपति	५७
अथ सप्तदाक्षिणा	१६४	अथाद्विरभ्युचति	२

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं	कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
अथाध्वर्युरेव कायेन	२८३	अथाह संवदस्तेति०—०	
अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्य	२८५	ब्रूहीत्युपसृशत्य व	३५७
अथाध्वर्युरेव प्राशित्र	२८३	अथाह मोमायानुब्रूहीति	
अथाध्वर्युरेव ह मन्त्रान्	२८३	०—० स उत्तरस्योदनस्य	३१८
अथाध्वर्युरेवाह वरुण	२८२	अथाह मोमयादुब्रूहीति	
अथाध्वर्युरेवाह सोमाया	२८१	०—० स स्यात्स्याएव	३२०
अथाध्वर्युरेवाहापये	२८०	अथाहापये कश्चनाहनाय	३५१
अथान्तरेणाहवनीयं च	१६१	अथाहापयेऽनुब्रूहीति ।	
अथापसलवि त्रि परिचयन्ति	३८८	अत्रि यज्ञाप्रमे	८१
अथापमन्यतीमुखः पुरुष	४०८	अथाहापयेऽनुब्रूहीति ।	
अथात्राय न होतारं प्रष्टव्यीते	३४८	आयेव माण्यभाग .	८०
अथात्र माक्रमयति	३८	अथाहापये स्त्रिष्ठकनेऽनुब्रूहीति ।	
अथास्मीन । स त्व मये	१५८	०—० स उपसृशतीति	३२०
अथास्य पुरोडाशस्यावदाय	३५३	अथाहापये स्त्रिष्ठकतेऽनुब्रूहीति ।	
अथाह पिष्टभ्यः सोमवद्भ्यो	३४२	०—० स उत्तरस्योदनस्य	३१८
अथाह पिष्टभ्योऽपिष्टातिभ्यो	३५१	अथेडा मेवावद्यति न प्राशित्रम्	३२०
अथाह पिष्टभ्योऽर्द्धिवद्भ्यो	३५०	अथेदं द्वितीयम् । आयेय	५८

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
अथैन मविद्यात्तेनोपयम्माववर्त ६२		अकंपलाशाभ्याम् । श्रीहिमय ७८	
अथैनं पशव उपामीदन् ... १६१		अवभृथ निचुम्पुण ... १८५	
अथैनं पितरः । प्राचीनायीतिनः १६०		अष्टाकपालाः सर्वे पुरोडाशा ५७	
अथैनं मनुष्याः । प्राश्रता ... १६१		अस्य प्रश्नम् । अगुद्युतः ... १५५	
अथेनां वाचयति ... १६०		अक्षर्वैः देवाः । अगपद्यत- ... १६४	
अथैन्द्राम्नी । उभा या ... १५४		अहोरात्रे ह वा ऽअगुभिः ... १४२	
अथैन्द्राम्नी । द्वादशकपालः ... २०४			
अथैन्द्राम्नी द्वादशकपालः ... १६५		आयेय मेव पचकपालं ... ७६	
अथैन्नी । इन्द्रो वै यज्ञस्य ... १६२		आमेयोऽयं यज्ञः । ज्योति ... ७७	
अथैन्नीं मरुत्वतीं जपति ... २०६		आत्मैव जातम् । अद्वा हि ... १११	
अथोदमान मादाय०—०		आत्मैव भूतम् । अद्वा हि ... १११	
तद्वथाऽऽग्निष्यते ... १६४		आत्मैवागतम् । अद्वा हि ... १११	
अथोदमानमादाय । पुनः ... १५५		आत्मैवाद्य । अद्वा हि ... १११	
अथोदमान मादाय०—०		आदित्यस्त्वैव सर्वऽऽगतः ... ७८	
तद्वथा अक्षुषिऽभिषिष्येदेवं १६५		आमाद्य द्रवीऽप्ययिं मन्यति २०७	
अथोपपञ्चम्य जपति ... १६५		आमाद्य द्रवीऽप्ययिं मन्यति २२५	
अथोल्लिखति ... १			
अथोमानसञ्चरति ... २		इन्द्रो ह वा ऽइं चाचक्रे ... १६	
अधियिष्वैव जुहुयात् .. १०८		इत्यानाक्षा । शतः दिमा ... १५७	
अनेनेव जुहुयात् । मनुर्देवेन ११४			
अग्नैरङ्गागाद् अहंतदिति ... ६७		उचैरुत्तम मनुष्याणं ... ८०	
अभयो ह वा ऽएता अमाद्यस्य १६२		उत्तरतो वा ऽअविज्ञोचस्य ... १४३	
अयं वै यज्ञो योऽयं पचते ... २०		उद्धृत्वाद्यनीयं पूर्वाहुतिं ... ५३	
अयं ति योनि ऋत्विजः ... १५५		उपवमय ऽएतेन माहरेयुः ... १६०	
अय मिह प्रथमः । धायि ... १५५		उभयव पयस्यै भवतः ... ०७४	
अकंपलाशाभ्याम् । यवमय ... ७६		एकं हि चीति । चत्वारोनि ... ११	

एता ह वै देवता योऽस्ति ...	१२८
एता ह वै प्राणै दिशो ...	१३
एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्टा ...	३३६
एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्टोभयी	२१७
एतेन वै प्रजापतिः । यज्ञेनेष्टा	२५६
एतेन ह सा वा ऽन्वयः ...	१५७
एतेषा मेरुः संपत्तर सुपत्तेः त	१३२
एष उ वै प्राणः । तं वै तथैव	
•—• स्यात् । ...	३७
एष उ वै प्राणः । तं वै तथैव •—•	
• स्यात्तस्माद् तथैव हरेयुः ...	३८
ऐन्द्रीभ्या माहवनीय सुपतिष्ठन्ते	१५४
•	
क्षतानुकर एव प्रतिप्रस्थाता	२८१
• क्षतिकास्त्रयो ऽन्यादधीत ...	१३
• क्षेपणवर्हिः प्रथमः हविर्भवति	५६
• एतं वा ऽहन्त्यामी । विशो ...	२१६
प्रति वा ऽएतद्वचं । यदेनं तन्वते	६३
चतुर्विंशतिं दद्यात् ...	६४
चिवाया मयी ऽन्यादधीत ...	१६
चिवायमी स्वस्ति ते ...	१५७
• हामयिष वा अयं पुरुषः । ...	७८

तं यत्र प्राच्यः हरन्ति ...	३७
तं वै तथैव हरेयुः ...	३७
तं वै हर्मै रद्वरति ...	७८
तं वै पुराणानां कुर्यादित्याहुः	२१६
तं वै स्वतवोभ्य इति कुर्यात्	२५३
तः अपयति । तस्मिन्मधिश्रित	१६२
त ऽउ ह विश्वे देवा ऊचुः ...	२१६
त ऽउ ह्येत ऊचुः । वयं वै ...	६५
तत एतत त्वष्टा पुनराधेयं ...	७६
ततो देवाः । तनीयाः स इव	६६
ततो देवा एते वचं ददधुः ।	३६
तत्र जपति । अत्र पितरो ...	१६५
तत्रापि मेघं च मेघीं च ...	२७६
तथो एवैष एतत् ...	४
तदवग्न्योतयति । अतं ...	१०८
तदाहुः । अयावेवेतत ...	११३
तदाहुः । एता मेवाहुतिः ...	५४
तदाहुः । दिरपभृति एक्षीयाद्	३४७
तदाहुः । न सर्पराज्ञा अग्नि	४०
तदाहुः । नैवेकश्चन ...	४
तदाहुः । पर्ण्याभूताः अय ...	२१७
तदाहुः । यमर्षा न भाष्वा ...	३५
तदाहुः । यदेवर्णवः ...	४
तदाहुः । न मेवाग्न्ये ...	१०८
तद् यजु तनूया अयेऽग्नि ...	१५६
तद् वादि कुमार्यः परीयुः ...	३८८

काण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	काण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तदु द्वाप्यखण मौपवेशि	६८	तद्यो भोमेनेजाना । ते पितर	३४४
तदु द्देतदेवाख्ये	११२	तदमनो ग्रीष्मो वर्षा	३४३
तदु द्दोवाच कक्षीड	२१४	तदस्थेव प्रजननस्थेव	११२
तदु द्दोवाच जीमलखेलकि	११२	तदा एतत् । एव विचि	८४
तदु द्दोवाच भाक्षवेय	३३	तदा एतत् । मासि मास्थेव	१८२
तदु द्दोवाच याज्ञवल्का	११०	तदा एतदेवेतासां नाम	८६
तदु द्दोवाच याज्ञवल्का	२१४	तदा एताः रात्रिम्	२३४
तदु द्दोवाचासुरि । आथा	३४८	तदा एन मेतदग्ने देवाना	८२
तदु द्दोवाचासुरि । कि शु	४०८	तदा एष एव गच्छु	१४०
तदेतत् समाह्वयं	१५६	तदा एष गवेन्द्र । यत्	१२८
तदुग्धाधिययति । इत	१०८	तदेतदेव सदिययंस्त मिव	५५
तदु द्य मेवेते ष्याहुती	१११	तदेव दधीत । अपिर्वा	१४
तद्वै के । एत मेव द्योने मन्य	३५२	तदेव दधीत । न वा	१५
तद्वै केऽण सुपवप्रति	३२	तदे देवा शुश्रु	२१५
तद्वै केऽनुति मयिन्वा	३४	तदे दे वेदी दावपो	२०३
तद्वै के । रात्रीरापिपयिषन्ति	४००	तदे पथेव भक्षयन्ति । होता	१३५
तद्वै के । इविस्च्छिष्ट मनु	२५०	तदे मय एवाग्रम् । एतद्	२५१
तद्वोषु । दन्तेमां प्रतिष्ठा	३	तत्त साम्युदासयेय । मामि	१०४
तद्वत् किञ्च वाचा	२८१	तनुन्वेवानवलुप्त यो मनुष्ये	१२
तद्वत् तदग्रमम् समिद्धो	१३०	तन्मध्ये ऽग्निः समाह्वाति	३४५
तद्वत् नै मदी मन्यति	६०	त मन्वस्य पद ष्याधत्ते	३८
तद्वत्पा योगौ रेतो दध्यातु	६५	त माजगाम । सुम्ना माह्वयो	२२८
तद्वत्पा शुक्रमिच्छमं	४	त सुदीण्य समिन्वे । इह	६०
तद्वत्पाहु । माकमेधैव	४२०	तयोदभयोरेव करीराण्या	६८५
तद्वत्पाय भवति । अथं	४६	तयोदभयोरेव शमीपलाशा	२०५
तद्वत्पाय मेयो च भवत	२०६	तद्वत्पाहु । एता मेवाहुनिः	४४

कणिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं	कणिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं
तस्मादेतद्विषयाभ्यनूक्तम् ...	१४०	तात्त्वार्थं पात्राय मनुदास्य ...	३८६
तस्मादेतद्विषयाभ्यनूक्तम् ...	२५१	ता स ह्यभिरभिदधौ ...	६६
तस्यै कं पुनराधेय मादधौत ...	७६	ता वदन्त्यो जगद्वाह । ता वदन्त्य २०२	
तस्यै क मयी उच्यतेतिष्ठेत ...	१५२	ता वा एतताः । बहु विभक्तिः ...	८२
तस्य प्रतिपत्ता । यस्यै वै ...	२१६	ताविन्द्रासी उदधयताम् ...	२१५
तस्य प्रथमजो गौर्दक्षिणा ...	२१८	ता वै षड् दद्यात् । षड् वा उच्यते ६४	
तस्य वा एतस्याभ्याधेयस्य ...	६८	तासा सुतासां मन्त्रोऽस्ति ...	३८८
तस्य सपिरासेषनं कृत्वा ...	३३	तेनोपायशु चरन्ति । तिर इव ३४८	
तस्य हिरण्यं दक्षिणा ...	८२	तेनोपायशु चरन्ति । यद् वै ...	७६
तस्यां मिथुन मास्ते । योधा- २५४		तेनो ह तत ईजे । दत्तः पार्वति २३०	
तस्याहत् । उपकिरन्त्युत्तर- ...	३३४	तेनो ह तत ईजे । देवभागः २३०	
तस्याहत् । नोपकिरन्त्युत्तर ...	४०५	तेनो ह तत ईजे । प्रतीदर्शः ...	२२६
तस्याहत् । सेव स्त्रीणां वेदि ...	३१७	ते वा अक्ताः स्युः । अक्ता २ ...	३८६
तस्यान्व न्वे रो दक्षिणा ...	४०७	ते वा एत उच्यते । उभय ...	२८
तस्यै धेनुर्दक्षिणा । धेनुरिव ...	५८	ते वा एत उच्यते । देवा ...	२७
तस्यै विराजौ संयाज्ये स्थाता ५७		ते वा एते प्राणा एव ...	६८
तां वाचयति । प्रधासिनो ...	२७७	ते वै प्रतिपुत्र्यं । यावन्तो ...	३८५
तां वै पूर्णां जुहोति ...	५३	ते वै रौद्रा भवन्ति । रुद्रस्य ३८५	
ता उभावेव मादयित्वा ...	२८४	तेषा सुपस्यानम् । यदेव सायं १२६	
ता एतेन हविषा प्रजापति- ..	२७३	ते सर्व एव प्राचीनावीतिनी ३४६	
तानि दक्षिणोपसृणाति ...	१६४	ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो	
तानि वै प्रतिपुत्र्यम् ...	२७८	भूत्वा । अनुयाजाभ्यां ...	३५६
तां ह्यभिनिष्कमे ...	१५१	ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो	
तान्द्र्योर्मूतकपोरुपनस्य ...	३८६	भूत्वा । इत्याह ...	३४७
तां ह्यभिनिष्कमे ..	७६	ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो	
तान्वा एतान् । पञ्च ...	४	भूत्वा । उदय ...	३५३

कण्डिकाप्रतीकम् .

पृष्ठे

ते स्तुत्वा प्राञ्च उच्चक्रैः	१... ६५
ते ह देवा ऊचुः	... १७
ते ह देवाः समेत्योचुः	... १६
ते ह्रत्वा देवाः । इमां प्रणतिं	६७
ते होचुः । अथैनं वयं न्येव	... ६६
ते होचुः । आ वै वयं मयी	... ६६
ते होचुः । उभयेषु वै नोऽयं मयी	६६
ते होचुः । कस्य न इदं	... २१५
ते होचुः । केन राज्ञा	... ४३०
ते होचुः । केनैव राज्ञा	...
०—० स ह वरुण	... ४२०
ते होचुः । केनैव राज्ञा	...
०—० स हेन्द्र	... ४२१
ते होचुः । को न इदं	... ११४
ते होचुः । भद्रं वा इदं	... ६५
ते होचुः । हन्तेऽमृतं मन्तरा	६६
ते होचुः । हन्तेऽं जुह्वामहा	६६
त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति	२५६
त्रीणि समिष्टयजूंषि भवन्ति	२८५
देवान् ह वा ऽव्ययी ऽव्याघास्य	... ६६
देवाश्च वा ऽव्यतुराश्च	... ६५
इयं वा इदं जीवनम्	... १०७
इया वै देवा ०—० क्षदाया	... २१८
इया वै देवा ०—० क्षीया	... ६५
द्वादश दद्यात् । द्वादश वै मासा	६४

कण्डिकाप्रतीकम् .

पृष्ठे

द्वादश वा त्रयोदश वाचराणि	८२
नव प्रयार्जं भवति । नवानुयार्जं	२५५
नवावसिते वेन माहरेयु	... १३०
नाना ह वा ऽयतान्धये	... १७
नैव देवा व्यतिक्रामन्ति	... १६१
नौहं वा ऽयथा स्वर्गा	... १४३
परिवृते चरन्ति । तिर-इव	... ३४८
पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन	... ३८७
पाशावेव प्रतिप्रस्थाता	... २८१
पात्राणि भवन्ति । पात्रेषु	... २७८
पुरा यश्चात्पुराहुतिभ्यो	... २७८
पूर्वेणाहवनीयं परीत्य	... १४२
प्रजापतिं वै भूतामुपासीदन्	१६०
प्रजापतिर्वा अग्निः	... १४४
प्रजापतिर्ह वा ०—० स प्रजा	२५०
प्रजापतिर्ह वा ०—० सोऽग्निः	... ६९
प्रजापतिर्ह वा ऽयतेनाये	... २२८
प्रजापतिर्वा ऽयं भूत्वा	... १५३
प्रति परासीयोदैति	... २८०
प्राजापत्याः पम्पृधिरे	... ६५
प्रोक्षणीरध्वर्यरादत्ते । स इभ	३४६

पशुनीमयी ऽव्याधीत ... १५

कलिकाप्रतीकम् . पृष्ठे
 मक्षेव वसन्तः । चतुर्थं यौघो ... २८
 भूरिति वै प्रजापतिः । आत्मान ३५
 भूरिति वै प्रजापतिः । इमा ... ३५
 भूरिति वै प्रजापतिः । अक्षा- ... ३५
 मगो ह वै देवा मनुष्यस्या ... १८२
 महद् तस्यै धुवनेष्वनरिति ... २५१
 महाहविषा ०—० सो तथो ... ३३४
 महाहविषा ०—० ता ०—० इयव ३८५
 महाहविषा ०—० ता ०—० धनु ३४३
 महि त्रीणा मेवोऽस्त ... १६१
 मिथुनादिदा एन मेततु ... २३४
 गङ्गाशीर्षेऽपि व्यादधीत ... १४
 सो मु यः । इन्द्राच ... २७८
 यजमानदेवयो वै गार्हपत्यः ... १२६
 यत्र वै प्रजापतिः प्रजा ... १३६
 यथा वा ऽऽधोरनीकम् ... १४२
 यदहरस्य नोऽप्याधेयः ... ३१
 यद् वा ऽप्यत्राभिहोत्रं जुहुतु ।
 ०—० प्रजाये वा ... १५६
 यद् वा ऽप्यत्राभिहोत्रं जुहुतु ।
 ०—० प्रजाये वा तस्मै ... १५६
 यदा ऽप्यदो दीर्घं मपुःपस्यानम् . १८०
 यदा ऽप्याहवनीयं सुपतिष्ठते ।

कलिकाप्रतीकम् . पृष्ठे
 दिवं तदुपतिष्ठते ... १६१
 यदा ऽप्याहवनीयं सुपतिष्ठते ।
 पशून्सह ... १६०
 या वै प्रजापतिः । प्रथमा ... ५२
 या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः ... ११०
 योया वा ऽप्यापः ... २
 राजन्त मध्वराणाम् ... १५६
 रेवती रमध्व मिति रेवती ... १५६
 रोहिण्या मयी ऽप्यादधीत ... १४
 रोहिण्या सु ह वै पशवः ... १४
 वरुणप्रधासैर्वै प्रजापतिः ... ३१५
 वरुणो हैनद्राण्यकाम ... ७५
 वसन्तो यौघो यर्षाः ... २७
 वारुण्यत्तरा भवति । वरुणो २७५
 वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः । प्रजा २७२
 स व्याभ्याद्याह । समिधो ... ८०
 स व्याह । उपप्रयन्तो ऽवध्वर १५४
 स व्याहवनीयं सुपतिष्ठते ... २८१
 स व्याहवनीयं मेवाय ऽउपतिष्ठते ।
 ०—० तुष्णीं मेवाहवनीयं ... १८२
 स व्याहवनीयं मेवाय ऽउपतिष्ठते ।
 ०—० यदा वै गार्हपत्यो १८१
 स उत्तरस्या मेव पथस्यायां १८६

कण्डिकाप्रतीकम् .

एष्टे

स उत्तरस्या मेव वेदी ... २७३

स उहृत्यामौ द्वे व्याहुती ... १६३

स उपस्तृणीत व्याख्यम्.—०

पितृनुत्तोम ... १५०

स उपस्तृणीत व्याख्यम्.—०

ऽऽथायाद्याधिं ... १५१

स एता मेन्त्री मरुत्वती ... २७६

स एतास्त्रिसस्तनूरेषु लोकेषु ... ५५

स एतेनाग्नेन शान्तः ... ५३

स एय यज्ञो हतो न ददधि ... ६४

स ऐक्षत प्रजापतिः । अन्नादं ६२

स ऐक्षत प्रजापतिः । पुरा मे २५१

स ऐक्षत प्रजापतिः । यथा ... २५०

स गार्हपत्यं सुपतिष्ठते ... १८०

स जघनेन गार्हपत्यम् । प्राची-

०—० गृह्णाति ... १६२

स जघनेन गार्हपत्यम् । प्राची-

०—० षट्कपालं ... १४५

स जघनेन गार्हपत्यम् ।

यज्ञीपवीती भूयो- ... १८६

स जुहोति । अयये ... १६३

स जुहोति । अयिर्गोतिर ... ११२

स जुहोति । एय ते रुद्रभागः १८०

स जुहोति । देहि मे ... १२१

स तत एव प्राक्तमयजुर्हरति १४५

स तत जुहु मामादयति ... १४७

कण्डिकाप्रतीकम् .

एष्टे

स दक्षिणैव द्वयदुमवे ऽऽपदधाति १४५

स दक्षिणैव परिधीनं परिदधाति १४७

स ददाति । असावेतत ... १६५

स नः पितेव सूनये ... १५६

स निदधाति । ये रूपाणि ... १६४

स पित्रभ्यः सोमवद्गाः ... १४४

स पूर्वदुः । अययेऽनीकवते ... ११५

सप्त च वै शतान्यशीतीना ... १४४

सप्त चैव शतानि विश्वप्रतिच १४४

स यः कामयेत । ब्रह्मवर्षसौ ... २८

स यः पुरादित्यस्यास्तमयात् ... १०६

स यः प्रजाकामः । एतेन हविषा २५२

स यजति । अयम व्याख्यस्य ... ८०

स यजति । अयैर्वसुवने ... ८२

स यत् कनीय इव ... ११२

स यत्पुष्णीं सुपस्पृशति । तदस्यां १६

स यत् प्राहुपोदैति ... १४३

स यत् त्रियते । यज्ञेन

०—० ऽयास्य शरीरं ... ६४

स यत् त्रियते । यज्ञेन

०—० स यथा देवेभ्य ... १४७

स यज्ञैव मातृमेपेयंजते ... ४०७

स यज्ञोदङ्जावर्तते । तर्ह्यपी २७

स यज्ञोदङ्जावर्तते । देवेषु ... २७

स यज्ञाय मसामिते जुहोति ।

अपावेभ्य एतन्प्रविष्टेभ्यो १०७

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं
स यत्नाय मस्तमिते जुहोति ।		सर्व आग्नेयो भवति ७८	
अस्य रसस्य औदनस्य ... १०७		सर्वतोमुखोऽयं ममिः ८०	
स यत्नाय मस्तमिते जुहोति ।		स वा इत्यपये च सोमाय ... १८३	
गर्भं मेवैतु १०५		स वा इत्यपये पवमानाय ... ५८	
स यत्नाय मस्तमिते जुहोति ।		स वा इत्यपराद्धे ददाति ... १८२	
य इदं तस्मिन्निह १०५		स वा इध्यामियोऽष्टाकपालः ... २५२	
स यत्नाय मस्तमिते दे ... १८१		स वा इउपव्या प्रतिपद्यते ... १५३	
स यथा रथोपस्थे तिष्ठन् ... १८२		स वै कनीय इव पूर्वा- ... १८२	
स यथाद्विस्तृचो निर्मुच्येत ... १०६		स वै खलु तूष्णीं मेवोपतिष्ठते १८२	
स यदपये पवमानाय निर्वपति ।		स वै तूष्णीं मेवाय इउपसृ प्रति ३२	
प्राणा वै ५५		स वै जिः प्रथमां जपति ... १५६	
स यदपये पवमानाय निर्वपति ।		स वै दक्षो नाम २२८	
यदेवापये ५५		स वै दक्षिणेऽधौ जुहोति ... २७८	
स यदग्ने इध्याधने १८०		स वै द्दिश्यौ जुहोति... .. १०८	
स यदग्ने जुहोति । तदेवेषु ... ११०		स वै पथादिब यज्ञस्य जुहोति २३५	
स यदक्षिणे चरुं निर्वपति ... ५७		स वै पूर्ववाद् स्यात् ३६	
स यदाग्नेयोऽष्टाकपालः ... ३३८		स वै भूर्भुव इति । एतावतैव ३५	
स यदा इतश्चेतश्च १		स वै वर्षास्त्रादधीत ७५	
स यद्वैश्वदेवेन यजते ।		सथे माणावध्वर्युः २८२	
अग्निर्नैवेतन्नाद्यापि ... ८२१		सं सर्वाण्येव हवीरवध्वर्युः ... २७६	
स यद्वैश्वदेवेन यजते ।		स हृत्वा न्यष्टत् । ततो ... ८८	
अग्निरेव तर्हि ८२२		स हृत्वा प्रजापति ८३	
स यत्नातिक्रामति । इत ... ३५१		स होवाच । अमयेऽग्निरनुष्ठा ८६	
स येमा मन्त्रान्तरदिश मनु ... ६५३		स होवाच । न वाऽव्यह मिदं १३८	
स यस्मिन् दृष्टोऽवसु ८२२		स होवाच । हनाद्य मिमा , १६	
स यस्मै कामयते १८१		मातायमाजना वा इध्यावाद्या २३८ .	

कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
सा या पूर्वाहुतिः । ते देवा .. १३२		सूर्यो ह वा ऽग्नयिद्योतम् ... १०५	
सा या पूर्वाहुतिः । सावि- ... १११		सैवेकाहुतिरेवाग्ने ... ११०	
सा या पूर्वाहुतिः । सात्मान ११२		सो ऽन्वाह उग्रन्तस्त्रा निधीमहि ११८	
सा हेनं गभिराधयापकार २३		सो ऽष्टैश्चाम्यन् प्रजापति- .. २५०	
सा हेनं गभिराधयापकार २३		इक्ष्वाङ्गो ऽग्न्यादधीत ... १६	

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ भा०)

अग्न्याधानम् । तत्तद्दकहिरण्योपाखकरीपशर्करारूपाणां पञ्चसम्भाराणां विधानम् । तेषां सम्भाराणां निवपनोक्तेखनाभ्युक्षणां संस्काराणां विधानम् । सम्भारविचारो चेति ॥

(१ प्र० २ भा०)

अग्न्याधानकालनिर्णयाय प्रथमं नक्षत्रविधानम् । तत्र कृत्तिकाया माधानप्रतिपादनम्, रोहिण्या माधानपञ्चोक्तेखः, मृगशीर्षाधानपञ्चोक्तेखः । ततः पुनर्वसुः पुनराधानविषयता-कथनम्, फल्गुन्योद्याधानस्वीकारः, लाभकामस्य इक्ष्वाङ्ग्याधान-विधानम्, चतुर्विजतेयित्राया मग्न्याधानविधिः, ततो नक्षत्रनाम-निर्वचनचेति ॥

(१ प्र० ३ ब्रा०)

ततस्तत्रैव ऋतुविधानम् । ऋतूनाञ्च देवपित्रात्मना द्विविध-
त्वाख्यानम् । ततस्तत्रैवायनविधानम् । उदगयनदक्षिणाय-
नयोः स्वरूपकथनं देवपितृसम्बन्धाख्यानञ्च । ततो ब्राह्मणोदि-
वर्णानुसारेणर्तुव्यवस्था । ततः काम्यपक्षे,— ब्रह्मवर्चसकामस्य
यसन्तर्त्तौ, श्रीकामस्य श्रीशर्त्तौ, प्रजापशुकामस्य वर्षर्त्तौ अग्न्या-
धानव्यवस्था । ततः सर्वेषां मेवर्त्तूनां माधानयोग्यकालत्वात् खर्जी-
वनस्य निश्चयताभावात् कालप्रतीक्षणं सकर्त्तव्यं मित्युपदेशश्चेति ॥

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अग्न्याधानप्रयोगः । तत्र प्रथमं सुपवसथदिवसकर्त्तव्यताया
उपदेशः, ब्रह्मौदनपाकविधिः, तद्वातौ यजमानस्य जागरण-
विधिः, रात्रावग्निमन्यननिषेधः सूर्योदये तद्विधिः, व्याहृ-
तीनां मृग्यशुष्मामातिरिक्तत्वेन वर्णनम्, वर्णत्रयोत्पत्त्यादिहेतु-
त्वेनाधानस्य प्रशंसा, अग्निमन्यनसमये तस्य पुरस्तादश्वस्य धारण-
विधिः, अग्नेर्हरणप्रकारोपदेशः, आहूतस्याग्नेराधानम्, आहि-
तस्याग्नेः पूर्वभागस्य मुल्लुक मन्वारभ्य मन्त्रजपविधिः, तस्याग्नेः
सर्पराक्षीभिरुपस्थानविधिश्चेति ॥

(१ प्र० ५ ब्रा०)

तत्र पूर्णाहुतिविधानम् । ततोऽग्न्याधेयाङ्गपवमानेष्टिनामा-
ग्नेयेष्टिविधानम् । तत्र पवमानपावकशुभ्याख्यानिदेवतात्रयाख्या-
नम्, चरुपुरोडाशयाज्यापुरोनुवाक्याः संयाज्याः दक्षिणाणां विधाय-
नम्, ततः पवमानाख्यादिशुभ्याग्नेयेष्टिविधानश्चेति ॥

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अग्न्याधानदक्षिणाविधिः । तत्र षड्द्वादगादिविकन्यास्यानम् ,
दक्षिणानामग्निर्यजनम् , अनुक्षानानां देवत्वकथनम् , दक्षिणादानेन
तेषां प्रीत्युत्पादनविधिः , अदक्षिणस्य यज्ञस्य व्यर्थतास्यानम् ,
अग्न्याधानस्य फलकथनाद्यौल्यायिकाम्नाम् , अग्न्याधानस्यान-
विचारः , आहिताग्नेः सत्यवादितादिब्रतनिरूपणश्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

अथ पुनराधेयविधानार्थास्यानम् । तत्र पुनराधेयस्य विधि-
प्रसंगे । ततः पुनराधेयस्य त्रैवर्णिकसाधारण्येन ऋतुविशेषविधिः ,
आदित्यस्य संवत्सररूपत्वाभिधानम् , मध्यन्दिनाधानप्रसंगा ,
पुनराधित्तितस्याग्नेर्दमरेवोद्धरणविधिः , ग्रीहियवमययोरूपयो-
रर्कपत्रद्वयसङ्गृहीतयोर्गाईपत्याहवनीयायतनयोर्निधानविधिः , तत्र
पृथक्कपालेष्टिविधानम् , प्रयाजानुयाजयाग्यादीनां विधिः , पुन-
राधेयस्य दक्षिणानिर्हणश्चेति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

अथान्विहोत्रविधानार्थास्यानम् । तत्र सर्वाद्विष्टविषयम् ।
अन्विहोत्रानन्विहोत्रिणोः प्रेतात्मनोर्गतिपार्यक्यसूचनम् । अग्नि-
होत्रचपलाः सुषोः धेकद्वयत्वास्यानम् , अग्निहोत्रहोमद्रव्यस्य
पयसः उत्पत्त्यादिकथनम् , अग्निवायुसूर्याणां अग्निहोत्रदेव-
तानां पीवापर्यनिरूपणश्चेति ॥

(२ प्र० ३ ब्रा०)

अग्निहोत्रहोमकालविधिः । तत्र सायम्प्रातर्होमयोः काल-
विशेषविधिविचारौ । अग्निहोत्रस्य ज्योतिष्टोमादित औष्ण्य-
निर्णयः । ततः पयसोऽग्निहोत्रहोमसाधनत्वं विधाय तत्पयसो-
ऽग्नावधिययणपूर्वकत्रयप्रकारोपदेयः, ततोऽनुपसादनोपसादनयो-
र्विधिप्रपञ्चे, होमोपमार्जनप्रागनोदयनानां प्रशंसादिकम् । ततो-
ऽग्निहोत्रस्य याज्ञवल्क्याभिमतपाकयज्ञत्वोपन्यासः, अग्निहोत्री-
याहुतिद्वयविधानार्थास्यायिकादिकथनम्, तयोश्च सायम्प्रातर्हो-
मयोर्मन्त्रद्वयान्नादिकम्, होमप्रकारोपदेयश्च । ततो हुतमिष्टस्य
स्थानीमध्यस्य पयसो ब्राह्मणपेयत्वविधानादिकश्चेति ॥

(२ प्र० ४ ब्रा०)

अम्युपस्थानविधानम् । तत्र यजमाने इन्द्रयमनडनैपिधेतिपञ्च-
देवतानां म्यितिसौकारः, तद्विधेयवर्णनम्, पश्चानां मग्नीनां देवत्व-
प्रतिपादनञ्च । तत आहवनीयाम्युपस्थानप्रकारः, गार्हपत्योप-
स्थानप्रकारः, अग्न्याहार्यपक्ष्णोपस्थानप्रकारः, सभ्याम्युपस्थान-
प्रकारः, आपसप्याम्युपस्थानप्रकारश्च । ततोऽग्नेरवस्याभिदती
रुद्रादिनामभेदाद्युपदेयश्चेति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

तत्र गार्हपत्याहवनीययोरम्योरुपस्थानविधिः । तत्रादावग्नि-
प्रभाषादिनिर्देशः । मघहृतस्तत्राग्नावग्निहोत्रयाजिगरीरप्रक्षेप-
कयादि, अम्यग्निहोत्रियोः पितापुत्रभ्रमन्निर्देशश्च । ततोऽग्नि-

होत्रयाजिनोऽमृतत्वावाप्तिफलकथनम् , मृत्योरतिमोक्षलाभप्रकार-
प्रतिपादनम् , अग्निहोत्रद्वारा इतरयज्ञेष्वपि अतिमुक्तिः सिध्य-
तीति प्रदर्शनम् , अहोरात्राभ्या मपि मृत्योरतिमुक्तिर्यज-
मानेन ज्ञातव्येत्युपदेशय । ततो होमार्थं मन्तरागमनविधिः ।
ततोऽग्निहोत्रस्य नीरूपतया , चित्वाग्नि^१ सम्पत्त्या , महदुक्त्य-
सम्पत्त्या च स्तुतिरिति ॥

(३ प्र० ९ ब्रा०)

ततः सायह्वालीनाग्न्युपस्थानविधानार्थाख्यानम् । तत्र विचारः ।
तत आहवनीयोपस्थानविधि , तदुपस्थानमन्त्राणां विधिश्चाख्याने,
'चित्रावसो'-इति मन्त्रस्यात्र त्रिर्जपविधिः , तत्रोत्थानासीन-
भावविधिय । ततोऽग्न्युपस्थानाभिप्रायकथनम् । अतःपरं मग्नि-
होमद्रव्यस्य पयसः सम्पादनप्रकारादिकम् । ततो गार्हपत्यो-
पस्थानविधिः , तदुपस्थानमन्त्राणां विधिश्चाख्याने च । ततः
समन्वक्तृगोक्षर्गन विधिः , दर्शपूर्णमासयोरिवाग्निहोत्रेऽपि पुत्र-
नामप्रहणविधिरेति ॥

(३ प्र० ९ ब्रा०)

तत्रैव क्षुण्णकोपस्थानविधानम् । प्रवासं करिष्यत उपस्थान-
मन्त्रस्य विधिश्चाख्याने , प्रवक्ष्यत उपस्थानमन्त्रस्य विधि-
श्चाख्याने , गच्छतोऽग्निहोत्रिणः पथि वाचंयमविधिः , प्रत्यागमन-
कालेऽपि वाचंयमविधिः , प्रत्यागतस्योपस्थानवैपरीत्यविधि^२ ,
प्रत्यागतस्य समन्वक्तृहवनीयोपस्थानविधिः , तथैव गार्हपत्यो-
पस्थानविधिय । ततोऽमन्त्रकोपस्थानपक्षप्रतिपादनम् । ततः
प्रवासादागतस्याग्निहोत्रिणोऽज्जिप्रयकर्त्तव्योपदेशादिकम् , गृह्णाणा
•सुपचारयेति ॥

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अथ मासिमास्यमावास्याया पिण्डपितृयज्ञविधानार्थाख्यानम् ।
 ततः पितृणां मर्चनप्रकारोपदेशः , देवानां मर्चनप्रकारोपदेशः ,
 मनुष्याणां मर्चनप्रकारोपदेशश्च । ततो गवादिपशूनां मसुरा-
 णाञ्च प्रजापत्युपसदनादिकथनम् , देवानां प्रजापत्याज्ञानुज्ञहृन्-
 कारित्वाख्यानम् , मनुष्याणां प्रजापत्याज्ञोज्ञहृन्कारित्वेन रोग-
 शोकपापनिनयभोगित्वाख्यानञ्च । ततो मनुष्याणां श्रायम्प्रातरा-
 श्रित्वाद्युपदेशश्च । ततः पित्र्यज्ज्ञायं काल निर्णयः , स्थान-
 निर्णयः , द्रव्यनिर्णयः , मन्त्रनिर्णयश्च । तत्रैव पिण्डदानार्थान्नि-
 निधानस्य , भवनेजनस्य , बर्हिःस्तरणस्य , मन्त्रस्य च विधा-
 नम् । पिण्डदानानन्तरञ्च मन्त्रजपस्य , परागावर्त्तनस्य , उद्-
 कावनेजनस्य , नमस्कारस्य , तन्मन्त्रस्य च विधानम् । ततः पितृ-
 प्रार्थनस्य , पिण्डयेपाघ्राणस्य च विधानादिकश्चेति ॥

(३ प्र० ५ ब्रा०)

अथाप्रयथेष्टिविधानम् । तत्र ऐन्द्राग्न-वैश्वदेव-श्रावाष्टयिष्य-
 ष्विषां विधानम् । तत्रानाश्रितदोषविचारः । दक्षिणाविधा-
 नम् । ईजानानीजानभेदेनाग्रयणव्यवस्था । ब्राह्मणभोजनविधिः
 तद्दक्षिणाविधिश्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथ दाक्षायथेष्टिविधानम् । तत्रास्यायिका । तद्यज्ञस्य
 नामनिर्हृतिः , फलकथनम् , विगिटफनान्तरहेतुताप्रतिपादनाय
 आस्यायिकया परकृतित्वयोपन्यासश्च । ततो दाक्षायण्यज्ञप्रयोगः

विषयकोपदेशः । तत्र पूर्वपौर्णमास्या मनुष्ठेययागविधिः, ततः परेद्युर्नुष्ठेययागद्वयविधिः, अमावास्याप्रथोमेष्ट्येवं पूर्वद्युर्यागेकस्य परेद्युर्यागद्वयस्य च विधानञ्च । ततो दाक्षायण्यस्य, सोमयागरूपताप्रतिपादनादिकम् । ततः पौर्णमास्यां साम्राज्ययागविध्यादिकम्, अमावास्यायां पयस्यायागविध्यादिकञ्च । वाजिनहोमविधानादि, वाजिनेन दिग्ब्याधारणश्चेति । ततो यजमानपञ्चमाना मृत्विजां भक्षणविधिः, तन्मन्त्रानुष्ठापनश्चेति ॥

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथ चातुर्मास्ययागविधिः । तच्चातुर्मास्ययागीयं वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्व । तस्य वैश्वदेवयागस्य प्रजासृष्टिहेतुत्वाख्यानम्, आख्यायिकोक्तेऽयं मन्त्रप्रमाणप्रदर्शनम्, पादशस्तमन्त्रतात्पर्याख्यानञ्च । ततो वैश्वदेवयागविधिः ; तत्र पश्चानां हविषां विधिः, पयस्याप्रशंसादिकम्, पयस्यायागविधानादिकञ्च । ततस्तदीयविशेषाङ्गकर्मणां विधानम् ; तत्र बर्हिषाहरणानिमन्त्रन-काश-प्रयाजसङ्ख्या-समिष्टयशुषां प्रकृतियागतो विभिन्नताख्यानम्, वैश्वदेवयागस्य प्रजायीकनसाधनत्वाख्यानश्चेति ॥

(४ प्र० ३ ब्रा०)

अथ चातुर्मास्ययागीयं वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं पर्व । तस्य वरुणप्रघासयागस्य वरुणपाशमोचनहेतुत्वाख्यानम्, तत्प्रयोगविध्यादिकञ्च । तत्र उत्तरवेदिनिवपनम्, पूर्वविहितपञ्चहविषाश्चेह विधानम्, करीराणां मावपनम्, शमीपर्णाणां मावपनम्, अन्तिमहवियो विधानञ्च । करश्चपाशाणां निर्माणविधिः,

करभपात्रनिर्माणावशिष्टाद् यवपिष्टात् सेपमेधीमियुनस्य निर्माण-
विधिः, सेपमेथोः प्रयागादिकञ्च । ततोऽग्निमन्यनविधानम् ।
तस्मिन्नेवाग्नी पद्मीकर्तृककरभपात्रहोमस्य विधानाय पद्मी-
व्यभिचारप्रश्नादिकम्, तद्दोषप्रशमनाय मन्त्रवाचनञ्च । तत्क-
रभपात्रसंज्ञाविधानादि, यजमानस्य पद्मराय मन्त्रवाचनादि,
तदनन्तरं अध्वयुप्रतिप्रस्थात्रोरात्रावणादिकम्, सेपमेथोर्विपरि-
हरणम्, अध्वर्योर्यारुखाः पयस्यायाः प्रचरणम्, प्रतिप्रस्थातृ-
मार्गस्थाः पयस्यायाः प्रचरणे विशेषोपदेशः, सुच्यवदानादिकञ्च ।
अध्वर्योः प्राग्वितावदानम्, इहोपह्वानादिकञ्च । तत आसेचनम्,
अतिक्रमणम्, सुगव्यूहनञ्च । ततोऽध्वर्याग्नीधयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।
ततः पद्मीसंयाजः, समिष्टयजूंषि, अवभृथगमनादिकम्,
केयशमश्रुवपनविधिश्चेति ॥

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ चातुर्मास्ययागीयं साकमेधारख्यं तृतीयं पर्व । तस्य
साकमेधयागस्य पापोपशमनहेतुत्वाख्यानम्, तत्प्रयोगविध्यादि-
कञ्च । तत्र पूर्वदिवसे प्रातर्मध्याह्णसायाह्नेषु क्रमादनीकवदिष्टे
सान्तपनेष्टेः ऋद्धमेधीयेष्टेषु विधानादिकम् । ततः पूर्णदर्वारख्यस्य
कर्मणो विधानादि । तत ऋषभध्वनौ होमविधानादि, अग्न्येष्टि-
विधिश्च । ततो महाहविराख्यप्रधानहविषः प्रस्तावश्चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

तस्य साकमेधीयमहाहविषः प्रयोगविधिः । तत्र क्रमेणो-
ष्टानां हविषां विधान मिति ॥

(५ प्र० २ भा०)

— अथ पिण्डपितृयज्ञप्रस्तावः । तत्र प्रथमं पितॄणां मुत्पत्ति-
 कथनम्, पितॄणां वसन्ताद्युत्पत्त्युपत्त्यानञ्च । ततः पितृयज्ञ-
 विधिः । तत्र सोमपानां प्रथमहविर्विधानम्, षट्पिण्डां
 द्वितीयहविर्विधानम्, अग्निचाक्षानां तृतीयहविर्विधानञ्च ।
 पितृयज्ञकारिणां दक्षिणामुखत्यादिविधानम्, पितॄणां विदे-
 निर्माणविधागादि, तदीयभामिधेमीप्रयोगोपदेशः, द्यौर्वरुण-
 निषेधादिकञ्च । प्रधानयागान्तरं चित्तकृतस्यामीयकध्वाहनयाग-
 विधादि । ततः पिण्डदानस्य तदङ्गकर्मणां तन्मन्त्राणाञ्च विधयः,
 वृत्तोच्छिष्टस्यान्यादौ प्रक्षेपादिविधिर्विकल्पयेति ॥

नञ्च । ततः शुनासीर्य्यप्रयोगविधयः । तत्राप्यष्टानां इविषा-
विध्यादिकम्, यागदक्षिणा च । ततः शुनासीर्य्यागस्य काल-
विचारः परिवर्त्तनविधिश्चेति ॥

(५ प्र० ५ ब्रा०)

अथ वैश्वदेवादियु सर्वेष्वेव पर्वसु सेतिकर्त्तव्यताकपरि-
वर्त्तनविधिः । तत्रादौ चातुर्मास्ययागस्य शत्रुविजयहेतुत्वाख्या-
नम् । ततश्चातुर्मास्यानां प्रथमपर्वणो वैश्वदेवयागस्याग्निमुख-
त्वाख्यानम्, द्वितीयपर्वणो वरुणप्रघासयागस्य वरुणमुखत्वाख्या-
नम्, तृतीयपर्वणः साकमेधस्तेन्द्रमुखत्वाख्यानञ्च । सप्तोऽष्टौ-
स्तुरेण केयानां छेदनं श्मश्रूणां वपनञ्च । ततश्चातुर्मास्ययाजिनां
परमगतिफलान्त्रानश्चेति ॥

॥ अथ कर्ममूची ॥

कर्म	प्र०	ब्रा०	क०	कर्म	प्र०	ब्रा०	क०		
अग्निनिघ्नानम्	...	३	४	१४	अग्निस्थापनम्	...	५	२	२१
अग्निमन्थनम्	..	१	४	८	अग्निहरणम्	..	१	४	२८
अग्निमन्थनम्	.	४	२	१६	अग्निहोतम्	.	२	२	१२
अग्निमन्थनम्	.	४	३	१६	अग्नीतप्रेषः	..	५	२	४७
अग्निमन्त्रादयजनम्	५	३	१		अग्निग्राधानम्	.	१	२	३

कर्म :	प्र०	मा०	क०	कर्म :	प्र०	मा०	क०
अग्राधानम् ...	५	२	२२	आश्रावणम् ...	५	२	२३
अग्राधानदक्षिणा ...	१	५	२१	आश्वनीयोद्धरणम्	२	३	७
अग्राधानदक्षिणा	१	६	३	आश्वनीयोपस्थानम्	३	२	३२
अग्राधानम् ...	३	२	३	आश्वनीयोपस्थानम्	३	३	८
अजोपवन्धनम् ...	१	४	३	आश्वनीयोपस्थानम्	५	२	३७
अध्वयुक्ते ...	४	३	३२	इडाप्राशनम् ...	४	४	१६
अध्वयुक्तेषु ...	५	२	२४	इडोपधानम् ...	४	४	१५
अध्वयुक्तेषुसंवादः ...	३	३	४४	इधप्रोक्षणम् ...	५	२	१४
अनुदिताहुतिः ...	२	३	२	उत्तरवेदिनिवपनम्	४	३	६
अनुयाजप्रेषः ...	४	३	४१	उदकावनेजनम् ...	३	४	१६
अनुयाजयागः ...	४	२	२०	उदकावनेजनम् ...	३	४	२३
अन्तरागमनम् ...	३	१	१३	उदिताहुतिः ...	२	३	३६
अन्वाहार्यपचनम्	२	४	६	उपमादनम् ...	२	३	१७
अपूपनिधानम् ...	२	१	१२	उपस्तरणादिष्टोमः	५	२	३१
अभिधारणम् ...	५	३	६	उपस्थानम् ...	१	४	२६
अभ्युक्ष्यम् ...	१	१	३	उपस्थानम् ...	१	४	२७
अवष्टयगमनम् ...	४	३	४६	उपांशुप्रचरणम् ...	२	१	१६
अंस्तमिताहुतिः ...	२	३	८	उपांशुप्रचरणम् ...	५	२	१८
आखुत्करे क्षेपः ...	५	३	१०	उल्मुकनिधानम् ...	३	४	१५
आययणदक्षिणा ...	३	५	१३	उल्लिखनम् ...	१	१	२
आययणेष्टिः ...	३	५	१	अवभाषणम् ...	४	४	१८
आयययागः ...	४	२	८	करमापाचनिर्माणम्	४	३	१४
आयययक्षम् ...	५	२	१३				
आययभागप्रचरणम्	४	३	३५				
आययावदानम् ...	५	२	२६				

कर्म.	प्र.	मा.	क.	कर्म.	प्र.	मा.	क.		
करम्भपात्रहोमः	...	४	३	१४	साम्यकयागः	...	५	३	१
करीरावपनम्	...	४	३	११	साम्यकहविःप्रणयनम्	५	३	४	
कथवाहनयागः	...	५	२	१०					
कुमारीमन्त्रणपः	...	५	३	१३	दर्शष्टिः	...	४	१	१
कुम्भीनिधानम्	...	४	४	१६	दाक्षायण्यक्षः	...	४	१	२
केशशस्त्रुवपनम्	...	४	३	४८	दिग्ग्याधारणम्	...	४	१	१४
केशशस्त्रुवपनम्	...	४	३	१८	द्यावापृथिवियागः	...	४	१	१७
गार्हपत्योपस्थानम्	...	३	२	२८	निवपनम्	...	१	१	१
गार्हपत्योपस्थानम्	...	३	३	८	निवान्यादोहनम्	...	४	४	१६
गार्हपत्योपस्थानम्	...	५	२	३८	नीविसदृशहोमम्	...	५	२	४२
गृहमेधीयेष्टिः	...	४	४	४					
गौरपस्थानम्	...	३	२	३	पञ्चत्विजाम्भक्षणम्	४	१	२५	
					पञ्चीवाचनम्	...	४	३	२१
चतुःसक्तिवेदिनिर्माणम्	५	२	१०	पञ्चीमंयाजः	...	४	३	४५	
चतुरवदानम्	...	४	३	३६	पथिहोमः	...	५	३	७
चतुरमयनम्	...	२	३	१७	पथस्याप्रचरणम्	...	४	३	३७
चतुर्व्ययहोमः	...	५	३	७	पथस्यायागः	...	४	१	२०
चरुनिर्वपनम्	...	१	५	१८	पथस्यायागः	...	४	२	१५
चरुप्रपणम्	...	३	४	१	पथसोऽधिप्रययम्	...	२	३	१५
चरुप्रपणम्	...	४	४	५	पयोदोहनम्	...	२	३	१४
चरुहोमः	...	३	४	११	पयोदोहनम्	...	४	४	१६
चरुदासनम्	...	३	४	११	परिगमनम्	...	५	३	१२
चरुदासनम्	...	४	४	६	परिग्रहपरिग्रहणम्	५	२	१२	
चर्वभिधारणम्	...	४	४	६	परिधिपरिधानम्	...	५	२	१६
चातुर्मास्थिष्टिः	...	४	२	१	परिवर्तनम्	...	५	४	१६

कर्म.	प्र०	प्रा०	क०	कर्म.	प्र०	प्रा०	क०
परिवर्तनम् ...	५	५	७	प्रजापत्युपसदनम् ...	३	४	४
प्रवमानेति: ...	५	५	६	प्रतिपरिगमनम् ...	५	२	१५
पिण्डदाहजप: ...	५	२	४०	प्रतिप्रस्थाटकर्म ...	४	३	३१
पिण्डदानम् ...	३	४	१६	प्रव्याश्रावणम् ..	५	२	२३
पिण्डदानम् ...	५	२	३४	प्रवत्स्यती वाग्यमनम्	३	३	६
पिण्डदानम् ...	५	२	३६	प्रयाजयाग: ..	४	२	२०
पिण्डदानोदीच्याह्नम्	५	२	४१	प्रस्तराद्यासादनम् ..	५	२	१७
पिण्डपिष्टयज्ञ: ...	३	४	१	प्राशित्वावदानम् ...	४	२	४०
पिण्डपिष्टयज्ञ: ...	५	२	१				
पिण्डशेषाघ्राणम् ...	३	४	२४	शलीकरणम् ...	३	४	६
पिष्टनमस्करणम् ...	३	४	२४				
पिष्टप्राचैतनम् ...	३	४	२४	वर्हिषद्यजनम् ...	५	२	५
पिष्टयज्ञ: ...	३	४	१	वर्हि सन्नहनम् ...	५	२	१५
पिन्नावाह्नम् ...	५	२	२२	वर्हि:स्तरणम् ..	५	२	१५
पुत्रनामग्रहणम् ...	३	२	४१	वर्हि:स्तरणम् ..	३	४	१७
पुनराधेयम् ...	२	१	१	ब्रह्मौदनपाक: ...	१	४	४
पुनराधेयहस्त्रिणा ...	२	१	२८	ब्रह्मौदनप्राशनम् ...	१	४	६
पुरोडाशनिर्वाप: ...	१	५	२२	ब्राह्मणभोजनम् ...	३	५	१४
पुरोडाशप्रतिपत्ति: ...	४	३	१६				
पुरोडाशवाक्याप्रस्थावनम्	५	२	२६	मन्त्रजप: ...	१	४	२८
पूयैर्दर्वकर्म ...	४	४	१७	मन्त्रजप: ...	३	४	२२
पूर्णाहुतिहोम: ...	१	५	२	महाहवि:प्रयोग: ...	५	१	५
पूर्णाहुतिहोम: ...	१	५	३	महाहविरिति: ...	४	४	२
एषदाण्यथानयनम्	४	३	४१	महाहविरिति: ...	४	४	२१
मौणमास्येति: ...	४	१	१५	मास्तयाग: ...	४	२	१२
मौण्योग: ...	४	२	११	मास्त्येति: ...	४	४	२०

कर्म .	प्र०	मा०	क०	कर्म .	प्र०	मा०	क०
मूतकावसजनम् ...	५	३	१०	मर्पिराधेयनम् ...	४	४	६
गृतामिहोचिप्रक्षेपः	३	१	५	समिदाधानम् ...	३	३	८
मेघमेघीनिर्माणम् ...	४	३	१५	समिदयजुःप्रयोगः ...	४	३	४६
मेघमेघीप्रक्षेपः ...	४	३	१०	समिदयजुर्जननम् ...	४	२	२१
मेघावदानम् ...	४	३	३८	मभरणम् ...	१	१	१
मेघीप्रत्यजनम् ...	४	३	३८	साम्ययजुर्हरणम् ...	५	२	१८
यजमानमन्त्रजपः ...	५	३	११	सथोर्वाहननम् ...	५	२	११
यज्ञावसदानम् ...	५	३	१८	सान्तपनेष्टिः ...	४	४	९
वसन्तप्रधासेष्टिः ...	४	३	१	साम्नाय्ययागः ...	४	१	१५
वसिष्ठयज्ञः ...	४	१	२	सामिधेन्यनुवचनम् ...	५	३	११
विपरिहरणम् ...	४	३	३६	भारस्वतयागः ...	४	२	११
वीह्यवहननम् ...	३	४	८	सावित्रयागः ...	४	२	१०
वैश्वदेवदक्षिणा ...	४	२	२२	स्थानमंस्कारः ...	३	४	१३
वैश्वदेवपर्व ...	४	२	७	सुगन्धूदनम् ...	४	३	४२
वैश्वदेवपर्व ...	४	३	१	सुगन्धूदनम् ...	५	२	४५
अग्नीषर्मावपनम् ...	४	३	१२	सोमपायजननम् ...	५	२	४
आकामेधपर्व ...	४	४	१	सौम्ययाग ...	४	२	८
शुनासीर्यदक्षिणा ...	५	४	८	हविर्निर्वपणम् ...	१	१	५
शुनासीर्ययागः ...	५	४	२	हविर्यज्ञः ...	४	१	२
शुनाशीर्ययागः ...	५	४	११	हविरासादनम् ...	४	३	१८
				हुतशिल्पप्राशनम् ...	५	२	४८
				हुतशेषप्राशनम् ...	५	२	४८
				हुतशेषस्यासौप्रक्षेपः	५	१	४८
				धोवपवेशनम् ...	५	२	१३

॥ अथ स्मर्त्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

“अक्षय्यं च वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनो भवति” ५. ४. १.

“अग्ने रेतो हिरण्यम्” २. १. २८.

“अथास्य शरीर मेवाग्निर्दहति ; तद्यथा पितुर्वा मातुर्वा जायेतैव
“ मेपोऽग्नेरधिजायते ; शश्वद् वा एषः” २. २. ८.

“अन्नं वा आपः” १. १. ३.

“अयं वै यज्ञो योऽयं पवते” १. ४. २१.

“अयं वै वायुर्योऽयं पवते, एष वा इदं सर्वं प्रस्थापयति यदिदं
किञ्च ; वर्धति, वृष्टादोषधयो जायन्ते ; ओषधीर्जग्ध्वापः
पीत्वा तत एतदङ्गोऽधि पयः सम्भवति ; एष हि वा एतज्जन-
यति, तस्माद् वायव्यं भवति” ५. ४. ७.

“असौ (मृगशिराः) असुथार्क्षस्य शिर इत्याहुः” १. २. ८.

“आदित्यस्त्वैव सर्वं ऋतवः” २. १. ८.

“इन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधात्, वृत्रं हत्वा यथा महाराजो
विजिग्यान एवं महेन्द्रोऽभवत्” ५. १. ८.

इन्द्रो वै यजमानः” १. २. ११.

इयं वै पृथिवी पूषा” ५. १. ७.

इयं वै पृथिव्यदितिः” १. ५. १८.

उत्तरतो हि स्त्री पुमांश्च सुपमेते” ४. १. १७.

“उत्तरा हि सप्तर्षय उद्यन्ति” १. २. ४.

“उपह्वय प्राश्रन्ति । यावन्तो गृह्णा हविरुच्छिष्टाणाः स्युस्तावन्तः
प्राश्रीयुः, अयो अपृत्विजः प्राश्रीयुः, अयो अप्यन्ये ब्राह्मणाः
प्राश्रीयुः, यदि बहुरोदनः स्यादधैतां कुम्भी मपिधाय
निदधति” ४. ४. १६.

“उभये ह वा इद मये सहासुर्देवाय मनुष्याय” १. २. ४.

“ऋतवः पितरः” १. ४. २४ ; ५. २. ४२.

“एता ह वै देवता योऽस्ति तस्मिन् वसन्ति, इन्द्रो यमी राजा नहो
नैपिधः” २. ४. १, २.

“एते वै विश्वेदेवा रश्मयः । योऽथ परं भाः प्रजापतिर्वा स
इन्द्रो वा” २. १. ७.

“एष एव मृत्युर्य एष तपति ०—० असुप्सिंक्षीके पुनः पुनरेव
प्रमारयति” १. १. ७, ८.

“एष वै यज्ञो यदग्निः” १. ४. १८.

“कं वै प्रजापतिः” ४. ३. १३.

“कनीयांसो हि देवा मनुष्येभ्यः ०—० भूयांसो हि मनुष्या देवेभ्यः
०—० भूयांसो हि पशवो मनुष्येभ्यः ०—० कनीयांसो ह वा
अस्य भार्या भवन्ति, भूयांसः पशवः” २. ४. १८.

“काल्वालीकृता हिव तर्हि पृथिव्यास, नौपधय आसुः, न
वनस्पतयः” २. २. ३.

“काययेव वा अयं पुरुषः” २. १. १०.

“तदग्निहोत्राच्छिष्टं ०—० नात्राक्षयः पिबेत्” २. ३. ३८.

“तस्मादेतद्विषयाभ्यनूक्तम्—‘प्रजा ह तिस्रोऽत्याय मीयुरिति’
(ऋ० सं० ८. १०१. १४.) ४. २. ४.

“तान् हयोर्मूतकयोरुपनह्य वेणुयष्ट्यां वा कुपे घोभयत आवध्योदङ्
परेत्य यदि वृक्षं वा स्थाणुं वा वल्मीकं वा विन्देत, तस्मिन्ना-
सजति ;— ‘एतत् ते रुद्रावसं तेन परो भूजवतोऽतीहि’
—इति” ५. ३. १७.

“तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्यः” ३. ४. २१.

“देवाः सन्ति ०—० पितरयोषधयश्च सन्ति ०—० मनुष्याः
सन्ति” २. ३. १८.

“दीर्घक्षी नक्षत्रैः” १. ४. २८.

“हयं वा इदं जीवनम्, मूलि चैवामूलञ्च” २. ३. १०.

“इया वै देवाः । अहैव देवा, अथ ये ब्राह्मणाः शत्रुवासोऽनूचानास्ते
मनुष्यदेवाः ; ०—० आहुतिभिरेव देवान् प्रीणाति, दक्षि-
णाभिर्मनुष्यदेवान्” १. ६. ६ ; ३. ५, १४.

“न श्वः श्वं सुपासीत को हि मनुष्यस्य श्वो वेद” १. ३. ८.

“नोऽक्षनाहिताग्नेर्व्रतचर्यास्ति” १. ४. ७.

“नौर्ह वा एषा स्वर्ग्या यदग्निहोत्रम्” ३. १. १५, १६.

“पतयो ह्येव स्त्रियै प्रतिष्ठा” ५. ३. १४.

“पयसो वै प्रजा. सम्भवन्ति” ४. ३. ८.

“परमा गतिं गच्छति” ५. ५. ८.

“पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति (षट्० सं० १. ८८. ८.)” ३. १. ६.

“पूर्वाक्षो वै देवानाम्, मध्यन्दिनो मनुष्याणाम् अपराह्ण पि-
णाम्” ३. ४. ८.

“प्रजापतिं ०—० देवा यत्रोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाथो-
पासीदंस्तानब्रवीद् यत्रो वोऽथ ममृतत्वं व ऊर्ग वः सूर्यो वो
ज्योतिरिति” ३. ४. १.

“(प्रजापतिं) पश्य उपासीदन् तेभ्यः स्वैप मेव चकार यदेव यूयं
कदा च लभध्वे यदि काले यथनाकासेऽपेयाग्रायेति” ३. ४. ४.

“(प्रजापतिं) पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाथोपासीदं-
स्तानब्रवीन् मासि मासि वोऽथं स्वधा वो मनोजवो वषट्द्रमा
वो ज्योतिरिति” ३. ४. २.

“(प्रजापतिं) मनुष्याः प्राहता उपस्यं जलोपासीदंस्तानब्रवीत्
सायम्प्रातर्वोऽग्निं प्रजा वो मृत्युर्वोऽग्निर्वो ज्योतिरिति” ३. ४. ३.

“(प्रजापतिं) शस्त्रदप्यसुरा उपसेदुरित्याहुस्तेभ्यस्तमवभायाश्च
प्रददौ” ३. ४. ५.

“प्रयमदुग्धं मुष्णं भवति ; अमेहिं रेतः” २. २. १५.

“मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति ३. ३. ११.

“माता धेनुर्मातेव वा इयं मनुष्यान् विभर्त्ति” १. ५. २१

“मेधो वै पयः, मेधस्तण्डनाः, त मुभयं मेध मात्मन् धत्ते, तस्मात्
घोरीदनो भवति ४. ४. ४.

“यत्रैतत् प्रतितरा मिव तिरथीवाहिं. संशाम्यतो भवति, तर्हि
ह्येव भवति मित्रः” २. ४. १२.

“यत्रैतत् प्रथमं समिद्धो भवति , धूप्येत एव , तर्हि ह्येव भवति
“शुद्धः” २. ४. ८.

“यत्रैतत् प्रदीप्ततरो भवति , उच्चैर्धूमः परमया जूत्या बल्वलीति,
“तर्हि ह्येव भवतीन्द्रः” २. ४. ११.

“यत्रैतत् प्रदीप्तो भवति, तर्हि ह्येव भवति वरुणः” २. ४. १०.

“यत्रैतदङ्गारायाकश्यन्त इव, तर्हि ह्येव भवति वज्र” २. ४. १३.

“यद्येवासौ सूर्य एवं (नक्षत्रम्)” १. २. १८.

“योपा वा आपः, वृषाम्निः” १. १. ४.

“वर्षा इ त्वेव सर्वेषा मृतूनां रूपम्” २. १. ७, ८.

“वसन्तो घीमो वर्षास्ते देवा ऋतवः” १. ३. १.

“वीर्यं वा अश्वः” १. ४. २४.

“गरुडेमन्तः शिगिरस्ते पितरः (ऋतवः)” १. ३. १.

“गात्रया वक्षानपाकृत्य पवित्रवति मन्दोद्वा , तं चरं व्यपयति ,
“चरुं ह्येव स यत्र क च तण्डुलानापयन्ति” ४. ४. ४.

“स उत्तरस्या भिव पयस्यायां भिषी भवदधाति , दक्षिणस्यां
“भिषम्” ४. १. १७.

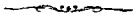
“स एतास्त्रिस्त्रस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत्” १. ५. १४.

“स एव पुत्रः सगृ पिता भवति” १. १. ५.

“स पत्नी मुदानेष्वन् पृच्छति केन चरसीति; वरुणां वा एतत् स्त्री
“करोति , यदन्यस्य सत्यग्रेण चरति” ४. १. २०.

“सप्त च धे गतान्यमीतीना मृषो विंगतिय” १. १. १८.

शतपथब्राह्मणम् ।

अथ

तृतीयकाण्डम् ।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ अपि वा प्रथमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

देवयुजनं जोषयन्ते । स युदेव व्वर्षिष्ठः स्यात्
तुज्जोषयेरन्यदन्त्यद्भुमेर्नाभिगुयीता*तो वै देवा दिव
मुपोदक्रामन् देवान् वा ऽएषु ऽउपोत्क्रामति यो दीक्षते
स सुदेवे देवयुजने यजते स युद्धान्यद्भुमेरभिगुयीता*चर-
तर ऽद्वय हेष्टा स्यात् तुस्माद्युदेव व्वर्षिष्ठः स्यात् तुज्जो-
षयेरन् ॥ १ ॥

तदुष्मं सुत् समुष्टु स्यात् । समः सद्विभ्रशशि स्याद-

“स यत्रोदङ्गुलावर्त्तते देवेषु तर्हि भवति ०—० अथ यत्र
दक्षिणावर्त्तते पिष्टेषु तर्हि भवति” १. ३. ३.

“स यो ह्येवं विद्वान् सायम्प्रातराशी भवति, सर्वे ह्येवायुरेति” ३. ४. ६.

“सर्वतोमुखो वा असावादित्यः ०—० सर्वतोमुखोऽय मग्निः ०—०

अन्यतोमुखः पुरुषः” ५. ४. १४—१६.

“सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्चयन्ते” १. २. ३.

“सायुज्यं सलीकतां जयति” ५. ५. ८.

“सोमो राजा देवाना मवं यधन्द्रमाः” ४. १. १५.

“सो वै मा महिमाहेति स स्वाहेति” २. २. ६.

“हिरण्यम् ०—० अग्नेर्हि रेतः” १. १. ५.

॥ अथर्विनामादिसूची ॥

अथर्विनामादि.	प्र०	प्रा०	क०	अथर्विनामादि.	प्र०	प्रा०	क०
अथर्वानः	३ ९ १४	आसुरिः	२ ३ ६
अथर्विका	५ ३ ८	आसुरिः	३ ३ ९
अथर्वनः	१ ६ २०	आसुरिः	५ २ २५
आथर्विः	९ ३ ३१	आसुरिः	५ २ ३३
आथर्विः	९ ३ ३४	आसुरिः	५ ४ १०
आसुरिः	१ ४ २०	इन्द्रः	२ ४ १. ५.

अधिनामादि.	प्र.	त्रा.	क.	अधिनामादि.	प्र.	त्रा.	क.
उवाचकम्	५	३	१२	देवभागः	४	१	५
आययः	१	५	१४	नङः	२	४	१, २
आययः	३	९	२४	नैषिधः	२	४	१, २
आयिः	४	९	४	पाचिः	१	४	२७
एके	५	९	३३	पार्वतिः	४	१	६
धौपवेशिः	१	६	२०	प्रतीदृशः	४	१	३
धौशिणः	३	२	३५	भालवेयः	१	४	६
कक्षीवान्	३	२	३५	भगवः	३	२	१४
कक्षोडः	३	५	१	माधुकिः	१	४	२७
कुमार्यः	५	३	१३	यमः	२	४	१, २
कुरवः	४	१	५	याज्ञवल्काः	२	३	९६
कौशीतकिः	३	५	१	याज्ञवल्काः	३	५	२
चैलकिः	२	३	३४	श्रीतर्षिः	३	१	५
जीवसः	२	२	३४	शैलाः	४	१	३
ज्ञातयः	१	६	२०	सहदेवः	४	१	४
तच्छा	२	३	३१	सार्जयः	४	१	४
दक्षः	४	१	१, ६	सुभा	४	१	४
दाक्षाययाः	४	१	६	खञ्जयाः	४	१	४, ५

विभ्रःशिशुः सत् प्राक्प्रवणः स्यात् प्राची हि देवानां
दिग्गुथो ऽउदक्प्रवण मुदीची हि मनुष्याणां दिग्दक्षि-
णतः प्रत्युच्छ्रित मिव स्यादेषा वै दिक् पितृणां स
युद्दक्षिणाप्रवणः स्यात् क्षिप्ते ह युजमानोऽमुं लोकं
मियात्तुथो ह युजमानो ज्योग् जीवति तुस्मादक्षिणतः
प्रत्युच्छ्रित मिव स्यात् ॥ २ ॥

न पुरस्ताद्देवयजनमात्रं मतिरिच्येत । द्विपुन्तः हास्य
तद् भ्रातृव्यं मभ्युतिरिच्यते कामः ह दक्षिणतः स्यादेव
मुत्तरतु एतद् त्वेव समृद्धं देवयजनं यस्य देवयजन-
मात्रं पश्चात् परिशिष्यते क्षिप्ते ह वै न मुत्तरा देव-
यज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

तद्वा होवाच याज्ञवल्क्यः । व्याणाय* देवयजनं
जोषयितुं मैमं तुत्सात्युज्जोऽब्रवीत्सुवा वा ऽद्रयं पृथिवी
देवा देवयजनं युच वा ऽअस्यै क च युजुषैव परिगृह्य
याजयेदिति ॥ ४ ॥

पृथ्विजो ह वै देवयजनम् । ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाऽसो-
ऽनूचाना ब्रिहदाऽसो याजयन्ति सैवाह्नलैतुर्नेदिष्ठतमा[†]
मिव मन्यामह ऽइति ॥ ५ ॥

* 'व्याणाय'-इति ग ।

† 'याजयेदिति'-इति ग ।

‡ 'नेदिष्ठतमा'-इति ग ।

तच्छालां* वा विमितं वा प्राचीनवशं भिन्वन्ति ।
प्राची हि देवानां दिक् पुरुस्ताद्वै देवाः प्रत्युच्चो मनु-
ष्यानुपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥

तस्माद् ह नु प्रतीचीनशिराः शयीत । नेद्देवानभि-
प्रसार्य शुया ऽद्वितीया दुक्षिणा दिक् सा पितॄणां या
प्रतीची सा सर्पाणां युतो देवा उच्चक्रमुः सैपाहीना
योदीची दिक् सा मनुष्याणां तस्मान् मानुषु ऽउदीची-
नवश मेव शालां वा विमितं वा भिन्वन्त्युदीची
हि मनुष्याणां दिग्दीक्षितस्यैव प्राचीनवशा नादीक्षि-
तस्य ॥ ७ ॥

तां वा ऽएतां पुरिश्रयन्ति । नेदभिवर्षादिति न्वेव
वर्षा देवान् वा ऽएषु उपावर्त्तते यो दीक्षते सु देव-
ताना मेको भवति तिरु ऽइव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिरु
ऽइवैतद्यत् पुरिश्रितं तस्मात् पुरिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तन्न सर्व ऽइवाभिप्रपद्येत । ब्राह्मणो वैव राजन्यो
वा वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः ॥ ९ ॥

स वै न सर्वेणैव संवदेत । देवान् वा ऽएषु उपावर्त्तते
यो दीक्षते सु देवताना मेको भवति न वै देवाः सर्वे-
णैव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा वैश्येन वा ते

हि यन्निधास्तुस्माद्युधेनः शूद्रेण संवादो विन्देदेतेषा
मेवैकं ब्रूयादिम मिति विचक्षेम मिति विचक्षेत्येषु
उ तत्र दीक्षितस्योपचारः* ॥ १० ॥

अथारुणौ पाणौ कृत्वा† । शुला मध्यवस्यति सु
पूर्वाङ्गः स्थणाराजु ममिपुद्यैतद्यजुराहेदु मगन्म देव-
यजनं पृथिव्या युच देवासो ऽञ्जुपन्त विवश्व ऽहुति
तदस्य विश्वैश्च देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रु-
वाऽसोऽनूचाना यदुहास्य तेऽक्षिभ्या मीक्षन्ते ब्राह्मणाः
शुश्रुवाऽस्तदुहास्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥

यद्वाह । युच देवासो ऽञ्जुपन्त विवश्व ऽहुति तदस्य
विश्वैर्देवैर्जुष्टं भवत्यृक्क्षामाभ्याः सन्तुरन्तो युजुर्भि-
रित्यृक्क्षामाभ्यां वै युजुर्भिर्यज्ञस्योदुचं गुच्छन्ति यज्ञस्यो-
दुचं गच्छान्त्येवैतुदाह रायस्पोषेण सुमिषा मदे-
मेति भूमा वै रायस्पोषः श्रीर्वै भूमाशिष मेवैतदुः-
शास्ते सुमिषा मदेमेतीपं मदतीति वै तु माहुर्यः
श्रिय मश्रुते युः परमतां गुच्छति तस्मादाह सुमिषा
मदेमेति ॥ १२ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [१.१.] ॥

* 'चारः'-इति क, 'चारः'-इति ग ।

† 'कृत्वा'-इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे, त मङ्गं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।

चातुर्मास्यानि च पशुर्द्वितीयकाण्ड ईरितम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयचतुर्थाभ्या मेकाद्वाहीनसत्रलक्षणसकलसोमयाग-
प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमोऽभिधीयते । तत्र द्वितीयकाण्डस्य प्रथमाध्याये

१— “त्रिविधा सोमयागः, एकाद्वाहीनसत्रनामकः । एकस्मिन्नेवाहनि
सत्रत्रयेण निष्पाद्य एकाहः । द्विरात्रं मारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता
अह्नीना । त्रयोदशरात्रं मारभ्य सप्तसत्रवत्पर्यन्तानि सत्राणि ।
द्वादशाहस्तु दिव्यं । तत्राह्नीनरूपेण द्विरात्रादीना प्रकृतिः, सत्ररूपेण
त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशाहस्य एकाहरूपो व्योतिष्टोम-
प्रकृतिः”—इति तै० स० १२. १-सा० भा० । “एकाद्वाहीनसत्राणि सोम-
भेदा इति त्रयः”—इत्यादि च तै० सं० ७. १. १-माध्याह्ने सायणः । “उक्त-
प्रकृतयोऽह्नीनैकाद्वा (६. १. १.)”—इत्यारभ्य “इत्येकाद्वा, अथाह्नीना
द्वादशप्रभृतयो द्वादशरात्रपराह्नी (१०. १. १०, ११.)”—इत्याद्यन्त आश्व-
लायनीयश्रौतसूत्रग्रन्थसंज्ञालोच्यः ।

२— “सप्तसस्य * सोमयागो भवति । तथाहि— “अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्थ्य षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽभ्योर्गाम इति सस्या”—इति
आश्व० श्रौ० सू० ६. ११. १ । अतोर्गाम आतोर्गाम इत्यभिन्नः ।

३— “अग्निष्टोमः प्रथमपञ्च, अतिरात्र मेके पूर्वं समामनन्ति”—इति
आप० श्रौ० सू० १०. २. ३, ४ । अग्निष्टोमे अत्प्राज्ञातम्योपदिष्टत्वात्
स एवेतरेषा प्रकृतिः ।

शालागिर्माणप्रभृति दीक्षाज्जतिपर्यन्तं प्रतिपाद्यते । तत्रादौ शाला-
निर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं विधत्ते— “देवयजन जोषयन्त इति ।
देवा दध्यन्तेऽष्टा अवेति ‘देवयजनम्’ । अधिकरणे ल्युट्^१ ।
प्राचीनवंग्रसर्दीहविद्धांनादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजनं स्थानम्^२ । तत्
‘जोषयन्ते’ सेवन्ते । स्वार्थिको णिच्^३ । परिगृह्यैयुर्यजमानपुरुषाः ।
तस्य विशेष माह— “स यदेव वर्षिष्ठं स्यात् तज्जोषयेरन्निति । ‘सः’
इति प्रसिद्धौ, यच्छब्दविशेषण मेतत् । प्रसिद्धं ‘यद्’ देवयजनम्,
‘तत्’ ‘वर्षिष्ठम्’ अतिशयेन वृद्धम्, उच्छ्रितम्, जोषयितव्य मित्यर्थः ।
वर्षिष्ठ मित्येतत् स्पष्टयति— “यदन्यदित्यादिना । यद्यस्या^४ उपरि
गृहीतायाः ‘भूमेः’ ‘अन्यत्’ परिमरस्यत्वं (‘नाभिगृहीत’) नाति-
शयीत, अतिशयित मुच्छ्रित न च तद् वर्षिष्ठमित्यर्थः^५ । उक्तस्तत्त्वं
देवयजनं प्रशंसति— “अतो वा इति । ‘अतः’ अस्मात्, यदित्युक्त-
स्तत्त्वात् ‘देवाः’ ‘दिवम्’ ‘उपोत्कामन्’ उत्कान्ताः, ‘प्राप्ताः ।
उत्कामन्तु नाम, ततः किमु ? इत्यत आह— “देवाभ्या इति ।
यस्मात् ‘उप.’ दीक्षितोऽपि ‘देवान्’ उपोत्कामति, तस्माद् यादुमेन

१— पा० सू० ६. ३. ११३ ।

२— ‘देवयजनस्थानम्’-इति च । “देवयजनं वै वरं पृथिव्यै”-इत्यादि
ऐ० ब्रा० १. ३. २ । “प्राचीन माहवनीयात् प्रवयं स्यात् प्रनीचीनं मार्च-
पत्यादेनैव व्यावृत्तं देवयजनम्”-इति तै० सं० ६. २. ६. २५ ।

३— ‘बुध परितर्क्ये’-इति घुसादि (१०३५ धा०), ‘परितर्क्य मङ्गो
हिंसा वा’-इति तत्र दीक्षितः । प्रीतिसेवनयोस्तु तुसादित्वात् बुधत इत्येव ।

४— ‘यद्यस्य’-इति च ।

५— ‘मुच्छ्रितं न स्यात्’-इत्येव च ।

देवयजनेन देवा दिव गताः, तादृशं कुर्वन् 'सः' दीक्षितः 'सदेवे'
एव 'देवयजने' ('यजते') दृष्टवान् भवति । अनेवविधस्य परिग्रहे
दोष माह— "स यदेति । निष्ते देवयजने 'इष्टा' स्वयं मेव
'अवरतर इव' अत्यन्त नीच एव 'स्यात्' । "तस्मादित्युपसहारः ।
अथ कात्यायनः सौमिक मृत्विग्वरण मभिधायाह— "देवयजनं
जोषयन्त उच्चतमम्"—इति^१ ॥ १ ॥

अन्यानपि धर्माविशेषानाह— "तद्वर्मेति । 'वर्म' उच्चत 'सत्',
'तत्' देवयजन 'सम स्यात्', विषमस्य विमदृशदर्शनात् तदभावात्
तत् सम कर्त्तव्य मित्यर्थः । समत्वेन 'अविभ्रंश' अपि स्थल प्राचीन-
प्रवणम् उद्दीचीनप्रवण वा भवेत्, यष्ट्यत्वेन देवानाम्, यष्ट्यत्वेन
मनुष्याणां च देवयजनसम्बन्धसम्भवात्, उभयसम्बन्धिनोर्दिग्गोरन्य-
तरस्या प्रवणत्वाभिधान मित्यभिप्राय । उदक्प्रवणत्वे यदर्थमिदं
दक्षिणोन्नतत्वम्, तदाह— "दक्षिणत प्रत्युच्छ्रित मिषेति । विष-
बाधमुखेन दक्षिणप्रवणत्वं निषेधति— "एषा वा इति । 'क्षिप्रे'
अचिरेणैव कालेन 'अमु' परलोकम्, 'तथो ह' पूर्वोत्तरप्रवणत्वपक्षे-
ऽप्यचिरकालम्^२ ॥ १ ॥

१— 'देवयजनं जोषयन्ते । उच्चतमम् । समम् । अविभ्रंश । अमितो
देवयजनमात्रदेशम् । पुरस्तादङ्गम् । प्राङ्प्रवणम् । उदग्वा । यत्विधान-
धानत्विज । उद्गतौषधिमुलेऽपरेऽन्ते विमितं कुर्वन्ति"—इति ऋ० श्रौ० ७.
१. १०—१८ दश सूत्राणि दृष्टव्यानि ।

२— "दर्शयन्त उदग्वा मुदोषोऽप्युदग्वा पराङ्प्रवणं प्रागुदक्प्रवणं वा
'देवयजनम्'—इति व्याप० श्रौ० सू० १० २० १ ।

अथ देवयजनप्राग्देशे^१ देवयजनान्तरपरिमितप्रदेशस्याधिक्य
निषेधति—“न पुरस्तादिति । स देशातिरेको यजमानभ्रातृ-
त्यातिरेकाय भवति । तथा चापस्तम्ब—“न प्राचीन देवयजनाद्
देवयजनमात्रं सुच्छिपेत्”—इति^२ । दक्षिणोत्तरयोरतिरेकस्त्वैच्छिक^३
इत्याह—“काम इति । पश्चाद्भागे पुनरन्यस्य देवयजनस्य पर्याप्त-
प्रदेशोपेत देवयजनं समृद्धिकरं मित्याह—“एतद्ध त्वेव समृद्धं मिति ।
प्रतिपाद्यं मर्थं निगमयति—“इति देवयजनस्येति । कृत्स्निरिति
शेषः । अत्र कात्यायन—“समं मविभ्रम्यभितो देवयजनमात्रप्रदेशम्
पुरस्तादङ्गम् प्राक्प्रवणं सुदम्बा”—इति^४ ॥ ३ ॥

अथाख्यानमुखेन देवयजनपदान्तरं माह—“तदु होवाचेति ।
वाण्यं^५ मृषि ‘याज्ञवल्क्य उवाच’ । यदा वयं देवयजनपरिग्रहाय
गताः, तदानौ ‘मात्ययज’ आह । “एतावती वै पृथिवी, यावती

१—‘देवयजनप्राग्देशे’—इति छ ।

२—आप० श्रौ० १०, २०, १० ।

३—‘सैच्छिक’—इति च ।

४—का० श्रौ० ८, १ १२-१७ षट् सूत्राणि पर्यालोचानि ।

५—‘वाण्यं’—इति सप्तकारं माठं सौष्ठतोऽत्र मूले माघ्ये च हा-
चेवरेण । तत एवोद्धृतो रोष्-कोयलिङ्गः सङ्गृहीते ‘वाटं बंम्’—कोवेऽपि । पर-
मिहैव पुरस्तादेकत्र (१ १. १. १०.), परस्ताद्यापरत्र (१४ ६ १०. ८.)
दृश्यते ‘वाण्यं’—इत्येव निषंकारः । तथा तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि “गोबन्तो
वाण्यं”—इत्येव (१ ११. ८. १) । अतोऽत्र मत्सङ्गृहीतहस्तलिखित-
पुस्तकाभा मेव सेखं समादृत इह मूलमाध्ययोरिति ।

वेदिः”—इत्यादिश्रुतेः^१ वेद्युपलक्षितदेवयजनस्य देवतात्मकसमस्त-
पृथिवीरूपत्वम्; अतो ‘यत्र क्व च’ मन्त्रेण परिग्रहे सति तदुक्तलक्षण
मेव भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

याजवसक्यस्तु वक्ष्यमाणलक्षणेर्छलिग्भिः परिग्रह एवोक्तलक्षणदेव-
यजनपरिग्रह इत्याह—“छलिजो हैवेति । ‘शुश्रुवांसः’ श्रुतशास्त्राः,
‘अनूचानाः’ साङ्गप्रवचनाध्येतारः^२ । ‘अङ्गलाः’ दोषरहिताः । छलिजो-
ऽपि श्रुताध्ययनादिसम्पन्ना भवेयुरित्यस्य मर्योऽप्युक्तो भवति ॥ ५ ॥

यथोक्तदेवयजने यत् कर्त्तव्यं गृहं तत् प्राचीनवंशं कर्त्तव्य
मित्याह—“तच्छालां वेति । ‘शालां’ दीर्घचतुरस्रं गृहं, ‘विमितं’
सर्वतः समपरिमाणम्^३; अनयोरन्यतरत् ‘प्राग्वंशम्’ मिनुयात् ।
प्राग्दिशः पश्चिमार्थं मर्यादा माह—“प्राची हीति । यस्मात्
प्रत्यग्दिग्गतान्^४ छलिग्नयजमानान् प्रति पुरोदेशाद्भुविभाजनाः
प्रत्यङ्मुखोपावृत्ताः, ‘तस्मात्’ ‘तेभ्यः’ देवेभ्यः ‘प्राङ् तिष्ठन् जुहोति’ ।
तस्मात् प्राचीनवंशं सुपपद्यते^५ ॥ ६ ॥

प्रामाणिकं दीक्षितस्य ग्रथने कश्चिन्नियम माह—“तस्माद्

१— तै० सं० ७. ४. १८. ६ ऋक् मय्या ।

२— ‘वेदार्थं श्रुतवन्तः’—इति (का० श्रौ० ७. १. ८ सू०) या० दे० ।

३— “विमितं चतुरस्रं स्यात् दशारस्त्रिप्रमाणतः”—इतीह परिशिष्ट-
कारवचनम् । ‘द्वादशारस्त्रिप्रमाणतः’—इत्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

४— ‘प्राग्दिग्गतान्’—इति छ, च ।

५— “प्राग्वंशं पुनस्तादृशं प्रतिदिग्द्वाग मुदगवर्गे वा”—इति का०
श्रौ० सू० ७. १. ४०—४१ ।

हेति । 'अभिप्रसार्य' पादावित्यर्थः । प्राग्दिक्प्रशंसार्थं दिग्विभागरूप मर्यादाद् माह—“या दक्षिणेति । 'यतो' 'देवाः' यजमानादीन् प्रति' 'उपचक्रमुः', 'सा' प्राची 'अहीना' मृदुद्धा । उदीच्या मनुष्यसम्बन्धितया तेषां मुदग्वंशांशं शाला^१ । निर्माणात् प्रसिद्ध मित्याह—“तस्मान्मानुष इति । 'मानुषे' मनुष्यार्हे कर्मणि । 'दीक्षितस्य' प्राग्वंश एव, अन्येषां तु उदीचीनवंशल मिति व्यवस्था ॥ ७ ॥

सर्वतः परिश्रयणं विधत्ते—“तां वा एता मिति । वृश्चादिपरिहाराय परिश्रयणं कर्त्तव्यम्, दीक्षितस्येतरैभ्यो व्यवधानाय च परिश्रयणं कर्त्तव्य मिति परिश्रयणश्रुतिः^२ ॥ ८ ॥

तत्राचैवर्णिकानां शूद्रादीनां मभिप्राप्तिं निषेधति—“तत्र सर्वं द्वाभिपद्येतेति^३ ॥ ९ ॥

दीक्षितस्य सर्वैवांगव्यवहारं निषेधति—“स वै नेति । सर्वशब्दस्य सङ्कोच माह—“ब्राह्मणेन वैनेति । 'तस्माद्' ब्राह्मणादिवर्णवयस्य यजार्हत्वाद् । 'यदि' 'शूद्रेण' 'भवादो' 'विन्देत्' लभ्येत्, 'एतेषां' चैवर्णिकानां मध्ये 'एकम्', 'दमम्' शूद्रम् 'इति' एवं मयेदानीं मुक्तप्रकारेण 'विचक्ष्व' ब्रूहीति स्वयं 'ब्रूयात्' ।

१—“शालां वा”—इति का० श्रौ० सू० ७. १. २४ । दीर्घचतुरश्रा कुटी शालेति चरिस्तामो ।

२—“प्राचीनवंशं करोति पुरस्तादुग्रतं मथ्याग्निनतं सर्वतः परिश्रितम्”—इति आप० श्रौ० सू० १०. ५. १ ।

३—का० श्रौ० ७. ४. ५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

वीक्ष्या^१ सर्वोऽपि वचनप्रकार परिगृह्यते । ‘एष’ ‘उपचार’ व्यवहारः^२ ॥ १० ॥

समन्त्रकशालाप्रवेश विधत्ते—“अथारणी पाणो कृतेति । ‘अध्यवस्यति’ शालां प्रविश्य मन्त्रेणैतद् देवयजन मिति निश्चिनु-यादित्यर्थः । अध्यवमानप्रकार माह—“स पूर्वाह्णं मिति । ‘सूणा-राज’ मध्ये स्थित^३ उन्नतस्तम्भ, तस्य ‘पूर्वाह्णम्’ ‘अभिपद्य’ गृहीत्वा “एद मगन्म”—इति^४ ‘यजु’ ब्रूयात्^५ । अत्र कात्यायन—“समा-रोक्षामी शालास्तम्भ पूर्वाह्णं गृहीत्वारणिपाणिराहेद मगन्मेति”—इति^६ । मन्त्रस्य द्वितीय पाद देवशब्दतात्पर्याभिधानेन व्याचष्टे—“तदस्य विश्वैरिति । श्रुताध्ययनवद्विप्राह्णैः । ‘अचिभ्यां’ ‘यत्’ ‘ईचन्ते’, ‘तत्’ ‘तै’ विश्वैर्देवैः ‘जुष्टम्’ इत्यर्थः ॥ ११ ॥

“यदाहेति । तृतीय पाद व्याचष्टे—“सकृत्सामाभ्या मिति ।

१—‘वीक्ष्यां’—इति छ । वीक्ष्या—श्रुताविद् “इम मिति विचक्षेति वाक्य द्विरुक्त्या ब्रूयादिति यावत् ।

२— का० श्रौ० ८. ४. ५ सूत्र द्रष्टव्यम् ।

३—‘मध्योदित’—इति घ, छ ।

४—“एद मगन्म देवयजन एधिया यत्र देवासो यजुषन्त विश्वे ।

सकृत्सामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भौ रायस्योबेण समिषा मदेम ।”—

इति य० वा० सू० ११ १ मन्त्रपाठः ।

५—“प्रागवश्यं मध्यम स्कृगाराज मारभ्य जपतीति वाजसनेयकम्”—

इति व्यास० श्रौ० सू० १० २ ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ० १ १४ ।

‘यजुर्भि’ क्रियमाणं यज्ञस्वरूपम् ‘चक्षुसामाभ्या’ स्तोत्रशस्त्राभ्या
‘तरन्ना’ पारं प्रापयन्त इति तत्र भागस्य ‘उदृच’ परिसमाप्ति
प्राप्नोमीत्युक्तवान् भवति । चतुर्थपादस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—
“रायस्सोषेणेति । ‘भूमा’ वज्रभाव एव ‘रायस्सोषो’ धनपुष्टि,
स च ‘भूमा’ माचात् ‘श्री’ एव, तस्मात् ‘एतद्’ चागपाठे
‘आशिषम्’ एव आशास्ते । तद्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—‘स
मिषेति । लोके यः श्रियं परमता च गच्छति, तम् ‘इषम्’ अन्न
‘मदति’ मोदत इत्याहुः, अतो मन्त्रे स मिषेति भागं माहे-
त्यर्थं ॥ १९ ॥ १ [१ १.] ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

अपराह्णे दीक्षेत । पुरा केशश्मश्रुर्व्युपनाद्युत् कामु-
येत तुदश्रीयाद्युद्धा सम्पुद्येत व्रतुः ह्येवास्यातोऽशनं
भुवति युयु न्नाशिशिषेदुपि कामुं नाश्रीयात् ॥ १* ॥

* एतदन्तरं मिह ‘शत १०००’— इति ग पुस्तके ।

अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भं सुप-
निदधति तन्नापित उपतिष्ठते तुक्केशश्मश्रु च व्यपते
नखानि च निहन्ततेऽस्ति वै पुरुषस्यामेध्यं युवास्यापो-
नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रुौ च वा अस्य नखेषु चापो नोप-
तिष्ठन्ते तद्युक्केशश्मश्रु च व्यपते नखानि च निहन्तते
मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽहुति ॥ २ ॥

तद्द्वैके । सर्वं ऽएव व्यपन्ते सर्वं ऽएव मेध्या भूत्वा
दीक्षिष्यामह ऽहुति तदु तथा न कुर्याद्यद्द्वै केशश्मश्रु च
व्यपते नखानि च निहन्तते तुदेव मेध्यो भवति तस्मादु
केशश्मश्रु चैव व्यपेत नखानि च निहन्तेत ॥ ३ ॥

स वै नखान्येवाग्ने निहन्तते । दक्षिणस्यैवाग्ने सव्यस्य
वा ऽश्रये मानुषेऽथैवं देवचाङ्गुष्ठयोरेवाग्ने कनिष्ठिकयोर्वा
ऽश्रये मानुषेऽथैवं देवचा* ॥ ४ ॥

स दक्षिण मेवाग्ने गोद्वानं वितारयति । सव्यं वा
ऽश्रये मानुषेऽथैवं देवचा ॥ ५† ॥

स दक्षिण मेवाग्ने गोद्वानं मुभ्युनक्ति । इमा आपः
शु मु मे सन्तु देवीरिति स यदाहेमा ऽआपः शु मु मे

सन्तु देवीरिति वृजो वा ऽआपो वृजो हि वा ऽआप-
स्तुस्माद्येनैता युन्ति निम्नं कुर्वन्ति युवोपतिष्ठन्ते निर्द-
हन्ति तत्तुदेतु मेवैतद्वृजः शमयति तयो हैन मेप वृजः
शान्तो नु हिनस्ति तुस्मादाहेमा आपः शु सु मे सन्तु
देवीरिति* ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति । ओपधे घायस्वेति
वृजो वै क्षुरस्तुयो हैन मेप वृजः क्षुरो नु हिनस्तुय
क्षुरेणाभिनिन्दधाति स्वधिते मैनः हिंसौरिति वृजो
वै क्षुरस्तुयो हैन मेप वृजः क्षुरो नु हिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपाचे प्रास्यति । तूष्णीं मेवोत्तरं गोदान
मभ्यनुत्ति तूष्णीं दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति तूष्णीं क्षुरे-
णाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपाचे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । सु केशश्मश्रु वृपति
सु यदा केशश्मश्रु वृपति ॥ ९ ॥

अथ स्नाति । अमेध्यो वै पुरुषो यदुन्मत्तं वृदति
तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽआपो मेध्यो भूत्वा दीक्षा
ऽडुति पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो दीक्षा ऽडुति तुस्माद्वै
स्नाति ॥ १० ॥

सु स्नाति । आपो अस्मान्मातुरः शुन्ध्यन्वित्येत-
 द्वाह शुन्ध्यन्विति घृतेन नो घृतघः पुनन्विति तद्वै
 सुपूतं यं घृतेन पुनंस्तुस्मादाह* घृतेन नो घृतघः पुन-
 न्विति व्विश्वः हि रिप्रं प्रवुहन्ति देवीरिति यद्वै व्विश्वः
 सुर्वं तद्युदमेध्यः रिप्रं तत्सुर्वं ह्यस्मादमेध्यं प्रवुहन्ति
 तुस्मादाह व्विश्वः हि रिप्रं प्रवुहन्ति देवीरिति† ॥ ११ ॥

अथ प्राडिन्वोदङ्कुक्रामति । उद्विदाभ्यः शुचिर्गु पृत
 एमीत्युद्याभ्यः शुचिः पृत एति‡ ॥ १२ ॥

अथ व्यासः पुरिधत्ते। सर्व्वत्वायैव स्वा मेवास्मिन्नेतायुचं
 दधाति या ह वा इदं गोस्त्वक् पुरुषे द्वेयाय आस॥१३॥

ते देवा अनुवन् । गौर्व्वा इदं मुखं विभर्त्ति
 हुन्तु येयं पुरुषे त्वग् गव्येतां दुधाम तुयैषा व्युर्पन्तं तुया
 हिमं तुया घृणिं तितिश्चिप्यत इति ॥ १४ ॥

• तेऽवच्छाय पुरुषम् । गव्येतां त्वच मदधुस्तुयेषा व्युर्पन्तं
 तुया हिमं तुया घृणिं तितिश्चते ॥ १५ ॥

अवच्छितो हि वै पुरुषः । तुस्मादस्य युधैषु त्वा च

* 'घृतेनापुनंस्तुस्मादाह'-इति ग ।

† 'रिति'-इति ग, 'गिति'-इति ग ।

‡ 'एति'-इति ल, 'एति'-इति ग ।

§ 'तितिश्चते'-इति पाठो दृष्टः A-नामपुस्तक आ० १००६ म ।

अथ दीक्षाकाल^१ विधत्ते— “अपराह इति । ‘अपराह्णे’
 अङ्गसृतीये भागे^२ । अथ दीक्षिताग्नविषये सर्वान्न मध्यनुजानाति—
 “यत् कामयेतेत्यादिना । यथेष्टभोजने उपपत्ति माह— “व्रत
 ह्येवास्यात इति । ‘अत’ अनादुक्तभोजनादूर्द्ध्वकाले ‘व्रतम्’ ‘एव’
 खलु केवलं पयःपानमेव, अत इदानीं यथेष्ट भुञ्जीत । तथाचा-
 पस्तम्— “तथाश्रित स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीय-कनीयो
 व्रतमुपेयात्” इति^३ । इच्छया अग्ननाभावपक्ष मयाह— “यदीति ।
 कात्यायन— “अथ सुपहरन्त्यस्मै हविष्यममासम्—०—अपराह्णे-
 ऽग्नौष्ट सुपपन्नं वा न वेति” ॥ १ ॥

शालाया उत्तरभागे चौरार्थं परिश्रयणं विधत्ते— “अथोत्तरे-
 णेति । तचास्मिन्नुदकुम्भपरिष्ठिते देशे ‘नापित’ निवसेत् । तत्र
 केशशस्त्रयुवपनं नखनिकर्तनं च कुर्यात् । तत्रोदकुम्भस्थापनप्रयोजनं
 माह— “अस्ति वा इति । अमेध्यानां केशनखानां निरवशेषेण
 सुखच्छेदनाय उदकुम्भमन्निधानेन भवितव्यमित्यर्थः^४ ॥ २ ॥

१— ‘दीक्षान्तकाल’—इति च । २— “य कामयेत तपस्यो
 स्यादिति त पूर्वाह्णे”—इति च व्याप० श्रौ० सू० १०. १२. २ ।

३— अस्यापस्तम्बयज्ञस्य पूर्णपाठत्वेवम्— “अन्नं मन्नाति सर्पिमंघु-
 मिश्रं, दधि, मधु वा, यदस्य मनसं प्रियं तदन्नाति, तदेवास्यामुष्णिज्जोके
 भवतीति विज्ञायते, तथाश्रित म्याह यथा ततो दीक्षासु कनीय-कनीयो
 व्रतमुपेयात्, पुरस्तादा केशवपनादाससो वा परिधानाद् भोजनं मेके
 समामनन्ति”—इति व्याप० श्रौ० सू० १०. ६. ७-१० ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. २, ४, ५, ६ ।

५— “उत्तरेण बहिः प्राग्वज्ज परिक्षिते यजमाने केशशस्त्रं वापयते”—
 इति व्याप० श्रौ० सू० १०. ५. ६ ।

सर्वाङ्गवपनमुपन्यस्य निराचष्टे— “तद्वैके सर्व एवेति । सर्व-
स्मिन्नपि देहे केशश्मश्रुनखेष्वेव प्राचुर्येण मृतत्वञ्च सर्वान्तर्द्वैजातिनैव
सर्वं मपि मेध्यं भवतीत्यभिप्रायः । अत्र सूत्रम्— “उत्तरे परितृत
उदकुम्भमवत्यप्सु दीक्षा, नापित उपतिष्ठति”—इति^१ ॥ ३ ॥

मानुषत्वव्यावृत्त्युपन्यासमुखेन नखानां मेव, तत्रापि मध्यपादस्यैव,
तत्राप्यङ्गुष्ठयोरेवेति त्रयाणां प्राथम्यमाह— “स वै नखान्येवे-
त्यादिना । ‘देवचा’ देवेषु, देवमन्वन्धिकर्मणि एव कर्त्तव्य-
मित्यर्थः^२ ॥ ४ ॥

दक्षिणभागस्य प्राथम्यमाह— “स दक्षिणमेवेति । ‘गोदानं’
नाम कर्णस्थोपरि प्रदेशः^३, तं ‘वितारयति’ विभजेत्^४ । धम्य चापे
वपनम्, तस्यैव क्षोन्दनप्राथम्यं युक्तम्^५ ॥ ५ ॥

समन्वयकं वपनमाह— “इमा आप इति^६ । ‘आपः . ग्रं
सन्तु’—इति शान्तिप्रार्थनायाः क्रौर्यप्रसङ्गं दर्शयति— “वज्रो वा
आप इति । एतत् प्राग् व्याख्यातम्^७ ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ७, ८ क ।

२— “नखानि निष्कृत्यङ्गुष्ठप्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम्”—इति
का० श्रौ० सू० ७. २. ८ ख ।

३— ‘क्षपद्विमंवि एषिण्या दीपत इति गोदानम्’—इति का० श्रौ० या० ।

४— कश्चिदादिना तस्मान् केशान् विजटान् कुपादित्यर्थः ।

५— “दक्षिणं गोदानं वितारयोनतोमा आप इति”—इति का० श्रौ०
सू० ७. २. ८ । आप० १०. १. ८, ९, १० सूत्राण्यपि दृष्टव्यानि ।

६— वा० स० ४. १. २ ।

७— १. १. १. १० (१ भा० २८ ए०) दृष्टव्यम् ।

चुरविदारणपरिहाराय केशाना सुपरि दर्भस्थापनं समन्त^१
माह— “अथेति । “दर्भतरुणक मित्यादि^२ । दर्भपाणिरित्यर्थः^३ ।
चुरस्य हिंसकत्वात् ततः पावनप्रार्थना । तव समन्तकं^४ चुरनिधान
माह— “अथ चुरेणेति^५ ॥ ७ ॥

“प्रच्छिद्येति । स्पष्टम् । उत्तरं गोदानोन्दनादिक समन्तक
मित्याह— “तूष्णी मेवेति^६ ॥ ८ ॥

“अथ नापितायेति । स्पष्टम्^७ ॥ ९ ॥

स्नानं विधाय प्रशंसति— “अथ स्वातीति । एतत् प्रतोपाय-
नार्थवादवाक्यवद् व्याख्येयम्^८ ॥ १० ॥

१— मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १. ३ = ५. ४२. २ ।

२— ‘सूष्णं कुशलयं दर्भतरुणक मिति हरिस्वामी ।

३— ‘यूपवत् कुशतरुणम्’—इति का० श्रौ० सू० ७. २. १० । यूप-
प्रकरणे तु विहितम्— “श्रोत्रघ्न इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य सधित इति
परशुना प्रहरति”—इति ई. १. १२, १३ सू० ।

४— तन्मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १. ४ = ५. ४२. ३ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. २. ११ ।

६— “एव मन्तरं तूष्णीम्”—इति का० श्रौ० सू० ७. २. १२ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. २. १३, १४ । “अथ शुशब्देन मुखजानि लोमा-
न्यमिधौयन्ते, श्वेषक्षुषा रोमाणि वर्धयित्वा”—इति तत्र या० दे० ।

८— का० श्रौ० सू० ७. २. १५ क इष्टयम् । “दृष्टार्थत्वात्तदकुम्भेनैव
स्नान मिति कर्कः । “तडागादिस्थास्रपस्वेव स्नानम्, उदकुम्भनिधानन्वदृष्टार्थ
मिति या० दे० । “स्थावरास्रसु स्वातिः—इति वाजसनेयकम्”—इति
त्वाह ऋषि० श्रौ० सू० १०. ६. १५, १६ ।

स्नानमन्त्र माह— “स स्नातौत्यादिना । “आपो अस्मानिति^१
 ‘मातर’ ओषधिवनस्पत्यादिसकलनिर्माद्य ‘य एतेन’ वापयन्ति,
 तस्यैव सुपूतत्वाद् एतेन पुनत्विति प्रार्थनं युक्तं मित्यर्थः । द्वितीय-
 पादस्य तात्पर्यं माह— “विश्वं हीति । “रपो रिप्रं मिति पाप-
 नामनौ भवत”-इति^२ निरुक्तम् । ‘यद् विश्वं’ तत् सर्वम् उच्यते,
 ‘यत् अमेध्यं’ ‘तत् रिप्रम्’ । अतो देहगत मालिन्यं मात्मगत
 पाप सर्वं द्योतमाना आप ‘अस्माद्’ यजमानात् अपगमयति
 यतः, अत एव माह मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उदिदाभ्य इति चरमपादस्य पृथग् विनियोग माह— “अथ
 प्राङ्निवोदङ्कुत्सामतीति । ‘आभ्य’ अङ्गं सकाशात् शुद्ध एव सन्
 उद्गच्छामीति तस्यार्थः^३ ॥ १२ ॥

वास परिधानं विधाय प्रशंसति— “अथ वास इति^४ । ‘परि-
 धानम्’ उपसंख्यानम्, तद्धारणं सर्वस्यैव दीक्षितस्य ‘सर्वत्वायैव’, न
 त्वतिरिक्तं कश्चिद् विशेषोऽस्तीत्येवकारेणाह । अतो वामोधारणेन
 ‘त्वय मेव’ धृतवान् भवति यस्मात्, तत एतद्धारणवत् सर्वत्र
 मित्यर्थः^५ । उपरितनयन्य सर्वोऽपि एतस्यैवोपपादकः । इदानीं

१— वा० स० ४ ० १ ।

२— निर० ४ २ ५ ।

३— “उदिदाभ्य इत्युत्सामति”-इति का० श्रौ० सू० ० २ १५ ख ।

मन्त्रस्तु वा० स० ४ २ २ ।

४— ‘क्षौम वस्त्रे’-इति का० श्रौ० सू० ० १ १६ ।

५— ‘यस्मात् त्वय एव धारणम् अतः सर्वत्र मित्यर्थः’-इति घः ।

गव्याश्रिता (‘इय’) त्वक् (‘अये’) पुरा ‘पुरुषे’ (‘आस’) स्थिता (॥ १२ ॥

“ते देवा इति ।) ‘देवा’ किमर्थं मिय त्वक् पुरुषे वर्तते, गोषु बह्वपकारवती, अतस्ता त्वच तत आदाय गवि स्थापयामो दृष्टिहिमादिक परिहरत्विति पुरुषाद् गवि अधारयन् (॥ १४, १५ ॥

“अवच्छिन्न इति ।) पुरुषादपगमे लिङ्ग माह— “तस्मादस्येति । कुशाद्युपघाते सति रक्तखावदग्ननाद् देवैस्त्वचो विकर्त्तनं मिदु मित्यर्थं । तदा पुरुषाणा निस्त्वक्परिहाराय वस्त्रं मकल्पयन् । तस्मात् तेषां मेवामाधारणं अभूत् । मृतेन च सम्भूषितो भवति । तथा च लौकिका आहु— ‘वस्त्रं पुरुषस्यालङ्कार’-इति । लोके निन्दितं मपि सुशामं समाश्रितौ सम्यक् पश्यति ॥ १६ ॥

पुरुषस्य त्वचो गवि स्थापनं यदस्ति, तत् किमर्थं मिति प्रम-
द्वात् कश्चित् कश्चित् पुरुषार्थनियमं माह— “नो हान्त इति ।
कदाचिदपि गोममीपे विवामा न भवेत् । यस्मात्तु सा ‘अस्य
त्वच’ धारयामीति जानीतेत्यतो ‘न नग्नं स्यात्’ । जानातु माम
का हानिरित्यत आह— ‘सा विभ्यतीति । पुनस्त्वगपच्छेदभयात्
‘वमन्ती’ भीत्या कथ्यते । “तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

विहितं वस्त्रं भवेदेवतात्मकत्वेन प्रशंसति— “तस्य वा इति ।
‘तस्य’ वस्त्रस्य, परितः तिर्यक् अस्मत् इति ‘पयास’ तिर्यक् तन्दु-
मन्दर्भं । स ‘अये भवति’ अग्निदेवताको भवति, सोऽभिमन्यत
इत्यर्थं । ‘अनुष्ठाट’ अनुजोमं माच्छाद्यत इति । स ‘वाधो’

भवति । ‘नीविः’ आद्यन्तप्रदेशः । सः ‘पितृणाम्’ । ‘प्रघातः’^१ सर्व-
हननस्थानं निविडौभूतप्रदेशः । सः ‘सर्पाणाम्’ । ‘तन्तवः’ स्त्ररूपेण,
‘विशेषां देवानाम्’ । ‘आरोकाः’ मध्यच्छिद्राणि^२ । तत् ‘नच-
चाणाम्’ । ‘तस्मात्’ सकलदेवत्यत्वात् ‘दीक्षितवसनम्’ अवश्यं
भवितव्यम् ॥ १८ ॥

तस्य वस्त्रस्य नवत्वं विधत्ते— “तदा अहत मिति । ‘अयातया-
मतायै’ अग्निथिलत्वाय ‘तत्’ ‘अहतं’ वस्त्रं ‘निष्पेष्टवै’ चालयितु
मन्यं ‘ब्रूयात्’ । ‘अस्य’ वस्त्रस्य ‘यत्’ ‘अमेध्यं’ ‘आकृणन्ति’ आकृ-
णोति, आक्षिप्तं करोति निर्माणकाले, सहैव ‘वधति’ च । ‘अहतं’
चेत् अभ्युचण मेव कर्त्तव्यम्^३ । तत्प्रयोजनं ‘मेध्य ममदिति’ मेधाहं
भवेदिति चालणम् ।

पदान्तरं माह— “अथो यदिद् मिति । स्वातेन पुरुषेणा-
च्छाद्य धार्यम्, ‘अपत्नूलनकृत’ चारद्रव्यसहितेनाधौतम्^४, प्रतिदिनं
प्रचाक्ष्य यदेव धार्यते, तदित्यर्थः । तेन वा दीक्षेत ॥ १८ ॥

१ “प्रघातो दण्डेन अनाकोपधानेन वा प्रहारः”—इति तै० सं० १. २.
१; ६. १. १. सा० भा० ।

२— ‘मध्ये छिद्राणि’—इति च ।

३— “निष्पेष्टवै ब्रूयादहत चेदङ्गिरभ्युक्ष्य”—इति का० श्रौ० सू० ७.
२. १० । ‘अहतं मपरिहितं मरत्तं च । अभ्युक्ष्यं त्वहतस्यैव । तस्याङ्गि-
प्रक्षालितस्यापि अभ्युक्ष्येन मेध्यता भवति’—इति तत्र या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. १८ । ‘अथवा—‘अथमौत्रधौतं मरजक-
प्रक्षालितं सत् परिधत्ते’—इति तत्र या० दे० ।

उक्तविधस्य वाससः समन्तकं परिधानं विधत्ते— “तत् परि-
धत्त इति । “दीक्षातपसोस्तनूरमीति” । ‘आह’ मन्त्रभागः ।

‘अग्ने’ प्राक् ‘अदीक्षितस्यैषा तनू’ आसीत्, ‘अथ’ इदानीं तु
दीक्षितदण्डरुणाजिनधारणमनीताभ्यङ्गादिमाध्यः संस्कारः, तपो-
ज्ञानवर्जनादिजन्यक्लेशमहनात्मकम् ; तदुभय मनेन प्राप्तत्वाद् ।
“दीक्षातपसोस्तनूरमी”—इति-शब्दस्य तात्पर्यं माह— “माध्वी
मिति । वस्त्रस्य तनुत्वाभिधानात् स्त्रीलिङ्गता । द्वितीयभाग मनुष्य
व्याचष्टे— “भद्रं वक्ष्ये पुष्यन्निति । भद्रत्वसमर्पणाय पूर्ववामभद्रत्वं
प्रशंसति— “पापं वा एष इति ॥ ९० ॥

अथ क्षौरानन्तरं स्नातस्य भूतवाससः शास्त्राप्रवेशं विधत्ते—
“अथैन मिति । ‘प्रपादयति’ गमयेदध्वर्युः” । अस्याप्यग्निकालत्वा-
दवाग्ने कस्मिन्नियम माह— “स धेनू वेति । ‘धेनोः क्षौरादि-
कम्, अनडुहः सम्बन्धि कर्षणमाध्य मित्यर्थः । तदुभयं ‘नाश्रीयात्’
धेनवनडुहयोः सर्वजगदुपकारकत्वात् तदीयाग्नप्रतिषेध इत्यर्थः ।
एतदेवोपपादयति— “ते देवा इत्यादिना । अनयोः सर्वोपकार-
कत्वं विज्ञाय देवैः ‘वयमाम्’ ‘अन्येषां’ (च) पशूनां ‘वीथे’ सार’
मादाय धेनवनडुहयोः स्थापितत्वात् तदश्रितः सर्वांगन भवति । तस्य
च जायायाः” गर्भसम्भवे मति तत् सर्वांगनं तं रेतोरूपेण परिणतं

१— “वा स० ४. २. ३ ।

२— “वायतं प्रवेशयति”—इति का० श्रौ० सू० ०. ४. ११ ।

३— ‘वीथे’—इति च ।

४— ‘जायायां’—इति च ।

‘गर्भं’ हिंस्यात् । तत् ‘पापकीर्तिः’^१ स्यात् । तदुभयोरभ्रं ‘माश्री-
यात्’ । अत्र याज्ञवल्क्यपक्षे भाह— “तदु होवाचेति । यस्मादुभ-
याग्ने शरीरम् ‘अंसलं’ भवति”, तस्मात् ‘अन्नाम्यहं’ तयोरन्न
मश्रीया मेव । एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायना गावो वयांसि; तथैवा-
पक्षमेनाभिधानात्^२ । अत्र कात्यायनः^३— “ध्वेन्वदुहयोर्नाश्रीयात्,
पुरुषधर्मो वासम्भवात्, अंसलभोजन वा-इति^४ ॥ २१ ॥ २ [१.२.] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— ‘पापो कीर्तिः’-इति मूलपाठः, स्यादेव तस्यैवार्थः ।

२— अंसौ विद्येते पस्यासांसल । अंसौ च बाहुमूले, तौ तु सर्व-
स्यापि भवत इति विशेषणानुपपत्तिः, अतोऽन्नासाभ्या बल लक्ष्यते । “वत्सा-
साभ्यां कामयते”-इति हि (पा० सू० ५. २. ६८.) लप् प्रत्ययः । “बलवान्
सांसलोऽसलः”-इति चामरः २. ६. ३३ ।

३— “पठौहो त्वन्तर्वतो दद्यात्, सा हि सर्वाणि वयांसि”-इत्यादि
ते० मा० १. १२. ५. ६ सा० भा० अपि प्रच्युतम् ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. २१, २४, २५ ।

५— ‘अंसलपौर्ण्यदुहयोर्मांसस्य भोजनं वा कर्तव्यम्, तदु०—
वतोति श्रुते’ (१. १. २. २१.) । स्थूलं चेद्देव्यदुहं भवति, ततोऽह मन्त्राग्ने-
येति याज्ञवल्क्य उवाचेत्यर्थः-इति का० श्रौ० ७. २. २५ सू० या० ६० ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

अपुः प्रणीय । आग्नावैष्णव मेकादशकपालं पुरो-
डाशं निर्व्वपत्यमिर्व्वै सुर्व्वा देवता अग्नौ हि सुर्व्वाभ्यो
देवताभ्यो जुह्वत्यमिर्व्वै यज्ञस्यावरुद्धो* विष्णुः परार्द्ध-
स्तत्सुर्व्वाथैवैतुदेवताः परिगृह्य सुर्व्वं च यज्ञं परिगृह्य
दौक्षा ऽहुति तुस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरो-
डाशो भवति ॥ १ ॥

तद्वैके । आदित्येभ्यश्चरं निर्व्वपन्ति तुदस्ति पुर्युदित
मिवाष्टौ पुत्रासो ऽश्रुदितेय्ये जातुस्तुन्वस्पुरि । देवां २॥†
ऽउप प्रैत्सप्तभिः पुरा मार्त्ताण्डु मास्यदिति ॥ २ ॥

अष्टौ ह वै पुत्रा अदितेः । यांस्त्वेतद्देवा आदित्या
द्व्याचक्षते सप्त हैव तेऽविहृतः॥ ह्यष्टमं जनयाञ्चकार
मार्त्ताण्डुः सन्देधो‡ हैवास यावानेवोर्द्धस्तावांस्तिर्य्यङ्
पुरुषसन्मिह ऽद्वित्यु हैक ऽआहुः ॥ ३ ॥

तु ऽउ हैतु ऽज्जुः । देवा आदित्या युदस्मानन्वज-
निमा तुदमुयेव भूहुन्तेमुं विवरुवामेति तं विचक्रुर्यु-
थायं पुरुषो विहृतस्तुस्य यानि माः॥सानि सङ्कृत्य

* 'यज्ञस्यावरुद्धो'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबरः ।

† 'देवां २'—इति क ।

‡ 'सन्देधो'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबरः ।

सव्यासुस्तुतो हस्ती सुमभवत्तुस्मादाहुर्नु हस्तिनं प्रति-
 गृह्णीयात्पुरुषाजानो हि हस्तीति यु मु ह तुद्विचक्रुः
 स विवस्वानादित्यस्तुत्येमाः प्रजाः* ॥ ४ ॥

सु होवाच । राधुवान्मे† सु प्रजायां यु एतु मादि-
 त्येभ्यश्चरुं निर्व्वृपादिति राधोति हैव यु एतु मादि-
 त्येभ्यश्चरुं निर्व्वृपत्ययं त्वेवामावैष्णवः प्रजातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपांशु देवुते
 यजति पुञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति
 पुनोः सर्व्वत्वायैव समिष्टयजुरेव नु जुहोति नेदिदं
 दीक्षितवुसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य सश्रयाया श्रुतं
 गुच्छानीत्युन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः‡ ॥ ६ ॥

अथाग्रेण शालां तिष्ठन्नुभ्यङ्गे । श्रुर्वै पुरुषोऽव-
 च्छितो ऽनरुर्वैतुहवति युदुभ्यङ्गे? गुवि वै पुरुषस्य
 त्वग्गोव्वा ऽएतन्नुवनीतं भवति स्वयैवैन मेतुश्चचा
 सुमर्दयति तुस्माद्वा ऽश्रुभ्यङ्गे ॥ ७ ॥

तद्वै नुवनीतं भवति । एतं व्यै देयानां फाण्डं

* 'प्रजा'-इति ग ।

† 'राधुवान्मे'-इति छा०-सम्पन्न इति डा० वेदः ।

‡ 'यजुः'-इति ग ।

• '६' 'युदुभ्यङ्गे'-इति ग ।

मनुष्याणां मयैतन्नादैव घृतं नो फाण्डः स्यादेव घृतः
स्यात् फाण्डु मयातयामुतायै तुदेन मयातयामैवायात-
यामानं करोति ॥ ८ ॥

तु मुभ्यनक्ति । शीर्षतोऽग्र आ पादाभ्यां मनुलोमं
महीनां पुयोऽसूति मुह्य इति ह वा ऽएतासां मेकं नाम
यद्गवां तासां वा ऽएत पुयो भवति तुस्मादाह महीनां
पुयोऽसूति व्वर्चोदा असि व्वर्चो मे देहीति नात्र तिरो-
हित मिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाश्यावानक्ति । अरुर्वै पुरुषस्याक्षि प्रशान्ममेति
ह स्माह याज्ञवल्क्यो दुरक्ष इव हास पूयो हेवास्य
दूषीका ते ऽयुवैतदुनरुष्करोति युदुश्यावानुक्ति ॥ १० ॥

युच वै देवाः । असुररक्षसानि जघ्नुस्तच्छुण्यो
दानवः प्रत्युङ् पतित्वा मनुष्याणां मुखीणि प्रविवेश सु
एष कनीनकः कुमारक इव परिभासते तुस्मा ऽयुवैत-
द्यज्ञ मुपप्रयुन्त्सर्वतोऽश्मपुरां पुरिदधात्यश्मा ह्याञ्ज-
नम् ॥ ११ ॥

चैककुटं भवति । युच वा ऽदुन्द्रो व्वृच मुहंस्तस्य
यदश्यासीत्तं गिरिं चिककुद मकरोत्तद्युत् चैककुटं भवति
चक्षुष्येवैतद्युदधाति तुस्मात् चैककुटं भवति युदि

चैककुदं नु . व्विन्देदप्युचैककुद मेवु स्यात्समानौ ह्येवा-
ञ्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेपौकयानक्ति । व्वज्जो वै शरो व्विरक्षुस्तायै
सुतूला भवत्यमूलं वा ऽइदु मुभयुतः पुरिच्छिन्नः रुक्षो-
ऽन्तुरिक्ष मनुचरति युथायं पुरुपोऽमूल उभयुतः
पुरिच्छिन्नोऽन्तुरिक्ष मनुचरति तद्यत्सुतूला भवति
व्विरक्षुस्तायै ॥ १३ ॥

स दुक्षिण मेवाग्र ऽश्रानक्ति । सव्यं वा ऽश्रुग्रे मानुपे-
ऽथैवं देवचा* ॥ १४ ॥

स श्रानक्ति । व्वृचस्यासि कनीनक इति व्वृचस्य
ह्येषु कनीनकश्चक्षुर्दुर् असि चुक्षुर्मे देहीति नाच
तिरोहित मिवास्ति ॥ १५ ॥

स दुक्षिणः सलद्यजुपानुक्ति । सकृत्तूष्णीं मथोत्तरः
सलद्यजुपानुक्ति द्विस्तूष्णीं तदुत्तरं मेवैतदुत्तरावत्
करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पुञ्चकृत्व श्रानुक्ति । संवत्सरुसम्मितो वै यज्ञः
पुञ्च वा ऽच्यतुवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिराप्नोति
तस्मात्पुञ्चकृत्व श्रानुक्ति ॥ १७ ॥

श्रुथैनं दर्भपवित्रेण पावयति । अमेध्यो वै पुरुपो

यदुद्धतं वृद्धति तेन पुतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेधो
भूत्वा दीक्षा ऽहुति पवित्रं वै दर्भाः पवित्रपूतो दीक्षा
ऽहुति तुस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽयुक्ः स्यात् । युको ह्येवायं पुवते तुदेतुस्यैव
रूपेण तुस्मादेकः स्यात् ॥ १९ ॥

अथो ऽपि त्रीणि स्युः । युको ह्येवायं पुवते
सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः प्राण उदानो
व्यान इति तुदेतुस्यैवानु मात्रां तुस्मात् त्रीणि
स्युः ॥ २० ॥

अथो ऽपि सप्त स्युः । सप्त वा ऽहमे शीर्षं प्राणा-
स्तस्मात्सप्त स्युस्त्रिःसप्तान्येव स्युरेकविंशतिरुपैव
सम्पत्* ॥ २१ ॥

तुः सप्तभिः सप्तभिः पावयति । चित्पुतिर्मा पुना-
त्विति प्रजापतिर्वै चित्पुतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्ये-
वैतुदाह व्याक्पुतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्वै व्याक्पुतिः
प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतुदाह देवो मा सविता पुना-
त्विति तद्वै सुपूतं यं देवः सविता पुनात् तुस्मादाह
देवो मा सविता पुनात्वित्युच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वा
ऽअयं पुवत ऽएषोऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनैतुदाह सूर्यस्य

रश्मिभिरित्येते वै पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तस्मा-
दाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

तस्य ते पवित्रपत इति । पवित्रपतिर्हि भुवति
पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतो हि भुवति युक्तामः पुने
तुच्छवेय मिति यज्ञस्योद्भूतं गच्छानूत्यैतुदाह ॥ २३ ॥

अथाशिषा मारुतं व्याचयति । आ वो देवास
ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे* । आ वो देवास आशिषो
यज्ञियासो हवामह इति तदस्मै स्वाः सतौर्कत्विज
आशिष आशासते ॥ २४ ॥

अथाङ्गुलीन्यचति । स्वाहा यज्ञं मुनस इति द्वे
स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या
मिति द्वे स्वाहा व्यातादारभ इति मुष्टीकरोति न वै
यज्ञः प्रत्यक्ष मिवारुभे युथायं दण्डो वा व्यासो वा
परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः† ॥ २५ ॥

स यदाह । स्वाहा यज्ञं मुनस इति तन्मुनस
आरभते स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति तदन्तरिक्षादारभते
स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथि-
वीभ्या मारभते युयोरिदं सुवं मुधि स्वाहा व्याता-
दारभ इति व्यातो वै यज्ञस्तु यज्ञं प्रत्यक्ष मारभते ॥ २६ ॥

अथ यत्स्वाहा स्वाहेति करोति । यज्ञो वै स्वाहा-
कारो यज्ञु मेवैतदात्मन् धत्तेऽनो ऽएव व्याचं यच्छति
व्याग्वै यज्ञो यज्ञु मेवैतदात्मन् धत्ते ॥ २७ ॥

अथैनः शालां प्रपादयति । सु जघुनेनाहवनीय
मेत्युग्रेण गार्हपत्युः सोऽस्य सञ्चरो भवत्या सुत्यायै
तद्यदस्यैषु सञ्चरो भवत्या सुत्याया ऽअग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य
गुर्भो दीक्षितोऽन्तरेण वै योनिं गुर्भः सुञ्चरति स
यत्स तच्चैजति त्वत्पुरि त्वद्वावर्त्तते तुस्मादिमे गुर्भा
युजन्ति त्वत्पुरि त्वद्वावर्त्तन्ते तुस्मादस्यैषु सञ्चरो भवत्या
सुत्यायै ॥ २८ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठको तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

अपःप्रणयनानन्तरं^१ दीक्षाङ्गभृतायाः आग्नावैष्णवेष्टेः प्रयोगं
विधत्ते— “अपः प्रणीयाग्नावैष्णव मिति । ‘निर्वपति’ निर्वपेयु-
रिति विधिः । तच्च जात मग्निं प्रमंषति— “अग्निर्वा इति ।
‘अग्निरपराह्यं’^२ अपराह्यं पूर्वाह्यं भवः, आदिम इत्यर्थः । ‘विष्णुः’

१— ‘अपः प्रणयनं’ कर्मणामधेयम् ; अन्यथा अपाम्प्रणयन मिति वक्तव्यं
स्यादिति धेयम् ।

२— मूले तु ‘रवराह्यः’ इत्येव ग्रामाधिकः पाठः, माघेऽपि तथैव
मवितथम् ; दृश्यते तु सर्वेभ्येव भाष्यपुस्तकेषु ‘रपराह्यं’-इति ; स्यादेव
तस्यैव प्रतिशब्दोल्लेखः । ‘रपराह्यं’-इति सा०-सम्मत इति डा० वेङ्कटः ।

पराह्यः” विहितः, परोऽस्ति । “परावराधम इत्यादिना^१ यत् ।
 “एते वै यज्ञस्थान्ते तन्वौ”— इत्यैतरेयकम्^२ । “अग्निर्मुख प्रथमो
 देवतानां सङ्गताना मुत्तमो विष्णुरासीत्”—इति^३ यष्ट्यदेवताना
 माद्यन्तवाभिधानादुक्तहृत्पलम् । अथवा आद्यशस्त्रे “भूरग्नि-
 र्योतिः”—इति^४, अन्तिमे महत्तृतीयशस्त्रे “विष्णोर्नु कम्”—इति^५,
 यज्ञस्थाद्यन्तयोरग्नेर्विष्णोश्चाभिधानादवराह्यपराह्यत्वं द्रष्टव्यम् । यदा
 दीक्षणीयेष्टावाग्रावैष्णवीयाग्निसम्भवादुदवमानीयेत्यवसाने वैष्णवपूर्णा-
 ङ्गतेवांजमनेयिभिरास्त्रातत्तयोरिष्टोश्च यज्ञस्थाद्यन्तत्वादुक्तविधत्वं
 मग्राविष्णोः^६ । “तस्मादिति । प्रतिपादितार्थोपसंहारः ॥ १ ॥

अत्रादित्यसह मपि स्वसमृद्धिफलकामस्य विधत्ते— “तद्वैक
 इति । ‘आदित्येभ्यः’ अदितेः पुत्रेभ्यः धात्र्यमादिभ्यः सप्तभ्यः
 केवलर्द्धिकामाः ‘निर्वपन्ति’ । ‘तत्’ तत्र ‘पर्युदित मिव’ परिवादश्च
 ‘अस्ति’ । तं (परिवादं) मन्त्रोदाहरणेन प्रदर्शयति— “अष्टौ
 पुत्रास इति” । अथ मर्थः— ‘अदितेः’ देवमातुः ‘तन्वः’ तनोः

१— पा० सू० ४. ३. ४ ।

२— ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

३— मन्त्रोऽयम् आद्य० सू० २. २. ३ पठित, ऐ० ब्रा० १. १. ४ खण्डे
 विहितः, “अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्”—इत्यादिश्च तै० ब्रा० २. ४. ३. ३ ।

४— ऐ० ब्रा० २. ५. ५ द्रष्टव्यम् ।

५— ऋ० सं० १०, १५४ १ ।

६— ऐ० ब्रा० १भा० १४ ए० ६ पंक्तिर्दृष्ट्या ।

७— च-पुस्तकमात्रे ण्योऽधिक पाठ ।

८— ऋ० सं० १० ०२. ८ ।

‘परि’ परितः उत्पन्नाः, ‘अष्टौ पुत्राः’ अष्टौ पुत्राः, धात्रादि-
विवस्वदन्ताः, तेषु मध्ये ‘सप्तभिः’ पुत्रैः सह ‘देवान्’ ‘उपमैत्’
उपागात्, ‘मार्त्ताण्डं’ मृताण्डमन्विन मष्टमम् ‘आस्यत्’ परि-
तत्याजेति^१ ॥ १ ॥

एतद् व्याचष्टे— “अष्टौ ह वै पुत्रा इति । ‘सप्त द्वे’
विवस्वद्-व्यतिरिक्ताः । ‘अविहृतं’ करचरणादिविकाररहितम्
‘मार्त्ताण्डं’ ‘जनयाश्चकार’ । व्यत्ययेनैकवचनम् । ‘सन्देहः’ सन्देहः
सम्यगुपचितदेहः, सर्वतः सम एवासीत् । केचित् पुरुषवदूर्द्ध्वमाच-
विशिष्टोऽभूत् ‘इत्याहुः’ ॥ २ ॥

“त उ हैत इति । अथ ‘ते’ सप्त पुत्राः, ‘अस्मान्’ पूर्वं सुत्पन्नान्
पादच्छिन्नान् न पश्येत्, किन्तु ‘विहृतं’ करवामेत्युक्त्वा यथा
मनुष्यो विहृतः, तथाकुर्वन् । विकरणाय द्वित्रं मांसजातं ‘हस्ती’
सम्भूतः ; तस्याप्यविस्पष्टावयत्वात् । अत एव ‘पुरुषाजानः’ पुरुष-
प्रकृतिकः, अनुष्ठानशेषेणोत्पन्नत्वात् हस्तिनः प्रतिग्रहं न कुर्यात् ।
स च ते विकारं गमितो विवस्वत्सञ्ज्ञोऽभूत् । ततः सर्वाः ‘इमाः
प्रजाः’ उत्पन्ना इति ॥ ३ ॥

उपोद्घात मुक्तौपोद्घातिक मर्य माह— “स होवाचेति । ‘सः’

१— ‘मार्त्ताण्ड’ ऋ० सं० २. १८. ४ ; १०. ७२. ८, ९ । सा० प०
ब्रा० २४. १२. ६ । महा० भा० १, ३, १३ पर्वसु । “न खल्वय मृतोऽण्डस्य
इति खेदादभायत । अद्यागात् कश्यपस्तस्मान्मार्त्ताण्ड इति चोच्यते”—इति
हरिवंशे । भाग० पु० ५ २०. ४४ । मार्क० पु०. ७७ १ ; १०१-१३ ;
१०५ १६ ।

विवस्त्रान् 'मे' मम 'प्रजायां' प्रजासु मध्ये 'यः' कश्चित् 'आदि-
त्येभ्यः' 'चरुं' 'निर्वपात्' निर्वपेत्, 'सः' तु 'राध्वान्' भूयात् 'इति'
'उवाच' । अत एतस्यादित्यचरोर्निर्वापयिता स्वयं मपि 'राध्वोति' ।
देवैः संवर्द्धितेन विवस्त्रता समृद्धियुतेन दत्तत्वादयं मपि चरुः
समृद्धिफलक इत्यर्थः । अत एव समृद्धिफलत्वेन 'काम्यत्वादित्यभि-
प्रायः । अथाग्नावैष्णवस्योक्तचरुवैलक्षण्यं भाह— "अयं त्वेवेति ।
'प्रज्ञातः' सर्वैः प्रसिद्धः ॥ ५ ॥

तस्या इष्टेष्टोदयतः सामिधेनीपाञ्चदश्यां प्राप्ते आह— "तस्य
सप्तदशेति" । 'देवते' प्रधानसम्बन्धिन्यौ अग्नाविष्णू 'उपांशु' यजेत् ।
प्रयाजानुयाजयोरपि सामिधेनीवद् वैशेषिकसङ्ख्याप्रसङ्गावाह—
"पञ्च प्रयाजा इति । दीक्षणीयेष्टेरवधि भाह— "संयाजयन्ति
पक्षीरिति । इष्टेरवैकल्याय पक्षीसंयाज मेव कुर्यात् ; तदुत्तरं तु
'समिष्टयजुर्न' जुहुयात् । तदपि किं न क्रियत इति तत्रोपपत्ति
भाह— "नेदिति । दीक्षाकाले धृतस्य वसनस्य यज्ञममाप्तिपर्यन्तं
धारणं कर्त्तव्यम् ; मध्ये एव समिष्टयजुषि हुते सति यज्ञस्य समाप्ते-
स्तदानीं मेव वसनस्य त्यागः कर्त्तव्यो भवेत् ; तस्मिन् हुते सति
सोमयागसमाप्तेः । अतः पुरा हस्तेष्वयं यज्ञस्य समापनात् अन्नं नैव
प्राप्नुयानीत्यभिप्रायेण समिष्टयजुर्न जुहुयात् । ननु समिष्टयजुषोऽव

१— व्याप० श्रौ० १०. ४. ५ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. २. ३०—३१ सूत्राणि, व्याप० श्रौ० सूत्राणि
च १०. ४. ६—११ इष्टव्याणि ।

३— का० श्रौ० सू० ७. २. २८, २९ । व्याप० श्रौ० सू० १०. ४. ७ ।

कथं यज्ञाङ्गत्वम्, यस्मिन् ऊते यज्ञः समप्येतेति, तत्राह— “अन्तो ह्येति । अस्य सम्यगिष्टे एव यज्ञस्यावसानत्वादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥”

अथ दौक्षितस्य स्वधर्मक मभ्यङ्गं विधत्ते— “अथायेणेति । शास्त्राद्याः पुरोदेशे तिष्ठन्, भवाङ्गे नवनीताभ्यञ्जनं कुर्यादिति विशिष्टविधिः^१ । अभ्यङ्गप्रयोजनमाह— “अस्वा इति । ‘अवच्छिन्नः’^२ त्वचा निर्मुक्तः ‘पुरुषः’^३ ‘अस्वै’^४ प्रणात्मकः खलु^५ ; तदेतेनाभ्यङ्गेन परिहरति । एतदेव विस्पष्टमुपपादयति— “गवि वा इति । पुरुषत्वचो गवि धारणं वासःपरिधानार्थंवादे स्पष्टमुक्तम्^६ । गोर्नवनीतोत्पत्तिः सुप्रसिद्धा । अतो गोममन्धिनवनीतधारणेन स्वकीयत्वचैव समृद्धो भवति । अत एव त्वचः पुनःप्राप्तेरप्रणत्वमस्याभ्यङ्गाय नवनीतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥”

नवनीताभ्यङ्गं प्रशंसति— “तद्वै नवनीतमिति । एतदस्य योग्यमित्याह— “इतं वै देवानामिति । नवनीतभावात् प्रागवस्थापत्वं द्रव्यं ‘फाण्डम्’ । यस्मात् नवनीतं फाण्डहतयोरन्तरालवर्त्तित्वात् तदन्यत् तदनन्यश्च भवति^७, तस्मात् मनुष्यदेवताभ्यामन्यस्यानन्यस्य च दौक्षितस्य तद् युक्तमित्यर्थः । अत एव पूर्वोत्तरभावात् प्रथवा-

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३३ ।

२— अथपूर्वस्य “ह्यो ह्येदने”—इत्यस्य (दि० प०) निष्ठाया रूपम् । “आच्छीरन्यतरस्याम्”—इति (पा० ७. ४. ४१ सू०) सिद्धम् ।

३— ‘पुरुषात्मकः’—इति च ।

४— पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे १४—१६ कण्डिकासु (१५, १६ पृ०) ।

५— ‘फाण्डहतयोरन्तरालवर्त्ति, तस्मादन्यदनन्यश्च भवति’—इति च ।

प्रिच्यवादयातयामवता तेनाभ्यञ्जनेनाध्वर्युर्दीक्षित मपि 'अयात-
यामानं करोति' ॥ ८ ॥

१—अभ्यङ्गस्योपक्रमोपसंहारौ विधत्ते—“त मभ्यनक्तौति” । अधो-
मुखावस्थानादवरोहोऽभ्यङ्गे सति आनुलोम्यं स्यात् । तत्र मन्त्र
माह—“महीना मिति” । मन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे—“मह्य
इतीति । “इडे रन्ते”—इत्युपक्रम्य, “महि विश्रुति”—इत्यन्तानि
। “अग्नियेनामानीति तैत्तिरीयकश्रुतेर्गवां महीति नाम” । स्पष्ट
मन्यत् ॥ ८ ॥

२—अक्षणोरञ्जनं विधत्ते—“अथाक्ष्यावानक्तौति” । इतरावयव-
संस्पर्शासङ्घिष्णुत्वात् ‘अक्षि’ ‘अक्षः’ प्रणो भवति । ‘मम’ ‘प्रशान्’
प्रशाम्येदित्यञ्जनं कर्त्तव्य मिति । ‘याज्ञवल्क्यः’ ‘आह’ ब्रूते इति ।
अक्षणोर्दूषणरूपतां सम्पादयति—“दुरक्षः”—इत्यादिना । नेच-
माक्षिन्य मेवाहः, तत्परिहारायाञ्जन मिति । ‘दूषिका’^५ नेचयोः

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३३ । व्याप० श्रौ० सू० १०. ६. ११-१३ ।

२— वा० स० ४. ३. १ ।

३—“इडे रन्ते” इति सरस्वतिं प्रिये प्रेषसि महि विश्रुयेतामि ते
अग्निये नामानि”—इति तै० सं० ७. १. ६. १८ । “इडे रन्ते इत्ये काम्ये
चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अग्ने नामानि”—इति
श्रुतेऽप्येतत्संहिताया (वा० स० ८. ४३. १.) यदिदं तैत्तिरीयाणुस्मरणं
कृतम्, तत्र खण्डाखाभ्यासवाङ्मय मेव बीजम् । एव मन्यवान्यत्र च ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. ३३ । व्याप० श्रौ० सू० १०. ७. १ ।

५— ‘दूषिका (१)’—इति च ।

मलम्, सा 'अस्य' पुरुषस्याच्छोर्भूय एवेत्यच्चेर्दुरक्षत्वे मेव, ततो-
ऽञ्जनेन तस्मादयतीत्यर्थः^१ ॥ १० ॥

अञ्जनं प्रकारान्तरेण प्रयोजयति— “यच्च वा इति । असुरबध-
समये ‘शुष्णः’ ‘प्रत्यङ्’ गत्वा, तद्गयात् पुरुषाणां मविमथं प्रविश्य,
कनीनिकारूपेण ‘कुमारकः’ सन् वर्त्तते । ‘तस्मै’ तस्य ‘यज्ञम्’
उपगच्छन् ‘सर्वतः’^२ अग्नपुरोरक्षार्थं^३ कृतवान् भवति । अग्न्यग्न्यर्थं
माह— “अग्ना द्वाञ्जन मिति । तदिकारत्वात् ॥ ११ ॥

अञ्जनं विशिनष्टि— “चैककुद मिति । चिककुत् पर्वतः^४
तत्सम्बन्धि चैककुदम्^५ । शिष्टं स्पष्टम् । तदभावे चैककुदादन्यदपि
पाद्यम् । ‘अञ्जनस्य बन्धुता’ बन्धु ब्राह्मणम्, तद्भावो बन्धुता । सा
‘समानौ’ । “असर्वं पुरुषस्याचि”—इत्यादिकं^६ ब्राह्मणं चैककुदा-
चैककुदयोः समान मित्यर्थः^७ ॥ १२ ॥

तत्साधनं विधत्ते— “शरेषीकयेति । शरस्तृणविशेषः, तस्य
मध्यशलाका ‘इषीका’^८ । ‘विरचस्तार्थै’ विगतराक्षसभावः, तस्मै;
तत्परिहाराय । सापि ‘सद्वृत्ता’ कर्त्तव्या । सद्वृत्तत्वस्य प्रयोजन

१— ‘भूय (१) एव वर्त्तते (१) दुरक्षत्वे मेव ततोऽञ्जनेन तस्मादयति’—इति च ।

२— ‘दोक्षित’—इति छ, च ।

३— ‘अग्नपुरोरक्षार्थ’—इति च ।

४— ‘सौवोर मिति यत् प्रसिद्धम्’—इति या० दे० ।

५— अस्यैव दशमो कण्ठो दृष्टव्या (२८ पृ०) ।

६— का० श्रौ० सू० ७. २ ३४ । व्याप० श्रौ० सू० १०. ७. २ ।

७— ‘तस्य शलाका इषीका’—इति च ।

माह— “अमूल मिति । ‘उभयत’ मूले अग्रे च, दिवि पृथिव्यां
चेत्यर्थः । ‘परिच्छिन्नम्’ इदं ‘रक्ष’ राक्षसजाति, अमूल सत्
‘अन्तरिक्ष मनुचरति’ खलु एवम् ‘उभयत’ परिधिभ्यः ‘परि-
च्छिन्न’, ‘अमूल’ सन् ‘पुरुष’ अपि ‘अन्तरिक्ष मनु चरति’ ।
तस्मात् पुरुषसमानदेशवर्तिरचोनिर्हरणाय श्रेणीका ‘समूला’
कर्त्तव्या^१ ॥ १३ ॥

‘स दक्षिण मिति’ । ‘देवचा’ देवेषु । एव दक्षिणप्राथम्यं
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

‘स आनकौति । तच्च मन्त्र माह— “वृचस्येति” । ‘कनौनिक’
अक्षिमध्यकार्णम् । ‘वृचस्य द्यौष कनौनिक’ । तथाचान्यत्र— “इन्द्रो
वृचं महन् तस्य कनौनिका परापतत् तदाञ्जनं मभवत्”—
इति^२ ॥ १५ ॥

“स दक्षिण मिति । ‘यजुषा’ उक्तमन्त्रेण । उत्तरस्याच्छणो
दक्षिणाक्षितोऽपि एकधाराधिक्यकरणेन ‘उत्तर’ चक्षुः ‘उत्तरावत्’
उत्कर्षवत् कृतवान् भवति ॥ १६ ॥

अच्छणोराञ्जनावृत्तौ मिलित्वा प्रशंसति— ‘तद्यत् पञ्चकल
इति । हेमन्तशिशिरयोरेक्यात् संवत्सरं पञ्चर्तुः^३, अत एव सङ्ख्या-
द्वारा संवत्सरं सेवाप्नोति ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ २ ३४ ।

२— वा० स० ४ ३ १ ।

३— तै० स० ६ १ १ १० ।

४— “हेमन्तशिशिरयोः समासेन”—इति छैतरेयकम् १ १ १ ।

तस्य दर्भैः पावनं विधत्ते— “अथैन मिति । सोके ह्यपवित्रं पवित्रौक्षियते, कोऽस्यापवित्रत्वप्रसङ्ग इति तद् दर्शयति— “अमेधो वा इति । दर्भैः पावनमामर्थ्येन वाक्यस्य पावनेऽयान्तरशुद्धिर्भवति । दर्भान् स्तौति— “मेध्या वा इति । यज्जार्हत्वं मेधत्वम्, अशुद्धानां शोधकत्वं पवित्रत्व मिति विवेकः^१ ॥ १८ ॥

“तदा एक मित्यादि । पावनमाधनदर्भैश्चेकादिपक्षा आचिष्याः । ‘अयं’ वायुः ‘एकः’ एव ‘पवते’ पवतिर्गतिकर्मा^२; अन्तरिक्षे गच्छति^३ । ‘तस्मात्’ पवित्र मपि ‘एकं’ स्यात् ॥ १९ ॥

“अथो अपीति । ‘सः’ एव ‘अयं’ वायुः ‘एक एव’ ‘पुरुषे’ ‘अन्तः प्रविष्टः’ प्राणादिभेदेन ‘त्रेधा’ विभक्तः, अथ ‘चौषि स्युः’ ॥ २० ॥

“अथो अपि सप्तेति । ‘ग्रीर्षन्’ शिरसि भवा, मुखादिच्छिद्र-गताः, ‘एकविंशतिः स्युः’ इति । तत्र ‘त्रिः-सप्तान्येव’ इति सप्त-सङ्ख्याया एवावृत्तौ ‘एषैव’ सप्तसङ्ख्याया उक्तिः ‘सम्पद्’ इत्यर्थः । यदा ‘एषैव’ पुरुषरूपैव ‘सम्पत्’ इत्यर्थः; “दश सस्या अङ्गुल्यो दश पादा आत्मैकविंशः”—इति श्रुत्यन्तरात्^४ ॥ २१ ॥

“तं सप्तभिरिति । एकविंशतिपक्षे एकविंशतिं दर्भान् त्रेधा विभज्य ‘सप्तभिः-सप्तभिः’ “चित्पतिर्मां”, “वाक्पतिर्मां”, “देवो

१—“पवित्रं पुनाते, मन्त्र ‘पवित्र मुच्यते’; + + +, अपा पवित्र मुच्यते”—इत्यादि निरु० ५. २. १ इत्ययम् ।

२— निघ० २. १४. १०८ ।

३— “वायु पवित्र मुच्यते”—इत्यादि निरु० ५. २. १. १ ।

४— तै० स० ६. १. २८ ।

मा"-इति^१ त्रिषु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पावयेत् । "अच्छिद्रेण पवित्रेण"-इति मन्त्रग्रेयः सर्वचानुषज्यते । तच्चाप्ययं विभागः— सप्तभिः प्रथममन्त्रेण नाभितः आरभ्योर्द्धं मुष्मज्यात्, पुनश्च सप्तभिर्द्वितीयमन्त्रेणाप्येवम्, अवशिष्टैः सप्तभिः तृतीयेन मन्त्रेण नाभेरध आरभ्यावमृज्यात् । तथा च कात्यायनः— "सप्तभिः-सप्तभिः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरुपरि नाभेरुन्मृज्य प्रदक्षिणं सप्तद्वारिकेन त्रिभिः सप्तभिरेकविंशतिभिर्वा"-इति^२ । आपस्तम्बस्तु चित्पतिस्त्वेति पावकस्य, चित्पतिर्मेति पाथ्यमानस्य च विभक्त्योभय मप्युक्तवान्^३ । सर्वग्रेयभूतस्याच्छिद्रेणेत्यस्यार्थं माह— "अच्छिद्रेणेति । सर्वदा सर्वत्र पवनात् 'एषः' वायुः 'अच्छिद्रं पवित्रम्' ॥ २२ ॥

मन्त्रग्रेयं व्याचष्टे— "तस्य त इति । पवित्राणि रक्षयः ; शोधकत्वात्^४ । अग्निः पवित्रपतिः^५, तत्पाठात् स्वरूप मपि 'पवित्र-

१— वा० स० ४. ४. १, २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. १-४ । वेर्लिङ्ग मुद्रितप्रसक्तके तु 'द्विरुपरि नाभ्युन्मृज्य'-इति पाठः, 'एकविंशतिभिः'-इति पदस्याभावश्च ।

३— तथाहि— "अथैन मुत्तरेण बहिः प्राग्वंशात् दमंमुष्मीलै पावयति । + + + । एकविंशत्या चेधा विभक्त्या सप्तभि सप्तभिर्द्विर्द्वं नाभेरुन्माष्टिं सप्तद्वारिक् । + + + । चित्पतिस्त्वा पुनात्स्वित्येतै प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वचानुषजति । चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सर्विता पुनात्स्विति पाथ्यमानो जपनि"-इत्यादि व्याप० श्रौ० सू० १०. ७. ५-१४ ।

४— "रक्षय पवित्र मुष्यन्ते"-इत्यादि निरु० ५. २. १ ।

५— "अग्निः पवित्र मुष्यते"-इत्यादि निरु० ५. ७. १ ।

पतिर्भवति' खलु । स्पष्टं मन्यत् । 'उदृचं' उपरिभाविनी चक्
उदृक् । अनेन च समाप्तिर्लक्ष्यते । तेन यज्ञस्थानं प्राप्नुवानीत्यर्थः ।
अमु मर्थम् 'एतत्' एतेन "तच्छकेयम्"—'इति' अनेन, मन्त्रः^१
'आह' इत्यर्थः ॥ १३ ॥

"अथाग्निषा मिति । "आ वो देवासः"—इति^२—मन्त्रस्य 'आग्निषा
मारम्भः'—इति नाम; भाव्याग्निषा मन्थारम्भरूपत्वात् । मन्त्रपाठस्य
प्रयोजनं माह— "तदस्मा इति । 'तत्' तेन आग्निषा मारम्भवाचनेन
सर्वाभा माग्निषा मादायेव यजमानेन परिगृहीतत्वात् 'स्वाः'
स्वकीया एव 'सतीः' ता एव 'आग्निषः' 'सत्विजः' तन्मन्त्रेषु
यजमानार्थं माग्नासते^३ ॥ १४ ॥

"अथाहुलीरिति । 'न्यक्षति' मङ्कोचयतीत्यर्थः । तत्रकार माह—
"स्वाहेत्यादिना" । एकैकेन मन्त्रेण हस्तद्वयेऽपि कनिष्ठिकादिक्रमेण
दे-दे^४ अहुली न्यक्षतीत्यर्थः । एवं करद्वयाहुलिन्यञ्जनक्रमेणोत्तमेन
मन्त्रेण^५ पाणी सुष्टीकुर्यात्^६ । "उत्तमेन सुष्टीकृत्वा"—इति सूत्रम्^७ ।

१— "धित्यतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुना-
तु चिदेव पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रमूर्तं यत्कामः
पुने तच्छकेयम्"—इति वा० सं० ४. ४. १-३ ।

२— वा० सं० ४. ५. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. ६ ।

४— वा० सं० ४. ६. १-३ ।

५— 'दे'—इत्येव च ।

६— वा० सं० ४. ६. ४ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ३. ८ ।

८— का० श्रौ० सू० ७. ३. ८ क ।

तत्प्रयोजन माह— “न वै यज्ञ इति । यज्ञस्य वासोदण्डादिवद्भस्ते
धारयितु मशक्यत्वात्; अत एव परोक्षान्मन्त्रेण मुष्टिवन्धन मेव
प्रत्यक्षधारण मित्यर्थः ॥ ९५ ॥

“स यदाहेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । स्पष्टम् ।
‘वातादारभे’-इति वातेन प्राणेन व्याप्रियमाणत्वात् ‘वातो
यज्ञः’ । ‘वै’-शब्देन “वातो यज्ञः प्रयुज्यताम्”-इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धि-
र्द्योत्यते ॥ ९६ ॥

“अथ यत्स्वाहेति । हविस्स्यागस्य यज्ञत्वात्, स्वाहाकारेण च
हविःप्रदानात्, स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता । अनन्तरं वाग्यमनं
विधत्ते— “अथ वाचं यच्छतौति” । वाग्व्यवहारमन्त्ररूपेण यज्ञ-
निष्पत्तेः ‘वाक् यज्ञ’ । तस्या बहिर्निर्गमन मकृत्वा आत्मनि
नियमात् ‘यज्ञ मेव’ आत्मनि धृतवान् भवति ॥ ९७ ॥

शालायाः फलोद्देशे यजमानस्याभ्यञ्जनादिक मुक्तम्, तस्य
दीवाहुत्यर्थं शालाप्रवेशनं विधत्ते— “अथैन मिति” । प्रविष्टस्य
तथा कर्मायं सञ्चरनिर्द्देश माह— “स जघनेनेति । ‘आहवनीयं
जघनेन’ तत्पद्याद्देशे, ‘गार्हपत्य मघेण’, तयोर्मध्यपथि कर्मायं
गच्छति” । अथ मेव ‘अस्य’ ‘सञ्चरो भवति” । उक्तसञ्चरं प्रशंसति—

१— “स्वाहेत्युक्ता वाग्यत”-इति का० श्रौ० सू० ७. १. ६ ख ।

२— का० श्रौ० सू० ७. १. ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. १. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. १. १३ । “अथ उज्जे यजमानस्य सञ्चरो
भवति”-इति आप० श्रौ० सू० १०. ८. १ ।

“अग्निर्वा इति । यस्मादुत्पद्यते स योनिः, आहुतिप्रदानात्मकस्य
 ‘यज्ञस्य’ ‘योनिः’ ‘अग्निः’ । मानुषदेहपरित्यागेन दीक्षामंस्तारेण
 देवदेहोत्पत्तेस्तत्संस्कृतो दीक्षितः ‘गर्भः’ । अतस्तत्र योनिगत्वेन तस्य
 तथोरन्तराले सञ्चारो युक्तः । उक्तं मर्यं मिदानीन्तनगर्भवर्णनेन
 दृढयति— “तस्मादिमे गर्भा इति । तच्छब्द एकशब्दपर्यायः;
 एकदेत्यर्थः । अथ वाच्यं मिदं चार्थं । ‘यत्’ यस्मात् ‘सः’ गर्भ-
 संयुतो यजमानः ‘एजति त्वत्’ चलति च, ‘पर्यावर्त्तते त्वत्’ परि-
 भ्रमति च; ‘तस्मात्’ ददानीन्तना गर्भा अप्येवं भवन्तीत्यर्थः ॥
 ९८ ॥ ३ [१. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थे ब्राह्मणम्)

सुर्वाणि ह वै दीक्षुया युजूंष्यौद्ग्रभणानि । उद्-
 ग्रभणीते* वा ऽऽपोऽस्मात्सोकाद्देवलोकं मभि यो दीक्षत
 ऽऽतुरेव तद्यजुर्भिरुद्ग्रभणीते तस्मादाहुः सुर्वाणि
 दीक्षुया युजूंष्यौद्ग्रभणानीति तुत एतान्यवान्तरा

* ‘उद्ग्रहणीते’—इति सा०-सम्मत इति डा० वेबर ।

माचक्षत ऽश्रौद्ग्रभणानीत्याहुतयो ह्येता आहुतिर्हि
यज्ञः परोऽक्षं वै यजुर्जपत्यथैषु प्रत्यक्षं यज्ञो
यदाहुतिस्तुदेतेन यज्ञेनोद्ग्रभणीतेऽस्मात्सोकादेवलोक
मभि* ॥ १ ॥

ततो यानि त्रीणि सुवेण जुहोति । तान्याधीतय-
जूः ऋषीत्याचक्षते सम्पद ऽएव कामाय चतुर्थः ह्ययतेऽथ
युत्पञ्चमुः सुचा जुहोति तदेव प्रत्यक्ष मौद्ग्रभण
मनुष्टुभा हि तुज्जुहोति व्याग्यनुष्टुब् व्याग्धि यज्ञः ॥ २ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
निहुंयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ
यदेनेनायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तदा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
युथायं यज्ञः सुमभूत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुमभरति युदे-
तानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पुञ्च जुहोति । संवत्सरसम्मिती वै यज्ञः
पुञ्च वा चतुर्वः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिरामोति तुस्मात्
पुञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

अथातो होमस्यैव* । आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या वा
 अग्रे कुवते युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृ-
 त्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

मेधायै मुनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मुनसाभि-
 गच्छति युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्
 कुरुते ॥ ७ ॥

दीक्षायै तुपसेऽग्नये स्वाहेति† । अनुवैतुदुच्यते नेत्तु
 ह्यते ॥ ८ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । व्याग्वै सुरस्वती
 व्याग्यज्ञः पशुवो वै पूषा पुष्टिर्व्वै पूषा पुष्टिः पशुवः
 पशुवो हि यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्
 कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः । अनुवैता आहुतयो ह्यन्ते प्रतिष्ठिता
 अदेवकास्तु च नेन्द्रो न सोमो नाग्निरिति‡ ॥ १० ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । नात एकञ्च नामिर्व्वं
 अद्देवाग्निः प्रतिष्ठितः स० युदग्नौ जुहोति तेनैवैता
 अद्देव तेन प्रतिष्ठितास्तस्मादु सर्वास्वेवाग्नये स्वाहेति
 जुहोति तत एतान्याधीतयजूः पीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । आत्मना वा अग्नय
 अक्रवते युजेयेति तु मात्मन एव प्रयुज्जे युज्जनुते ते

* 'होमस्यैव'-इति ग । † 'स्वाहेति'-इति ग । ‡ 'रिति'-इति ग ।

ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवत आकूतिश्च
प्रयुक् च ॥ १२ ॥

मेधायै मुनसेऽमुये स्वाहेति । मेधया वै मुनसाभि-
गच्छति युजेयेति ते ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते
भवतो मेधा च मुनश्च ॥ १३ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽमुये स्वाहेति । व्याग् वै सुरस्वती
व्याग् यज्ञः सास्यैपात्मन् देवताधीता भवति व्याक्
पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञ-
स्तेऽस्यैते ऽआत्मन् यशुव आधीता भवन्ति तद्युदस्यैता
आत्मन् देवता आधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूंषि
नामु* ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थीं जुहोति । आपो देवीर्दहतीर्विश्वश-
म्भुवो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्ष । दृहस्पतये हविषा
व्विधेम स्वाहेत्येपा ह नेदीयो यज्ञस्यापाः हि कीर्तय-
त्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्षेति
लोकानाः हि कीर्तयति दृहस्पतये हविषा व्विधेम
स्वाहेति ब्रह्म वै दृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो हैपा ने-
दीयो यज्ञस्य† ॥ १५ ॥

अथ यां पञ्चमीऽ सुचा जुहोति । सा हैव प्रत्यक्षं
यज्ञोऽनुष्टुभा हि तां जुहोति व्याग्ध्यनुष्टुब् व्याग्धि
यज्ञः* ॥ १६ ॥

अथ युद्धूवाया माज्यं पुरिशिष्टं भवति । तं जुह्वा
मानयति त्रिः सुवेणाज्यविलापन्या ऽअधि जुह्वां गृह्णाति
यत् तृतीयं गृह्णाति तत् सुव मभिपूरयति ॥ १७ ॥

सु जुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मूर्तो व्वरीत
सत्यम्† । विश्वो राय इपुध्यति द्युम्नं व्वणीत पुष्यसे
स्वाहेति‡ ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति
वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं मूर्तो व्वरीतेति मैत्रं द्युम्नं
व्वणीतेति बार्हस्पत्यं द्युम्नः हि बृहस्पतिः पुष्यस इति
पौष्णः§ ॥ १९ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चर्तुवः संवत्सरस्यैतु मेवैतयामोति युदेवताभिः
पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति । व्याग्वा ऽअनुष्टुब्
व्याग्यज्ञस्तुचक्षुं प्रत्यक्ष माप्नोति ॥ २१ ॥

* यज्ञः-इति ग ।

† सत्यम्-इति ग ।

‡ स्वाहेति-इति ग ।

§ 'पौष्णः'-इति ग ।

तदाहुः । एता मेवैकां जुहुयाद् युस्मै कामायेतरा
 ह्युन्त एतयैव तं काम मामोतीति तां वै यद्येकां
 जुहुयात् पूर्णां जुहुयात्सुर्व्वं व्यै पूर्णः सुर्व्वं मेवैनयै-
 तदामोत्यथ यत् सुवु मभिपूरयति सुचं तदभिपूरयति
 तां पूर्णां जुहोत्यन्वेवैतदुच्यते सुर्व्वास्त्वेव ह्यन्ते ॥ २२ ॥

तां वा अनुष्टुभा जुहोति* । सैषानुष्टुप्सत्येकचिःश-
 दक्षरा भवति दुश पाण्या अङ्गुलयो दुश पाद्या दुश
 प्राणा आत्मैकचिःशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एता-
 वान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसम्मितो यज्ञः स युवा-
 नेव यज्ञो यावत्यस्य साचा तावन्त मेवैनयैतदामोति
 युदनुष्टुभैकचिःशदक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ ४ ॥

“॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [१०. ४.] ॥

अथ दीचाहुतीर्विधातु माह— “सर्वाणि ह वा इति । यजु-
 स्सम्बन्धात् दीचामम्बन्धिनी ‘यजूंषि औद्भरणानि’ । तदुद्भरणत्वं
 मेव स्तुत इति तद् दर्शयति— “उद्भूतौते वा इति । ‘तत्’
 तदा ‘एतैः’ दीचाहुतैः सर्वैः ‘यजूभिः’ एव , अतो ‘दीचायाः’
 प्रकरणानि ‘सर्वाणि’ अपि ‘यजूंषि’ ‘औद्भरणानि’ औद्भरणानीति१ ।

• ‘जुहोति’—इति ग ।

१— “औद्भरणानि जुहोति”—इति का० श्रौ० सू० ७. १. १४ ।

“इयहोर्भः”-इति^१ भवम् । ‘ततः’ तेषु यजुष्यु मध्ये ‘एतानि’ एव दीक्षाकृतिमाधनानि आकृत्यादीनि ‘श्रौद्धमणानि’ उद्गृहणेऽप्यन्तं सन्निहितानीत्यर्थः । तत् कथं मिति, उच्यते— “आकृतयो हीति । तावता श्रेष्ठ्यै किं मायात मिति, तत्राह— ‘आकृतिर्हीति । जप्यानां होम्यानां च तारतम्यं माह— “परोचं वा इति ॥ १ ॥

एतासां मण्युद्गृहणमाधनतां विभज्य दर्शयन् प्रशंसति— “ततो यानीति । ‘यानि’ आदितः ‘चौणि’ यजुषि ‘सुवेण जुहोति’, ‘तानि’ ‘आधीतयजुषि’ आधानलिङ्गकानि; तन्मन्त्रेष्वधाधनव्यापार-
लिङ्गदर्शनात् । ‘सम्पदे कामाय’ । सम्पद्यत इति ‘सम्पत्’, काम्यत इति ‘कामः’, सम्पादाय स्वर्गफलाय (चेत्यर्थः । अयं मभिप्रायः—^१) यथा लोके किञ्चित् फलं सिधाधयिषुः आदौ तत् ज्ञात्वा, पश्चात् कामयित्वा, तत्साधनं मनुष्यायान्ते तल्लभते, एवं विभिः स्वर्गफलमाध्याय, चतुर्थेन तत्साधनं मनुष्याय, पञ्चमेन तदुद्गृहीतवान् भवतीति । अथ चतुर्थस्य होममाधनानभिधानेनापि पञ्चमस्य विशेषितत्वात् चतुर्थं मपि सुवेणैवेति वेदितव्यम् । पञ्चमस्य साक्षादुद्गृहणमाधनत्वं तन्मन्त्रस्यानुष्टुप्ते निह्न मित्याह— “अनुष्टुभा हीति । ‘अनुष्टुभा’ वाचा, मन्त्रेण साध्यत्वात् ‘वाग् यज्ञ’ । “अनुष्टुप् चतुश्चत्तराणि कृन्दांस्युदपादयत्”— इति सामब्राह्मणे-
ऽभिधानाद् वाचोऽनुष्टुप्त्वम् ॥ २ ॥

१— पा० ८, २ ४२ सू० वा० १ ।

२— च-पुस्तके नाम्नेय पाठ ।

अथ पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनमुखेनैतेषां स्वर्गोद्घरणे साधनता
मुपपादयति— “यज्ञेन वा इति । एतत् प्रथमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठकादावाग्नेयपुरोडागार्थवादे^१ व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

“तदा इति । “यथाय मिति । येन प्रकारेण देवानुष्ठित-
प्रकारं जानद्विर्चयिभिः ‘अयं यज्ञः’ औद्भ्रमणहोमेन ‘सम्भृतः’,
‘एवम्’ एतेषां अनुष्ठानेन ‘एषः’ यजमानोऽपि ‘यज्ञं’ सम्भृतवान्
भवति ॥ ४ ॥

तद्वतपञ्चमह्यां प्रशंसति— “तानि वै पञ्चेति^२ ॥ ५ ॥

“अथातो होमस्यैवेति । मन्त्रा व्याख्यायन्त इति श्रेयः^३ ।
‘अथे’ यागानुष्ठानात् पूर्वम् ‘आ कुर्वते’ खलु । ‘कुर्वन्’-शब्देन^४
तत्प्राग्भावी मनोव्यापारो लक्ष्यते । ‘यजेथ’—इति सङ्कल्पयतीत्यर्थः ।
अतो ‘यज्ञस्य’ देवकर्त्तव्यं मङ्गजातं सर्वं ‘सम्भृत्य’ सङ्कल्पात्मनैकीकृत्य
स्वात्मनि ‘कुर्वते’ स्थापयति ॥ ६ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “मेधायै मनस इति । “मेधयेति ।
सङ्कल्पितस्यार्थस्य धारयित्री बुद्धिर्मेधा, तथा, ‘मनसा’ च साधनेन
उभाभ्याम् ‘अभिगच्छति’ । यथा कश्चित् प्रथमं मिदं सम्यगिति
सङ्कल्प्य तत्साधनप्रकारविशेषं भवबुध्यते, तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

१— पुरस्तात् (१ कौ० ६ अ० २ ब्रा० १ क०) ४०८ पृ० दृश्यम् ।

२— का० धौ० सू० ७. २. १६ ।

३— वा० सं० ४. ७. १-५ ।

४— ‘कुट-शब्देन’—इति च ।

। तृतीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वप्रसक्तौ जप्यता माह—
 “दोषाया इति । ‘अनु उच्यते एव’—इति, एवकारतात्पर्यं
 माह’— “नेत्विति । अत एव कात्यायनः— “तृतीयं जपति”—
 इत्युक्तवान्^१ ॥ ८ ॥

होमे तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “सरस्वत्या इति । “पद्मवो वा
 इति । पद्मनां पूषत्वम्, पूषगतपुष्टिधर्ममङ्गावात्; पूष्णोऽपि पोषक-
 त्वम्, “पोषां अपुष्यत्”—इत्यादिश्रुतेः^२ सिद्धम् । पद्मगतचौरादि-
 साध्यत्वात् ‘पद्मवो यज्ञः’ ॥ ९ ॥

उक्तमन्त्रवच्येऽपि ‘अग्नये’ यदस्ति, तच्चाग्नेः कः प्रसङ्ग इति तद्
 दर्शयितु माह— “तदाङ्गरिति । ‘अनङ्गेव’ अप्रत्यक्ष मिव ‘एताः’
 तिष्ठः ‘आङ्गतयः’ ‘ङ्गयन्ते’ । अनु को दोष इति तच्चाह—
 “अप्रतिष्ठिता इति । किमर्थं मप्रतिष्ठिततेति, तच्चाह— “अदेवका
 इति । यद्यपि सप्त्याकृत्याद्याः, तथापि तामां देवतान्तेन प्रसिद्धा-
 भावात् इन्द्रादिना भवितव्य मिति प्रदर्शयति— “तत्र नेन्द्र
 इत्यादि ॥ १० ॥

। तत्र प्रसिद्धदेवताना मभावं दर्शयितु मनुवदति— “आकूत्या

१— ‘एवकारमावत्य माह’—इति च ।

२— “तृतीयं जपत्येव”—इति का० श्रौ० सू० ७. ३. १७ ।

३— तै० सं० ७. १. ८. १ । “पूषेयं श्रौतं सर्वं पुष्यति यदिदं
 किञ्च”—इति चैत्रेवोपरिष्ठात् (१४. ४. २. २५.) । “यदग्निपोषं
 पुष्यति तत् पूषा भवति”—इति पूष्णे. निर्देष्टव्यम्, १. त्रित. १२. २. ५१.
 “पौष्णा यशवः”—इति चोपरिष्ठादिचैव (५. २. ५. ७) ।

इति । “नात एकस्मिन्नेति । ‘अतः’ अस्मात् आकृत्या इत्येव-
मादिकात् वाक्यात् एक मपि इन्द्रादिकं देवं नोपसृजामहे । इति
वदतोऽयं मभिप्रायः— तेषु मन्त्रेषु आकृतिभेदादेः प्रशंसितत्वेनाग्नि
मतिविहायाय साक्षेप इति । अनङ्गात्वपरिहार माह— “अग्निर्वा
इति । ‘मः’ यजमानः ‘यत्’ यस्मात् ‘अग्नौ’ प्रत्यक्षेण ‘जुहोति’, अत
एव ‘अग्निः’ ‘अङ्गा इव’ प्रत्यक्ष मिव, अत एव ‘प्रतिष्ठितः’ च ; ‘तेन’
खलु ‘एताः’ स्त्रियोऽपि ‘अङ्गेव’, ‘प्रतिष्ठिताः’ च । “तत एता-
नीति । यत उक्तरीत्याग्यादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः । इत्य मग्निं
प्रशस्यावशिष्टाकृतिप्रयुगाग्निदेवताचय साध्यान्मन्त्रेण प्रशंसति—
“तत एतान्याधीतयजूंषीति”—इति ॥ ११ ॥

“आकृत्यै प्रयुज इति । ‘अग्ने’ प्रथमम् ‘आत्मना’ बुद्धौव ‘यजे-
येति’ ‘आ जुवते’ सङ्कल्पयति । ‘तम्’ तत् सङ्कल्पितम् ‘आत्मनः’
एव विस्तीर्यै ‘प्रयुङ्क्ते’ भवतः । प्रयुज्यत इति ‘प्रयुक्’ । उभयोरपि
बुद्धिविषयभावात् उभे अपि ‘देवते’ आकृतिप्रयुजौ, ‘अस्य’ यज-
मानस्य ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘आधीते’ आधानेन विषयीकृते भवतः ।
आधीतप्रतिपादकत्वात् ‘आधीतयजूंषि’—इत्युच्यते ॥

एव सुत्तरवाक्यान्वपि^१ योज्यानि ॥ १२ ॥ १३ ॥

“सरस्वत्यै पूष्य इति । अत्र ‘पूषन्’-शब्दवाच्यानां पशूनां वक्तृत्वात्
पृथङ्निर्दिश्यते—“पशवो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्” ॥ १४ ॥

इत्य साधीतत्वसमानधर्मसम्भवात् आकृतिचयं पृथक् विधाय,

१— “मिथ्यायै मनसोऽप्रये साहेत्यादौभौनि (१९ अ०) पाठः ।

२— ५२ ए० ५ पं० दृष्टव्यम् ।

प्रशस्य च चतुर्थी माङ्गतिं तन्मन्त्रं च विधत्ते— “अथ चतुर्थी
मित्यादि । मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य व्याचष्टे— “एषा हेति ।
‘एषा’ अगित्यर्थः । ‘यज्ञस्य’ ‘नेदीयः’ अत्यन्तं सन्निहितम् ।
कथम् ? यस्मात् ‘एषा अपो कौर्त्तयेति’, तस्माच्चेदीयः । तत्कौर्त्तनेन
यज्ञं प्रति कथं नेदीयस्य मिति तच्चाह— “आपो हीति ।
अभिषवसंयवनादिषाधनत्वात् अपां यज्ञत्वम् । स्पष्टं मन्यत् ॥

उक्ताङ्गतिचतुष्टयस्याज्यस्याख्याः सुवेण होमः । तथाच सूत्रम्—
“अग्निमणानि जुहोति स्याख्याः सुवेणाङ्गत्यै प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १५ ॥

“अथ यां पञ्चमी मिति । स्पष्टम् ॥ १६ ॥

पञ्चमस्य द्रव्यं माह— “अथ यद् भुवाया माज्यं परिशिष्ट
मित्यादिना । अथ मर्थः । दौर्बलीयेष्टेः सम्बन्धि ‘यदाज्यं’ ‘भुवायाम्’
अवशिष्टम्, ‘तत्’ पञ्चमाङ्गत्यर्थं ‘जुह्वाम्’ अवनयेत् । एतदेक
मवत्तम् । अयाज्यस्याख्याः सकाशात् ‘सुवेण’ जुह्वा उपरि ‘त्रिः’
निनयति^२ । एवं चतुरवत्तं भवति । तच्च ‘यत्’ ‘द्वतीयम्’, ‘तत्’
‘आज्यविलापन्या अधि’ जुह्वा उपरि उत्तानं सुवं निधाय यथा
पूर्वं भवति तथा सुवस्थाभित आज्येन पूरयेत् । तथाच सूत्रम्—
“जुह्वां ध्रौव माषिच्य दिश स्याख्याः सुवेण द्वतीयं सुव मभि
पूरयति”—इति^३ ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. १. १६ ।

२— ‘त्रिरवत्तं’—इति च ।

३— का० श्रौ० सू० ७. १. १८ ।

पञ्चमस्य मन्त्र माह— “स जुहोति विश्वो देवस्येति^१ ॥ १८ ॥
 तं प्रशंसति— “सैषा देवताभिरिति । “पञ्चाचरा पङ्क्तिः”—
 इति^२-श्रुतेः पञ्चमस्यासम्बन्धात् ‘एषा’ ‘पङ्क्तिर्भवति’ । तद्योजयति—
 “विश्वो देवस्य”—इति विश्वदेवशब्दश्रवणात् ‘इदं’ मन्त्रवाक्य^३
 ‘वैश्वदेवम्’ । नयनस्य सविद्व्यापारत्वात् ‘नेदं’-शब्दश्रवणात्
 ‘सावित्रम्’ । “मर्तो वुरीत”—इत्येतेन मनुष्यैर्वरणीयत्वाभिधानात्
 ‘मैत्रम्’ ; मित्रस्य हि वरणीयत्वं प्रसिद्धम् । बार्हस्पत्यमन्त्रेषु “द्रविणं
 घेहि चित्रम्”—इति द्युम्नसमानार्थस्य द्रविणस्य दाने दृढस्यति-
 सम्बन्धश्रवणात् “द्युम्नं वृणीत”—इत्यनेन बार्हस्पत्यम् । “पुष्यसे”—
 इति पोषणधर्मश्रवणात् ‘पौष्णम्’ इति ॥ १९ ॥

“सैषेति । ‘देवताभिः’ पङ्क्तित्वं भवति । ततः किं मित्यत
 आह— “पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना ॥ २० ॥

“अथ छन्दोदारा प्रशंसति— “तां वा अनुष्टुभेति ॥ २१ ॥

इत्थं पञ्चानां माङ्गतीनां समुच्चयपक्ष मुक्त्वा पञ्चमी मेवैकां
 जुहुयादिति केषाञ्चित् पक्ष माह— “तदाङ्गरिति^४ । इतराभ्यो
 यत् फलं तस्यैकयैव भिद्वेरकासे ‘एता मेव’ ‘जुहुयात्’ । तथापि
 ‘पूर्णा’ क्त्वा ‘जुहुयात्’, पूर्णाङ्गति कुर्यादित्यर्थः । यत् ‘पूर्णं’

^१— वा० सं० १. ८ १ । का० श्रौ० सू० ७. ३. १८ ।

^२— तै० ब्रा० २. ७. १०. २ ।

^३— पूर्वस्यां कण्डिकाया (४८ पृ० ७ पं०) द्रष्टव्यम् (वा० सं० ४. ८. १.) ।

^४— का० श्रौ० सू० ७. ३. १८ सूत्रस्य याज्ञिकदेवकृता इतिर्दृष्ट्या ।

तदन्यूनत्वेन 'सर्वम्', अतस्तेन सर्वफलं प्राप्नोति । 'यत्' यदा पूर्णाङ्गतिमये 'सूचम्' अभि पूरयेत्, 'तत्' तदा, सूचेणैव होमं महत्त्वा आज्येन 'सूचम्' अभिपूरयेत् । तथा कृत्वा 'ताम्' आङ्गतिं पूर्णाङ्गतिं कृत्वा जुहुयात् । तथा च सूचम्— "एता मेव वा पूर्णां जुहुयात्"—इति^१ ॥ ९९ ॥

अक्षरसङ्ख्याद्वारा तं मन्त्रं प्रशंसति— "तं वा अनुष्टुमेति । "दश प्राणाः"—इति । शीर्षगतसप्तच्छिद्रस्याः सप्त प्राणाः, अवाक्षौ द्वौ, इत्यभाधारणा नवः ; मुख्यप्राणस्त्वेकः ; इति प्राणानां दशत्वम् । 'आत्मा' देहः । 'एकचिंशः' पुरुषः । 'एतावान्' एकचिंशात्मकः । 'पुरुषो यज्ञः'—इत्यर्थापपादनम्— "पुरुषसंक्षितो यज्ञ इति । यज्ञस्य पुरुष-संक्षितत्वं सुपरिष्ठाद् वक्ष्यते^२ । 'यावानेव यज्ञः'—इत्यस्य विवरणम्— "यावत्स्य माचेति । 'अस्य' यज्ञस्य 'माचा' । मीयत इति माचा, अवयवसमष्टिः, एकचिंशदात्मिका, 'अनया' "विश्वो देवस्य"—इत्यनया^३ 'तावन्त मेव' यज्ञम् 'प्राप्नोति' ॥ ९९ ॥ ४ [१. ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ३. १६ ।

२— अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणं दृश्यम् ।

३— अष्टादशी कण्ठो दृष्ट्या (४८ ए० ७ पं०) ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूर्वयै स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन्^१ पञ्चसीरीं^२स्त्रिदशतरुलताधेनुमौवर्णभूमिः ।
रत्नोत्थां रुक्मशजिदिपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो^३ राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा^४ लवणज मनुणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि भक्त मुदा पाचसाक्षिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्प्रदायधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१— 'पञ्चाब्धीन्'-इति ठ ।

२— 'सप्तसीरी'-इति ठ ।

३— 'मज्जो'-इति ठ ।

४— 'प्राज्यबुद्धिर्'-इति ठ ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने उपस्तृ-
णाति । तयोरेन मुधि दीक्षयति यदि द्वे भवतस्तुदनु-
योर्लोकयो रूपं तुदेन मनुयोर्लोकयोरुधि दीक्षयति ॥ १ ॥

सुम्बद्धान्ते भवतः । सुम्बद्धान्ताविवु ह्रीमौ लोकौ
तर्द्गसमुते पश्चाद्भवतस्तुदिमावेव लोकौ मिथुनौकृत्य
तयोरेन मुधि दीक्षयति ॥ २ ॥

युधु ऽएकं भवति । तुद्देष्टुं लोकानां रूपं तुदेन मेष्टु
लोकेष्टुधि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं
यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरया यान्येव कृष्णानि
तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव बभ्रू-
णीव हुरीणि तान्यन्तुरिक्षस्य रूपं तुदेन मेष्टु लोकेष्टुधि
दीक्षयति ॥ ३ ॥

अन्तकु मु तर्हि पश्चात् प्रत्यस्येत् । तुदिमानेव लोकान्
मिथुनौकृत्य तेष्टेन मुधि दीक्षयति ॥ ४ ॥

अथ जघुनेन कृष्णाजिने पश्चात् प्राङ् जान्वाक्क
उपविशति । स युत्र शुक्लानां च कृष्णानां च सन्धिर्भवति
तुदेव मभिमृश्य जपत्यूक्सामयोः शिल्पे स्थ ऽडुति 'यद्वै

प्रतिरूपं तच्छिल्प मृचां च साम्नां च प्रतिरूपे स्थ द्रुत्येवै-
तदाह ॥ ५ ॥

ते वा मारभ ऽद्विति । गुर्भो वा ऽएषु भवति यो दीक्षते
स छुन्दांसि प्रविशति तुस्मान्वक्त्राङ्गुलिरिव भवति
न्यक्त्राङ्गुलय इव हि गुर्भाः ॥ ६ ॥

स यदाह । ते वा मारभ ऽद्विति ते वां प्रविशामीत्येवै-
तदाह ते मा पातु मास्य यज्ञस्योदचु इति ते मा गोपा-
यतु मास्य यज्ञस्य सःस्थायया द्रुत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणेन* जानुनारोहति । शुर्मासि शुर्म मे
यच्छेति चूर्म वा ऽएतत् कृष्णस्य तुदस्य तुन्मानुपः शुर्म
देवचा तुस्मादाह शुर्मासि शुर्म मे यच्छेति नुमस्ते ऽअस्तु
मा मा द्विःसीरिति श्रेयांसं वा ऽएषु उपाधिरोहति
यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाजिनं तुस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निहृते
तयो हैन मेपु यज्ञो नु द्विनस्ति तुस्मादाह नुमस्ते ऽअस्तु
मा मा द्विःसीरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनाहुं ऽद्वैवाग्र ऽआसीत् । अथ यदग्र ऽएष
मुध्य उपविशेद्य एनं तुचानुद्या हुरेद् द्रप्स्यति वा मु वा
पतिष्यतीति तथा हिव स्यात् तुस्माज्जघनाहुं ऽद्वैवाग्र
ऽआसीत् ॥ ९ ॥

ह्वयिष्यते वै त्वेति स्वयं वा ह्वैवैक्षत योषा वा इदं वा-
 गुपमन्त्रयै ह्वयिष्यते वै मेति ता मुपामन्त्रयत सा हास्मा
 आरकादिवैवाग्र आस्तयत् तस्माद् स्त्री पुंसोपम-
 न्वितारकादिवैवाग्रे स्तूयति सु होवाचारकादिव वै म
 आस्तूयीदिति ॥ १८ ॥

ते होचुः । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति
 ता मुपामन्त्रयत सा हास्मै निपलाश मिवोवाद तस्माद्
 स्त्री पुंसोपमन्त्रिता निपलाश मिवैव वदति सु
 होवाच निपलाश मिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति
 ता मुपामन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्माद् स्त्री पुमांसः
 ह्वयत* एवोत्तमः सु होवाचाह्वत वै मेति† ॥ २१ ॥

ते देवा ईक्षुञ्चकिरे । योषा वा इदं वाग्यदेनं न
 युवितेहैव मा तिष्ठन्त मभ्येहीति ब्रूहि तां तु न आगतां
 प्रतिप्रब्रूतादिति सा हैनं तुदेव तिष्ठन्त मभ्येयाय
 तस्माद् स्त्री पुमांसः सःस्कृते‡ तिष्ठन्त मभ्येति ताऽ
 हैभ्य आगतां प्रतिप्रोवाचेयं वा आगादिति ॥ २२ ॥

* 'ह्वयन्त'-इति घ ।

† 'मेति'-इति ग, घ ।

‡ 'संस्कृते'-इति क, ख, वेभरदृष्टम् ।

५. तां देवाः* । असुरेभ्योऽन्तरायंस्तुः स्वीकृत्यामावेव
परिगृह्य सर्व्वहूत मजुहवुराहुतिर्हि देवानाः स या
मेवामू मनुष्टुभाजुहवुस्तुदेवैनां तुदेवाः स्व्यकुर्व्वत ते-
ऽसुरा आत्तवचसो हेऽलुवो हेऽलुव इति वृदन्तः पुरा-
वभूवुः ॥ २३ ॥

तुचैता मुपि वाच मूदुः । उपजिज्ञास्याः स स्वेच्छ-
स्तुस्मान् ब्राह्मणो स्वेच्छेदसुर्या हैपा व्यागेव मेवैषु
क्षिपताः सपुत्राना मादत्ते व्याचुं तेऽस्यात्तवचसः पुरा-
भवन्ति यु एव मेतद्देदु† ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो व्याच मभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्या
मिति ताः सुम्बभूव ॥ २५ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्ष्वाञ्चुके । महद्वा इतोऽभुं जनिष्यते
यज्ञस्य च मिथुनाद्वाचस्य युन्मा तुन्नाभिभुवेदिति स
इन्द्र एव गुर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

सु ह संवत्सरे जायमान ईक्ष्वाञ्चुके । महावीर्या वा
इदं योनिर्या मा मुदीधरत यद्वै मेतो महद्देवाभुं
नानुप्रजायेत युन्मा तुन्नाभिभुवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याच्छिनत् । तां यज्ञस्य शीर्षन्
प्रत्यदधाद्यज्ञो हि कृष्णः स यः सु यज्ञस्तत् कृष्णाजिनं

यो सा योनिः सा कृष्णविषाणाय यदेना मिन्द्र
 आवेष्ट्याच्छिनत्तुस्मादावेष्टितेव स ययैवात इन्द्रोऽजायत
 गुर्भो भूत्वैतुस्मान्मिथुनादेव मेवैपोऽतो जायते गुर्भो
 भूत्वैतुस्मान्मिथुनात्* ॥ २८ ॥

तां वा ऽउत्ताना मिव बभ्राति । उत्तानेव वै योनि-
 गुर्भं विभर्त्यथ दक्षिणां भुव सुपर्युपरि ललाट सुप-
 स्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य ह्येपा योनिरुतो वा
 ह्येनां प्रविशुन् विशत्युतो वा जायमानो जायते तुस्मा-
 दाहेन्द्रस्य योनिरसीति† ॥ २९ ॥

अथोल्लिखति । सुसस्याः कृषीस्कृधीति यज्ञ मेवै-
 तुज्जनयति यदा वै सुपुमं भवत्यथालं यज्ञाय भवति
 युदो दुःपुमं भवति न तुर्ह्यात्मने च नालं भवति तुद्यज्ञ
 मेवैतुज्जनयति ॥ ३० ॥

अथ नु दीक्षितुः । काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत
 गुर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते यो वै गुर्भस्य काष्ठेन
 वा नखेन वा कण्डूयेद्दुपास्थन्‡ म्रित्येत्ततो दीक्षितुः
 पामनो भवितोर्दीक्षितं वा ऽअनु रेतान्सि ततो रेतान्सि
 पामनानि जुनितोः स्वा वै योनी रेतो नु हिनस्येपा

* 'नात्'—इति ग, घ ।

† 'सीति'—इति ग, घ ।

‡ 'दुपास्थ'—इति क, ख, वेबरदृष्टम् ।

वा ऽएतस्य स्वा योनिर्भवति युत् कृष्णविपाणा तुथो हैन
मेपा नु हिनस्ति तुस्माद्दौक्षितुः कृष्णविपाणयैव कण्डू-
येतु नान्येन कृष्णविपाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । वृजो वै दण्डो ब्विरसु-
स्तायै ॥ ३२ ॥

श्रौदुम्बरो भवति । श्रुन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर ऊज्जोऽन्ना-
द्यस्यावरुद्धौ तुस्माद्दौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसम्मितो भवति । एतावद्द्वै व्वीर्यं स यावदेव
व्वीर्यं तावांस्तुद्भवति यन्मुखसम्मितः ॥ ३४ ॥

त मुच्छयति । उच्छयस्व व्वनस्पत ऽऊर्द्धो मा पाच्छु-
हसु आस्य यज्ञस्योदुच इत्यूर्द्धो मा गोपायास्य यज्ञस्य
सःस्याया इत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥

अच हुके । अङ्गुलीथ न्युचन्ति व्वाचं यच्छन्त्यतो हि
किञ्च नु जपिष्यन् भुवतौति व्वदन्तस्तदु तथा नु
कुर्याद्यथा पुराञ्च धावन्त मनुलिप्सेत तन्नानुलुभेतैव
इ सु यज्ञं नानुलभते तुस्मादमुचैवाङ्गुलीन्युचेदमुच
व्वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ युद्दौक्षितः* । वृचं वा युजुर्वा साम वाभिव्या-
हुरत्यभिस्थिरु मंभिस्थिर मेवैतद्यज्ञ मारुभते तुस्मादमु-
चैवाङ्गुलीन्युचेदमुच व्वाचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

अथ यद्वाचं युच्छति । व्याग् वै यज्ञो यज्ञं मुवैतदा-
त्मन् धत्तेऽथ युद्वाचंयमो व्याहुरति तुस्मादु हैप व्विस्तृष्टो
यज्ञः पुराडावर्त्तते तुत्रो व्वैष्णवौ मृचं वा युजुर्वा जपेद्
यज्ञो वै व्विष्णुस्तुयज्ञं पुनरारभते तस्यो हैपा प्राय-
श्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उद्वदति । दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं
ब्राह्मण इति निवेदित मेवैन मेतत्सुतं देवेभ्यो निवे-
दयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैको-
ऽभूत् तुं गोपायतेत्येवैतुदाह विष्कृत्व आह विष्टहि
यज्ञः* ॥ ३९ ॥

अथ युद् ब्राह्मण इत्याहु । अनद्वेव वाऽअस्यातः पुरा
जानं भवतीदुः ह्याह रुक्षाऽसि योपित मुनुसचन्ते
तुदुत रुक्षाऽस्येव रुत आदधतीत्यथाचाहु जायते यो
ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तुस्मादपि राजुन्यं वा व्वैश्यं
वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञा-
ज्जायते तुस्मादाहुर्नु सवनंकृतः हन्यादेनस्वी हैव
सवनकृतेति ॥ ४० ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे, त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दीक्षाजतीर्विधायाय कृष्णाजिनदीक्षा माह— “दक्षिणेनाहवनीय मिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे द्वे कृष्णाजिने आस्तौर्य ‘तयोरधि’ ‘एन’ यजमान ‘दीक्षयति’ । तद्गत द्वित्व प्रशंसति— ‘यदि द्वे भवत इति ॥ १ ॥

“सम्बद्धान्ते भवत इति । ते च परस्पर सम्बद्धपर्यन्तप्रदेशे भवत, आस्तरणे । प्रकाश कात्यायन आह— “आहवनीय दक्षिणेन कृष्णाजिने माससहिते सूतान्ते तर्जसु पश्चादामञ्जनवती निदधाति”—इति^१ । “तर्जसमुते”—इति । यद्योभयोर्मासप्रदेशयोः सम्बन्धो भवति, यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भागे ‘उते’ ‘परस्पर’ सूते भवत, तथैकस्योपर्यपर मासृणुयात् । तथापस्तम्बोऽपि— “अन्तर्मासाभ्याम्बहिर्लोमभ्याम्”—इति^२ ॥ २ ॥

एककृष्णाजिनपत्र मुक्ता प्रशंसति— “यद्यु एक मिति । ‘तत्’ ‘एकम्’ एव कृष्णाजिन लोकत्रयात्मकम्, अत एकेनापि दीक्षयेत् । ‘दिव’ द्योतमानत्वेन शुक्लरोमाग्रस्तद्रूप भवति । पृथिव्या श्यामत्वात् कृष्णानां तद्रूपत्वम् । “यदि वेतरयेति । भूलोकस्वर्लोकयोर्मनुष्ये परिदृग्भ्रमानापरिदृग्भ्रमानत्वं मपेक्ष्य वैपरीत्योपन्यास । “यान्येवेति । ‘यान्येव’ लोमानि ‘बभूवुः’ बभ्रुवर्णानि, ‘हरौष्णितानि’ हरित-

१— का० श्रौ० सू० ७ २ २० ।

२— व्याप० श्रौ० सू० १० ८ १२ ।

वर्णानि च दृश्यन्ते, 'तानि अन्तरिक्षस्य रूपम्'; "नीलं नभः"-इति लोकप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥

"अन्तकं सु तर्हीति । 'तर्हि' तस्मिन्नेककृष्णाजिनपत्रे 'अन्तकं सु' अन्तप्रदेशे मेव 'पश्चात्' भागे 'प्रत्यस्येत्' सङ्कोचयेत्, मन्धि-प्रदेशेन दिगुणीकुर्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रम्--"एकं चेत् पश्चात् पाददिगुणम्"-इति^१ ॥ ४ ॥

कृष्णाजिनदौघार्थं सुपवेशनप्रकारं भाह- "अथ जघनेनेति । कृष्णाजिनयोः पश्चाद्भागेन स्वयं मपि पश्चात् प्राङ्मुखो दक्षिण-जान्वाकः उपविशेत् । 'जान्वाकः' बहुचितजानुकः, आरुह्योपविशे-दित्यर्थः । "दक्षिणं जान्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः"-इति^२ सूत्रम् । आसीनः तत्सन्धिस्थानं मित्यर्थः । "एव मभिमृश्य जपतीति । एव मित्यभिमर्शनप्रकारस्याभिनयः"^३ ॥

मन्त्रस्य 'ग्रिन्पदं' व्याचष्टे- "यद्वा इति । 'प्रतिरूपं' प्रति-कृतिः । 'वै'-शब्देन लोकप्रसिद्धिरुच्यते । लौकिका हि हरितुरगादि-प्रतिरूपं ग्रिन्प मित्याहुः । शुक्लकृष्णयोरेवर्क्षामप्रतिरूपत्वं तैत्ति-रीयके उक्तम्- "एष वा पृथो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैव साधो यत् कृष्णम्"-इति^४ ॥ ५ ॥

१- का० श्रौ० सू० ७. ३. २१ ।

२- का० श्रौ० सू० ७. ३. २२ । 'जान्वाक' नीलं भूमिस्पृष्टं कृतेति ३० ।

३- का० श्रौ० सू० ७. ३. २३ ।

४- वा० सं० ४. ८. १ द्रष्टव्यम् ।

५- ते० स० ६. १. ३ ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे— ‘ते वा मिति । “गर्भो वा एष भवति”—इति^१ । ‘वे’-शब्देऽपि श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुच्यते । तथा चैत-
रेषकम्— “पुनर्वा एत मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति च दौघयन्ति”—
इति^२ । ‘हन्दांसि’ गायत्र्यादीनि । ‘न्यक्ताङ्गुलिः’ मुष्टीकरणेन
सङ्कुचिताङ्गुलिः^३ । उक्तस्तत्रण उपवेशन प्रसिद्धगर्भसामान्येन दृढयति—
“न्यक्ताङ्गुलय इव सौति ॥ ६ ॥

“स यदाहेति । उदृक्-शब्दार्थं माह— “आस्य यज्ञस्येति ।
संस्थाया इत्यर्थः । उक्तमा षट्क् ‘उदृक्’, तेन समाप्तिर्लक्ष्यत इति
असदुक्तम्^४ ॥ ७ ॥

अनन्तरं क्षण्याजिनारोहणं विधत्ते— “अथ दक्षिणेनेति ।
“वर्म वा इत्यादि । मनुष्येषु यत् ‘वर्म’-इति प्रसिद्धम्, ‘एतद्’
‘देवचा’ देवेषु सुखहेतुत्वात् ‘गर्म’-शब्दाभिधेयम् ; अतो दैविकेन
स्वरूपेण गर्मांसीति^५ क्षण्याजिनस्य स्तुतिः । हिंसापरिहारप्रसक्तिं
दर्शयति— “येयांस मित्यादिना । यज्ञाख्येयोऽतिरिक्तकमेष्वा-
पराङ्मुखं प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— “शुकप्रोक्षितं गर्भाशयस्य मातृप्रकृतिविकारसम्बन्धितं गर्भं
इत्युच्यते”—इति शुभ्र० १ ११६. २० ।

२— ऐ० ब्रा० १. १. १ । “गर्भो वा एष यदोक्षित उष्णं वासः प्रोक्षते
तस्माद् गर्भा प्रावृता जायन्ते”—इति च तं० सं० ६. १. १. २ ।

३— “मुष्टो हत्वा गर्भोऽन्त घेते, मुष्टो हत्वा कुमारो जायते”—इति
च ऐ० ब्रा० १ १. १ ।

४— उक्तमाह (१२ ए० २ पं०, ३२ ए० १ पं०) ऋषभम् ।

५— वा० श० ३ ८. १ ऋषभम् ।

“स जघनार्द्धे इति । ‘सः’ आरूढः ‘जघनार्द्धे’ छण्णाजिनस्य पद्याङ्गागे एव ‘अग्ने’ प्रथमम् ‘आसीत्’ । विपक्षे बाध माह— “अथ यदग्र इति । ‘यः’ ‘एन’ मध्यप्रदेश मारूढं ब्रूयात्, अन्यः ‘द्रुष्यति’ दृष्टः कुम्भितगतिर्भविष्यति, ततः ‘पतियति’ चेति ॥ ८ ॥

अथ मेखलादीना माह— “अथ मेखला मिति । ‘परिहरति’ मध्ये परितो वेष्टयेदित्यर्थः । पुरोवृत्तान्ताभिधानेन तां मेखलां प्रशंसति— “अद्विरस इति । ‘बल्य’ बलाहं बलकरं वस्तु ‘नाविन्दन्’ । दौर्बल्ये कारण माह— ‘प्रतात्’ तत्साधनात् पयसः ‘अन्यत्’ अग्रानं ‘नाविकल्पयन्’ यतः, अत इत्यर्थः । ‘ते’ ‘एताम्’ ‘ऊर्जम्’ । ‘ऊर्क्’ बलं, तत्साधनत्वात् मेखला ऊर्गित्युच्यते । ऊर्गिति विशि-
नष्टि— “समाप्ति मिति । सम्यगाप्यायते बल मनयेति ‘समाप्तिः’ मेखला ॥ १० ॥

तस्या उपादानद्रव्य माह— “सा वै शाणीति । ‘सा’ समाप्तिः ‘शाणी’ शणमयी भवेत् । ‘मृद्वी’ सुखसंस्पर्शा ‘अमत्’ भवेत् । ‘इति’ चैव’ अनेन खन्तभिप्रायेण, गर्भाणां मार्दवलोपेक्षितत्वादित्यर्थः । शण्वाममोदुत्पत्ति माह— “यथ वा इति । ‘यव’ यस्मिन् काले ‘प्रजापतिः’ यज्ञमकाशादुत्पन्नः, ‘तस्य’ प्रजापतेर्गर्भभूतस्य ‘नेदि-
‘ष्ठम्’ अत्यन्तमघ्नितं ‘यदुष्व मासीत्’, ‘ते’ ‘शणाः’ अभवन् । ‘तस्मात्’ गर्भमालिन्धमभवात् ‘ते’ शणाः ‘पूतयो वान्ति’ दुर्गन्धा

भवन्ति । उत्त्वं नाम पटसदृशं गर्भस्थान्तर्वेष्टनम्^१ । “म उत्त्वावृतो गर्भा भवति”—इत्येतदारण्यकम्^२ । प्रतिनिर्द्देशे बद्धवचनं श्रुणुष्वम् । अरायुर्वेष्टिर्वेष्टनम्^३ । प्रजापतेः सम्बन्धि तत् दौचित्येन धार्यं वस्तु मभूत् । उभेऽपि गर्भरूपप्रजापतिवद्दौचित्यस्यापि गर्भत्वात् धार्यं अभूताम् । मेखलाया वसनान्तरत्वं विधत्ते— “अन्तरं वेति । “म यथैवेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

“मा वा इत्यादि । अजायादिरूप मघ्नं पिष्टमाहपुत्रात्मना ‘चिष्टद् भवति’ यतः, अतस्तदात्मकत्वात् मेखलापि त्रिगुणा कर्त्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या मुञ्जशाखामिश्रितत्वं विधत्ते—“मुञ्जवल्गेनाश्वस्ता इति । शरस्य वज्रावयवत्वात् रजोविवासकत्वम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् म चेधा व्यभवत्”—इत्युपक्रम्य “येऽन्तः शरा अग्नौ र्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः”—इति^४ । मेखलायाः केशवेणौवस्त्रिमांशं विधत्ते—“स्तुकामगं सृष्टा भवतीति । ‘स्तुका’ केशवेणौ, मा यथा सृज्यते, तथा सृष्टा निर्मिता भवेत् । उक्तप्रकारं प्रशंसितुं प्रकारान्तरयोर्दोष माह— “मा प्रमलवीति । ‘मा’ मेखला, ‘यत्’ यदि ‘प्रमलवि सृष्टा’

१, २—“गर्भा अरायुःकृतं उत्त्वं अद्याति जन्मना”—इति वा० सं०

१८. ०६. १ स्पष्टम् ।

२—छान्दो० ब्रा० उप० ५. ८. १ । ऐ० ब्रा० १. १. २ । निब० ६. ६. ७ ।

३—तै० सं० ५. २. ६. ४ । “इन्द्रो—व्यभवत् । रघस्तृतीयं, रघस्तृतीयं, यूपस्तृतीयम् । ०—० येऽन्तःशरा इत्यादि ।

दक्षिणपाणेर्यापारेण निर्मिता स्यात्, तदा 'यथा' येन प्रकारेण
 'अन्याः' लौकिकाः, शवादिवन्धनरज्जवो मानुष्या भवन्ति, एव
 मिथ मपि मानुष्येव भवेत् । 'यत्' यदि 'अपसलवि सृष्टा' सद्य-
 पाणिनोपरि ध्यापृतेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पिष्टदेवत्या स्यात्' ।
 तस्मात् "शुकासर्गं सृष्टेति उपसंहारः ॥ १३ ॥

यन्धनमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "तां परिहरतीति । "अद्विरसो
 ह्येता मूर्जे मिति । अत्र 'हि'-शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविक्रि-
 यते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "अद्विरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं
 धमजन्त"-इत्यादि^१ । अत्र कात्यायनः— "मेखलां यद्वीते वेणीं
 , चिह्नं शणमुञ्जमिश्रा मन्तरां वासम ऊर्गसौति"-इति ॥ १४ ॥

• वस्तान्तस्य समन्त्रक मुद्गूहन माह— "अथ नौवि मिति^२ । 'अये'
 'सोमयागात् पूर्वम् । 'दौचितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद्
 दौचितो ह्युपचारेण सोम इत्याचक्षते ॥ १५ ॥

वाससा आच्छादनं विधत्ते— "अथ प्रोणुत इति । 'ऊर्णुते'
 आच्छादयति ॥ १६ ॥

"स प्रोणुत इति । आच्छाद्यप्रदेशविशेषः सूत्रे^३ स्पष्ट उक्तः—
 "शिरः प्रोणुते विष्णोः शर्मासौति"-इति । विष्णुशब्दः पुरुषो-

१— अद्विरसः—• यमजन्त । ततो यदप्रियत् ते शरा यमवमृगं वै
 शरा यच्छरमयो मेखला भवत्यूर्जं मेवावहन्ते"-इति तै० सं०
 ५. ४. २. ८ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २६ । मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ४. १०. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. २७ ।

४— मन्त्र एव — वा० सं० ४. १०. २ ।

तमे प्रसिद्धः; अत्राभिमतं मयं साह— “उभयं वा एष इति ।
दीचणीयेष्टौ आग्रावैष्णवे इविधि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसंस्कृतो
यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

वस्तुान्ते कृष्णविषाणवन्धनं साह— “अथ कृष्णविषाणमिति^१ ।
‘मिथि’ मिग् वस्तुान्तः^२, तत्र बध्नीयात् । कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थं
माख्यायिका साह— “देवाय वा असुराद्येत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’
प्रजापतेः पुत्राः ‘पितुर्दायं’ पैष्टकं धनम् । इन्द्रियेषु मध्ये ‘मम
एव देवाः’ प्राप्ताः, ‘वाचं’ वागिन्द्रियम् ‘असुराः’ । तथा यज्ञमेव
‘देवाः’ उपगताः, ‘वाचम्’ इन्द्रियम् ‘असुराः’ । ‘अमू’ दिवमेव
‘देवाः’, ‘इमाम्’ पृथिवीम् ‘असुराः’ ॥ १८ ॥

“ते देवा इति । एवं सति देवा वाचोऽपि स्वाधीनत्वकरणाय
‘यज्ञम्’ एवम् ‘अमुवन्’— यज्ञ । ‘दयं वाक्’ ‘योषा’, तं तु पुमान्;
तस्मात् ताम् ‘उपमन्त्रयस्व’ मन्त्रोपायं सङ्केतेनाङ्गय, सापि ‘ता’
सां ‘ऋचिष्यते’ आकारयिष्यति ‘इति’ अमुवन् । तत्तद्-वृत्तान्तं
जानतो श्रुतिर्ब्रूते— न केवलं तेषां वचनमेव, किन्तु ‘स्वयं वा
ह एव’ यज्ञः स्वयं मपि ‘ऐषत्’ विचारितवान् । ईषणप्रकार
मनुवदति— “योषेति । ‘मा’ मां मपि ‘ऋचिष्यते’ अतः ‘उपमन्त्रये’
अहमिति । उपमन्त्रिता ‘मा’ ‘अये’ प्रथमशरम् ‘आरकात्’ आर

१— का० श्रौ० सू० ०. ३. २८ । मन्त्रस्तम्य — वा० श्रौ० ३. १०. ३ ।

२— वसवस्य दत्ता इति पाठः; अनेनवाच एतदम्— का० श्रौ० ०. ३.

२८ सूत्रे ‘इमां वाचम्’—इति । आरकात् मुत्तरीये वन्धनं माघानम् ।

मेव आरकम्,^१ तस्मादेव । लोकदृष्टान्तकथनं स्पष्टम् । जातं
वृत्तान्तं देवेभ्यो निवेदयति— “स होवाचेति ॥ १८ ॥

“ते होचुरिति । अथ पुनर्देवैर्याच्यमानो यज्ञः ‘ता सुपा-
मन्त्रयत’ । ‘मा’ अपि ‘निपलाश मिव’ निपतितपर्णं वृक्षादिक
मिव, तद्यथा केवलं कम्पते, एवं शिरशालनेन ‘उवाच’ इत्यर्थः ।
अथवा पलाशनिपतन मिव ओष्ठचालनेनेत्यर्थः । “तस्मादित्यादि
पूर्ववत् ॥ १० ॥ ११ ॥

“ते देवा इति । तृतीयवारे स्नाहृतवती आकामं वृत्तान्तं
ज्ञातवन्तो ‘देवाः हि ईवाञ्चक्रिरे’ । कथम्? ‘इयं वाक् योषा’
खलु अस्तु नामेत्यत आह ‘यत्’ यस्मात् ‘एनं’ यज्ञं ‘न युविता’
न मिलितवती, अतो न विश्वसितव्येत्यर्थः । एव मौचित्रा, हे
यज्ञ ! तवान्तिके कथं गच्छामि, किन्तु हे वाक् । त्वम् ‘इह’
स्थाने ‘एव’ ‘तिष्ठन्त’ ‘मा’ माम् अभिगच्छ ‘इति ब्रूहि’ इत्य-
ब्रुवन् । तथा ‘ता मागता’ वाचं ‘नः’ अस्माकं ‘प्रतिप्रब्रूतात्’
निवेदयतु ‘इति’ च अब्रुवन् । सायाकारिता ‘तदेव’ तच्च सङ्केत-
प्रदेशे तिष्ठन्त मेव यज्ञ मभिगता । अथ स यज्ञो वागागतेति
देवेभ्यः प्रोवाच ॥ १२ ॥

“तां देवा इति । ‘तां’ वाचं ‘देवाः’ ‘असुरेभ्यः’ ‘अन्तरायन्’
तथा वर्जितानकुर्वन् । ‘स्त्रीकृत्य’ चाग्निमुख मन्तरेण स्वभोगायोगात्
‘अग्नावेव’ ‘तां’ वाचम् ‘अनुष्टुभा’ “विश्वो देवस्य नेतुः”—इत्येतथा
यथा पुनरसुराणां निराशा भवति तथा सर्वतः ‘अजुहवुः’ । केवला

किं न स्वीकृतमित्यत आह— “आहुतिर्हीति । आहुतिरूपेणाग्नौ
दत्तं मेव देवानां प्रियं मित्यर्थः । अथ ‘ते असुरा’ ‘आत्तवचस’
देवैः स्वीकृतवचस “हे अरय हे अरय’ इत्युच्चारयितुं मगक्षा
‘हेऽलव हेऽलव’—‘इति वदन्त’ पराभूता’ ॥ २३ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् वाग्विषयः नियममाह— ‘तचेति । ‘उप
जिज्ञास्या’ ज्ञातव्या, सन्दिग्धा वाचम्, ‘ऊचु’ उक्तवन्तोऽसुरा । ‘स
खेच्छ’ सन्दिग्धार्थस्यापभ्रंशरूपस्य वचसो भाषणं यत्, तत् खेच्छन्
मित्यर्थः । यदा य ईदृशीं वाचं वदति, स खेच्छ । ‘तस्मात्’ ‘न
खेच्छेत्’ खेच्छो न भवेत्, तदीया मपार्थिव्या भाषां न ब्रूयादि
त्यर्थः । ‘असुर्यां’ असुरेष्वाहिता । उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति—
“एव मेवैष इति । ‘अस्य सपत्ना अनेन ज्ञात्वा अपहृतवचस
सन्त’ पराभवन्ति’ ॥ २४ ॥

यदर्थं माख्यायिका प्रपञ्चिता, तं मर्थं विधातुमाह— “सोऽयं
यज्ञ इति । अभिधानप्रकारं प्रदर्शयते— ‘मिथुनीति । ‘सम्भूत’
सङ्गतोऽभूत् ॥ (२५ ॥

“इन्द्रो ह वा इति ।) ‘इत’ अस्मात् ‘मिथुनात्’ ‘अभ्वम्’
अपत्यं यज्ञवाचोर्मिथुनात् ‘यत्’, ‘जनिष्यते’, ‘तत्’ तस्मात् ‘मा’
मा ‘नाभिभवेत्’ ‘इति’ । एव मीचिला अन्योत्पत्तिभयात् ‘स
इन्द्र एव वाग्योन्या स्त्रिय’ ‘गभो भूत्वा प्रविष्ट ॥ (२६ ॥

- १— याकरणाध्ययनप्रयोजनकथनपरवाचिकथाख्यानावसरे पातङ्गने महा
भाष्ये पश्यन्नायां चैषा श्रुतिबद्धता परं तत्र तु ‘हेऽलवो
• हेऽलव’—इति पाठः ।

“स ह संवत्सर इति ।) तच्च संवत्सर मुपित्वा अजायत । “मा मदीधरतेति । स्वसामर्थ्याविष्करणम्, तच्च योनेर्वज्रवीर्यत्वप्रशंसनाद्योपयुज्यते । एतस्मात् मिथुनात् मा मनु अन्यत् महत् ‘अभवम्’ अपत्यं नोत्पाद्येत, ‘यन्मा मभिभवेदिति’ ॥ (१७ ॥

“तां प्रतिपरामृश्येति ।) ‘प्रतिपरामृश्य’ योनिदेशे किमुत्पादक मिति विचार्य, ‘ताम्’ ‘आवेष्ट’ हस्तेनावेष्टनं कृत्वा ‘अदधात्’ यज्ञगिरिषि स्थापितवान् । “यज्ञो हि कृष्ण इति । ‘हि’-शब्देन “यज्ञो देवेभ्यो निजायत कृष्णो रूपं कृत्वा”—इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिरभिधीयते । अतः प्रसिद्धो ‘यः’ ‘कृष्णः’ मृगोऽस्ति, ‘सः’ एव निदानेन ‘यज्ञः’, ‘तत्’ एव यजमानेन धार्य ‘कृष्णाजिनम्’ तस्या वाचो ‘योनिः’ । ‘मा कृष्णविषाणा’ यान्या । कृष्णविषाणधारणे लिङ्गं दर्शयति—“यदेना मिति । उक्तार्थज्ञं प्रशंसति—“स यथैवात इति ॥ १८ ॥

तस्या बन्धने ऊर्द्धमुखत्वं विधत्ते—“तां वा इति । योनिर्यक्षधो-मुखं गर्भं विभ्रयात्, तदा पतेदेव, अत उत्तानभरणं सिद्धम्; तस्याधर्मात् ‘ताम्’ ‘उत्तानाम्’ बध्नीयात् । बन्धनप्रकार माह—‘दक्षिणां भुवम्’ आरभ्य ललाटस्थेपदुपरिप्रदेशं स्पृशेत् । अच सूत्रम्—“कृष्णविषाणां चिवसिं पञ्चवसिं वोत्तानां दशायां बध्नीते तथा कण्डूयमम् उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भुव उपरौन्द्रस्य योनिरिति”—इति । मन्त्रं व्याचष्टे—“इन्द्रस्येति । ‘अतः हि’

१—१ का० १. ४. १, तै० सं० ६. १. १, वा० सं० १. १. १ ।

२—का० श्रौ० सू० ०. १. २८, १०, ११ । वा० सं० ४. १०. ४ ।

अस्या योने सकाशात् खलु 'प्रविशति' गर्भरूपेणेन्द्र । गर्भप्रवेश-
निर्गमयो साधनत्वादिन्द्रस्य योनित्वं सिद्धम् ॥ २८ ॥

तथा भूमेरुपरि समन्त्रकं मुहोत्खनं विधत्ते—“अथोत्तिष्ठतीति” ।
'लघी' लघुस्थली समृद्धास्या 'लघीति' मन्त्रार्थः^१ । 'लघीलघि'
—इत्यच कस्कादित्वात् सत्वम्^२ । 'एतत्' एतेनोत्तिष्ठनेन । स्पष्टं मन्यत् ।
“यदा वा इति । 'यदा' खलु 'सुषम' कथादिसम्पत्त्या 'सुषम'
सुखप्रदं स्वत्सरो 'भवति', तदैव यजोऽनुष्ठानाय प्रभवति यदा
उक्तवैपरीत्येन 'दुषम' दुःखहेतुं स्वत्सरो भवति, तदा 'आत्मने'
स्वप्नरीररक्षणायापि न प्रभवति का कथा यज्ञस्येति ॥ २० ॥

लृष्णविषाणया कण्डूयनप्रशसनायै साधनान्तरं निन्दति—‘अथ
न दीक्षित इति । 'य' कश्चिद् 'गर्भस्य' इति वर्मणि पठौ, गर्भं
काष्ठादिमा विकर्षेत्, तदा स 'गर्भ' अपगच्छन् मृतिं प्राप्नुयात् ।
ततोऽन्यस्य साधनस्य दुष्टत्वात् तेन विकर्षमाणं 'दीक्षितं पामनो
भवितो' । 'पामा' विचर्चिका, मत्वर्थीयो न^३, तद्वान् भवितुं समर्थो
भवतीत्यर्थः । न केवलं दीक्षितं स्वयं सेव पामनो भवति किन्तु
तदुत्पत्त्या पुत्रा अपि तादृशं भवन्तीत्याह—“दीक्षितं वा अश्विति ।
विपक्षे दोषं मुक्ता स्वपक्षे तदभावं दर्शयितुं भाह—‘स्वा वा
इति । लृष्णविषाणया योनित्वात्, दीक्षितस्य गर्भत्वात्, हिंसा-
भावाय 'लृष्णविषाणयैव कण्डूयेत इति विधिः^४ ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ३ ३२ । २— मन्वसु वा० सू० ४ १० ५ ।

३— पा० सू० ८ ३ ४८ ।

४— पा० सू० ५ २ १०० ।

५— का० श्रौ० सू० ७ ३ १० ।

अथ दण्डेन दीक्षां विधत्ते— “अथास्मा इति । प्रहारसाधन-
त्वाद् दण्डस्य वज्रत्वम् ॥ ३२ ॥

“अदुम्बरो भवतीति । ‘ऊर्क्’ वलकररसरूपम् ‘अन्नम्’ ।
उदुम्बरस्योक्तरूपत्वं तैत्तिरीयके आघातम्— “देवा वा ऊर्जं
व्यभजन्त त उदुम्बर उदतिष्ठत्”—इति^१ ॥ ३३ ॥

“मुखसम्मित इत्यादि^२ । स्पष्टम् । मुखपर्यन्तम् । प्रत्यङ्गे वीर्य-
सम्भवात् ततोऽधः कण्ठादिसम्मितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

दण्डस्योच्छ्रयणं समन्त्रकं विधत्ते— “त मुच्छ्रयतीति^३ । उदृक्-
शब्दस्य समाप्तिवाचकत्वप्रकारोऽसङ्कटं प्रदर्शितः^४ ॥ ३५ ॥

दर्भैः पावनानन्तरं मुष्टीकरणवाग्यमावुक्तौ । स एव स्वाभिमतः
काक्षः । स्वाभिमतत्वज्ञात्वात् ‘वाचं च यच्छन्ति’-इति चकारेणावगम्यते
दण्डदीक्षानन्तरं तयोः काल इतीमं केषाञ्चित् पक्षमुपन्यस्य तेषां
मभिप्रायमाविष्कृत्य स्वपक्षमुपसंहरति— “अथ हैक इत्यादिना ।
‘अतो द्वि’ अस्माद् दण्डप्रहरणकालादूर्ध्वकाले किञ्चिदपि ‘न जपि-
ष्यन् भवति’, जप्यस्य च सर्वस्य पूर्वं नेव निष्पन्नत्वादिति भावः ।
“यथा पराञ्च मिति । तेषां पक्षे दोषप्रदर्शनं परावृत्तस्य पुनर्यज्ञं
दुर्घटं मिति ‘अमुच्चैव’ प्रागुक्ते^५ काले, दर्भपावनानन्तरं मेव कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

१— “ऊर्जा अन्नाद्यमुदुम्बरः”—इति ऐ० ब्रा० ८. २. ४ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ४. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. २ । मन्त्र— वा० सं० ४. १०. ६ ।

४— १२ ए० २५०, ४२ ए० १५०, ६८ ए० ८५० इत्येवम् ।

५— १. १. २५, २७ कण्डिके (४२, ४३ ए०) इत्येवम् ।

स्वपक्षे गुणान्तर माह— “अथ यद् दीक्षित इति । चाक्षय्य-
कारणस्य व्यर्थवचसो नियमितत्वेन ऋगादिमन्त्राभिव्याहरणसमयस्यैव
स्यैर्योपादानाभ्यन्तोच्चारणकृतो न वाङ्मयमस्य भङ्ग इति प्रागेव
कर्त्तव्यम् । कात्यायनस्तु दण्डधारणानन्तरं वाग्यमन मपि विकल्पे-
नोक्तवान्— “अथ वा सुष्टिकरणवाग्यमने”-इति^१ ॥ ३७ ॥

गृहीतवचसः पुनर्वाग्यवहारे प्रायश्चित्त मभिधातुं वाग्यमनस्य
प्रयोजन माह— “अथ यदिति । ‘वेष्णवी मृचं’ “इदं विष्णु-
र्विचक्रमे”-इत्येवमादिकाम्^२ ॥ ३८ ॥

अध्वर्युकर्त्तृकं दीक्षितावेदनं विधत्ते— “अथैक उददतीति ।
‘एक’ अध्वर्युः ‘उददति’ उच्चैरावेदयति । ‘अयं ब्राह्मणः दीक्षितः’
दीक्षणीयेष्टिकृष्णाजिनादिदीक्षासंस्कारेण संस्मृतः ‘इति’ । ‘अयं
महावीर्यं’ इत्येतत् पूर्वं व्याख्यातम् । सूत्रे तु अध्वर्युव्यतिरिक्तेन
कर्त्ता आवेदनं मुक्तम् । “अन्यो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्याह
त्रिरुचैः”—इति^३ । अन्यशब्दोऽध्वर्युमन्निकर्षादाध्वर्यवसमाख्यानवलात्
प्रतिप्रस्थाद्वपरः, उच्चैरित्यनेन चानुपांशुपचः सूचितः—इति कर्कोपा-
ध्यायेन व्याख्यातम् । तस्य आवेदनवाक्यस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते—
“त्रिः कृत्व इति ॥ ३९ ॥

आवेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजन माह— “अथ यद्

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४ । “व्यास्तमयाद् वाचं यच्छति”—इति
वाग्यमनकाणसीमा च तत्रैव (११ सू०), इष्टाण्यस्तुत्तरत्र (८१ सू०) ।

२— ऋ० सं० १. २२. १७ । वा० सं० ५. १५. १० ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ११ ।

ब्राह्मण इति । 'अतः' 'अस्याः' दीक्षायाः 'पुरा' 'जानं' जन्म 'अन-
 द्वेव' अविनिश्चित मिव 'भवति' । अनद्धाले कारण माह— "इदं
 द्वाङ्गरिति" । 'इदं' वक्ष्यमाणम् 'आहुः' अभिज्ञाः । यतो राक्षसाः
 स्त्रियम् 'अनुसृजन्ते' अनुमंश्रवयन्ति, गर्भाधानममये 'रेतः' च
 'आदधति', अतो योनितो जन्यते । ब्राह्मण इत्यस्य व्याख्यानम्—
 "यज्ञादिति । यज्ञशब्दाभिधेयात् ब्राह्मणो जातत्वाद् 'ब्राह्मण'-
 शब्दव्यवहारः । अत एव राजन्यवैश्ययोरपि दीक्षितयोः "दीक्षितोऽयं
 ब्राह्मणः"—इत्येवं ब्रूयात्^१ । यज्ञजन्मप्रमार्थं कश्चिन्नियम माह—
 "न सवनकृत मिति । 'सवनकृतं' अभिषवकत्तारं यष्टारं चैवर्षिके
 खन्यतम मपीत्यर्थः । 'सवनकृता' सवनकृतनिमित्तेन, तद्वधेनेत्यर्थः ॥
 ४० ॥ ५ [२. १.] ॥

इति श्रीमाध्वणचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— "ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोरपि, श्रुते"—इति का० ७ ४. १२ ।

२— "कण्डिकासङ्घा १२४"—इति च । तत्र १ ब्रा० १२ क०, २ ब्रा०
 २१ क०, ३ ब्रा० २८ क०, ४ ब्रा० २३ क०, ५ ब्रा० ४८ क०,
 सङ्ख्येयनया १२४ इति सिद्धम् ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्वाचं यच्छति । सु व्वाचंयमु आस्तु ऽआस्तमयात्
तद्यद्वाचं युच्छति ॥ १ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथुन्न इदुं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्व्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तुरीऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तुस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तदा ऽक्षुषीणा मनुश्रुत मास । ते* यज्ञः सुमभरन्त्य-
थायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽण्यु यज्ञः सुभरति यो
दीक्षते व्वाग् वै यज्ञः† ॥ ३ ॥

ता मुस्तमिते व्याचं व्विस्तृजते । संवत्सरो वै प्रजा-
पतिः प्रजापतिर्युञ्जो ऽहोरात्रे वै संवत्सरु एते ह्येनं परि-
ब्रुवमाने कुरुतः सोऽहं न दौक्षिष्ट स रुचिं प्रापत्स
यावानेव यज्ञो यावत्त्यस्य साचा तावन्त मेवैतुदाम्ना
व्याचं व्विस्तृजते ॥ ४ ॥

तद्वैके । नुक्षवं दृष्ट्वा व्याचं व्विसर्जयन्त्युचानुद्यास्त-
मितो भवतीति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् क ते
स्युर्युन्मेघः स्यात्तस्माद्युत्रैवानुद्यास्तमितं मुन्येत तुदेव
व्याचं व्विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो द्वैके व्याचं व्विसर्जयन्ति । भूर्भुवः स्वरिति
यज्ञ माध्याययामो यज्ञः सुन्दध्वा इति व्वदन्तस्तदु तथा
न कुर्यान्नु ह सु यज्ञ माध्याययति न सुन्दधाति यु
एतेन व्याचं व्विसर्जयति ॥ ६ ॥

अनेनैव व्याचं व्विसर्जयेत् । व्वतुं क्षणुत व्वतुं क्षणु-
तामिर्ब्रह्माभिर्यज्ञो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इत्येषु ह्यस्याच
यज्ञो भवत्येतद्विर्युथा पुरामिहोचं तुद्यज्ञेनैवैतुद्यज्ञः
सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः सुन्तनीति
सुन्ततु ह्येवास्यैतद् व्रतं भवत्या सत्यायै चिष्कृत्व आह
चिष्टद्दि यज्ञः ॥ ७ ॥

अथामि मभ्यावृत्य व्याचं व्विस्तृजते । न ह सु यज्ञ

मुप्याययति न सुन्दधाति योऽतोऽन्येन व्याचं व्विस्तृजु-
ते सु प्रथमं व्याहुरन्सत्यं व्याचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

अग्निर्वह्मेति । अग्निर्ह्येव ब्रह्माग्निर्यज्ञ इत्यग्निर्ह्येव
यज्ञो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति व्वनस्पतयो हि यज्ञिया
न हि मनुष्या युजेरन् यद् व्वनस्पतयो न स्युस्तस्मादाह
व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति* ॥ ९ ॥

अथास्मै व्रतुः अपयन्ति । देवान्वा ऽएषु उपावर्तते
यो दौक्षते सु देवताना मेको भवति श्रुतं वै देवानाः
हविर्नाश्रुतं तस्माच्छपयन्ति तद्देषु एव व्रतयति नाम्नौ
जुहोति तद्यद्देषु एव व्रतयति नाम्नौ† जुहोति ॥ १० ॥

यज्ञेन वै देवा । इमां जितिं जिग्युर्ध्या मिमं जिति-
स्ते होचुः कथन् इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धोत्वा युथा मधु मधुकृतो निर्द्वयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुद्य युदेनेनायोपयं-
स्तुस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वा ऽष्टुषीणा मुनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
युथायुं यज्ञः सुभृत एष वा ऽश्रुच यज्ञो भवति यो दौक्षत
ऽएषु ह्येनं तनुतु ऽएषु एनं जनुयति तद्यद्देवाच यज्ञस्य
निर्द्वीतं यद्विदुग्धं तद्वैतत्पुनराप्याययति युद्देषु एव

व्रतयति नाम्नौ जुहोति न ह्याप्याययेद्युदमौ जुहुयाज्जु-
ह्वदु हैव मुन्येत नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः* । मनोजाता मनोयुजो दुक्षकृतवो
व्यागेवाम्निः प्राणोदानौ मित्रावुरुणौ चक्षुरादित्यः श्रीचं
व्विश्वे देवा एतासु हैवास्यैतद्देवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रत उभौ व्रीहियवावावपन्त्युभा-
भ्याः रुसाभ्यां युदेवात्र यज्ञस्य निर्हीतं यद्विदुग्धं
तत्पुनराप्याययाम इति वृदन्तो युद्यु व्रतदुघा नु दुहीत
यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यादेतदु ह्येवास्यैता
उभौ व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत इति तुदु तथा न
कुर्यान्नु ह सु यज्ञ माप्याययति न सुन्दधाति यु उभौ
व्रीहियवावावपति तस्मादन्यतरु मेवावपेहविर्वा अ-
स्यैता उभौ व्रीहियवौ भवतः स युदेवास्यैतौ हविर्भु-
वतस्तुदेवास्यैतावन्वारब्धौ भवतो युद्यु व्रतदुघा नु
दुहीत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रते सर्वौपधुः सर्वसुरभ्यावपन्ति यदि
दक्षित मूर्तिर्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद्
यथा व्रतेन भिषज्येदिति तुदु तथा न कुर्यान्मानुषः
ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद्

वृद्धं यज्ञे करवाणीति यदि दीक्षित भार्तिर्विन्देद्येनैवातः
कामयेत तेन भिषज्येत् सुमात्तिर्ह्येव पुण्या* ॥ १५ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छति । अतिनीय मानुषं कालुः
सायन्दुग्धं मपररात्रे प्रातर्दुग्धं मपराह्णे व्याहृत्या एव
दैवञ्चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नप उपस्पर्शयति । दैवीन्धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये व्वर्धोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्था नो ऽअसद्गुश ऽहुति मानुषाय वा ऽएष पुरा-
शनायावनेनित्तेऽथाव दैव्यै धिये तुस्मादाह दैवीं धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये व्वर्धोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्था नो ऽअसद्गुश ऽहुति स यावत् कियच्च व्रतं
व्रतयिष्यन्नप उपस्पर्शेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

अथ व्रतं व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजो
दुक्षकतवस्ते नो ऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति
तद्यथा व्युपदक्षतः हुतु मेव मस्येतुद्ववति ॥ १८ ॥

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभिं मुपस्पृशते । श्वात्राः पीता
भवत यूय मापो ऽअस्माक मन्तुरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्य
मयक्ष्मा अनमोवा अनुनागसः खुदन्तु देवीरमृता फला-
वृध हुतिं देवान् वा ऽएष उपावर्तते यो डीक्षते सु देव-

तानामेको भवत्यनुत्सिक्तं वै देवानां हविरुयैतद् व्रत-
 प्रदो मिथ्याकरोति व्रतं मुपोत्सिञ्चन् व्रतं प्रमोणाति
 तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन् मिथ्याकृतं
 भवति न व्रतं प्रमोणाति तुस्मादाह श्वाचाः पीता भवत
 यूय मापो ऽअस्माक मन्तुरुदरे सुशेवा । ता अस्मभ्य
 मयस्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋता-
 वृध इति स यावत्क्रियच्च व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशे-
 देतेनैवोपस्पृशेत् कस्तुवेद युद् व्रतप्रदो व्रतं मुपोत्सि-
 ञ्चेत्* ॥ १९ ॥

अथ युत्र मेक्ष्यन् भवति । तत् कृष्णविषाणुया लोष्टुं
 वा किञ्चिद्वोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरितीयं वै पृथिवी
 देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमुच्छ्वा तस्या एत-
 दुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू मयायज्ञियः शरीर मभिमेहत्यपो
 मुञ्चामि न प्रजा मित्युभयं वा ऽअत एत्यापश्च रेतश्च सु
 एतदपु एव मुञ्चति न प्रजा मः होमुचः स्वाहाकृता
 इत्युहस इव ह्येता मुञ्चन्ति युदुदरे गुष्टितं भवति
 तुस्मादाहाः होमुच इति स्वाहाकृताः पृथिवी मावि-
 शतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवी माविशतेत्ये-
 वैतुदाह ॥ २० ॥

अथ पुनर्लोष्टं न्यस्यति । पृथिव्या सुम्भवेतीयं वै
 पृथिवी देवी देवयुजनी सा दीक्षितेन नाभिमिक्षा
 तस्या एतदुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू मयायज्ञियः शरीर
 मभ्यमिक्षत्ता मेवास्या मेतत् पुनर्यज्ञियां तनू दधाति
 तस्मादाह पृथिव्या सुम्भवेति* ॥ २१ ॥

अथामुये परिटाय स्वपिति । देवान् वा ऽएष उपाव-
 र्त्तते यो दीक्षते सु देवताना मेको भवति न वै देवाः
 स्वपन्त्युनवरुद्धो वा ऽएतस्यास्वप्नो भवत्यभिर्वै देवानां
 व्रतुपतिस्तस्मा ऽएवैतत् परिटाय स्वपित्यग्ने त्वः सु
 जाग्रहि व्ययः सु मन्दिपीमहीत्यग्ने त्वं जाग्रहि व्ययः
 स्वपस्याम इत्येवैतदाह रुक्षा णो ऽश्रुप्रयुच्छन्निति गोपाय
 नो ऽप्रमत्त इत्येवैतदाह प्रबुधे नः पुनस्कृधीति युथेतुः
 सुप्ता स्वस्ति प्रबुध्यामहा ऽएवं नः कुर्वित्येवै-
 तदाहुः ॥ २२ ॥

अथ युच सुप्ता पुनर्नावद्रास्यन् भवति । तदाचयति
 पुनर्मनः पुनरायुर्म ऽआगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म
 ऽआगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म ऽआगन्निति सर्वे ह वा
 ऽएते स्वपतोऽपकामन्ति प्राण एव न तैरेवैतत् सुप्ता
 पुनः सुङ्गच्छते तस्मादाह पुनर्मनः पुनरायुर्म ऽआगन्

पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽग्नान् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं
म ऽग्नान् । वैश्वानरो ऽदधस्तनूपा अग्निर्नः पातु
दुरितादवद्यादिति तद्यदेवात्र स्वप्नेन वा येन वा
मिथ्याकर्म्म तुस्मान्नः सर्वस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह
तस्मादाह वैश्वानरो ऽदधस्तनूपा अग्निर्नः पातु
दुरितादवद्यादिति* ॥ २३ ॥

अथ युद्दीक्षितः । अवृत्यं वा व्याहुरति क्रुध्यति वा
तुन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमौणात्युक्रोधो ह्येव दीक्षित-
स्याग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तु मेवैतदुपधावति त्व मग्ने
व्रतपा असि देव ऽग्नौ मुर्त्येष्वा† । त्वं यज्ञेष्ठीय इति
तस्यो हैपा प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं
भुवति नु व्रतं प्रमौणाति तस्मादाह त्व मग्ने व्रतपा
असि देव ऽग्नौ मुर्त्येष्वा† । त्वं यज्ञेष्ठीय इति‡ ॥ २४ ॥

अथ युद्दीक्षितायाभिहुरन्ति । तुस्मिन् वाचयति
रास्वे यत्सोमा भूयो भरेति सोमो ह ऽवा अस्मा ऽणतु-
द्युते युद्दीक्षितायाभिहुरन्ति स यदाह रास्वे यत्सोमेति
रास्व न द्रुयत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो
हरेत्येवैतदाह देवो नः सविता व्वसोर्दाता व्वस्वदा-

* 'दिति'- ग, घ ।

† 'मुर्त्येष्वा'-इति ग, घ ।

‡ 'मुर्त्येष्वा'-इति ग, घ ।

§ 'दिति'-इति ग, घ ।

दिति तयो हास्मा ऽएतत्सवितृप्रसूत मेव दानाय
भवति ॥ २५ ॥

पुरास्तमयादाह । दौक्षित व्याचं यच्छेति ता मुस्त-
मिते व्याचं व्विसृजते पुरोदयादाह दौक्षित व्याचं
यच्छेति ता मुदिते व्याचं व्विसृजते सुन्तत्या ऽएवाह-
रेवैतद्वात्या सन्तनोत्यह्ना रात्रिम्* ॥ २६ ॥

नैन मन्युच चुरन्त मभ्युस्तमियात् । न स्वपन्त मभ्यु-
दियात्स युदेन मन्युच चुरन्त मभ्युस्तमियाद्वाचेरेनं तुद-
न्तुरियाद्यत् स्वपन्त मभ्युदियादुह् एनं तुदन्तुरियान्नाप
प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्या मेवैतस्मान् पुरावभ्युदपो
ऽभ्यवेयान्नैन मभिवर्षेदुनवक्लृप्तः ह तद्यत् पुरावभ्युद-
पोऽभ्यवेयाद्युदैन मभिवर्षेदथ परिह्वालं व्याचं व्वदति
नु मानुषीं प्रसृतां तद्यत्परिह्वालं व्याचं व्वदति नु
मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं
जितिस्तु होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः
स्यादिति तु यज्ञस्य रुसं धीत्वा युधा मुधु मधुहृतो
निर्हुयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवन्त्य
युदेनेनायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥

* 'रात्रिम्'-इति ग, घ ।

† 'प्रतिगुप्या'-इति सा०-सम्मत इति डा० चेवरः ।

तद्वा ऽक्षुषीणा मुनुश्रूत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
यथायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽण्युयज्ञः सुभरति* यो
द्वीक्षते व्याग् वै यज्ञस्तद्युदेवाच यज्ञस्य निर्द्दीतं यद्वि-
दुग्धं तदेवैतत् पुनराध्याययति युत् परिह्वालं व्याचं
व्वदति नु मानुषीं प्रसृतां न हाप्याययेद्यत् प्रसृतां
मानुषीं व्याचं व्वदेत्तस्मात् परिह्वालं व्याचं व्वदति
नु मानुषीं प्रसृताम्† ॥ २६ ॥

स वै धीक्षते । व्याचे हि धीक्षते यज्ञाय हि
धीक्षते यज्ञो हि व्याग् धीक्षितो ह वै नामैतद्युद्वीक्षित
इति ॥ ३० ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२० २०] ॥

गृहीतस्य वचसो विमर्गकालविधानाथ पुनरनुवदति— “वाचं
यच्छतीति” ॥ १ ॥

वाग्यमनं प्रशंसितु माय्यायिका मांह— “यज्ञेन वै देवा
इत्यादिना । एतत् प्राग् व्याख्यातम्” ॥ २ ॥ ३ ॥

* ‘सुभरति’—इति च पाठो दृष्टो डा०—देवरेण ।

† ‘प्रसृता’—इति ख, ‘प्रसृताः’—इति ग, घ ।

१— का० यौ० सू० ७. ३. १३ ।

२— १. ५. १. १. (१ भा० ३०४ ए०) ।

वाग्विमोक्तं विधत्ते— “ता मस्तमिते वाच मिति” । अस्तम-
यानन्तरभावित्वं वाग्विमोक्तस्य प्रशंसति— “मंत्रसरो वा इति ।
‘एते’ एव ‘अदोराचे’ ‘परिप्रवमाने’ पुनः पुनरावर्त्तमाने ‘एनं’
मंत्रसरं ‘कुरुतः’ निष्पादयतः । ‘मः’ उक्तलक्षणः ‘प्रजापतिः’
पुरा स्वयञ्जमये ‘अहन्’ अहनि ‘अदीक्षिष्ठ’ लुङ्, दीक्षितवान् ।
कृतदीक्षः ‘मः’ प्रजापतिः, ‘राचिम्’ ‘प्रापत्’ प्राप्तवान् । दीक्षितो-
पमक्षितां वाचं राचिपर्यन्तं मन्त्रवर्त्तयदित्यर्थः । अतस्तावापर्यन्तं
वाग्यमनं कुर्वन् दीक्षितो ‘यावान्’ ‘यज्ञः’ मंत्रसर-प्रजापत्यात्मको-
ऽस्ति, ‘अस्य’ च ‘यावती’ ‘मात्रा’ परिमितिरस्ति, ‘तावन्त’ सकल
मपि ‘एतत्’ एतेन नियमेन ‘आप्ता’ ‘वाचं’ विस्मृष्टवान् भवति ॥४॥

वाग्विमोक्ते केषाञ्चित् पक्ष माह— “तद्वैक इति” । ‘अथ’
नक्षत्रदर्शनकाले । ‘अनुष्ठया’ सम्यगित्यर्थः । सर्वैः प्रज्ञातत्वेन सूर्यं
‘अस्तमितो भवतीति’ ‘वदन्तः’ । त मिमं पक्षं दूषयति— “तदु
तयेति । ‘ते’ तथानुष्ठातारो यदि ‘मेषः’ नक्षत्राश्चादकः ‘स्मात्’,
तर्हि ‘क ऋः’ कुच वाग्विमर्गकर्त्तारो भवेयुः । ‘तस्माद्’ ‘यत्र’
काले ‘अस्तमितम्’ ‘अनुष्ठया’ सम्यक् प्रज्ञातं, ‘मन्येत’ तदैव परि-
त्यजेत् ; न नक्षत्रोदये वाग्विमर्गः ॥ ५ ॥

मन्त्रविषये केषाञ्चित् पक्ष मनूय निराचष्टे— “अनेनो वैक

१— आ० श्रौ० सू० ८. ४. १४ ।

२— आ० सू० १. २. ११० ।

३— “न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विस्मृतेत्”-इति आ० श्रौ० सू० १०. १६. १ ।

इति^१ । यज्ञाद्यायनसम्भानयोस्तन्मन्त्रे स्फुटमप्रतिभानात् 'न
ह'—इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

“अनेनैवेति । “अग्निर्वह्नेत्यादिः पृथग् मन्त्रो वाग्विमर्जनार्थः^२ ।
तथा च सूचम्— “व्रतं क्षणुतेति वाग्विमर्जनं चिरुक्काग्निर्वह्नेति
महदिति”—इति^३ । व्रतकरणं प्रशंसति— “एष हीति । ‘एषः’
व्रताख्यः पदार्थः ‘अव’ दीक्षाकाले ‘यज्ञः भवति’ । तथा ‘एतत्’
एव व्रतं ‘हविः’ अपि भवति । ‘यया’ ‘पुरा’ दीक्षादिव्रतात्
पूर्वम् ‘अग्निहोत्रम्’, एव मिदम् । यथा हापस्तम्भः— “न त्वेवं न
व्रतयेदग्निहोत्रस्याविच्छेदाय”—इति^४ । अत एतद्व्रताख्येन ‘यज्ञेन’
प्रवर्त्तमानेन चिकीर्षितं ज्योतिष्टोमं ‘यज्ञं’ व्रताख्यं ‘समृत्य’ एकौ-
हृत्य, तत्रैव प्रतिष्ठाप्य च तं ज्योतिष्टोमं सेतेन विस्तारितवान्
भवति । अत एतन्मन्त्रेऽभिगतयज्ञसम्भानसम्भवादर्थं पक्ष एव श्रेष्ठा-
नित्यर्थः । विहितव्रतं सत्यादिवसपर्यन्तं कर्त्तव्यं मित्याह— “मन्तत
मिति ॥ ७ ॥

वाग्विमोकोऽग्न्यभिमुखं कर्त्तव्यं इत्याह— “अथाग्नि मिति^५ ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. १६ ।

२— तन्मन्त्रस्य भूर्भुवोरिति— वा० सं० ३. ४. १; ३०. १; ३६. ३. १ ।

३— व्रतं क्षणुतेत्येको मन्त्रः, अग्निर्वह्नेत्यपर इति भावः । मन्त्रावेतौ—
वा० सं० ४. ११. १, २ प्रत्ययौ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ४. ११ ख, ग ।

५— आप० श्रौ० सू० १०. १६. ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ४. १५ क ।

सक्त मयं व्यतिरेकेण प्रशंसति— “न हेति । ‘अतोऽन्येन’ भूर्भुवः-
स्वरित्यनेन^१ । मन्त्रपदानि व्याचष्टे— “स प्रथम मिति । वाग्व्यव-
हारस्यादावग्निरग्नौति^२ । ब्रुवन् मय मेवोक्तवान् भवति; “मयं
ब्रह्म”-इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

“अग्निरिति । वसन्त्येयंज्ञाहं श्रुतिरेवोपपादयति— “न हि
मनुष्या इति ॥ ९ ॥

“अथाग्नौ इति । “ऋतं वा इत्यादि । ‘ऋते’ एकम् । ‘वै’-
शब्देन श्रुत्यन्तरमिद्विरभिधीयते । तथा च तैत्तिरीयकम्—
“यः ऋतः स मदैवन्तादविद्वता ऋतद्रूपः मदैवताय”-इति^३ ।
‘तत्’ ऋतं धीरम् ‘एष एव’ पितर^४ । एवकारयुद्धमनोय माह—
“नाग्राविति ॥ १० ॥

आत्मन्येव होमं पुरातनवृत्तान्ताभिधानेन प्रशंसति— “यज्ञेन
वा इति । गतम्^५ । देवैराग्रादितस्यापि पयोमतस्य तदवगच्छद्भिः
पूर्वोक्तपिभिः सम्भूतत्वाद्नेनापि सम्भक्तं मित्यर्थः ॥ ११ ॥

“तदा अघोषा मिति । मनु मयं मपि हविरग्रावेव ह्ययते,

किं मिदं पीयत इत्याग्रङ्ग दौक्षितस्थाप्यग्नित् सुपपादयति— “एष वा अवेति । ‘यज्ञ’-शब्देनावाग्निरभिधीयते, यज्ञोत्पादकत्वाभिधानात् । अतः स्वात्माग्नौ होमेन ‘यज्ञस्य’ ज्योतिष्टोमस्य ‘यत्’ ‘निर्द्दीति’ निष्पीतम् अनुष्ठानेन विफलम्, ‘यत्’ च ‘विदुग्धं’ विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलम् अङ्गम्, ‘तत्’ ‘मुनः’ आप्यायितवान् भवति । अतिरेके दोष माह— “न हेति । “जुहुदु ह्येव मन्येतेति । उक्तम् ॥ १२ ॥

देवताप्रौणनाभावात् कथं तादृशी मतिस्त्यक्षत इत्यत आह— “इमे वा इति । वागादीनां मुख्यप्राणप्रवेशेन प्राणशब्दव्यवहारस्य ‘इमे प्राणाः’ वागादयः (‘मनोजाताः’) मनस उत्पन्नाः, मनोव्यतिरेकेण स्वतः प्रवृत्त्यभावात् । ‘मनोयुजः’ च स्वस्वव्यापारेषु मनसः कर्तृत्वात् । त एवं ‘दक्षकृतवः’ दक्षाः प्रवृद्धाः स्वस्वोचिताः कृतवः कर्माणि येषां ‘ते तथोक्ताः । तेषां देवता विभज्य योजयति— “वागेवाग्निरित्यादिना । “अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशत्”—इति श्रुतेः । इन्द्रिय-तदभिमानिदेवतयोरभेदव्यवहारः । यस्मात् ‘एतासु’ ‘देवतासु’ प्रौणयति, तस्मादेतासु निमित्तभूतासु स्वात्मनि ‘ऊतं भवति’ । यदा अग्नौ चेदेव कस्मिन्नेव ऊतं भवेत्, आत्मनि तु तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि ऊतं भवतीति व्याख्येयम् । तस्माज्जुहुयान्मन्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथमव्रतविषयकर्तुं मेकेषाञ्चित् पक्ष माह— “तद्वैक इति । ‘प्रथमे व्रते’ प्रथमव्रतार्हे चोरे निर्द्दीतिविदुग्धयोरप्यङ्गयोरप्यायनायोभयोरपि समाधानायोभयावापे सति उभे अपि हविषी अन्वा-

रन्ध्रे भवत इति तेषां मभिप्रायः^१ । तद्विषेधति— “तद्विति ।
 उभयावापस्याप्रयोजकता माह— “न हेति । तर्हि किं कुर्यादिति,
 तच्चाह— “तस्मादन्यतर मिति । अन्यतरावापपक्षे उभयान्वारम्भः
 कथं सिद्ध्यतीति, तच्चाह— “हविर्वा अस्थेति । दर्शपूर्णमासयोर्ग्रीहि-
 वययोर्हभयोरपि हविष्करणत् तत्रैवान्वारम्भौ भवतो न नूतने ।
 अतोऽप्रयोजकत्वादुभयोरेवापोऽनपेक्षित इत्यर्थः^२ । प्रतधुग्दुग्धाभावे
 किं कुर्यादित्यत आह— “यद्यु इति । यतो ग्रीहियवाग्वान्वारम्भौ,
 ‘अतः’ अनयोर्ग्रीहियवयोर्मध्ये ‘यस्यैव’ व्रतं ‘कामयेत’, ‘तस्य’ एतद्
 ‘व्रतं’ कुर्यात्^३ ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषय एवेतरेषां पक्ष माह— “तद्वेक इति । कश्चित्तु
 प्रथमव्रत एव यत् (‘मवौपधम्’) ग्रीहियवप्रियङ्गुगोधूमादिकं, यच्च
 (‘सुरभि’) सुगन्धि पिप्पलादि, तत् सर्वम् ‘आवपन्ति’ । तथा
 मति उत्तरपक्षे दीक्षितस्यात्तौ सत्यां यादृगाया आर्ज्येयदौषध मिति
 तत् कामयेत, तत् क्षीरे प्रक्षिप्य पाकं कृत्वा प्रयच्छेत् । तथा मति
 प्रथमव्रते सर्वौपधस्यान्वारम्भत्वात् व्रताविरोधेनैव चिकित्सा कृता
 भवतीति तेषां मभिप्रायः^४ । तस्मिराचष्टे— “तद्विति । तथा मति
 यथा मनुष्या औषधं क्षीरे प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तद्वदेतत् स्यात् ।

१— का० श्रौ० ०. ४. २२ सू० दृश्यम् ।

०— का० श्रौ० ०. ४. २१ सू० दृश्यम् ।

२— का० श्रौ० ०. ४. १८, २२ सू० दृश्ये ।

३— का० श्रौ० ०. ४. २४ सू० दृश्यम् ।

तच्च यज्ञविरुद्धम् । अतो यज्ञस्य प्रतिक्रियां कामयेत, केवलं तदेव प्रयच्छेत् । यस्मात् 'समाप्तिः' यागसम्पूर्तिः 'पुण्या' इष्टा, तस्मादन्वारब्धेनाप्यौषधेन भिषज्येदित्यर्थः । अनेनैवार्त्तिभावेऽपि सर्वौषध-पक्षो निरस्तः आर्त्तिरेवोपेक्षितत्वात्, सर्वप्रक्षेपाभावेऽपि तत्सम्भवात् । अत्र सूत्रम्— "प्रथमे व्रते ग्रीहियवयोरन्यतर मावपत्युभावेके एकतरव्रत मदोहे^१ सर्वौषधं सर्वसुरभि चैके"-इति^२ । आवपेदिति शेषः ॥ १५ ॥

"अथास्मा इत्यादि । मानुषकास्त्रातिप्रान्तौ कौ कालाविति, तौ दर्शयति— "मायन्दुग्ध मित्यादिना^३ । "याकृत्या एवेति । 'याकृतिः' याकरणम्, देवमानुषयोर्विभाग इति यावत् ॥ १६ ॥

अध्वर्युकारयिष्यत्कं यजमानकर्तृक मुदकोपस्पर्शनं विधत्ते— "अथास्मै व्रत मिति^४ । शौकिकाशनाय हस्तावनेजनव्यापृतये मन्त्रे-णावनेजनं युक्तम्, तथापि पयोव्रतस्य दौर्चितविषयत्वेन देवाग्रन-त्वात् "दैवीं धिय मिति^५ मन्त्रो युज्यत इत्यर्थः । प्रकरणात् पयोव्रत एव हस्तप्रचालनेऽयं मन्त्र इति प्राप्तौ सर्वव्रतावनेजन-साधारणता माह— "स यावदिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं व्रतपानं विधत्ते— "अथ व्रतं व्रतयतीति^६ । मनो-

१— "तद्व्रत मदोहे"—इति मुद्रित-का-श्री-सू-पाठ ।

२— का० श्री० सू० ७. ४. २१-२४ ।

३— का० श्री० सू० ७. ४. २०, २१ ।

४— का० श्री० सू० ७. ४. २२ ।

५— वा० सं० ४. ११. २ ।

६— का० श्री० सू० ७. ४. २३ ।

जातादयो व्याख्याताः^१ । यथा अन्यत्र यागे वषट्कारेण दत्तं हवि-
र्जतं भवति, एव मन्त्र समन्त्रकं व्रतं स्वाहाकृतत्वात् उक्तं मेव
भवतीत्यर्थः^२ ॥ १८ ॥

“अथ व्रतं व्रतयित्वेति^३ । समन्त्रकनाभ्युपसर्गनस्य प्रयोजन
माह— “देवान् वा इत्यादिना । देवार्थस्य हविषः स्कन्दनायो-
गत्वाद् दौचित्यापि देवत्वाद् व्रतप्रदानेऽप्यध्वर्योः प्रमादात् स्कन्द-
नादेः सम्भवात् यज्ञदोषः सम्भाव्येत, तस्यायं मन्त्रः^४, प्रायश्चित्त
मित्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे पयसा मितस्तुतः पतनराहित्येन शीघ्र-
पीतलस्योदरान्तःप्रवेशस्य च प्रार्थनात् उदकोपसर्गनमन्त्रवत्
नाभ्युपसर्गनमन्त्रस्यापि सर्वव्रतसाधारण्य माह— “स यावत् किय-
दिति । नाभ्युपसर्गनात्मकप्रायश्चित्तस्य सर्वत्र कर्तव्यत्वे कारण
माह— “कस्तदिति । ‘उपोस्मिञ्चेत्’ सर्वतो विकिरेत् ॥ १८ ॥

दौचित्यस्य भूचोत्सर्गे विशेष माह— “अथ यचेति । ‘यच’
यस्मिन् प्रदेशे ‘मेत्स्यन्’ भूचोत्सर्गं करिष्यन् भवति । ‘किञ्चिद्वा’
लोष्टाभावे तत्सम्बन्धि मृदादिकं वा ‘क्ष्णविषाणया’ ‘उपहन्ति’
उपाददीतेत्यर्थः ; “लोष्टं वा किञ्चिद् वा”—इति^५—सूत्रात् । तत्र
मन्त्र माह— “इयं त इति^६ । व्याचष्टे— “इयं वा इति ।
पृथिव्या देवयजनार्हत्वं शतवान् भवतीत्यर्थः । मेहनमन्त्र माह—

१— पुरस्तात् (८३ ४०) ११—कण्ठोभाष्ये प्रत्यक्षाः ।

२— वा० सं० ४. ११. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ०. ४. १५ ।

४— वा० सं० ४. १२. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ४. २६ ।

६— वा० सं० ४. १३. १ ।

“अपो मुञ्चामीति” । ‘अतः’ अस्मान्मूत्रद्वारात्, अत्रेतसोरुभयोरपि निर्गमसम्भवादप एव मुञ्चामि, न प्रजोत्पादकं रेत इति मन्त्रेणो-
च्यत इत्यर्थः । अतोऽनेन मूत्रं कुर्यादिति विधिरुन्नेयः । तथा च
कात्यायनः— “अपो मुञ्चामीति मेहतीति” । द्वितीयभागं
व्याचष्टे— “अहोमुच इति । देहान्तर्गतेन पापेन सहैवेता मूत्ररूपा
अपो मुञ्चन्ति खलु मूत्रयितारः ; तस्मादहोमुच इति पठेत् ।
“स्वाहाकृताः”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ॥ १० ॥

“अथ पुनरिति । स्त्रीकृतस्य स्त्रोत्रस्य पुनःप्रलेपमन्त्राद्व्याणं
पूर्ववद् व्याख्येयम् । हे स्त्रीकृतस्त्रोत्र ! त्वं ‘श्रियया’ ‘सम्भवं’ सद्गतो
भवेत्यर्थः । एतन्मन्त्रपाठेन^१ या पूर्वं यज्ञिया तनूः स्त्रीकृता, सा
पुनः-स्थापिता भवति” ॥ ११ ॥

दौचित्यस्य स्थापकाले अग्नये परिदानं माह— “अयाग्नय इति ।
‘परिदानं’ रक्षणार्थं दानम् । परिदाने प्रभक्तिं दर्शयति— “देवान्
वा इत्यादिना । अथ “अग्ने त्वम्”—इति,^२ एतन्मन्त्रपाठ एव
परिदानम् । पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं माह— “अग्ने त्व मिति । हे ‘अग्ने !’
‘त्व’ ‘सुजागृहि’ मम भयपरिहाराय सुष्ठु विनिद्रो भवेत्यर्थः ।
“मन्दिषीमहि”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘स्वस्थ्यामः’—इति ।
स्थापविधाते सति मोदस्मैवाभावादेवं प्रार्थ्यते । “अप्रयुच्छन्”—

१— वा० सं० ४. १६. ० ।

२— का० श्रौ० सू० ०. ४. २० ।

३— वा० सं० ४. १६. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ०. ४. २८ ।

५— वा० सं० ४. १७. १ ।

इत्यस्य तात्पर्याभिधानम् 'अप्रमत्तः'—इति । “युष्मद् प्रमादे” ।
 “यथेत इति । ‘इतः’ अस्मात् स्थानात् स्थापनान्तरं ‘स्वप्ति’ चेमेण,
 प्वरशिरोव्यथादिराहित्येन यथा ‘प्रबुद्ध्यामहे’, तथा ‘कुर्विति’
 मन्त्रभागः ‘आह’ इत्यर्थः^१ ॥ ११ ॥

दौचित्यस्य स्थापनान्तरं प्रबोधे सति पुनर्निद्राया अप्राप्तौ तदा
 समन्वकं जपं विधत्ते— “अथ यवेति । ‘यव’ यस्मिन् काले ‘तत्’
 तदा मनश्चादेः पुनःप्राप्तिमर्थनाय । तदपगमनप्रसक्तिं दर्शयति—
 “सर्वे ह वा इति । ‘प्राण एव’ ‘न’, अपक्रामतीति शेषः । प्राण-
 स्थाप्यपगमे, सर्वात्मना मृतिप्रसङ्गात् प्राणस्थानपगमाभिधानम् ।
 ‘प्राणः’ प्राणेन्द्रियम् । ‘आत्मा’ बुद्धिः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं
 माह— “वैश्वानर इति^२ । ‘स्वप्नेन वा’ साधनेन ‘येन वा’ अन्ये-
 न्द्रियद्वारा मलनिर्गमनादिनिमित्तेन ‘मिथ्या’ अशास्त्रीयम्, ‘अकर्म’
 कृतवन्तः स्म । स्पष्टं मन्यत्^३ ॥ १२ ॥

“अथ यदित्यादि । ‘अप्रमत्तं’ व्रतं दीक्षा, व्रतविरोधि व्यर्थं
 वचनं भविष्येत्, क्रोधं करोति ‘वा’, ‘तत्’ तेनोभयेन ‘मिथ्या-
 करोति’ । तावता को दोष इत्यत आह— ‘व्रतं प्रमीणाति’
 हिनस्ति । क्रोधस्य दौचित्येन वर्ज्यता माह— “अक्रोधो हीति ।
 “अग्निर्वा इत्यादि । व्रतहिंसाममाधानाय ‘एतत्’ एतेन, “न मग्ने

व्रतपाः"—इत्यनेन^१ साक्षाद् व्रतपतिम् ('त मेव') अग्नि मेव ('उपधावति') रक्षणाय प्राप्तवान् भवति । अत्र सूत्रम्— "त मग्नि इत्याह क्रुद्धा, अव्रत्यं वा व्याहृत्य"—इति^२ ॥ १४ ॥

दीक्षितस्य यज्ञार्थगवादिधनस्त्राभे वाच्यं मन्त्रं विधत्ते— "अथ यद् दीक्षितायेति^३ । 'अभिहरन्ति' धनं प्रयच्छन्ति । 'वाचयति' अध्वर्युः^४ । दाने सोमधन्वन्स्य कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— "सोमो ह वा इति । 'अस्मै दीक्षिताय' 'एतत्' धनं खलु 'युते' मिश्रयति, 'इयत् तदिति' प्रदेयं धनं हस्तेनापि नीयते^५ । द्वितीय-भागस्य तात्पर्यं भाह— "आ नो भूय इति । न केवलं मियत्परि-मित मेव, किन्तु ततो 'भूयः' अन्यदपि 'आहर' इति, मन्त्रः 'आह' इत्यर्थः । 'देवो न इत्यादि । एतन्मन्त्रभागपाठेन सवित्रा-भ्यनुज्ञातत्वात् स्त्र्यं धनं दक्षिणाहं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

"पुरास्तमयादित्यादि । अस्तमयोदयकालयोः प्रतिदिवसं सन्ध्या मापततः प्रागेव "दीक्षित । वाचं यच्छ"—इति सन्ध्यायै मध्वर्युर्गृह्णात् । अस्तमिते उदिते च तस्या वाचो विमर्जनं मिति स्नातव्यप्रदर्शनम्— "अहरेवैतदिति^६ ॥ १६ ॥

अस्तमयोदयकाले दीक्षितस्य स्वस्नानादन्यत्र सञ्चारं स्नापं च

१— वा० सं० ४. १६ १.।

२— का० श्रौ० सू० ०. ५. १, २।

३— का० श्रौ० सू० ०. ५. १, ४।

४— तन्मन्त्रपाठस्तु—वा० सं० ४. १६. २।

५— विशेषतस्तु तै० सं० १. २. ३. २ वा० भा० दृष्टव्यम् ।

६— का० श्रौ० सू० ०. ४. १०।

निषेधति— “नैन मिति । विपक्षे बाध माह— “स यदिति ।
राचेरङ्गस्य सायम्प्रातःकालयोद्धभयोरुपक्रमरूपत्वात् अन्यत्र सञ्चार-
स्वापयोः करणे कृच्छ्रयोरपि तयोः सकाशादय मन्तरितो भवती-
त्यर्थः । “न प्रायश्चित्तिरस्तीति”^१ । प्रायश्चित्तस्य निषेधेन सञ्चारस्वाप-
योर्निषेधस्यावश्यकत्वं भुक्तं भवति । यस्मादेवं तस्मात्, ‘एतस्मात्’
सञ्चारस्वापात् ‘प्रतिगृह्य मेव’ रक्षणं कर्तव्यं मेवेत्यर्थः । दीक्षितस्याव-
श्यपर्यन्तं जलावगाहनं मभिवर्षणं च वर्जनीयं मित्याह— “न
पुरावभ्यादिति । यागान्तेऽनुष्ठेयस्य अवभ्याभिषेकस्य दीक्षितता-
विमोचनार्थत्वात् ततः प्रागेव जलावसेचनस्य दीक्षाविघातकत्वात्
तत् ‘अनवकृत्तम्’ अविहितं मित्यर्थः^२ । अभिवदनप्रसूते सत्यपि
दैवी^३ मेव वाचं वदेन्न मानुषं मित्याह— “अथ परिक्लाल मिति ।
‘परिक्लालम्’ परिणीतां संस्कृता मित्यर्थः । “क्लालं क्षलं चक्षणे”^४ ।
‘प्रसूतां’ सर्वत्र व्याप्ताम्, ‘मानुषीं’ केवलसर्वमनुष्यसाधारणीम्, न
वदेत् । तथा चापस्तम्बः— “परिणयेन मानुषीं वाचं वदति”—
इति^५ ॥ २७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ५. १० । ‘यत्र एवान्न कर्त्तव्यो यथापराधो न
भवति, नात्र प्रायश्चित्तिरस्ति’—इति चात्र दत्तौ या० दे० ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ५. ५ ।

३— ‘दैवी मेव वाचं वदेत् अथपरिक्लालपरिणीतां संस्कृता मित्यर्थः’—
इति छ-पाठः ।

४— भा० प० ८०७, ८०८ धा० ।

५— व्याप० श्रौ० सू० १०. १२. ८ ।

एतदेव प्रशंसितु सुपोद्वात माह— “यज्ञेन वा इत्यादिना ।
एतदसहद् गतम्^१ ॥ १८ ॥

“तदा इति । औपोद्वातिक माह— “एव वा इति ।
यज्ञायायनरूपत्वेन प्रशस्तत्वात् परिकल्पवाग्व्यवहार. कर्त्तव्य
इत्यर्थः^१ ॥ १८ ॥

वाचं यज्ञसाधनत्वेन प्रशंसति— “स वै धीक्षित इति^२ । प्रसङ्गाद्
धीक्षितशब्दं निर्वर्त्ति— “धीक्षितो^३ ह वा इति । ‘यत्’ यस्मात्
‘धीक्षित इति नाम’, तादृशौ दीक्षा वाक्साध्येति वाक्श्रुति ॥
१० ॥ १ [१. १.] ॥

इति औसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— १. १ १ १ (१ भा० ४०५ पृ०) ।

२— ऋ० यौ० सू० ० ५ ६ । ‘परिष्कारं कोमलम्, मृदु वचनम्’—इति

३— ‘धीक्षित इति’—इति छ, य ।

[तत्र या० ३० ।

४— ‘धीक्षितो’—इति छ, य ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्) ॥

आदित्यं चहुं प्रायणीयं निर्व्वपति । देवा ह वा
अस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तुरीयुः सा हैपा
मियुं यज्ञं मोहयाञ्चकार कथन्तु मयि यज्ञं तन्वाना
मां यज्ञादन्तुरीयुरिति तु ह यज्ञं न प्रजज्ञुः ॥ १ ॥

ते होचुः । युन्वस्या मेव यज्ञं मृतश्मद्दि कथं नु
नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः । अस्या मेव यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्त-
रगाम सा न इयु मेव यज्ञं ममूमुहदिमा मेवोपधावा-
मेति ॥ ३ ॥

ते होचुः । यन्तु त्वय्येव यज्ञं मृतश्मद्दि कथं नु
नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । मय्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तर-
गात सा वोऽहं मेव यज्ञं ममूमुहं भागन्तु मे कल्पयताय
यज्ञं द्रक्ष्यथाथ प्रज्ञांस्यथेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अन्नुवन् । त्वैव प्रायणीयस्तुवोदयनीय
इति तुस्मादेषु आदित्य एव प्रायणीयो भवत्यादित्य
उदयनीय इयुः होवादितिस्तुतो यज्ञं मपश्यंस्तु मत-
न्वत ॥ ६ ॥

स युदादित्यं चहुं प्रायणीयं निर्व्वपति । यज्ञस्यैव

दृष्ट्यै यज्ञं दृष्ट्वा कौणानि तं तनवाऽडुति तुस्मादादित्यं
चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै निरुत्तः हविरुसीदु-
निष्टा देवता* ॥ ७ ॥

अथैभ्यः पुथ्या स्वस्तिः प्रारोचत । तु मयजन् वाग्
वै पुथ्या स्वस्तिर्व्व्याग्यज्ञस्तुद्यज्ञं मपश्यंस्तु मतन्वत ॥ ८ ॥

अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत । तु मयजन्तस्स युदाग्नेयं
यज्ञस्यासीत्तुदपश्यन्वद्वै शुष्कं यज्ञस्य तुदाग्नेयं तुदपश्यं-
स्तुदतन्वत ॥ ९ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत । तु मयजन्तस्स युत्सौम्यं
यज्ञस्यासीत्तुदपश्यन्वद्वा ऽश्वाद्रुं यज्ञस्य तुत्सौम्यं तुद-
पश्यंस्तुदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सविता प्रारोचत । तु मयजन् पशुवो वै
सविता पशुवो यज्ञस्तुद्यज्ञं मपश्यंस्तु मतन्वताथ युस्यै
देवतायै हविर्निरुत्त मुसीत्ता मयजन् ॥ ११ ॥

ता वा ऽयताः† । पुष्व देवता यजति यो वै सु यज्ञो
मुग्ध आसौत् पाङ्क्तो वै सु आसौत्तु मेताभिः पञ्चुभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

अतुवो मुग्धा आसन् पुष्व । तानेतुाभिरेव पञ्चुभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥

दिशो सुगन्धा आसन् पुञ्च । ता ऽस्तुभिरेव पञ्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

उदीची मेव दिशम् । पृथ्व्या स्वस्त्या प्राजानंस्तुस्मा-
दुचोत्तरा हि व्याग्* वंदति कुरुपञ्चालवा व्याग्येषा
निदानेनोदीचीः॥ ह्येतया दिशं प्राजानन्नुदीची ह्येतस्यै
दिक् ॥ १५ ॥

प्राची मेव दिशम् । अग्निना प्राजानंस्तुस्मादग्निं
पश्चात् प्राञ्च सुहृत्योपासते प्राचीः॥ ह्येतुन दिशं प्राजा-
नन् प्राची ह्येतस्य दिक् ॥ १६ ॥

दक्षिणा मेव दिशः । सोमेन प्राजानंस्तुस्मात् सोमं
'क्रौतुं' दक्षिणा परिवहन्ति तुस्मादाहुः पितृदेवतः सोम
इति दक्षिणाः॥ ह्येतुन दिशं प्राजानन् दक्षिणा ह्येतस्य
दिक् ॥ १७ ॥

प्रतीची मेव दिशः । सविचा प्राजानन्नेष व्यै
सविता यु एष तुपति तुस्मादेषु प्रत्युड्वेति प्रतीचीः॥
ह्येतुन दिशं प्राजानन् प्रतीची ह्येतस्य दिक् ॥ १८ ॥

ऊर्द्धा मेव दिशम् । अदित्या प्राजानन्नियं वा
ऽअदितिस्तुस्मादस्या मूर्द्धा ओपधयो जायन्तः ऽऊर्द्धा

* 'उचोत्तरा व्याग्'—इति सा०—सम्मत इति डा० विवरः ।

† 'दिक्'—इति ग, घ ।

‡ 'दिक्'—इति ग, घ ।

व्वनस्पतय ऊर्द्धाः५ ह्येतया दिशं प्राजाननूर्द्धा ह्येतस्यै
दिक्* ॥ १९ ॥

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । बाहू प्रायणीयोदयनीया-
वभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्य मेते
हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः । युदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीये
क्रियेत युदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवेति तदुदयनीयस्य
बर्हिर्भवतीति तदपोद्धृत्य निदधाति† ताः५ स्थालीः
सुक्षामकर्पां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति‡ यु ऽएव प्राय-
णीयस्यर्त्विजो भवन्ति तु ऽउदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति
तद्युदेतत्समानुं यज्ञे क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन
सुरूपौ ॥ २१ ॥

तदु तथा नु कुर्यात् । काम मेवैतद्बर्हिरनुप्रहुरेदेवं
मेक्षणं निर्णिज्य स्थालीं निदध्याद्यु ऽएव प्रायणीयस्य-
र्त्विजो भवन्ति तु ऽउदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति यद्यु ते
व्विप्रेताः स्युरप्यन्यु ऽएव 'स्युः' स यद्वै समानीर्देवता
युजति समानानि हवीः५पि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशौ
तेन सुरूपौ ॥ २२ ॥

* 'दिक्'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'निदधाति'-इति क, डा० वेबर दृष्टव्य ।

‘ स वै पुञ्च प्रायणीये देवता* युजति । पुञ्चोदयनीये
तुस्मात् पुञ्चेत्यादङ्गुलयः पुञ्चेत्यात्तुच्छुंखन्तं† भवति न
पुन्रीः संयाजयन्ति पूर्वाह्णं‡ वा ऽश्रुन्वात्मानो वाहू पूर्वाह्णं
मेवैतुद् यज्ञस्याभिसंस्करोति तुस्माच्छुंखन्तं‡ भवति न
पुन्रीः संयाजन्ति ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

एवं वाग्यमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ताः, अवशिष्टासु दीक्ष-
णीयसु अनुष्ठेया प्रायणीयेष्टिं॑ संविधत्ते—“आदित्यं चरुं प्रायणीय
मिति । अदितिर्देवता अथेति आदित्यः; न त्वादित्यो देवता
अथेति; उत्तरादितेः संख्यमानत्वात् । मास्य देवतेत्यर्थे प्राग्दी-
यतीयो ष्टः१ । प्रारभतेऽनेन भौमिकं कर्मेति प्रायणीयः । तथाच
तैत्तिरीयकम्—“स्वर्गं वा एतेन लोकं मुपप्रयन्ति यत् प्रायणी-
यस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्”— इति२ । अथ तद्धितश्रुत्यव-
गतद्रव्यदेवतानुषन्धान्ययानुपपत्त्या यामे परिकल्प्ये सति इतराङ्ग-

* ‘देवता’—इति ग, घ ।

†, ‡ ‘शुमुखन्तं’—इति ग, । ‘शुमुखन्तं’—इति घ ।

१—“दीक्षान्ते प्रायणीयम्”—इति का० श्रौ० सू० ७. ५. १३ ।

२— पा० सू० ७. २. २३, ७. १. ८३, ५ ।

३— स्यादथ “एतरेयकम्”—इति पाठः ।

४— ऐ० ब्रा० १. २. १ दृष्टव्यम् ।

त्वाद्धोदकप्राप्तस्य निर्वापस्य निर्वपतिरनुवादः, “सौर्यं च हं निर्वपेत्”
—इतिवत् । न च द्रव्यदेवतयोर्दुभयोरपि विधाने विधेयद्विविध्यात्
वाक्यभेद इति वाच्यम्, कर्मणोऽप्राप्तत्वेन तदुभयविशिष्टस्य तस्यैव
विधेयत्वात् । अयामेधाष्टाकपालोपोद्घातत्वेन तथाकृतं मोह सुपन्य-
स्यति— “देवा ह वा इत्यादिना । “यज्ञं तत्त्वाना इत्यादि ।
अवेदमा सर्वदा सर्वजनमभिहित्वा पृथिवी परामृश्यते । ‘अस्यां’
पृथिव्यां ‘यज्ञं’ विस्तारयन्तो ‘देवाः’, ‘इमां’ पृथिवीं ‘यज्ञात्’
‘अन्तरौयुः’ अन्तरितां भागरहिता मकुर्वन् । ‘सा’ ‘इयं’ पृथिवी
‘एषां’ देवानां ‘यज्ञं मोहयाञ्चकार’ यज्ञविषयं मोहं जनयामास,
यज्ञो यथा देवेन ज्ञायते तथा कृतवतीत्यर्थः । “कथञ्च मपीत्यादि ।
तस्या अभिप्रायवर्णनम् । एवं मोहने सति ते च देवा यज्ञं न
प्रज्ञातवन्तः ॥ १ ॥

तदनन्तरं देवैर्विचारपुरस्कारं तदप्रज्ञानकारणं निर्णीतम्,
तद्दर्शयति— “ते होचुरिति । “अतंमहीति । अतनिमहे, तन्न
मकार्हेत्यर्थः । “तनु विस्तारे” —इत्यस्मात्पुडि छान्दस इडभावः ।
‘कथं नु’ केन खलु कारणेन ‘नः’ अस्माकं यज्ञः ‘अमुहत्’ मुग्धः,
अदृष्टोऽभूदित्यर्थः । पुडि युवादित्वादङ् ॥ १ ॥

“ते होचुरिति । “अन्तरगामेति । अन्तरिता महामहि । “इणो
गा पुडि”—इति^१ गादेशः । “गातिष्ठा”—इति^२ सिचो लुक् । “मा
न इति । ‘मा’ ‘इयम्’ पृथिवी ‘एव’ कृतापराधानां ‘मः’ अस्माकं

‘यज्ञम् अमृमुहत्’ यज्ञविषयं मोह मज्जानं प्रापयदित्यर्थः । मोह-
यतेर्लुङि “णिश्चिद्रुसुभ्यः”-इति श्लेषादेशः । ‘इमा मेव’ इति-
वौम् ‘वषधावाम’ कृतेन हविर्भागेनोपगच्छामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

“ते होषुरिति । ‘यत्’ यस्मात् हे अदिते ! ‘तय्येव यज्ञम्
अतंस्महि’ । ‘कथं नु’ कस्मात् कारणात् ‘नः’ अस्माकं यज्ञः ‘अमु-
हत्’ मोहविषयोऽभूत्, वयं च किङ्कारणं ‘न प्रजानीमः’ । ‘इति’-
शब्दः प्रश्नमगात्रौ ॥ ४ ॥

“मा होवाचेति । हे देवाः ! यूयं ‘मां’ ‘यज्ञात्’ ‘मा अन्त-
रगात्’ अन्तरितां भागरहितां मा हणुध्वम् । यत एवम्, अतः
कारणात् ‘अह मेव’ ‘वः’ युष्माकं ‘यज्ञम्’ ‘अमृमुहम्’ मोहं
प्रापितम् । येन भागेन ‘यज्ञं’ ‘द्रष्टव्य’, तं ‘भागं’ मदर्थे कल्पयत ।
‘अथ’ अनन्तरम् । एवं मोहापमरणाद् यदा चैवं दर्शनविषयो
यज्ञो जातः, अनन्तरं तं प्रकर्षेण ज्ञास्येति शक्यम् ॥ ५ ॥

एव मदितिदेवतयोक्तैर्देवैः कृतां भागकृप्तिं दर्शयति—
“तयेति । “देवा इत्यादि । प्रायणीयोदयनीयाख्यौ सोमयागस्य
पुरस्तादुपरिष्ठात्तानुष्ठेयौ यागौ तव भागत्वेनास्माभिर्देवतावित्यर्थः ।
उपपादितं मयं मुपसंहरति—“तस्मादेव इति । अचोदयनीयायाग-
स्यादितिदेवताकल्पप्रतिपादनं प्रामादिकम् । ननु “देवा च वा
अस्या मित्यादौ” ‘इदं’-शब्देन इतिवौ निर्दिष्टा, तत् कथं मदिते-
र्देवतात्ववर्धनं मित्यत आह—“इयं होवादितिरिति । दितिः
व्यञ्जनं न विद्यतेऽस्या मिति प्लुत्यन्तेः ‘इय मेव’ इतिवौ ‘अदिति’-

ते च देवाः 'ताम्' 'पथ्यां खस्तिम्' 'अजनयन्' । मन्त्ररूपा 'वाक्' एव 'पथ्या खस्तिः'— इत्युच्यते । पयोऽनपेता 'पथ्या' । "धर्मपथ्यर्था-
न्यायादनपेते"—इति^१ यत् । 'खस्तिः' शोभनरूपेति । 'पथ्या-खस्तिः'-
शब्दनिर्वचनस्य वाचि सम्भवात्^२ । सा च वाक् यज्ञात्मिका । अत-
स्तस्या दर्शनेन 'यज्ञम्' एव 'अपश्यन्' । एवं पुराहृतप्रतिपादनेन
पथ्या खस्तिः प्रथमं यष्ट्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अथाग्नेयस्य द्वितीययागस्य विधिं सुब्रूयति— "अथैभ्योऽग्नि-
रिति । 'आग्नेयम्'—इति सामान्योक्तस्य विवरणं "यद्वै शुष्कं मिति ।
यत् खलु यज्ञसम्बन्धि 'शुष्कं' नीरसं समिदादि द्रव्यम्, 'तत् आग्ने-
यम्' । अन्यत् समानं पूर्वेण ॥ ९ ॥

अथ सौम्यस्य द्वितीययागस्य विधिं सुब्रूयति— "अथैभ्यः सोम
इति । "म यदिति । सर्वं च तच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । 'सौम्यं'
सोमदेवत्वम् । "सोमाद्वयम्"^३ । 'यत्' खलु यज्ञसम्बन्धि 'आर्द्रं'
रसयुक्तं सोमादि द्रव्यम्, 'तत् सौम्यम्' । शुष्कार्द्रयोर्ह्यसौम्योमा-
भिमानिदेवते । एतच्च प्रागप्याघातम्— "द्वयं वा ऽर्द्रं न द्वितीय
मस्यार्द्रं चैव शुष्कञ्च"—इत्यादिमा^४ ॥ १० ॥

१— पा० सू० ४. ४. ८२ ।

२— "पथ्या खस्तिः, पथ्या अन्तरिक्षं तन्निवासात्"—इति, "खस्तीत्य-
विनाशिनामास्तिरभिपूजितः स अस्तीति"—इति च यास्क्यीयं
निर्वचनम् (११. ४. ११, २. ४. ४.) ।

३— पा० सू० ४. २. ४० ।

४— १४०० ५५० २३० २३० (१ भा० ४१८८०) ।

अथ सावित्रस्य चतुर्थयागस्य विधिमुन्नयति— “अथैभ्यः सवि-
तेति । सवितुः प्रेरकत्वात्, पशूनां च तत्प्रेर्यत्वात् प्रेर्यप्रेरकयो-
रभेदं विवक्षित्वा ‘सविता पशवः’-इति तादात्म्यपदेशः । सवितुश्च
पशुप्रेरकत्वं “देवो वा सविता प्रार्पयतु”-इति^१-मन्त्रवर्णादेव-
गम्यते । ते च पशवो हृदयाद्यवदानद्वारेण पयःप्रभृतिद्रव्या-
पादानत्वेन च यज्ञात्मका । यस्मादेव चतसृभिर्देवताभिर्देवाः कृत्स्नं
यज्ञं संपशन्, दृष्ट्वा चाकुर्वन्, तस्मादिमाश्चतस्रो देवताश्चिकीर्षित-
यज्ञस्य प्रथमत आर्घ्येन यष्ट्या इति समुदायार्थः । एव माज्य-
हविष्कांश्चतुरः प्रधानयागान् कृत्वा प्रथमनिरुप्तेन हविषा अदिति-
र्यष्ट्येत्याह— “अथ यस्यै देवताया इति । यस्मादेवं देवाः पञ्चमी
मदिति मयजन्, तस्मादिदानीन्तनोऽपि यजमानो यागसमये
अदितियागं पञ्चमं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चमह्या मनूय प्रशंसति— “ता वा इति । ‘एताः’ पञ्चा-
स्वह्याद्याः । ‘मुग्ध आसीत्’ मोहविषयो भवेदित्यर्थः । अतोर्हि
लिङि “अस्तिमिचोऽष्टके”-इतीद्^२ । “पाङ्क्तो वा इति । पञ्चपदा
पङ्क्तिः; तद्वाचिना पङ्क्तिशब्देन पञ्चमह्या लक्ष्यते; तद्योगाद् ‘यज्ञः
पाङ्क्तः’ । तद्योगश्च तैत्तिरीयके स्पष्टमास्मात्— “धानाः करमाः
परिवापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते, तद् यज्ञस्य पाङ्क्त-
त्वम्”-इति^३ । ऐतरेयके तु तत् पाङ्क्तत्वं “यो वै यज्ञं हविष्यङ्गिं
वेद”-इत्यादिना वङ्गश आघातम्^४ ॥ १२ ॥

१— वा० सं० १. १. ४ ।

२— पा० सू० ७. ३. ८६ ।

३— तै० सं० ६. ४. ११. ४, ५ ।

४— ऐ० ब्रा० २. ३. ६ द्रष्टव्यम् ।

शब्दवाच्या । अत एव पृथिवीनामसु यास्केन परिपठितम्—
 “अदितिः, इळा, निर्व्वन्तिरिति१ । अत एव तैत्तिरीयके— “इयं
 वा अदितिः”—इति२ । यत्तूपरिष्ठात् ‘अदिति’-शब्दस्य निर्व्वचन
 माप्तास्यते— “स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तु मधियत, सर्वं वा अत्तीति
 तददितेरदितित्वम्”—इति३, तत् सृष्ट्यादिकारणेन ब्रह्मविषयम् ।
 स्वात्मनि जात मोषधिवनस्पत्यादिकं पार्थिवं सर्वं मत्तीत्यदितिरिति
 योजनीयम् । एव मदितियागे सति देवानां यज्ञप्राप्तिर्जातेत्याह—
 “ततो यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वतेति । ‘ततः’ तस्मात्, अदितेर्हविर्भाक्क-
 कल्पनात् । स्पष्टं मन्यत् ॥ ६ ॥

आख्यायिकया प्रायणीयस्य चरोर्यज्ञदर्शनहेतुत्वं सुपपाद्य प्रकृते
 योजयति— “स यदिति । यदेतत् प्रायणीययागस्यानुष्ठानम्, तद्
 व्यामोहविषयता मापन्नस्य ह्यस्तस्य ‘यज्ञस्यैव’ दर्शनाय सम्यच्यते ।
 तद्दर्शनं नपि किमर्थं मित्यत आह— “यज्ञं दृष्टेति । सोममार्थं ‘यज्ञं’
 प्रथमं ‘दृष्ट्वा’, पश्चात् तत्साधनं सोमं ‘क्रीणाति’ सोमविक्रयिणः सका-
 शात्,— “तं वै ते क्रीणानीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण४ स्वीकरवाणि ।
 तेन च क्रीतेन सोमेन ‘तं’ सोममार्थं यज्ञं ‘तनवै’ विस्तारयाणि ।
 ‘इति’-शब्दो वाक्यसमाप्तौ । एवं यज्ञदर्शनस्य प्रयोजनतां प्रतिपाद्य

१— वस्तुतो न तु यास्केन; अपि तु निघण्टुसमासायक्यतेति बोध्यम् ।

२— निघ० १. १. १४, १५, १६ ।

३— ऐ० ब्रा० २. २. ० ।

४— १० का० ६ अ० ५ ब्रा० ५ क० (= २० आ० ३. १. २. ५.) ।

५— अस्मिन्नेव काण्डे २ अ० २ ब्रा० १ क० दृष्टव्यम् ।

तद्धेतुभूतं प्रायणीययागं निगमयति— “तस्मादादित्य मिति । एवं प्रायणीयेष्टौ चरुमाध्य मादित्ययागं विधायान्याद्यतुरो यागान् विधित्सुस्तेषां काल माह— “तदा इत्यादि । “निरुप्त मिति, हविः-संस्कारोपसृचणम् । आदित्यस्य हविषो निर्वापप्रोक्षणाद्यामादनान्ताः संस्काराः कृता भवेयुः । प्रधानदेवता च ‘अनिष्टा’ अकृत-यागा भवति, तस्मिन् काले वक्ष्यमाणाद्यतमो देवता यष्टव्या इत्यर्थः^१ ॥ ७ ॥

अथ तान् यागान् पूर्ववदाख्यायिकया विधित्सुस्तत्र प्रथम-यागस्य विधि मर्थवादेनोन्नयति— “अथैभ्य इति । अथेत्याज्यभागा-नन्तर्ये । ननु प्रायणीयाया माज्यभागौ न स्तः, अत एवाश्वत्थायनो-ऽप्यसूत्रयत्— “श्रंखन्तेय मनाज्यभागेति^२ । अस्य वानाज्यभागपक्षस्य लिङ्ग मापस्तम्बेनापि दर्शितम्— “स्त्रिष्टुतं पठ मिति^३ । यदि ह्या-ज्यभागौ स्यातां, तदा पथ्यास्वस्त्यादयः पक्षेति स्त्रिष्टुतदष्टमः स्यात् । नैष दोषः; वाजसनेयिशाखान्तराभिप्रायेणाज्यभागसङ्ख्यात्वात् । अत एव कात्यायनेन सूचितम्— “आज्यभागाविद्वाज्येन देवताश्चतस्रो यजन्ति, पथ्यां स्वस्ति मग्निं सोमं भवितारश्च”—इति^४ । “पथ्या स्वस्तिरिति । ‘एभ्यः’—इति “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः”—इति^५ चतुर्थी ।

१— ऐ० प्रा० १. २. १ द्रष्टव्यम् ।

२— आश्व० श्रौ० सू० ४. १. २, १ ।

३— आप० श्रौ० सू० १०. २१. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ५. १५ ।

५— पा० सू० १. ४. ३३ ।

अतुपरिज्ञानहेतुत्वादपि तां पञ्चमह्यां प्रगंसति— “कृतयो मुग्धा इति । हेमन्तशिगिरावेकौशल्यं अतूनां पञ्चत्वम् । तथा चेतरेयकं प्रागुदाहृतम्— “हेमन्तशिगिरयोः समासेनेति^१ । अतु-परिज्ञानाभावे हि वसन्तादिकालमाथो यज्ञो विकलः स्यात्, अतन्मात्परिहारायेतद्यागपञ्चकानुष्ठानमिति स्मृतिः ॥ १२ ॥

दिग्भोहनिवृत्तिहेतुत्वेनापि पञ्चमह्यां प्रगंसति— “दिग्भो मुग्धा इति । यज्ञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला एव तदुपयुक्ताः । प्राच्याद्याः ‘पञ्च दिग्ः’ ‘मुग्धा आसन्’ यामुढा अभवन् । गतं मन्यत् ॥ १३ ॥

तत्र कौटुम्भा देवतया कतमा दिक् प्रजातेत्याशङ्क्य प्रथमदेवता-ज्ञातां दिशं प्रदर्शयिष्यादयति— “उदीची मेवेति । यस्मादेवं पथ्या-स्त्रस्त्याख्यया प्रथमदेवतया उदीची दिक् देवैः प्रजाता, ‘तस्मात्’ ‘अच’ अस्मिन् लोके कुरुपञ्चालाख्येषु जनपदेषु ‘उत्तरा’ उत्तरा ‘वाग्’ ‘वदति’ भृशं शब्दायते; अत्युन्नतमक्षापणस्य तत्रो-पलम्भात् । “देवमनुष्येत्यादी^२ परिगणनाभावेऽपि वज्रलघ्वणात् कुरुपञ्चालशब्दादपि चा-प्रत्ययः । ननु वाच उत्तरदिक्सम्बन्धोऽस्तु, कुतः पथ्या-स्त्रस्त्या दिग्ः सम्बन्धः ? इति, तत्राह— “वाग्घीति । ‘एषा’ पथ्या स्त्रस्तिः, यस्मात् ‘निदानेन’ कारणेन निरूप्यमाणा सती ‘वाक्’ एव; “वाग्वै पथ्या स्त्रस्तिः”—इति ह्युक्तम्^३; अत उत्तरम्यां

१— ऐ० ब्रा० १. १. १. ।

२— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— “वाग्वै पथ्या स्त्रस्तिस्तस्मादुदीच्या दिशि पञ्चाततश्च वागुद्यत उदस्य उ एव यन्ति वाचं शिञ्चितुं यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्त इति ह स्माहैषा वाचो दिक् प्रजाता”—इति कौ० ब्रा० ७. ६ ।

दिग्नि वाचः प्रसिद्धिर्युक्तेति भावः । 'हि' यस्माच्चैवम् 'एतया'
'उदीचीं दिग्' देवाः 'प्राजानन्', तस्मात् । 'एतस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी,
एतस्याः पथ्यायाः स्वप्तेः 'उदीची दिक्' स्वभूता ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिग् सुपन्यस्योपपादयति—
“प्राची मेवेति । यस्मादग्निः प्राच्या दिग्ने ज्ञानहेतुः, तस्मात्
‘पश्चाद्’ अवस्थितम् ‘अग्निम्’ आहवनीयरूपेण ‘प्राञ्च सुदृढोपासते’
अग्निहोत्रहोमादिरूप सुपासनं कुर्वन्ति । यस्मात् देवाः ‘प्राचीं
दिग्म्’ ‘एतेन’ अग्निना ‘प्राजानन्’, तस्मात् ‘एतस्य’ अग्नेः ‘प्राची
दिक्’ स्वभूतेत्यर्थः । अत एवान्यवाचायते— “प्राची दिग्ग्निर्देव-
तेति” ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिग् सुपन्यस्यति—
“दक्षिणा मेवेति । यस्मात् दक्षिणा दिक् ‘सोमेन’ परिज्ञाता,
‘तस्मात्’ उपरवदेशे ‘क्रीतं सोमं’ मद्यावेदेर्दक्षिणतोऽनसा ‘परि-
वहन्ति’ । “दक्षिणादाच्”—इत्याच् प्रत्ययः । ‘तस्मात्’ दक्षिणदिक्-
प्रवर्त्तनाद्धेतोः वल्लीरूपः ‘सोमः’ ‘पिबदेवत्यः’ । पिबदेवताकदक्षिण-
दिक्प्राप्तेः सोमस्य पिबदेवत्यत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रज्ञातां दिग् सुपन्यस्यति— “प्रतीची
मेवेति । ‘एषः’ सूर्यः ‘प्रत्यङ्हेति’ प्रत्यङ्मुखो गच्छति । स्पष्ट
मन्यत् ॥ १८ ॥

१— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १ ।

२— कौ० प्रा० ७ ६ ।

३— पा० सू० ५. ६. ३६ ।

अथ पञ्चमदेवतया प्रज्ञातां दिश मुपन्यस्रति— “ऊर्द्धां मेवेति । चस्माद् भूम्या मुत्पन्नाः ओषधिवनस्पतय ऊर्द्धमुखा एव वर्द्धन्ते, तस्मात् अदित्यभिधानाया भूम्याः सकाशादूर्द्धदिक्परिज्ञानं युक्त मित्यर्थः । इत्थं पञ्चदिग्ब्यामोहपरिहारोपन्यासमुखेन प्रायणीयेष्टौ पञ्चदेवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयो कर्त्तव्य इत्यभिधातुं प्रायणीयोदयनीययोर्बाहुदयरूपता मातिथ्यायाः शिरोरूपताञ्चाह— “शिरो वै यज्ञस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्चिरस्त्वव्यवहारः । ‘एते हविषी’ एतौ यागावित्यर्थः ; यागस्य हविः-प्रधानत्वात् । लोके शिरस उभयतो बाहोर्दर्शनात्, आतिथ्यस्य शिरस्त्वाभिधानाद्, बाहुस्थानीययोरनुष्ठानं युक्तम् ॥ १० ॥

उक्तं बाहुत्व मुपजीय प्रायणीयोदयनीययोरेकरूपता माह— “तदाहुरिति । सङ्गहेणोक्तं यच्छब्दार्थे विशदयति— “यदेवेति । मध्ये कर्मान्तरव्यवधानात् कथं तस्य बर्हिषोऽवस्थान मित्याशङ्क्य तदुपायं दर्शयति— “तदपोद्धृत्येति । प्रहरण मरुत्वा बर्हिर्दृष्ट्योपरि प्रज्ञातं निदध्यात् । बर्हिर्वन्तु स्थास्त्रीमेवणयोरप्युदयनीयार्थं भवस्थान माह— “तां स्थास्त्री मिति । या प्रायणीयचरुस्थास्त्री, ‘तां’ ‘सचाम-कर्षाम्’ ; अग्निसंयोगेनान्तरौषदुदग्बध्नः ‘चामः’ , तस्य ‘कर्षो’ लोपः, तत्सहिता मित्यर्थः । “चायो मः”—इति निष्ठातकारस्य

१— यज्ञस्य पुरुषसंमितत्वं वक्ष्यतीतिवानुपदम् (अ० ५, ब्रा० ३.) ।

२— या० सू० ८. २. ५३ ।

मत्वम् । 'मेक्षणं' चरुनिष्पादनसाधनं काष्ठम्^१ । तत् 'प्रमृज्य'
चरुणा लेपयित्वा स्यात्वा सह निदध्यादित्यर्थः । अतिगैक्यं च
विधत्ते— "य एव प्रायणीयस्येति । इदानीन्तनाना मपि बाह्योः
सखूपलं प्रायणीयोदयनीययोरैककृष्यनिबन्धन मित्याह— "तद्यदे-
तदिति । भाट्टश्च मेकदेशेनापि भवतीति तद् विग्रेष्यते— "सख-
पाविति ॥ ११ ॥

उक्तो बहिर्वाद्यैककृष्यपक्षो न नियत इत्याह— "तदु तथेति ।
"एवं मेक्षण मिति । बहिर्वदग्रौ प्रचरेदित्यर्थः । 'स्यासी' 'निर्णिच्य'
क्षामकर्षं मपि प्रगमय्य अतिजा मेव च नियम मङ्गीकृत्य । तेषा
मपि केनचिन्निमित्तेन विगमे सति तदेकत्व मपि नियमेन भवि-
तव्य मित्याह— "य एव प्रायणीयस्येति । 'विग्रेताः स्युः' विविधदेशं
प्राप्ता भवेयुः । तर्ह्येककृष्यं किञ्चिन्निबन्धन मित्याह— "स यदिति ।
'यदै' यदेव बहिर्वाद्यस्य स्वरूपम्, अतस्तयोरैककृष्य मेव नियमेन
भवितव्य मित्यर्थः । 'तेनैव'-इति एवकारेण पूर्वोक्तं बहिर्वा-
द्यैककृष्यं व्यावर्त्तते । तेनैव द्रव्यदेवतैक्येन कारणेनैवेदानौ मपि

१— "अग्रौ मेक्षणं मभ्यादधाति इतीहं व गतं पुरस्तात् (२. ४. २.
१३.) । सामिधेनौकाष्ठानि पञ्चदश, हे, व्याघारसमिधौ कनूयाजसमिदेकेति
त्रयः परिधयः, उपवेधो मेक्षणं दृष्टिरिति तिष्ठः समिध इत्येकविंशतिः ।
तत्र प्रादेशमात्रं ह्यवस्वदानसाधनं चरोदपधानसाधनं च काष्ठखण्डं
मेक्षणं मुच्यते । तदेतत् सर्वं व्याख्यातं तै० ब्रा० (१. ३. १०. ४, ३. ०. ४.
६.) सा० भा० । "इध्मजातीय मिध्माङ्गप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । दत्तं
थाङ्गुलपृथ्व्यं सवदानक्रियाक्षमम्"—इतिकर्म-प्र० २. ५. १४ । "मेक्षणो न
जुहोति"—इत्यस्य (का० श्रौ० ४. १. ०.) सूत्रस्य व्याख्याने 'मेक्षणं
च होमसाधनत्वाद् वैकृतं पाशाश्च मपि भवतीति च याज्ञिकदेव ।

मनुष्याणां 'बाह्म मरूपौ' भवत इत्यर्थः । तथाच कात्यायनोऽपि—
 "चरुमेक्षणवर्हिर्निर्दधात्युदयनीयायै, मलेपं चरुं प्रमृष्टं मेक्षणं,
 प्रक्षालयति वा चरुम्, अनुप्रहरतोतरे, त एवर्त्तिजो, विप्रेतेष्व-
 न्येऽपि"—इति । 'इतरे' वर्हिर्मेषणे ॥ १९ ॥

देवतेष्वभिधानप्रसङ्गेन पञ्चमस्यां प्रशंसति— "स वा इति ।
 'सः' अध्वर्युः । 'तस्मात्' देवतानां पञ्चत्वाद्धेतोः 'इत्या' इत्यम्,
 अनेन इदानीं परिदृग्ग्रमानेन प्रकारेण 'पञ्चाङ्गुलयः' स्तभ्यन्ते ।
 हस्तद्वय मभिनोय प्रदर्शयितुं द्विरभिधानम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्ण-
 माशेष्टिवत् साकश्येनानुष्ठानप्रसङ्गौ तत् प्रतिषेधति— "तच्छ्रवन्तं
 भवतीति । अन्तपक्षेण सिद्धौ उपरितनाङ्गनिषेधो नित्यानुवाद-
 तथा पुनर्निषिध्यते— 'न पद्मीः सयाजयन्तीति । प्रायणीयोदय-
 नीययोर्माङ्गलनिरूपणादप्युत्तराङ्गजातं न कर्त्तव्यं मित्याह— "पूर्वाङ्गं
 वा अश्वात्मनो बाह्म इति । 'आत्मनः' शरीरस्य 'पूर्वाङ्गं मनु' 'बाह्म'
 वर्त्तते, न सर्वाङ्गे ; अतः 'एतत्' एतेन तदुभयत्र श्रवन्तानुष्ठानेन,
 यजस्य 'पूर्वाङ्गं मेव' संस्कृतवान् भवति ॥ १९ ॥ २ [१. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— का० धौ० सू० ७. ५. १६-२१ ।

२— "श्रवन्तं भवति"—इति च का० धौ० सू० ७. ५. २२ । एतदुत्तरव-
 त्तिह बहुविचाराः कृता दृश्यन्ते ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

दिवि वै सोम आसौत् । अथेह देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत् तेनागतेन यजेमहीति
तु ऽएते माये ऽअस्तजन्त सुपर्णीं* च कद्रूं च तद्भिरण्यानां
ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं युया तदास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोम मुच्छापतत् । तस्या ऽआहुरन्त्यै
गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्ते देवा अविदुः प्रुच्यतो
वै परस्तात् सोमोऽथ नो नागच्छति गन्धर्वा वै पर्य-
मोषिपुरिति ॥ २ ॥

ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्वा व्याच मेवैभ्यः
प्रुहिणवाम सा नः सुह सोमेनागमिष्यतीति तेभ्यो
व्याचं प्राहिण्वन्सैनान्सह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा* अन्वागुत्याब्रुवन् । सोमो युष्माकं व्या-
गेवास्माक मिति तथेति देवा अब्रुवन्निहो वेदागान्तेना
मभीपुहेव नैष्ट विद्वयामहा ऽइति तां व्यद्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः । वेदानेव प्रोचिर ऽइति वै व्ययं
विद्वेति व्ययं विद्वेति† ॥ ५ ॥

* 'गन्धर्वा'—इति ग, घ ।

† 'विद्वेति'—इति ख, 'विद्वेति'—इति ग, घ ।

अथ देवाः* । व्रीणा मेव सृष्ट्वा व्वादुयन्तो निगायन्तो
 निपेदुरिति वै ते व्वयं गास्यामां इति त्वा प्रमोदयि-
 ष्यामह इति सा देवानुपाववर्त्त सा वै सा तन्मोघ
 मुपाववर्त्त या स्तुवद्वाः शुःसद्भ्यो नृत्तं गीतु मुपाववर्त्त
 तुस्मादुप्येतुर्हि मोघसःहिता एव योषा एवः हि
 व्यागुपावर्त्तत ता मु च्छन्या अनु योपास्तुस्माद्यु एव
 नृत्यति यो गायति तुस्मिन्नेवैता निमिस्त्रतमा इव ॥ ६ ॥

तद्वा ऽएतदुभयं देवेष्वासीत् । सोमश्च व्याक् च स
 यत् सोमं क्रीणात्यागत्या ऽएवागतेन यजा ऽइत्युनागतेन
 ह वै स सोमेन यजते यो ऽक्रीतेन यजते ॥ ७ ॥

अथ यद् भ्रुवाया माज्यं पुरिशिष्टं भवति । तज्जुह्वां
 चतुष्कृत्वो व्विष्टक्लाति वह्निषा हिरण्यं प्रबुध्यावधाय
 जुहोति छत्स्नेन पुयसा जुह्वानीति समानुजन्म वै पुयश्च
 हिरण्यञ्चोभयुः ह्यग्निरेतसम्† ॥ ८ ॥

स हिरण्य मुवदधाति । एषा ते शुक्र तनुरेतदुर्ध्वं इति
 व्वर्धो वा ऽएतद्यद्विरण्यं तुया सुम्भव भ्राजं गच्छेति स
 यदाह तुया सुम्भवेति तुया सम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह भ्राजं
 गच्छेति सोमो वै आद् सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

* 'देवा'—इति ग, घ ।

† 'गमिष्ट्याम्'—इति क ।

‡ 'ह्यग्निरेतसं'—इति ख, 'ह्यग्निरेतसः'—इति ग, घ ।

तां युथैवादीदेवाः* । प्राहिण्वन्सोम मुच्छैवु मेवैना
नेपु एतत् प्रहिणोति सोम मुच्छ व्याग् वै सोमक्रयणी
निदुनेन ता मेतयाहुत्या प्रीणाति प्रीतुया सोमं
क्रीणानीति ॥ १० ॥

सु जुहोति । जूरसौत्येतुद् वा अस्या एकं नाम यञ्जूर-
सौति धृता मुनसेति मुनसा वा इदं व्याग् धृता मुनो
वा इदं पुरस्तादाच इत्थं व्वद् मैतुदादीरित्यलुग्ल
मिव ह वै व्याग्वदेद्यन्मुनो न स्यात्तस्मादाह धृता
मुनसेति ॥ ११† ॥

जुष्टा विष्णव इति । जुष्टा सोमायेत्येवैतुदाह यु
मच्छेम इति तुस्यास्ते सत्युसवसः प्रसव इति सत्युप्रसवा
न एधि सोमन्तोऽच्छेह्वीत्येवैतुदाह तुन्वो यन्तु मशीय
स्वाहेति सु ह वै तुन्वो यन्तु मश्रुते यो यज्ञस्योहुचं
गच्छन्ति यज्ञस्योहुचं गच्छानीत्येवैतुदाह ॥ १२ ॥

अथ हिरण्य मपोद्धरति । तुन्मनुष्येषु हिरण्यं करोति

* 'देवा'—इति ग, घ ।

† 'लुप्र मिव'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबर ।

‡ एतदगन्तरम् "अङ्गप्रपा० ६४"—इति क ख पुस्तकयोः ।

§ 'दाह'—इति ख ।

स यत् सुहिरण्यं जुह्यात्, पुरागु ह्वैतुन्मनुष्येभ्यो
हिरण्यं प्रवृज्यात्तनु मनुष्येषु हिरण्य मभिगम्येत* ॥१३॥

सोऽपोद्धरति । शुक्र मसि चन्द्र मस्यमृत मसि वैश्वदेव
मसीति कृत्स्नेन पुयसा हुत्वा युदेवैतत्तदाह शुक्र
मसीति शुक्रः ह्येतच्चन्द्रमसीति चन्द्रः ह्येतदमृत मसीत्य-
मृतः ह्येतद्वैश्वदेव मसीति वैश्वदेवः ह्येतत् प्रमुच्य
तृणं बर्हिष्यपिस्तृजति सूत्रेण हिरण्यं प्रवर्धते ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्थहीत माज्यं गृहीत्वा । अन्वारभस्वा
यजमानेत्याहुपोर्णुवन्ति शालायै द्वारे दक्षिणतः
सोमक्रयण्युपतिष्ठते तत्प्रहिता मेवैना भेतुत्सतीं
प्राहैषीद्वाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता भेतयाहुत्या-
प्रैषीत् प्रीतुया सोमं क्रीणानीति† ॥ १५ ॥

अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयते । चिदसि मुनासीति
चित्तं वा ऽइदं मुनो व्यागुनुवदति धीरसि दुक्षिणेति
धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूपन्त्युः नूक्तेनेव प्रका-
सोद्येनेव गाथाभिरिव तुस्मादाह धीरसीति दुक्षिणेति

* 'मभिगम्येत'-इति ख, 'मभिगम्येत'-इति ग, 'मसिगम्येत'-इति घ ।

† 'गृहीत्वा । अन्वारभस्व'-इति ख ।

‡ 'क्रीणानीति'-इति ख, 'क्रीणानीति'-इति ग, घ ।

§ 'जुज्यूपन्त्युः'-इति सा०-सम्मतो गम्यते ।

दक्षिणा ह्येषा क्षत्रियासि यज्ञियासौति क्षत्रिया ह्येषा
यज्ञिया ह्येषादितिरस्युभयतःशौर्ण्येति स युदेनया
समानः सुद्विपर्यासं वृद्धति यदुपरं तत् पूर्वं कुरोति
यत् पूर्वं तदुपरं तेनोभयतःशौर्ण्येति तुस्मादाहुदिति-
रस्युभयतःशौर्ण्येति ॥ १६ ॥

सा नः सुप्राची सुप्रतीचेधौति । सुप्राची न एधि
सोमं नोऽच्छेद्द्वीत्येवैतुदाह सुप्रतीची त एधि सोमेन नः
सह पुनरेद्द्वीत्येवैतुदाह तुस्मादाह सा नः सुप्राची
सुप्रतीचेधौति ॥ १७ ॥

मित्रुत्वा पदि बध्नीता मिति । व्वरुण्या वा ऽएषा
यदुज्जुः सा यदुज्ज्वाभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यदुनभि-
हिता स्यादुयतेव स्यादेतद्वा ऽअवरुण्यं युन्मैत्रः सा
यथा रुज्ज्वाभिहिता युतैव मस्यैतद्भवति यदाह मित्रुत्वा
पदि बध्नीता मिति ॥ १८ ॥

पूषाध्वनस्पात्विति । इयं वै पृथिवी पूषा यस्य वा
ऽइय मुध्वन् गोप्त्री भवति तस्य न का चनु ह्वला भवति
तुस्मादाह पूषाध्वनस्पात्विति* ॥ १९ ॥

इन्द्रायाध्यक्षायेति । स्वधुक्षासदित्येवैतुदाह यदा-
हेन्द्रायाध्यक्षायेत्यनु त्वा माता मन्यता मुनु पितानु

मयोः सुपर्णीकद्रोहत्पत्तिः, तयोर्मिथः कलहः, परस्परजयपराजय-
निमित्तकः समयबन्धः, ततः कद्रूजयः, पराजितायाः सुपर्णाः
स्वात्मनिष्क्रयाय सोमोपहरणार्थं कन्दसां सुपर्णाः सकाशादुत्पत्ति-
र्गायत्र्या च सोमाहरणम्,— इत्येवमादयोऽर्था अस्मिन्नेव काण्डे
पञ्चमप्रपाठकादौ “विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः”—इत्याद्युपक्रम्य,
“दिवि वै सोम आसीदयेह देवास्ते देवा अकामयन्त”—
इत्यादिना^१ आद्यास्यन्ते ॥ १ ॥

“तेभ्यो गायत्रीति । ‘तेभ्यः’ देवेभ्योऽर्थाय सुपर्णा निर्मिता
‘गायत्री’ कन्दोदेवता पचिरूपेण दिवि स्थितं ‘सोमम्’ ‘अच्छ’
अभिमुख मगमत् । ‘आहरन्त्यै’ आहरन्त्यास्तस्याः स्मभूतं सोमम्,
पथ्यर्थे चतुर्थी^२, ‘विश्रावसुः’ नाम ‘गन्धर्वः’ ‘पर्यमुष्णात्’ अप-
जहार । ततः ‘ते देवाः’ ‘अविदुः’ । किमिति ‘परस्तात्’ सुलोकात्
‘सोमः प्रच्युतः’, ‘अथ’ ‘नः’ अस्मान् ‘नागच्छति’ ; ‘गन्धर्वाः’
विश्रावसोभृत्याः ‘वै’ नूनं ‘पर्यमोषिषुः’ स्तेय मकार्षुः ‘इति’ ॥ १ ॥

“ते होषुरिति । योषितः कामयन्त इति ‘योषित्कामाः’ ।
‘एभ्यः’ गन्धर्वेभ्यो व्यामोहाय ‘वाचं’ ‘प्रहिण्वाम’ प्रेषयाम । वाचं
प्रेष्यता मभिप्राय,— “आ नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ ३ ॥

“ते गन्धर्वा इति । सोम मुपायेनानयन्ती स्वयं मपि प्रति-
निवर्त्तयिष्यत इति ‘सोमो युष्माकं वागेवास्माकम्’ अस्त्विति ।
अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैर्दृष्टं वाग्वाभोपायं दर्शयति— “इहो
चेदागादित्यादि । प्रेषयामो वयं वाचं सोमैरिह ‘आगात्’

आगच्छेत् । 'उ' शब्दोऽनर्थकः । हे गन्धर्वा ! 'एनाम्' 'इह'
आगताम् 'अभीषहे' । 'व'-इति वाक्यालङ्कारे । अभिषहन मभी-
षट्, अभिभव । तेन बलात्कारेण 'मा नैष्ट' मा प्राहार्यत । "न
माङ्गयोगे"-इत्यङ्भाव । 'विष्टयामहै' दूय वय च वाच विविध
माकारयाम ॥ ४ ॥

एव मिथ समये कृते गन्धर्वाणां माङ्गानप्रकार माह— "तस्यै
गन्धर्वा वेदानेवेति । 'प्रोचिरे' प्रवचन मकुर्वन् । तस्या वाचो
वशीकरणायेति शेष । एव मिदं ब्रुवता तेषां मभिप्राय— "इति
वै वयं विद्महेति । एव खलु वाच स्वाधीनत्वकरणोपाय जानीम
इति, अयं सुपाय सर्वेषां स्त्रीकौयानां मभिमत इति प्रदर्शयितु
वीक्षयाभिधानम् ॥ ५ ॥

देवै कृतं वाचं स्त्रीकरणोपायं माह— "अथ देवा वीणां
मेवेति । 'वीणां वादयन्त' निषादादिस्वरानुकुल्येन ध्वनिं मुत्पाद-
यन्त, तदनु स्वयं 'गायन्त' 'निषेदु' उपसन्ना । "इति वा
इति । एव खलु ते' त्वदर्थे 'गायाम' । न केवलं मौदुग्धं गानं
मस्माकं किन्तु हे वाग्देवते । 'त्वा' त्वाम् 'इति' एवमकारेण खलु
तोषयाम । 'इति' शब्दो वाक्यसमाप्तौ । 'सा देवान् उपावर्त्तते'
उपावर्त्तते, प्रत्यावृत्ता । 'या' वाक् 'सुश्रूष्य' श्रमश्रूष्य स्त्रीचमस्त्र-
रूपं वेदानुवचनं कुर्वद्भ्यो गन्धर्वेभ्यः सकाशात् देवै कृतं 'नृत्त'
'गीतम्' चोपावृत्ता, 'सा वै' सा खलु । 'सा' पूर्वं सोमाहरणाय

प्रेषिता वाक् 'तत्' तदानीं 'मोघं' ध्यर्थं गेशोपाहृता । श्रुत-
 ग्रन्थरूपपरित्यागस्थानौचित्यादिति भावः । इदानीन्तनस्त्रीणां
 मोघस्त्वभावत्वं वाग्देवतोपक्रम मित्याह— "तस्मादिति । 'तां'
 वाचम् 'अनु' 'अन्याः' अपि योषितः । अप्रवृत्त मपि नर्त्तनं
 गानवत् स्त्रीव्यामोहमाधन मिति गानेन सहोपन्यस्तम् । 'एताः'
 योषितः 'निमिद्यतमा इव' विशेषणैकौभूताः, अत्यन्त मनुरक्ता
 भवन्तीति शेषः । अयं मर्थः सर्वोऽप्येतरेयमाद्याहणे "सोमो वै राजा
 गन्धर्वेष्विति खण्डे^१ प्रपञ्चितः ॥ ६ ॥

इदानीं गानमिद्वार्यं मनूद्य^२ सोमक्रयं विदधाति— "तदा
 एतदुभय मिति । यस्मात् सोमो देवानां स्व मामीत्, तस्मात्
 'आगत्या एव' सोमप्राप्त्या एव 'सोमं' 'क्रीणाति' क्रीणीयात् ।
 अपूर्वार्थत्वाद् यच्छब्द मनादृत्य विधिः कल्पयितव्यः । आगत्या अपि
 प्रयोजन माह— "आगतेन यजा इति । अक्रीतस्य यागानहेता
 माह— "अनागतेनेति । आगतोऽपि सोमः क्रयसंस्कारेणानागतत्वात्
 अनागत इत्युच्यते ॥ ७ ॥

सोमक्रयात् प्राक् कर्त्तव्यं च कश्चिद्धोमं विदधाति— "अथेति ।
 'ध्रुवायाम् आज्यं परिशिष्टं' प्रादशीयार्थं सुपयुज्य यद् दत्तं ध्रुवाया
 मवशिष्टम्, 'तत्' 'जुक्तां' 'चतुष्कृत्वः' चतुर्वारं गृहीत्वा, 'वर्हिषा'
 दर्भेण 'हिरण्यं' 'प्रबध्य' जुक्ताम् 'अवधाय' आधाय जुहुयात् । तथा
 च कात्यायनः— "शास्त्राद्वाराण्यविधाय ध्रौवं जुक्तां चतुर्विंशच्छाति,

१— १. ५. १. (१. भा० १. ६४ ए०) ।

२— 'इदानीं' —० मनूद्य—इत्यस्य स्थाने 'सिद्धार्यं मनूद्य'—इत्येव ग ।

वर्हिस्तृणेन हिरण्यं वध्वावदधात्येषा त इतीति^१ । हिरण्यावधान-
प्रयोजनम्— “कृत्स्नेन पयसेति । पयःप्रकृतिकत्वाद् आज्यं पयः ।
मति हिरण्यस्य पयस्त्वे भवत्येव कार्त्स्न्यम् । तदेव कुत इत्यतः
आह— “समानजन्म वा इति । ‘पयश्च हिरण्यञ्च’ इति वस्तुद्वयं
‘समानजन्म’ समानोत्पत्तिकम्, एकत्रोत्पन्न मित्यर्थः । कथं समानत्वं
जन्मनः ? ‘हि’ यस्मात् ‘उभयम्’ अपि ‘अग्निरेतसम्’ अग्नेः रेतो
वीर्यं यस्योभयस्य तत् तथोक्तम् । यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः । “अन-
सन्ताम्रपुंसकाच्छन्दसि”—इति^२ अच् प्रत्ययः समासान्तः । पयसो-
ऽग्निरेतस्त्वं द्वितीयकाण्डे उक्तम् । तथाहि गोदत्पत्तिं प्रस्तुत्य—
“ता सु द्वाग्निरभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्या मिति तां सम्बभूव तस्यां
रेतः प्राविशत् तत् पयोऽभवत्”—इति^३ । हिरण्यस्याप्यग्निरेतस्त्वं
तैत्तिरीये— “आपो वरुणस्य पद्मय आसन्, ता अग्निरभ्यधायन्, ताः
समभवन्, तस्य रेतः परापतत्, तद्विरण्य मभवत्”—इति^४ ॥ ८ ॥

मन्त्र मभिधाय पुनरनुवदति— “स हिरण्य मिति । ‘सः’
अध्वर्युः । हिरण्यनिधानमन्त्र चेधा विभज्य व्याचष्टे— “एषा त
इत्यादिना^५ । हे ‘शुक्रा’ ‘एषा’ एतद्विरण्यं ‘ते’ ‘तनू’ शरीरम् ।
तच्चपेक्षया स्त्रीसिद्धता, अथवा ‘एषा’ जुद्धरिति व्याख्येयम् ।
‘एतत्’ एव आज्यं तव ‘वर्च’ तेजः । शिष्टं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातम् ।
व्याख्येयभागद्वयमुपादाय प्रथमभागस्य ‘सम्भव’-शब्दस्यार्थमाह—

१— का० श्रौ० सू० ० ६ ०, ८ ।

२— पा० सू० ४. ४. १०२ ।

३— २ ऋष्या० ४ ब्रा० १५ क० ।

४— तै० ब्रा० १. २ २. ८ ।

५— “एषा ते”—इति मन्त्रस्य वा० सं० ४. ११. १ ।

“यदाह तथा सम्भवेत्यादि । ‘यदाह’ मन्त्रः, ‘एतत्’ एतेन ‘तथा सम्भूच्यस्व’— ‘इत्येवाह’ । अत्र सम्पर्क एकीभावः । ‘भाट्’-शब्दार्थं माह— “सोमो वै भाडिति । भाजमानत्वात् ‘भाट्’ सोमः ; अतः “आज्यं भाजं गच्छतीति ब्रुवती श्रुतिः, सोमं गच्छेत्युक्त्वतीत्यर्थः । सोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्यं वेदितव्यः— हिरण्यसंस्कृतान्यक्षोमः सोम-क्रयणार्थः, स च क्रेतव्यसोमार्थ इति विहिता माडिति सोमक्रयणी-प्रौतिहेतुत्वेन प्रशंसयंस्तदर्थः ॥ ८ ॥

सोमक्रयणानयनप्रयोजनं माह— “तां यथैवेति । ‘अदः’ व्यवहितकाले ‘तां’ वाचं ‘प्राहिष्वन्’ गन्धर्वापद्यतां प्रति प्रागमयन् । ‘एव सेव’ अध्वर्युः एतेन सोमक्रयणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति । तयोः कः सम्बन्ध इति तत्राह— “वाग्वै सोमक्रयणीति । ‘निदानं’ ब्राह्मणं स्वरूपम् ॥ १० ॥

होममन्त्रं पञ्चधा विभज्य व्याचष्टे— “स जुहोतीति” । “जूर-सौत्यादिना मन्त्रस्य^१ ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातत्वात् नास्माभि-व्याख्यातः । ‘जू’-इति सौचो धातुर्गन्त्यर्थः । जवति सोमं प्रति गच्छतीति ‘जू’ । ‘अस्याः’ वायूपायाः सोमक्रयणा प्रतिज्ञातम् । मनसो वागाधारत्वं सुपपत्त्या साधयति— “मनो वा इदं पुरस्ताद् वाच इति । मनः पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम् । मनो वा इति ‘वै’-शब्देन “यद्वै मनमा ध्यायति तदाचा वदति”— इत्यादि^२-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्घोष्यते । “इत्थं वदेति । यद्यपि हितोपदेष्टृवन्नमो

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ८ । २— वा० सं० ४. १७. १ ।

३— शत० ब्रा० १२का० ८४० १ब्रा० १३क० ।

न वाग्व्यापारं करोति, तथापीदं वक्तव्यमिदं नेति गुणदोषविकल्पनस्य मनोव्यापारत्वाद् वाग्विधिनिषेधकर्तृव्यवहारः । अतिरेकदोषोप-
न्यासेन मनोवाचोरेकत्वं दृढयति— “अलग्नमिवेति । ‘अलग्नमिव’
वक्तव्यपदार्थेन सहाभेदस्य मिव ; हृदयपूर्वकत्वाभावात् ॥ ११ ॥

“जुष्टा विष्णु इतीति । विष्णुशब्दस्याभिमतं मर्थं माह—
“जुष्टा सोमाद्येत्येतदाहेति । भुवनत्रयव्यापकत्वात् सोमो विष्णुः ।
“इत्यर्थानां प्रीयमाणः”—इति । जुपतियोगे चतुर्थी । ‘यं’ सोमम्
‘अच्छ’ अभिमुखम् ‘इमः’ गच्छेमो वयम् ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण
सोमाद्येत्याहेत्यर्थः । ‘सत्यमवमः’ सत्यानुज्ञायाः ‘तभ्याः’ देवैः
प्रेरिताया वाचः ‘प्रमवे’ अनुज्ञायां सत्या मिति सन्त्रभागस्यार्थः ।
अस्य भागस्य तात्पर्यं माह— “सत्यमवमं न एधीति । चरम-
भागस्य तात्पर्यं माह— “तन्वो यन्म मिति । ‘उदृक्’ उत्तमा
श्चक्, उदृक्कया यज्ञममाप्तिर्लक्ष्यते ; अतो ‘यः’ यज्ञममाप्तिं
‘गच्छति’, ‘सः’ एव ‘तन्वो यन्मम् अश्रुते’ ॥ १२ ॥

‘हिरण्यस्यापोद्धारं विधाय प्रशंसति— “अथ हिरण्यमिति ।
प्राण्युपभोगस्य धनमूलत्वात् हिरण्यपोद्धारोऽनुष्ठेयं हिरण्य-
स्यापनं च कृतं भवति । विपक्षे बाधदर्शनेन विहितं मर्थं प्रशंसति—
“मयत् सहिरण्यमिति । ‘सहिरण्यं’ हिरण्येन सहितं माष्यम् ।
‘पराक् प्रष्टव्यात्’ अपुनरागमनं ‘मनुष्येभ्यः’ सकाशाद् वक्ष्येत् ।
अतः किं तत् इत्याह— “तद्येति । ‘तत्’ तर्हि ‘मनुष्येषु’ ‘हिरण्यं’
‘न’ अनुवर्त्तते ॥ १३ ॥

अपोद्धार मनुद्य मन्त्र माह— “मोऽपोद्धारति शुक्र मसीति^१ । हे हिरण्य ! त्व ‘शुक्रं’ दीप्तम् ‘अमि’, ‘चन्द्र’ सर्वाङ्गादकम् ‘अमि’, ‘अमृतम्’ अमरणधर्मकम् ‘अमि’; अत्यन्ताग्निमंयोगेऽपि विनाशा-
दर्शनाद् । वैश्वदेव्याः सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् तदीय मय मपोद्धारो
होमानन्तरं कार्यं मित्याह— “हत्स्नेनेति । प्रागेव यद्यपोद्दरेत्
तदा हिरण्यात्मकस्य पयमोऽभावात् आण्यं रूपं पयमोऽहत्स्नं स्यात्,
तस्मादुच्यते— “हत्स्नेनेति । मन्त्रगतं हिरण्यस्य शुक्राद्यात्मकत्वं न
स्तुत्यर्थं मित्याह— “यदेवैतत्तदाहेति । ‘यदेव’ ‘एतत्’ हिरण्यस्य
स्वाभाविकं रूपम्, ‘तत्’ एण मन्त्रः ‘आह’ । यद्यपि हिरण्य
माग्नेयं तथापि सर्वप्रियत्वाद् वैश्वदेव मुच्यते । “प्रमुच्य द्रव्यं मिति ।
हिरण्ये बद्धं द्रव्यं विमुच्य, ‘वर्हिषि’ अपिसृज्य, पुनः ‘सूत्रेण’
बध्नीयात् । तथाच सूत्रम्— “हिरण्यं मुद्दृत्य वेद्यां द्रव्यं विदधाति
सूत्र-बद्धं हिरण्यं कुरुते”—इति^२ ॥ १४ ॥

“अथापर मिति । पूर्वोक्तप्रायणीयशेषादेवान्यतः ‘चतुर्गृहीत
माज्यं गृहीत्वा’ ‘यजमान अश्वारभस्व’—इति^३ ब्रूयात्^४ । अर्धयज्ञो-
रनुसर्गोऽश्वारभः । ‘शालाद्यै’ शालायाः ‘अपोर्णुवन्ति’, द्वाराणीति
शेषः । सूत्रकारेण “शालाया दाराण्यपिधाय”—इत्युक्तत्वात्^५ । पूर्वं
विहितानि दाराणि सर्वाण्यपवृत्तानि कुर्युः^६ । ‘दारे’ आहवनीयात्
प्राक्तने, सोमक्रयार्थं ‘दक्षिणतः’ दक्षिणदेशे ‘सोमक्रयणी’ गौः

१— वा० स० ४. १० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. १२ । ४— का० श्रौ० सू० ७. ६. ७ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. १३ ।

‘उपतिष्ठते’^१ । सोमक्रयश्चवस्थापनं प्रशंसति— “तत्प्रहिता मिति ।
 ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘एनां’ सोमक्रयणीं ‘तत्प्रहिता मेव सती’
 तथा देवैः प्रेषितया वाचा प्रेरितां सतीम् । अथवा ‘तत्’ तथा सती
 ‘प्रहिता मेव’ इमां सोमक्रयार्थं गमयेति स्त्रप्रेरितां सती मेवैताम्
 ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘प्राश्नैषीत्’ प्रेरितवान् भवति । तस्या
 इतरगोसाधारण्यं वारयति— “वाग्वै सोमक्रयणीति । “ता मेत-
 येति । ‘तां’ वागूपां सोमक्रयणीं यस्मात् ‘एतया’ पूर्वविहितया
 “धूरसि”-इत्यादिमन्त्रदेवतया ‘अप्रेषीत्’ अध्वर्युः प्रेरितवान् ।
 कया बुद्ध्या ? ‘प्रीतया’ ह्यस्या ‘सोम क्रीणातीति’ ॥ १५ ॥

तस्या अभिमन्त्रणं विधत्ते— “अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयत इति^२ ।
 ‘उपनिष्क्रम्य’ शास्त्रातो निर्गम्य । अभिमन्त्रणमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—
 “चिदसि मनाषीत्यादिना^३ । मन्त्रवाक्यानि तु ब्राह्मणेनैव भाक्येन
 व्याख्यातानीत्यतो नास्माभिर्वक्तव्यं भस्ति । ‘इदम्’ इदानीं सर्व-
 विदितप्रकारेण ‘चित्तं’ ‘मनः’; मनसा ‘वागनुवदति’, चित्तेन
 ज्ञानम् । मनसा मतं मेवार्थं वाक् प्रकाशयतीत्यर्थः । अतो हे
 सोमक्रयणि ! त्वं चेतनावस्थापना सती ‘चिदसि’, तथा मननेन
 ‘मना’ अपि ‘असि’ । धीरूपत्वसमर्थनम्— “धिया-धियेति ।
 ‘धिया’ इत्थं वदिष्यामीति बुद्ध्या, चित्तवदभिवदनरूपेण कर्मणा
 वा । धीरिति कर्मनाम^४ । “जिज्युषन्ति” जीवितुं मिच्छन्ति मनुष्याः ।

१— “दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणीं तिष्ठति”—इति का० श्रौ० ७. ६. १४ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १५ ।

३— वा० सं० ४. १८. २० ।

४— निघ० २. १. २१ ।

“जीव प्राणधारणे”-इत्यस्मात् मनन्तादुठि कृते रूपम् । तथा जीवनप्रकारं स्वयं मेव दर्शयति— “अनूक्तेनेवेत्यादिना । ‘अनूक्तेन’ अनुवचनेन, वेदाध्ययनेनेत्यर्थः । ‘प्रकामोद्यम्’ इच्छया लौकिक-भाषणम् । ‘गाथा’ गद्यपद्यगौत्यात्मिका । सर्वत्र ‘इव’-शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । एवंविधैवांश्विशेषैर्यतो जीवितुं मिच्छन्ति, अतो धीरभीत्युक्तम् । सोमविक्रयिण आनत्यर्थं दीयमानत्वात् साक्षात् दक्षिणापि खल्वेषा वस्तुतो भवति । चतुर्वत्सं तदर्हतीति ‘चक्षिया’ गौः । पयश्चादिमाधनत्वेन तस्या बलकरत्वं सिद्धम् । अथवा चतुर्वत्सं सोमः; “सोमो वै राजा”-इति^१ सर्वत्र राजशब्देन व्यवहारात् । न यज्ञयोगाद्राजत्वं किन्तु राजत्वं नाम, चक्षियत्वं मित्युक्तम् । श्रूयते च— “यान्येतानि देवतया चक्षियाण्यैन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यः”-इत्यादि^२ । अतस्तत्सम्बन्धात् चक्षियेवेषा । यज्ञियत्वं तु सिद्धं मेव । “अदितिरसीति । हे सोमक्रयणि । वस्तुतो वायूपात्नम् ‘उभयतः-शीर्ष्णी’ अदितिरसि’ प्रदेशदयश्विरोयुक्ता अखण्डनीया, गौरसि । कुत एतदित्यत आह— “स यदिति । ‘सः’ वक्ता ‘यत्’ यस्मात् ‘एनया’ अदित्या उभयतः-श्विरस्कया” निमित्तभूतया ‘समानम्’ एकं मेव ‘सद्’ वाक्यं ‘विपर्यासं’ व्यत्यासेन ‘वदति’ । तथाहि— “भुङ्क्ष्य देवदत्त ! तिष्ठ विष्णुमित्र ।”—इत्यादौ ‘यदेवापरं

१— भा० प० ५६२ धा० ।

२— ऐ० ब्रा० १. ३. १., ३. ३. १ । अत्रापि ३. ३. ३. १ ।

३— उपरिष्ठात् १४. ४. २. २३—२० ।

४— ‘उभयश्विरस्कया’-इति ग ।

वचनं 'देवदत्तेत्येवमादि', 'तदेव पूर्वं करोति' उक्तवैपरीत्येन;
 'यत् पूर्वं' भुङ्क्ष्वेत्यादिकम्, 'तद्' 'अपरम्' 'देवदत्त'। भुङ्क्ष्व—
 इत्यादिरूपेणापरं च 'करोति'। तस्माद्वायूपां सौमक्रयणीम् 'उभयतः-
 ग्रीष्णीं' 'अदितिरसि'—'इत्याह' मन्त्रः। तैत्तिरीयके तु सोम-
 यागस्याद्यन्तभूतयोः प्रायणीयोदयनीययोः शिरोवत्प्रधानभूतयो-
 र्वर्त्तमानयोरदितिर्देवतास्ति, साभीत्यर्थः^१। तथा च तैत्तिरीयकम्—
 "अदितिरस्युभयतः-ग्रीष्णीत्याह यदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञाना
 मादित्य उदयनीयः"—इति^२ ॥ १६ ॥

"सा नः"—इति^३ मन्त्रभागे न इत्यस्य 'नः सोमम्'—इत्यर्थं इति
 व्याचष्टे— "सा नः सुप्राचीति। सोमक्रयणावसरे 'सुप्राची' भव,
 पुनर्धनमानगृहप्राप्त्यवसरे क्रीतेन सोमेन सह 'सुप्रतीची' भव। यथा
 देवप्रेरिता वाक् सोमेन सह पुनरागता, तदात्मकत्वात् त्व मपि
 सोमक्रयं साधयित्वा क्रीतेन सोमेन सह पुनरावर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

"मित्रस्वेत्यादि। मित्रदेवतायाः पादवन्धनोपयोगं दर्शयति—
 "वरुणा वा इति। यागस्य वरुणस्वामिकत्वात्^४ वरुणदेवताका
 'रज्जुः'। 'यत्' यदि तथा 'अभिहिता' बद्धा स्यात्। तद्वोपपरि-
 हाराय मन्त्रे मित्रकर्तृकपादवन्धेन मित्याह— "एतद्वा अवरुण

१— 'देवदत्त [विष्णुमित्रेत्यादिकम्, तत् पूर्वं देवदत्त भुङ्क्ष्व] इत्येवं-
 रूपेण'—इति ग।

२— "हे ग्रीष्णे प्रायणीयोदयनीये"—इति यास्का (निरु० प० १३. ७.)।

३— तै० सं० ६. १. ७. ८।

४— वा० सं० ४. १८. १।

५— "उदुत्तमं वरुणं पाश मस्मादवाधर्म वि मध्यमं अघाय (ऋ० सं०
 १. २. १५.)"—इत्यादिश्रुतेः।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रतपयप्राज्ञणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं प्राज्ञणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।

पुमर्यायतुरो देयाद् विद्यातौर्यमहेश्वरः ॥ ९ ॥

अद्याण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
मन्त्राभ्योन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतस्तताधेनुसौवर्णभृमीः ।
रत्नोन्मां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः^१ सिङ्घनार्यौ,^२
व्यश्राणीद्विचक्रं प्रथितविधिमहाभृतयुक्तं घटश्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कापांसीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि महत मुदा पाचसाक्षिङ्गनार्यः^३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रतपयप्राज्ञणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

१— 'सायणः'—इति स्यात् ?

२— 'सिङ्घनार्य' स्यात् ? सिङ्घदेष्टास्य, गजिति, नम्यार्थः, मम्यदेष्टा, ।

३— एतच्छ्लोकद्वयपाठभेदास्तु पूर्वत्रैव द्रष्टव्या इतीतो न लेख्या ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

सप्त पदान्यनुनिक्रामति । व्यृङ्क्ते ऽण्वेना भेतत् तस्मात्
सप्त पदान्यनुनिक्रामति युञ्ज वै व्याचः प्रजातानि
छुन्दासि सप्तपदा वै तेषां पराङ्घा शुक्री ता
मेवैतुत्परुस्ताद्व्याचीं वृङ्क्ते तुस्मात् सप्त पदान्यनुनि-
क्रामति ॥ १ ॥

स वै व्याच एव रूपेणानुनिक्रामति । व्युत्थस्यदिति-
रस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासौति व्युत्थी ह्येषादिति-
ह्येषादित्या ह्येषा रुद्रा ह्येषा चन्द्रा ह्येषा बृहस्पतिश्चा
सुमे रम्णात्विति ब्रह्मा वै बृहस्पतिर्बृहस्पतिश्चा साधु-
नावर्त्तयत्वित्येवैतुदाह रुद्रो व्युत्थभिरुचक ऽदित्युप्र-
णाशयैतुदाह रुद्रः हि नाति पशुवः* ॥ २ ॥

अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति । स हिरण्यं पदे
निधाय जुहोति न वा ऽश्वनं ग्रावाहुतिर्ह्यतेऽग्निरेतसं वै
हिरण्यं तुयो हास्यैषाग्निमुत्थेवाहुतिर्हुता भवति व्युजो
वा ऽश्राज्यं व्युजैरेवैतदाज्येन स्पृणुते ताः स्पृत्वा
स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

सु जुहोति । अदित्यास्त्वा मूर्ध्वन्नाजिघर्षीतीयं वै
 पृथिव्यदितिरस्यै हि मूर्ध्वन्* जुहोति देवयुजने पृथिव्या
 ऽइति देवयुजने हि पृथिव्यै जुहोतौडायास्पदु मसि
 घृतवत् स्वाहेति गौर्वा ऽदुडा गोहिं पदे जुहोति घृत-
 वत्स्वाहेति घृतवद्धेतुदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

अथ स्फ्य मादाय परिलिखति । व्युजो वै स्फ्यो
 व्युज्जेणैवैतत्परिलिखति त्रिष्कृत्वः परिलिखति त्रिवृतैवै-
 तद्वज्रेण समन्तं परिरुक्त्वात्युनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स परिलिखति । अस्मे रमस्वेति युजमाने रमस्वेत्येवै-
 तदाहुय समुल्लिख्य पदुः स्यात्याः संव्वपत्यस्मे ते बन्धु-
 रिति युजमाने ते बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथापु उपनिनयति । युच वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरी-
 कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरुपस्तुदग्निः शान्त्या शमयति
 तुदग्निः सुन्दधाति तुस्मादपु उपनिनयति ॥ ७ ॥

अथ युजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे राय इति
 पशुवो वै रायस्त्वयि पशुव इत्येवैतदाह तद्युजमानः
 प्रतिरुक्त्वाति मे राय इति पशुवो वै रायो मुयि पशुव
 इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अथाध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । सा व्युहः राय-
स्पोषेण वियौष्मेति तथो हाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानुं
नान्तरेति ॥ ९ ॥

अथ पुत्र्यै पदं प्रतिपुराहरन्ति । गृहा वै पुत्र्यै प्रतिष्ठां
तद् गृहेष्टेवैना मेतुत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तुस्मात्
पुत्र्यै पदं प्रतिपुराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा व्याचयति । ततो राय इत्यथैनाः सोम-
क्रयण्या सुह्यापयति व्युषा वै सोमो योषा पुत्र्येष वा
ऽअत्र सोमो भवति युत् सोमक्रयणी मिथुनु मेवैतुत्
प्रजुननं क्रियते तुस्मादेनाः सोमक्रयण्या सुह्या-
पयति ॥ ११ ॥

स सुह्यापयति । सुमत्ये देव्या धिया सन्दृक्षिणयो-
रुचक्षसा । सा म आयुः प्रमोषीर्मा अहं तुव व्वीरुं
व्विदेय तुव देवि सन्दृशीत्याशिप मेवैतदाशास्ते पुत्रो
वै व्वीरुः पुत्रं व्विदेय तुव सन्दृशीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी* । सा सोमक्रयणी युचां वा
ऽइन्द्राविष्णू चैधा सहस्रं व्यैरयेतां तदेकात्यरिच्यत

* 'पिङ्गाक्षी'-इति ग, घ ।

† 'सा या०—० क्रयणी । यत्र'-इति क ।

तुं वेधा प्राजनयतां तुस्माद्योऽप्येतुर्हि वेधा सहस्रं
व्याकुर्यादेकैवातिरिच्येत ॥ १३ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी* । सा सोमक्रयण्यया† या
रोहिणी सा च्वाचघ्नौ या मिद‡ राजा सङ्क्षामं जित्वो-
दाकुरुते ऽथ या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवत्या या
मिदं पितृभ्यो घृन्ति ॥ १४† ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी‡ । सा सोमक्रयणी स्याद्
यदि॥ बभ्रुं पिङ्गाक्षीं न विन्देदरुणा स्याद्युद्यरुणां न
विन्देद्रोहिणी च्वाचघ्नौ स्याद्रोहिण्यै हु त्वेव श्येताक्ष्या
ऽआशुन्नेयात्॥ ॥ १५ ॥

सा स्यादुप्रवीता । व्याग्वा ऽएषा निदानेन युत्सोम-
क्रयण्ययातयाम्नी वा ऽइयं वागुयातयाम्न्युप्रवीता तुस्माद्-
प्रवीता स्यात् सा स्यादुवण्डाकूटाकाणुकर्णालक्षिता-
सप्तशफा सा ह्येकरूपैकरूपा हीयं व्याक् ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. १०.] ॥

* 'पिङ्गाक्षी'-इति ग, घ । † 'सा या •—• क्रयणी । अथ'-इति क ।

‡ इतोऽनन्तरम् "कण्डिकासङ्ख्या १६००"-इति सर्व-पुस्तकेषु ।

§ 'पिङ्गाक्षी'-इति ग, घ । ¶ 'सा या •—• स्यात् । यदि'-इति क ।

॥ 'ऽआशुन्नेयात्'-इति वेबर-दृष्टोऽपि, 'आशां नेयात्'-इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्याये सोमक्रयणानुगमाद्युपसदन्ताः प्रयोगा निरूप्यन्ते । तत्र, सोमक्रयणा अनुक्रमणं विधत्ते— “सप्त पदानीति । “अनुनिक्रामतीति^१ । सा यदा प्रथमं पदं निष्क्रामति, तदा तदनु अर्धयुः स्वयं मपि प्रथमं पदं निष्क्रामेत्; द्वितीयं मनु द्वितीयम् । तत्र ‘वृक्ते’ केवलोऽपि वृजिराङ्पूर्वो द्रष्टव्यः, आवर्जितवान् भवति । सप्तपदं प्रशंसति— “यत्र वा इति^२ । ‘यत्र’ कन्दसां मुत्पत्तिकाले ‘वाचः’ सुपर्णानुरूपेणावस्थितायाः सकाशात् ‘प्रजातानि’ यानि कन्दांसि । वाचः सकाशात् कन्दसां मुत्पत्तिरुत्तरत्र “वागेव सुपर्णी” इत्यभिधायः “तयेति सा कन्दांसि ससृजे”—इत्याद्याता^३ । तेषां कन्दसां ‘पराद्यां शक्नोती’ । पराद्धं उपरि भागे भवा पराद्या, “परावराधमोत्तमपूर्वाच्च”—इति^४ यत् । शक्नोतीः सप्तपदत्वं प्रसिद्धम्^५ । “परस्ताद्वर्चो वृक्ते”—इति । पदादिक्रमेण ‘परस्तात्’

१— अनुनिक्रामणं पदोपरि पदनिधोनम् । यत्र सोमक्रयणी पदं निदधाति, तत्र द्वयोः पदयोर्निधानं मिति शास्त्रदोषिकाव्याख्याने सोमनाथ-दीक्षित (४. १.) ।

२— का० श्री० सू० ७. ६. १० द्रष्टव्यम् ।

३— इष्य० २३०. १—८ कण्डिकासु द्रष्टव्या ।

४— पा० सू० ४. ५. ५ ।

५— “सप्तपदा शक्नोती”—इति श्रुतिश्च तै० सं० ६. १. ८ २ ।

‘अवस्थितां गायत्र्याद्यन्तर्भावेन सर्वच्छन्दोरूपां शक्नोमः’ ‘अवाचीं वृद्धे’ आचक्षते, स्वाभिमुखं भावर्जितवान् भवतोत्यर्थः ॥ १ ॥

अनुक्रमेण समन्तकं कर्त्तव्यं मित्याह— “म वै वाच इति । अनुक्रमेणमन्त्रे सोमक्रयणवस्थादिरूपत्वाभिधानं न स्तुत्यर्थं मित्याह— “वस्त्री क्षेपेत्यादिना^१ । वसुरुद्रादित्याः मवनत्रयदेवताः । ‘अदितिः’ प्रायणीयोदयनीयदेवता । ‘वन्द्र’-शब्देनाल्हादकत्वादिह सुवर्णम् । हे सोमक्रयणि ! त्वं वस्त्रादीनां स्वरूपं ममि । तदपेक्षितं सोमसाधनत्वात् ‘वस्त्री क्षेपा’-इत्यभिधानम् । ‘रम्णातु’ रमयतु^२ । “रमु क्रीडायाम्^३”, व्यत्ययेन आ^४ । वृहस्पतिस्तेत्यस्यार्थं माह— “ब्रह्म वै वृहस्पतिरिति । ‘वृहस्पतिः’ वृहतो मन्त्रस्य पालयिता, तदभिमनी देवता, गच्छतीं त्वां ‘सुखे’ सुखकरे । यत् सुखकरं तत् साधु, अतः “सुखे रम्णातु”—इति यदाह, तेन ‘साधुना’ मार्गेण ‘आवर्त्तयत्वित्येवाह’ । “रुद्रो देवो वसुभिरिति । हे सोमक्रयणि ! तव सुखं ‘वसुभिः’ सहितो ‘रुद्रः’ ‘आचके’ कामयते । इति मन्त्रभागस्यार्थः । रुद्रौत्सुक्यप्रार्थनाया उपयोगं दर्शयति— “अप्रणाशायेति । शिष्टं गतम्^५ ॥ १ ॥

“अथ सप्तमं पदं मिति^६ । यजमानं मितरांश्चर्त्विजोऽपेक्ष्य ‘पर्युपविशन्ति’-इति वज्रवचनम्, ‘परि’ परितः । ‘सः’ अध्वर्युः ।

१— वा० सं० ४. २१ द्रष्टव्य ।

२— “रम्णाति संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा”—इति निरु० १० १. ८ ।

३— भा० ध्या० ८५३ धा० ।

४— पा० सू० ३ १. ८५ ।

५— १३७ ए० ५ पं० ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ६. १८ क द्रष्टव्यम् ।

होमाय हिरण्यनिधानं प्रशंसति— “न वा अनग्नाविति । हिरण्य-
स्याग्निरेतस्त्व प्रागुक्तम् । होमसाधनं माज्यं प्रशंसति— वज्रो वा
इति । “एत वै देवा वज्रं कृत्वा सोमं मघ्नन्”—इत्यादि श्रुत्यन्तर-
प्रसिद्धिर्वज्रो वा इति ‘वै’ शब्देन द्योत्यते । ‘सृणुते’ हिनस्ति,
‘ता’ पदप्रदेशस्या मृद मित्यर्थः ॥ २ ॥

पदे समन्वक्तुं होमं विधत्ते— “म जुहोत्यदित्या इति” ।
अयं मर्थः । हे आज्य । ‘त्वा’ त्वाम् ‘अदित्या’ पृथिव्या ‘मूर्द्धन्’
मूर्द्धनि ‘आजिधर्मि’ सर्वतः चारयामि, जुहोमि । “ए चरण-
दौष्टो”^१, अथ चरणं मर्थः । कीदृशे ? ‘पृथिव्या’ अवयवभूते
‘देवयजने’ देवा इव्यन्ते अथेति देवयजनम् । ‘एतवत्’ एतोपेतम् ।
‘इडाया’ गो । इडेति गोनामः । तस्या सोमकयण्या ‘पद’
पादनिधानं मस्ति । अत इदं ‘स्वाहा’ स्वाकृतं मनुः । इडापदस्य
एतोपेतत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्— “यदेवास्यै पदात् एतं मपीदृतं
तस्मादेव माह” इति^२ । मन्त्रं व्याचष्टे— ‘इयं वै पृथिव्यदिति-
रित्यादिना । ‘एतवत्स्वाहा’-इत्यस्य तात्पर्यं माह— ‘एतवद्वेत-
दिति । ‘एतत्’ एतेन मन्त्रभागपाठेन एतयुक्तं मेव मत् पुनराज्येन
चापि संयुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

१— तै० स० ६ २ १ ० । इडाप्युत्तरत्र “वज्रो वा व्याज्यं मेतेन वै देवा
वज्रोवाज्येन पुरा प्राभिन्दन्”—इति ४ ४ ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ० ६ १८ ख । ३— जु० प० १४ धा० ।

४— निघ० १ ११ ० । ५— मन्त्र इयं वा० स० ४ २९ १ ।

६— तै० स० ६ १ ८ ५ ।

पादस्य परिलेखनं सार्यवादं विधत्ते— “अथ स्फ्य मादायेति^१ । स्फ्यस्य वज्रत्वं तैत्तिरीयैः स्पष्टं भास्वातम्— “इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्, स चेधा व्यभवत्; स्फ्यस्तृतीयं, रथस्तृतीयं, यूपस्तृतीयम्”—इति^२ । परिलेखनस्य विराट्पत्तिं विधत्ते— “त्रिः कृत्व इति ॥ ५ ॥

परिलेखनमन्त्रं विधत्ते— “स परिलिखतीति^३ । ‘अस्मे’-इत्यस्य तात्पर्यं माह— ‘यजमाने’-इति । ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने’ । सप्तमपदपांशोः स्थास्यां स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते— “अथ समुल्लिख्येति^४ । हे पदपांशो ! ‘ते’ तव ‘बन्धु’ स्नेहयन्तः ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने’ अस्त्विति मन्त्रार्थः^५ । “सुपां सुलुक्”—इत्युभयव सप्तम्याः शो-भावः^६ ॥ ६ ॥

“अथाप इति^७ । परिलिखितप्रदेशे अपां निनयनं विधाय, प्रशंसति— “यचेत्यादिना । खननं हिंसात्मकत्वात् क्रूरीकरणम्, अपान्वौष्णनिवारकत्वाच्छान्तिरूपत्वं प्रसिद्धम् । अतः ‘शान्त्या अङ्गिः’ शान्तिरूपाभिरङ्गिः तत् क्रौर्यं शमितवान् भवति । निनयनस्य प्रयोजनान्तरम्— “तदङ्गिरिति ॥ ७ ॥

“अथ यजमानायेति । “पदं प्रयच्छतीति^८ । ‘पद’ स्थालीस्यं

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. १६ द्रष्टव्यम् ।

२— तै० सं० ६. १. ३. ११ ।

३— वा० सं० ४. २२. २ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २० द्रष्टव्यम् । ५— वा० सं० ४. २०. ३ ।

६— या० सू० ७. १. ३६ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ६. २१ क ।

८— का० श्रौ० सू० ७. ६. २१ ख ।

पदपाङ्गम् । 'रै'-शब्दार्थं माह— "पशवो वै राय इति । 'ले'-
इत्येतत्^१ सप्तम्यन्त मिति व्याचष्टे— "त्वयि पशव इत्येवैतदाहेति ।
अध्वर्युदत्तस्य पाङ्गोः समन्वक्त पतिपहं विधत्ते— "तद्यजमान
इति^२ । 'मे रायः' इति^३ पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

"अथाध्वर्युरात्मान मिति^४ । 'वयं वियौभ' इति^५ पूजार्थं
यज्जवचनम् । वियुक्ता मा भूत्वा यौभेति । "यु मिश्रणमिश्रणयोः"^६—
इत्यस्य क्षुडि मायोगादङ्गभावः^७ ॥ ९ ॥

"अथ पश्या इति । 'प्रतिपराहरन्ति' प्रयच्छेयुरित्यर्थः । तथा
च कात्यायनः— "इत्वा पश्यै पदं प्रयच्छति"—इति^८ । पश्वी खलु
प्रतिष्ठानिलयनरूपा । गृहाणां यज्ज्वेऽपि प्रतिष्ठाया एकत्वादेक-
वचनम् । गृहं यथा धान्यादिनिक्षेपम्यान मेवं पश्यपीत्यर्थः ।
स्पष्ट मन्यत् ॥ १० ॥

"तां नेष्टेति । 'तां' गृहीतपाङ्गुपतनीम् । 'तोतः'—इति तोक-
समानार्थः । 'रायः' धनानि, 'तोतः' पुत्रः, स्त्रीकरोनित्यर्थः । यदा
'तोतः' त्वत्तः, त्वयि रायः सन्त्विति शेषः^९ । "अथैनां भोमकयष्टेति ।
'एनां' पश्वी 'भोमकयष्टा' 'मह्यापयति' 'नेष्टा' । भोमकयष्टी
मेयम्, तथा पश्वी मनेन मन्त्रेण दमयेत् । गतिबुद्ध्याद्यर्थाभावात्^{१०}
भोमकयष्टाः कर्मत्वाभावः । मह्यापनं प्रमंमति— "वृषा वा इति ।

१— वा० सं० ३. २७. ३ ।

६— अदा० प० २३ धा० ।

२— का० श्रौ० सू० ०. ६. ७२ ।

७— वा० सू० ६. ३. ०३ ।

३— वा० सं० ३. ७२. ५ ।

८— का० श्रौ० सू० ०. ६. २३ ।

४— का० श्रौ० सू० ०. ६. २३ ।

९— वा० सं० ३. २२. ० ।

५— वा० सं० ३. २२. ६ ।

१०— वा० सू० १. ३. ३२ ।

“दृष्या वै सोमः”—इति सोमो निर्दिष्टः । कन्तस्य प्रसङ्ग इति तच्चाह— “एष वा अवेति । ‘अव’ सोमक्रयप्रस्ताये सोमक्रयणाः सोमसम्पत्त्यर्थत्वात् । सैव ‘एषः सोम’ । सोम इति विधेयस्य पुष्पिङ्गत्व मपेक्ष्यैष इति पुष्पिङ्गत्वम् । अतः ‘एतत्’ एतेन उभयोः सम्बन्धेन उत्पादनसमर्थं ‘मियुन मेव’ सम्पादितं भवति ॥ ११ ॥

“स सङ्ग्रापयतीति । सङ्ग्रापनमन्त्रं पठति— “समख्ये देवेत्यादिना^१ । अथ कात्यायनः— “एनां वाचयति सोमक्रयणा च समौक्ष्यमाणां समख्य इतीति^२ । मन्त्रस्याय मर्थः । अहं ‘धिया देव्या’ धीर्देवी हि सोमक्रयणी प्रागुक्ता^३ । अतो वायूपया सोम-क्रयणा समख्ये दृष्टा भवामीत्यर्थः । “स्या प्रकथने” इत्यस्य^४ लङुत्तमैकवचने “अस्यतिवक्ति”—इत्यादिना^५ अङ्, कर्मणि द्रष्टव्यः ; अत एवात्मनेपदम् । “दक्षिणासि यज्ञियासि”—इति प्रागुक्तत्वात्^६ दक्षिणापि सोमक्रयणी । अतः ‘उरुचक्षमा’ प्रभूतदर्शनया तया समख्ये । अथ प्रत्यक्षवादः । हे सोमक्रयणि । ‘मे आयुः मा प्रमोषीः’ । ‘मा उ अहं’ अह मपि ‘तव’ आयुः मा प्रमोषिषम् । हे ‘देवि!’ ‘तव’ ‘सन्दृशि’ सन्दर्शने मति ‘वीरं’ पुत्रं ‘विदेय’ लभेय । अयं मन्त्र आग्नी.पर इत्याह— “आग्निष मेवैतदिति । ‘वीर’-शब्दार्थं माह— “पुत्रो वै वीरः”—इति ॥ १२ ॥

१— वा० सं० ४. २३ ।

२— का० श्रौ० सू० ०. ६. ९६ ।

३— पुरस्तात् २. ४. १६ (१३३ पृ०) ।

४— अदा० प० १० ५० धा० ।

५— पा० सू० ४. १. ५२ ।

६— वा० सं० ४. १६ मन्त्रव्याख्याने पुरस्तात् २. ४. १६ (१२२ पृ०) ।

सोमक्रयण्या लक्षणे भभिधातु माह— “सा या वभुः पिङ्गा-
चीत्यादिना । वभुः पिङ्गाची सोमक्रयणी श्रेष्ठ्यभिधातु माख्या-
यिका माह— “यत्र वेति । गोमहस्रदक्षिणाविभागसमये ‘महस्रं’
वेधा ‘चैरयेता’ विभज्य प्रेरितवन्तौ । ‘ताम्’ अतिरिक्तां ‘वेधा’
वभ्रूणरोहिणीरूपेण त्रिविधां ‘प्राजनयताम्’ उदपादयताम् ।
उत्पादनप्रकारस्तैत्तिरीयकेऽपि स्पष्ट मास्नातः— “ता मसु प्रावे-
शयन्सोमाथो देहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा
चयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्”—इत्यादिना^१ । अतः
‘एतर्हि’ इदानीं मपि ॥ १२ ॥

त्रिविधायास्तस्या गोः मुख्यानुकल्पत्वभेदेन सोमक्रयणीत्वं
प्रदर्शयितुं तद्विभाग माह— “सा येति । ‘वभुः’ चतुर्वर्णा, पिङ्गले
अचिणी यस्याः सा ‘पिङ्गाची’, ‘सा’ सोमक्रयणार्हत्वात् ‘सोम-
क्रयणी’ । ‘रोहिणी’ रोहितवर्णा, सा ‘वार्चघ्नी’ वृचश्च इन्द्रः,
तदेवत्या । इदानीं ततो ‘राजा सङ्ग्रामं जित्वा’ परकीयाद् राज्ञात्
‘यां’ रोहिणीम् ‘उदाकुरुते’ स्वीकरोति^२, सा वार्चघ्नीत्यर्थः ।
‘श्वेताश्वी’ छण्यलोचना, ‘सा पिबदेवत्या’ । ‘इदं’ इदानीं ‘पिबभ्यः’
अथाय ‘गन्ति’ ॥ १४ ॥

इत्थं विधानस्वरूप भभिधाय विनियोगप्रकार माह— “सा
येति । वभु-पिङ्गाची सोमक्रये मुख्या । तदभावे ‘श्रूणा’ अथक्ररागा ।
तदभावे ‘रोहिणी’ । सा यदि श्वेताची स्यात्, तादृश्याः ‘आग्राम्’
अपि ‘नेयात्’ न कुर्यात् । तत्र कात्यायनः— “सोमक्रयणी तिष्ठ-

त्यलचिताव्यङ्गाप्रवीतारज्जुवद्धा वधुः पिङ्गला, पिङ्गलाभावेऽरुणा,
अरुणाभावे रोहिण्यग्नेताक्षी"-इति^१ ॥ १५ ॥

सोमक्रयणा गर्भात् प्राक् अवस्थानं सार्थवादं विधत्ते—“मा
स्यादप्रवीतेति । “वी गतिप्रजननकाव्यग्रनखादनेपु^२”, अथ प्रजननं
मर्थः । ‘अप्रवीता’ अगृहीतगर्भेत्यर्थः । ‘अयातयाक्षी’ अगतरसा ।
बद्धभिरसहदुच्यमानाया अपि वाचो गतरसत्वं प्रमिद्धम् । अतः
सोमक्रयणा वायूपत्वादयातयाभ्या भवितव्यम्^३ । अत एकहायनी-
परिग्रहे गर्भरूपरसनिर्गमाभावात् वागानुगुण्यं भवति । तस्माद्
अप्रवीता भवेत् । इत्थं वर्षवयोविशेष मभिधाय अङ्गवैकल्याभाव
माह—“अवण्डाकूटेति । ‘वण्डा’ वर्द्धिष्णुः, ‘अवण्डा’ तद्विपरीता
भवेत् । एव मुत्तरचापि । ‘कूटा’ एकशृङ्गी, ‘काणा’ एकाक्षी,
‘कर्णा’ द्विष्वकर्णा, ‘लचिता’ तन्नायःशलाकया विहिता, ‘सप्त
शफा’ एकस्मिन् पादे एकेन शफेन हीनाः । उक्तदोषवर्जिता ।
‘एकरूपा’ उक्तदोषवर्जितत्वं सेवैकरूप्यम्, सम्पूर्णावयवेत्यर्थः” ॥ १६ ॥
४ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—का० श्री० सू० ७. ६. १४ दृश्यम् । २—अदा० प० १८ धा० ।

३—“वाग वा एषा सोमक्रयणी”—इति तै० सं० ६. १. ७. ८ ।

४—तैत्तिरीयेऽप्येव मेव ६. १. ७. १६—१८ दृश्यम् ।

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

पदुः समुष्य पाणी ऽश्रुवनेनित्ते । तद्यत्पाणी ऽश्रुवने-
नित्ते वृजो वा ऽश्राज्यः रेतः सोमो नेदुज्जेषाज्येन
रेतः सोमः हिनुसानुीति तुस्मात् पाणी ऽश्रुवने-
नित्ते ॥ १ ॥

अथास्याः हिरण्यं वधीते । इयं वा ऽइदं नु तृतीय
मस्ति सत्युच्चैवानृतं च सत्यु मेव देवा अमृतं मनुष्या
अग्निरेतसं वै हिरण्यः सत्येनाः शूनुपस्पृशानि सत्येन
सोमं पुराहणानुीति तुस्माद्वा ऽअस्याः हिरण्यं
वधीते ॥ २ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । सोमोपनुहन माहर सोमपर्याणुहन
माहरोष्णीय माहरेति स युदेव शोभनं तुत्सोमोपनु-
हनः स्याद्वासो ह्यस्यैतद् भुवति शोभनुः ह्येतस्य*
व्वासः स यो हैनः शोभनेनोपचरति शोभते हाथ य
आह युदेव किञ्चेति युदैव किञ्च भुवति तुस्माद्युदेव
शोभनं तुत्सोमोपनुहनः स्याद्युदेव किञ्च सोमपर्या-
णुहनम् ॥ ३ ॥

युद्युष्णीपं विन्देत् । उष्णीपः स्याद् युद्युष्णीपं नु†

विन्देत्सोमपर्याणुह्नस्यैव ह्यङ्गुलं वा* त्वङ्गुलं वावहन्ते-
दुष्णीपभाजनं मध्वर्युर्वा युजमानो वा सोमोपनुहन्
मादत्ते यु एव कुश्च सोमपर्याणुह्नम् ॥ ४ ॥

अथाग्रेण राजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भ उपनि-
हितो भवति तद् ब्राह्मण उपास्ते तदभ्यायन्ति
प्राञ्चः ॥ ५ ॥

तदायत्सु व्वाचयति । एष ते गायत्री भाग इति मे
सोमाय ब्रूतादेषु ते तैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेषु
ते जागती भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानाः
साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं वा ऽएषु
क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाः
साम्राज्याय घ्नन्ति वा ऽएन मेतद् युदभिपुण्वन्ति तु
मेतुदाह छन्दसा मेव त्वा राज्याय क्रीणामि छन्दसाः
साम्राज्याय नु वधायेत्यथेत्य प्राङुपविशति ॥ ६ ॥

सोऽभिमृशति । आस्माकोऽसौति स्व इव ह्यस्यैतद्
भवति यदागतस्तस्मादाह्मास्माकोऽसौति शुक्रस्ते ग्रह्यः
इति शुक्रः ह्यस्माद् ग्रहं ग्रहीष्यन् भवति विचितस्त्वा
विचिन्वन्तिवति सर्व्वत्वायैतुदाह ॥ ७ ॥

* 'त्रा'—इति वेबर-दृष्ट ।

† 'सोमोपनुह'—इति ग, घ ।

‡ 'ब्रूताच्छन्दोनामानाः'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबरः ।

§ 'प्राङुपविशति'—इति ग, घ ।

॥ 'ग्रह्य'—इति क, सा०—सम्मतश्च ।

अथ हैके । तृणं वा काष्ठं वा वित्त्वा*पास्यन्ति तदु
तथा नु कुर्यात् क्षत्रं वै सोमो व्विडन्या ओपधयोऽन्नं वै
क्षत्रियस्य व्विद स युथा ग्रसितु मनुहुयाच्छ्रिय परास्ये-
देवं तत् तुस्मादभ्येव मृशेद्विचितस्त्वा व्विचिन्वन्विति
तद्य ऽएवास्य व्विचेतारस्तु ऽएनं व्विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

अथ व्यासः । द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं
वोद्गदशं वोपस्तृणाति तद्राजानं मिमीते स यद्राजानं
मिमौते तुस्मान्मात्रा मनुष्येषु मात्रो यो चाप्यन्या-
मात्रा ॥ ९ ॥

सावित्र्या मिमीते । सविता वै देवानां प्रसविता
तुयो हास्मा ऽएषु सवितृप्रसूत एव क्रयाय भवति ॥ १० ॥

अतिच्छन्दसा मिमीते । एषा वै सुर्वाणि छन्दांसि
यदतिच्छन्दास्तुयो हास्यैष सर्वैरेव छन्दोभिर्मितो भवति
तुस्मादतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

सु मिमीते । अभि त्वं देवः सवितार मोण्योः कवि-
क्रतु मुर्धामि सत्यसर्व रत्नधा मभि प्रियु मतिं कविम् ।

* 'वित्त्वा'—इति सा०—सम्मतः ।

† 'प्रात्रो'—इति क, ख, सायणासम्मतोऽय पाठ इति डा० वेबरस्य ।

‡ 'कवि'—इत्यनुसारात् पाठः क-ख-प्रस्तकयोः, डा०—वेबर्-वृत्त्य ।

ऊर्द्धा यस्यामुतिर्भा ऽश्रुदिद्युतत्सुवीमनि हिरण्यपाणि-
रमिमौत सुक्रतुः क्षपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतुया सुर्वाभिः । एतुया चतसृभिरेतुया तिसृभि-
रेतुया द्वाभ्या मेतयैकयैतुयैकयैतुया द्वाभ्या मेतुया
तिसृभिरेतुया चतसृभिरेतुया सुर्वाभिः समुस्याञ्जलि-
नाध्यावपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउद्वाचं न्याचं मिमीते । स युदुद्वाचं न्याचं
मिमौत ऽइमा एवैतुदङ्गुलीर्नानाजानाः करोति तुस्मा-
दिमा नाना जायन्तेऽथ युत्सह सुर्वाभिर्मिमौते*
सुऽस्त्रिष्टा इव हुवेमा जायेरंस्तुस्माद्वा ऽउद्वाचं न्याचं
मिमौते ॥ १४ ॥

युद्देवोद्वाचं न्याचं मिमीते । इमा एवैतन्नानावीर्याः
करोति तुस्मादिमा नानावीर्यास्तुस्माद्वा ऽउद्वाचं न्याचं
मिमौते ॥ १५ ॥

युद्देवोद्वाचं न्याचं मिमीते । विरुज मेवैतुद्वर्वाचीञ्च
पुराचीञ्च युनक्ति पुराच्युह देवेभ्यो यज्ञं व्युहत्यर्वाची
मनुष्यानवति तुस्माद्वा ऽउद्वाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ युदशकृत्वो मिमीते । दशाक्षरा वै विरुद
वैराजः सोमस्तुस्मादशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

* 'मिमौते'—इति च डा०—वेवर्-दृष्ट पाठ ।

अथ सोमोपनुहनस्य । समुत्पार्यान्तानुष्णीषेण
व्विग्रथनाति प्रजाभ्यस्त्वेति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स
युदेवेदः शिरश्याऽसौ चान्तरोपेनित मिव तुदेवास्यैतत्
करोति ॥ १८ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशुं करोति । प्रजास्त्वानुप्राण-
न्विउति त मयतीव वा ऽएन भेतुत् समायुच्छन्नप्राण
मिव करोति तुस्यैतदुत एव मध्यतुः प्राण मुत्सृजति तं
तुतः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति तुस्मादाह प्रजास्त्वानु-
प्राणन्विउन्ति तुः सोमविक्रयिणे प्रयच्छत्ययुतः पुणन-
स्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रासङ्गिक मभिधायेदानौ मध्वयोः पाचे पांसुप्रक्षेपानन्तरं
हस्तप्रक्षालनं विधत्ते— “पदं समुष्येति” । अवनेजन मुदकेन शोध-
नम् । उक्तावनेजनं सोमहननपरिहारत्वेन प्रशंसति— “तद्यत् पाणी
इति । “घृतं वै देवा वज्रं हत्वा सोम मघ्नन्”—इति श्रुतेः*
आज्यस्य वज्रत्वम् । सोमस्य यागसाधनदारेण सर्वोपधीयत्वेनाम्ना-

* ‘पुणनस्यैव’—इति ग, घ ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. २० क ।

२— तै० सं० ६. २. २. ७ । इहाप्युत्तरत्र ४. ४. ६ दृश्यम् ।

“तदायत्स्विति । ‘आयत्सु’ अस्तिगजमानेषु क्रयदेशं समा-
 गच्छत्सु अध्वर्युर्यजमानम् “एष ते”— इति^१ अमु ‘वाचयति’
 वाचयेत् । अयं मयं । हे सोम । ‘ते’ तव भागः । ‘गायत्रः’ प्रातः-
 स्मवने गायत्र्या सम्बन्धी भवति । अतो गायत्र्यादिदेवताप्रोत्थं एव
 तव क्रयो न वधार्थं इत्यभिप्रायः । ‘इति’ एवं रूपं सोमस्तुत्यात्मकं
 ‘मे’ वचन ‘सोमाय’ ‘ब्रूतात्’ हे अध्वर्यो । ब्रूहि । एव सुत्तरयो-
 रपि द्रष्टव्यम् । “गायत्र प्रातस्मवनम्”—“वैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम्”—
 इत्यादिश्रुत्या^२ प्रातस्मवनादीनां गायत्र्याद्यभिमानात्तस्मवनाहर्णां
 गायत्र्यादिमन्त्रः । ‘हन्द्दोमाः’ चतुर्विंशत्यनुस्वारिंशाष्टत्यनुस्वारिणाः,
 तेषां ‘हन्द्दोमानां’ ‘साम्राज्यं गच्छ’ । सोमगतचतुर्विंशत्यादिसङ्ख्या-
 साम्याद् गायत्र्यादयः ‘हन्द्दोमाः’, तेषां साम्राज्यप्राप्तिर्नाम सवन-
 चयप्राप्तिरेव, “गायत्र प्रातस्मवनम्”—इत्यादिश्रुतेः^३ । श्रिष्टं पूर्ववत् ॥

एतत् प्रशंसति— “एकं वा एष इति । ‘एषः’ ‘क्रीयमाणः’
 क्रयेण सत्याद्यमानः सोमः ‘एकं वै’ एकं खलु प्रयोजनम् ‘अभि’

१— वा० सं० ४. २४. १ ।

२— ‘स्तुत्यात्मकं मेव वचनं मे सोमाय’—इति छ.।

३— तै० सं० २. ७. ८. ५ । छा० ब्रा० ५. १६. १ । ऐ० ब्रा० ६. १. २ ।

४— ‘हन्द्दोभिर्गायत्र्यौचिष्टुषजगतीभिर्गच्छत्सङ्ख्यादारेण उपमीयन्ते इति
 चतुर्विंशत्यनुस्वारिंशाष्टत्यनुस्वारिणां गायत्र्यादयः हन्द्दोमाः’—इत्यादि साम्यपक्षो दृश्यः (ऐ० ब्रा०
 ५. १. १.) । तदेवं चतुर्विंशत्यनुस्वारिंशाष्टत्यनुस्वारिणां गायत्र्यादयः
 हन्द्दोमाश्च हन्द्दोमा ज्ञेयाः । तेषां विधायकवचनानि साम्राज्ये
 समाप्ताणि (१. ८. ८-११, १२, १३.) ।

५— इतीदा टीप्पनी दृष्ट्या ।

लघ्य 'क्रीयते' विक्रीयते, अभिपवादिना रसात्मना संस्क्रियते । किं तदेक मिति, तदुच्यते— 'छन्दसां राज्याय' तन्नाप्तये । न केवलाय राज्याय, किन्तु 'साम्राज्याय' । प्रोत्साहनस्यार्थवत्तायै बाधप्रसङ्गिं दर्शयति— "प्रान्ति वेति । वस्तुत एव सत्यपि सोम-भौत्यपगमाय 'तं' सोमं प्रति 'एतत्' छन्दसां साम्राज्य मिति वाक्यम् 'आह' । कि मिति 'छन्दसा मेव राज्याय त्वा क्रीणाभि' इत्याह, 'न मधायेति' । "अथेत्यादि । 'अथ' सोमम् 'एत्य' 'प्राङ्' प्राङ्मुखः 'उपविशति' ॥ ६ ॥

"सोऽभिष्टुतीति" । "आष्माकोऽसि" —इत्यादिना^१ सोम मभिष्टुतेत् । हे सोम ! त्वम् 'आष्माकोऽसि' अस्माकं समन्ध्यसि । "तस्मिन्नपि च युष्माकाष्माकौ"—इत्यण्^२, तस्मिन्नियोगेनाष्माका-देम्य । 'एतत्' एतेन पाठेन 'स इव' य एव 'भवति', 'शुक्रः' शुक्रास्यः, 'ते' 'गृह्यः' पक्षीतयः । "प्रत्यपिभ्यां पक्षेः"—इति^३ अनुपसृष्टादपि पक्षेऽनन्दमः क्यप्, प्राङ् इत्यर्थः । "अमात्योऽसि शुक्रस्ते पक्षः"—इति तैत्तिरीयकम्^४ । 'विचितः' विचयनश्च मोध-मस्य कर्त्तारः 'ते' त्वां 'विचिन्वन्तु' मोधयन्तु^५ । विचिन्वद्भिरेव विवेके मति वैगृह्यासम्भवात् सर्वत्र कात्स्न्ये भवति ॥ ७ ॥

विवेचने विषये पक्षान्तर मुपन्यस्य निराक्षटे— "अथ हेक

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. ८ क । २— का० श्रौ० सू० ७. ७. ८ ख ।

३— वा० सं० ४. २०. ७ ।

४— य० सू० ४. ४. २ ।

५— पा० सू० ४. १. ११८ ।

६— ते० म० १. २. ६. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ७. १० ।

द्यात्मकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम् । एतस्य हिंसानर्ह-
त्वाद्, यजनौयाज्यस्य सोमघातकत्वात्, सोमहतिपरिहारायावनेजनं
कर्त्तव्य मिति स्मृतिः ॥ १ ॥

अध्वर्योः स्वाङ्गुल्यां हिरण्यबन्धनं विधाय प्रशंसति— “अयास्या
मिति” । ‘अस्याम्’-इत्यनामिकाङ्गुल्या मभिनयेन प्रदर्शनम् ।
हिरण्यस्य देवमन्त्रद्वारा सत्यत्वाभिधानाय सत्यानृतद्वैविध्याभिधा-
नम् । उक्तं हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम्” । उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात्
तेन ‘शंशूनुपस्पृशानि’ अभिषवाप्यायनादिषु । तेन ‘सोमं’ ‘पराह-
णानि’ व्यापारयाणि । उपस्पृशांशुपयोगाय हिरण्यं धारयेदित्यर्थः ।
पाणेर्हिरण्यबन्धनस्य काकविकल्पं कात्यायनो दर्शयति— “हिरण्यं
वध्नीतेऽनामिकाया माप्यायनाभिषवाऽश्वदाभ्येषु वा”-इति” ॥ १ ॥

सोमार्थं अध्वर्योः सम्प्रेषं दर्शयति— “अथ सम्प्रेष्यतीति” ।
सोम उपनह्यते येन तत् ‘सोमोपनहनं’ सोमबन्धनवस्त्वम् । ‘सोम-
पयाणहनम्’ शकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवासः । ‘उष्णीषं’
सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वासः । ‘यद्’ वस्त्रं
‘शोभनं’ यज्जमुख्यम्, तत् ‘एव’ सोमोपनहनं कर्त्तव्यम् । तथा च
कात्यायनः— “शोभनं सोमोपनहन मिति” । आपस्तम्बस्तु क्षीमं
कर्त्तव्य मित्याह— “क्षीमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा”-इत्यादिना” ।

१— का० श्रौ० सू० ०. ६. २० छ । २— उरस्तात् १२० पृ० १४ पं० ।

३— ‘व’-इति जमदग्-मुद्रितपाठ । ४— का० श्रौ० सू० ०. ६. २० ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ०. १ । ६— का० श्रौ० सू० ०. ०. ३ ।

७— याव० श्रौ० सू० १०. १४. ० ।

शोभनत्वे उपपत्ति माह— “वासो ह्यस्यैतद् भवतीति । सोमस्याच्छा-
दनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम् । अतस्तेनोपशरन्नपि शोभनवस्त्रा-
दिना स्त्रयं शोभते । विपर्यये चेप माह— “अथ य आहेति ।
यत् किञ्चिद् वासोऽच सोमाय नयेति^१ ब्रुवन्, स्त्रयं यत् किञ्चिद्
भवति, लोकैरविदिताभासो^२ भवतीत्यर्थः । सोमपर्याणहने नायं
नियम इत्याह— “यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्प माह— “यद्युष्णीषं विन्देदिति^३ । उष्णी-
षस्य स्त्रीकारः कर्त्तव्य इति शेषः । कर्त्तितवस्त्रांशः ‘उष्णीषभाज-
नम्’ उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थः । आनीतानां मध्ये सोमक्रयस्थानं प्रति
सोमोपनहनस्यादान भध्वर्युयजमानयोरन्यतरेण कर्त्तव्य मित्याह—
“अध्वर्युर्वेति^४ । सोमपर्याणहनस्यादाने तु न नियमः^५ ॥ ४ ॥

“अथाग्नेयेति । ‘अग्नेण’ प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे, उपरवप्रदेशे
इत्यर्थः । ‘विचिष्वन्ति’ साधयन्ति, अनुपादेयांश्च मपनयन्ति ।
‘तत्’ तच्च क्रयप्रदेशे निहितोदककुम्भस्य समीपे ‘वाह्यः’ सोम-
विक्रयौ निवसेत्, ‘तत्’ स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति^६ । ‘प्राह्यः’ सोम-
क्रयप्रदेशाभिमुखाः ॥ ५ ॥

१— ‘वासोमात्र मागयेति’—इति छ ।

२— ‘रविदितप्रभासो’—इति, ‘रविदित आभासो’—इति च, छ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ७. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ७. ५ ।

५— अत एव सूचितं कात्यायनेन ‘अन्य इतरे’—इति (७. ७. ६.) ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ७. ७ ।

इति' । 'अच' सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं 'दणं वा काष्ठं वा'
 'भित्वा' सोममकाशाद् भेदं कृत्वा बहिः प्रक्षिपन्ति । अच चैकं दोष
 माह—“क्षत्रं वै सोमः इति । सोमस्य क्षत्रं श्रूयते—“यान्येतानि
 देवचा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः”—इत्यादिना^१ । इयं प्रसिद्धिः
 “क्षत्रं वै”—इति 'वै'-शब्देन द्योत्यते । 'यमितं' यस्तम्, भुञ्जितम्'
 'अनुहाय' गृहीत्वा, 'आच्छिद्य' पृथक्-कृत्य 'पराक्षेत्' बहिः
 प्रक्षिपेत् । यस्मात् सोमान्तर्गतं दण्डादिकं सोमस्यासम्, 'तस्मात्' स्वयं
 मविवेचयन् यजमानोऽभ्यवमर्गं सेव कुर्यात्; शोधनार्थं तु 'विचिन्व-
 न्विति' पठेत् । अच सूत्रम्—“प्रादुपविश्यास्माकोऽधीति सोम
 मास्रभते न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासन मेके”—इति^२ ॥ ८ ॥

“अथ वास इत्यादि । 'वासः' सोमोपहननार्थं दशावस्त्राद्यम् ।
 'प्राग्दणं वा, उदग्दणं वा' प्रागप्य सुदगधं वेत्यर्थः^३ । आसृते वाससि
 सोमोन्मात्रं विधत्ते—“तद्राजानं मिमीते”—इति^४ । 'तत्' तत्र
 वाससि । 'तस्मात्' सोमोन्मात्रात् हेतोः 'मनुष्येषु' 'माषा'
 पक्षवत्यङ्गुआदिरूपा, इदानीं वर्तते इत्यर्थः । माषा यैवात्र सोमे,
 सा मनुष्येषु; सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात् । न केवलं मनुष्यगतैव;
 अपि तु 'यो वासि' यैव खलु 'अन्या' पक्षिमृगवृक्षादिगता, सापि
 सोममाषात्मिकैव ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ०. ०. ११ ।

२— उपरिष्ठाद् (१०. ०. २. ११.) दृश्यम् ।

३— 'भुञ्जितम्'—इति ह ।

४— का० श्रौ० सू० ०. ०. ८-११ ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ०. १२ ।

६— का० श्रौ० सू० ०. ०. १३ ।

विधीयमानोन्मानमन्त्र देवताद्वारा प्रशंसति— “सावित्र्या
मिमौत इति । ‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ सर्वकर्मविषयानुज्ञा-
प्रद ॥ १० ॥

मन्त्रगत छन्द प्रशंसति— “अतिच्छन्दसेति । अष्टिरतिशङ्करी
वास्य छन्द, अतोऽतिच्छन्दस्त्वम् । एतस्मिन् छन्दसि चतुर्णां चतुर्णां
मन्त्राणां परित्यागेनाधस्तानां छन्दसा मुत्पत्ते सर्वच्छन्द-
स्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्र विधत्ते— “स मिमौतेऽभित्य देव मिति^१ ।
मन्त्रस्याय मर्थ^२ । ‘त्य’ त ‘सवितार’ ‘देवम्’ ‘अभ्यर्चामि’ इति
सम्बन्ध । कौटुम्भम् ? ‘ओष्ठो’ अविद्यो, द्यावापृथिव्योर्मध्ये
वर्त्तमान मित्यर्थ । ‘कविकृतु’ क्रान्तकर्माणम्, ‘सत्यसव’ सत्यानु-
ज्ञम्, ‘रत्नधा’ रमणीयानां फलानां धारकम्, ‘अभि’ अभित
‘प्रियम्’, ‘मति’ मननवन्तम्, ‘कवि’ क्रान्तप्रज्ञम् । ‘यस्य’ सवितु
‘अमति’ अन्येषां मविषया मति, ‘भा’ च, अथवा अमतिविशे-
षणम्, भासमाना सा ‘ऊर्द्धा’ ‘अदिद्युतत्’ द्योतते । किमर्थम् ?
‘सवीमनि’ प्रमवे निमित्तभूते सति, अनुज्ञार्थ मित्यर्थ । स
तादृश ‘स्वरण’ शोभनगमन आदित्य ‘हृषा’ हृषया ‘हिरण्य-
पाणि’ सन् ‘अमिमौत’ मिमौते, सोमोन्मान करोति, करोति-
त्यर्थः^३ ॥ १२ ॥

दशहत्वं उन्मानेऽप्यय मेव मन्त्र इत्यादिशङ्कान्नप्रकार दर्शयति—

‘अयतीव’ ग्लापयतीव ‘अप्राणं’ सोमं प्राणरहितम् ‘इव’ करोति^१,
 अतएव उपद्रवमग्नवाद्धेतोः तत्परिहाराय देहमध्ये उच्छ्वासरूपं
 ‘प्राणम्’ उद्गमयति । ‘तस्मात्’ प्रजास्वेति^२ मन्त्रं पठेत् । ‘तं’ सोमो-
 पनहनवस्त्रे बद्धं सोमं ‘सोमविक्रयिणे प्रयच्छति’^३ । अथातः पणन-
 स्यैव, विधिरुच्यत इति शेषः ॥ १८ ॥ ५ [३. २०] ॥

इति मायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

स वै राजानं पणते । स यद्राजानं पणते तुस्मादिदृष्टुं
 सकृत्सुर्वं पुण्यं सु आह सोमविक्रयिन् क्रुय्यस्ते सोमो
 राजाऽऽहुतिं क्रुय्य इत्याह सोमविक्रयी तं वै ते क्रीणा-
 नूति क्रीणीहूत्याह सोमविक्रयी कलुया ते क्रीणा-
 नूति भूयो वा ऽश्रुतः सोमो राजार्हतीत्याह सोम-

१— का० श्रौ० सू० ०. ०. २१ ।

२— वा० सं० ४. २५. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ०. ०. २१ ।

विक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महुांस्त्वेव
गोर्महिमेत्यध्वर्युः* ॥ १ ॥

गोर्वे† प्रतिधुक्‡ । तस्यै शृतं तस्यै शुरस्तस्यै दुधि
तस्यै मुत्तु तस्याऽऽतुञ्चनं तस्यै नुवनीतं तस्यै घृतं
तस्याऽऽमिक्षा तस्यै व्याजिनम्‡ ॥ २ ॥

शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वा श्रुतः सोमो
राजार्हतीत्याह सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो
राजार्हति महुांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युरेतान्येव दुश
व्यौर्य्याण्युदाख्यायाह पढा तेऽर्हेन ते गुवा ते क्रीणा-
मीति क्रीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी व्युयासि
मुब्रूहीति ॥ ३ ॥

सु आह । चन्द्रं ते वृस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते
मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्या इति स युदर्वाक् पुणन्ते
परुः सम्पादयन्ति तुस्मादिदुः स्रक्तसुर्वं पुण्य मर्वाक्
पुणन्ते परः सम्पादयन्त्युष युदध्वर्युरेव गोव्यौर्य्याण्युदा-
चुष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महिती वै सोमो देवो हि
सोमो ऽथैतुदध्वर्युर्गां महयति तस्यै पुश्वन्व्यौर्य्याणि

* 'ध्वर्युः'—इति ग, घ ।

† 'प्रतिधुक्'—इति ग, घ ।

‡ 'व्याजिन'—इति क, 'व्याजिनः'—इति ग, घ ।

“एतया सर्वाभिरिति” । ‘एतया’ “अभि त्वं देवम्”— इत्यनयैव
 ‘सर्वाभिः’ अङ्गुलीभिः पञ्चभिः मिमीते । ‘एतया’ एव ‘चतसृभिः’
 अण्गुलीभिः मिमीते । एव मवरौक्षकमेणैकैकाङ्गुल्युत्सर्गेण पञ्चवारं
 मीत्वा पुनरारौक्षकमेणैकैकाङ्गुलिमंयोजनेन पुनरेतयैवर्चा पञ्चवारं
 मिमीते । एवं दशवारं मुन्माय, अनन्तरं पाणिद्वयं ‘समस्त’
 अञ्जलिं कृत्वा, तेनैकवारं मभिमितस्य सोमस्योपरि ‘श्रावपति’ ।
 शिष्टं सर्वं प्रक्षिपेत् । अथ सूचम्— “सर्वाभिः प्रथमं बहुष्टप्रमृति
 चैकोत्सर्गं द्विः कनिष्ठिकयैकोपचयश्चाञ्जलिना दशमं मन्यदाध्या-
 वपयुतेः”—इति । मानस्य दशमद्वया स्त्रयमानत्वादाधिक्ये सति
 दशमद्वयाविरोधात् सूचकारेणाञ्जलिना दशमं मन्यदेति विकल्पि-
 तम् ॥ १९ ॥

अङ्गुलीनां क्रमेणोत्सर्गं संयोजने च कृते योऽर्थमिद्धो मान-
 विषयः समञ्जनप्रसारणभावः, तं मनूय वज्रधा प्रशंसति— “स वा
 उदाचं न्याच मित्यादिना । ‘उदाचं न्याचम्’ अङ्गुलीः समस्य प्रसार्य
 चेत्यर्थः । ‘तत्’ तेनोक्तप्रकारमानेन ‘अङ्गुलीः’ ‘नानाजानाः’
 पृथक्-पृथक्-जन्मवत्यः ‘करोति’; कर्मफलभोगार्थत्वात् स्पष्टं ।
 व्यतिरेके दोष माह— “अथ यत् सहेति । ‘सर्वाभिः’ संहताभि-
 रङ्गुलीभिः दशवारं मपि मानं यदि कुर्यात्, तथा सति ‘संक्षिप्ताः’
 परस्परसंहता एवाङ्गुल्यो ‘जायेरन्’ ॥ २४ ॥

“यदेवोदाच मिति । उक्तरीत्या मानेन तु ‘नानावीर्याः’
 पृथक्-पृथक्-कार्यसमर्थाः ‘करोति’ ॥ २५ ॥

“यदेवेति । “विराज मेवैतदवाचीं च पराचीं च युन-
 क्षीति । ‘एतत्’ एतेन अवाक्-पराग्-गतेन विराट्कन्धोदेवता मेव
 सङ्ख्यादारा अवाक् च पराक् च सोमे योजितवान् भवत्यध्वर्युः ।
 सा सोमयुक्ता विराट् । “पराच्यहेति । ‘अच’-इति विनिष्पद्यार्थो
 निपातः^१ । ‘पराची’ पराग्नूता ऊर्द्धमुखी सती, उद्घनमामर्थ्येन
 ‘यज्ज’ सोमरसं ‘देवेभ्यः’ ‘वहति’; तथैव ‘अवाची’ अवाङ्मुखी
 सती, समघ्ननमामर्थ्येन ‘मनुय्यान्’ ऋत्विगादीन् ‘अवति’ ॥ १६ ॥

मानगतसङ्ख्यां प्रशंसति— “अथ यद् दशकत्वं इति । विराजो
 दशाक्षरत्वं प्रसिद्धम् । सोमोऽपि दशसङ्ख्याकैर्द्रव्यैः क्रीयमाणत्वेन
 सङ्ख्यादारा विराट्सम्बन्धाद् ‘वैराजः’ ॥ १७ ॥

“अथ सोमोपनहनस्येत्यादि । ‘अन्तान् समुत्पार्य’ अधःप्रसा-
 रितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशान् एकच (उच्च^२) सङ्गृह्य ‘उष्णीषेण’
 पन्थिं कुर्यात्^३ । तत्र मन्त्रः— “प्रजाभ्यस्त्वेति” । ‘प्रजाभ्यः’ सद-
 स्येभ्य ऋत्विग्भ्यः । उष्णीषेण यथनं प्रशंसति— “स यदेवेद
 मिति । शिरसः अंशयोद्यान्तराक्षप्रदेशो यथा विलम्ब इव वर्त्तते,
 एवं पन्थिकरणेन^४ कृतवान् भवति ॥ १८ ॥

पन्थिमध्ये सुषिरं समन्त्रकं विधत्ते— “अथ मध्येऽङ्गुल्येति ।
 ‘मध्ये’ सोमपन्थिमध्ये । सुषिरप्रदानेन ‘प्राणन्तं’ ‘तं’ त्वां सर्वाः ‘प्रजाः’
 अपि ‘अनु प्राणन्तु’ ‘इति’ । ‘ममायुधम्’ अन्तान् सङ्गृह्यन् ‘तम्’

१— निरु० १. २. ४ इत्यर्थम् । २— एषोऽधिकपाठः क्-पुस्तकमात्रे ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ७. २० ।

४— वा० सं० ४. २५. २ ।

५— ‘पन्थिकरणेन’-इति घ, च ।

क्रीणादिति तुस्मादध्वर्युरेव गोर्व्यार्याण्युदाचुष्टे न
सोमस्य सोमविक्रयौ* ॥ ४ ॥

अथ यत्पुञ्चकृत्वः पुण्यते । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः
पुञ्च वा ऽष्टतुवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिरामोति तुस्मात्
पुञ्चकृत्वः पुण्यते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये वाचयति । शुक्रं त्वा शुक्लेण क्रीणा-
मीति शुक्रः छेतुच्छुक्लेण क्रीणाति यत् सोमः हिर-
ण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रः छेतुच्चन्द्रेण क्रीणाति यत्
सोमः हिरण्येनामृतं ममृतेनेत्यमृतः छेतुदमृतेन
क्रीणाति यत्सोमः हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिण मभिप्रुकम्पयति । सगमे ते
गौरिति युजमाने ते गौरित्येवैतदाह तद्युजमान
मभ्याहृत्य न्यस्यत्यस्मे ते चन्द्राण्यीति सु आत्मन्नेव व्यीर्यं
धत्ते शुरीर मेव सोमविक्रयौ हरते तत् ततः सोम-
विक्रय्यादत्ते ॥ ७ ॥

अथाज्यायां प्रतौचीनमुण्यां वाचयति । तुपसस्तनू-
रसीति तुपसो ह वा ऽष्टपा प्रजापतेः सुभूता युद्जा
तुस्मादाह तुपसस्तनूरसीति प्रजापतेर्व्युर्णं इति सा यत्
त्रिः संवत्सरस्य त्रिजुयते तेन प्रजापतेर्व्युर्णः परमेण

पशुना क्रीयस इति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य त्रिजग्रायते
तेन परमुः पशुः सहस्रपोषं पुषेय मित्याशिष मेवैतदा-
शास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानौत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

स वा अनेनैवाजां प्रयच्छति । अनेन राजान
मादत्त आजा ह वै नामैषा युदुजैतया ह्येन मन्तत
आजति* ता मेतत् परोक्ष मजेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अथ राजान मादत्ते । मित्रो न रुहि सुमित्रध इति
शिवो नः शान्त एहीत्येवैतदाह तं युजमानस्य दक्षिण
ऽङ्गुरौ प्रत्युह्य वासो निदधातौन्द्रस्योरु माविश दक्षिण
मित्येव वा अचेन्द्रो भवति यद्युजमानस्तुस्मादाहेन्द्र-
स्योरु माविश दक्षिण मित्युशुनुशुन्त मिति प्रियुः प्रिय-
मित्येवैतदाह स्योनः स्योन मिति शिवुः शिव मित्येवै-
तदाह ॥ १० ॥

अथ सोमक्रयणानुदिशति । स्वान आजाद्वारे-
वुभारे हुस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणा-
स्तान्वक्षच्छं मा वो दभन्ति† धिष्ण्यानां वा ऽएते
भाजनेनैतानि वै धिष्ण्यानां नामानि तान्येवैभ्य एत-
दुन्वदिशत् ॥ ११ ॥

* 'व्याजत्'-इति सा०-सम्मत ।

† 'मा दभन्ति'-इति सा०-सम्मत इति डा० विवर ।

अथात्रापोर्णुते । गुर्भो वा ऽएषु भवति यो दौक्षते
प्रावृता वै गुर्भा उल्बेनेव जरायुणेव त मुचाजीजनत
तुस्मादुपोर्णुत ऽएष वा ऽअत्र गुर्भो भवति तुस्मात्
पुरिष्टतो भवति पुरिष्टता इव हि गुर्भा उल्बेनेव
जरायुणेव ॥ १२ ॥

अथ व्याचयति । पुरि माम्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा
सुचरिते भजेत्यासीनं वा ऽएन मेप आगच्छति स आगत
ऽउत्तिष्ठति तुन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणाति तुस्यो हैषा
प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्नु मिथ्याकृतं भुवति नु व्रतं
प्रमीणाति तुस्मादाह पुरि माम्ने दुश्चरिताद् वाधस्वा मा
सुचरिते भजेति* ॥ १३ ॥

अथ राजान मादायोत्तिष्ठति । उदायुपा स्वायुपो-
दस्था ममृतां२॥† ऽअन्वित्यमृतं वा ऽएषोऽनुत्तिष्ठति यः
सोमं क्रीतं तुस्मादाहोदायुपा स्वायुपोदस्था ममृतां२॥†
ऽअन्विति‡ ॥ १४ ॥

अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैति । प्रति
पुन्या मपद्महि स्वस्ति गा मनेहुसम् । येन विश्वाः पुरि
हिपो वृणुक्ति विन्दते वस्विति ॥ १५ ॥

* 'भजेति'—इति ग, घ ।

†, ‡ 'ममृतां'—इति क, ख ।

§ 'ऽअन्विति'—इति ग, घ ।

देवा ह वै यजुं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्भाद्
 विभयाच्चक्रुस्त ऽएतद्यजुः स्वस्त्ययनं ददशुस्तु ऽएतेन
 यजुषा नाद्रा रुक्षाऽस्यपहुत्यै तुस्य यजुषोऽभयेऽनाद्रे
 निवाते स्वस्ति सुमाश्रुवत तथो ऽएवैषु एतेन यजुषा
 नाद्रा रुक्षाऽस्यपहुत्यै तुस्य यजुषोऽभयेऽनाद्रे निवाते
 स्वस्ति सुमश्रुते तुस्मादाह प्रति पुन्या मपद्महि स्वस्ति
 गा मनेहुसम् येन विश्वाः पुरि द्विपो दृणुक्ति विन्दुते
 वस्विति ॥ १६ ॥

तं वा इति हरन्ति । अनसा परिवहन्ति महयन्त्येवैन
 मेतत् तुस्माच्छीर्णा वीजः हरन्त्युनसोदावहन्ति ॥ १७ ॥

अथ युदपा मुन्ते क्रीणाति । रुसो वा ऽआपः सुरस
 मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्दिरण्यं भवति सुशुक्र मेवैतत्
 क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सुत्वच समेवैतत् क्रीणात्यथ
 युदजा भवति सुतपस मेवैतत् क्रीणात्यथ युद्धेनुर्भवति
 सुशिर मेवैतत् क्रीणात्यथ युन्मियुनौ भवतः सुमियुन
 मेवैतत् क्रीणाति तं वै दशुभिरेव क्रीणीयान्नादशभि-
 र्दृशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोमस्तुस्माद् दशुभिरेव
 क्रीणीयान्नादशभिः ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

कारि हिरण्यम् । “चन्द्र ते इति सोम मालभ्य वाचयति”—इति कात्यायन^१ । ‘अन्या तिष्ठ’, गा इति शेषः ॥

व्यवहारपूर्वक-क्रय प्रशंसति— “स यदवांगिति । ‘अवाङ्’ सम्पादनात् प्राक् व्यवहार कृत्वा, ‘पर’ परस्तात् ‘सम्पादयन्ति’ । अथ वा ‘अवाङ्’ अल्प मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादन-काले तु ‘पर’ देय मूल्य अधिक कृत्वा । ‘तस्मात्’ ‘इदम्’ इदानीं मपि ‘सर्वं पण्य’ वस्तु ‘सकृत्’ एकवारम् ‘अवाङ्’ सत् ‘पर’ ‘सम्पादयन्ति’ ॥

गोवीर्याणां मुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारण माह— “अथ यदध्वर्युरेव गोवीर्याणीति । ‘महित’ महत्त्वोपेतं खलु सोम । तत् कथम् ? वस्तुतो ‘दिव’ खलु, दिवि वर्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवस्तीरूपेण परिणामात्, “दिवि वै सोम आसीत्”—इत्युक्तत्वाच्च^१ । अतो हेतोः सोमस्थानपेक्षितत्वात् ‘अध्वर्यु’ ‘गा’ ‘महयति’ पूजयति । तां ‘पश्यन्’ ‘तस्यै’ तस्या ‘वीर्याणि’ प्रतिधुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोम मनसा क्रीण-नौत्यभिप्रायेण । तस्मादित्युपसंहारः ॥ ४ ॥

कक्षाशफादिरूप पञ्चवारपणनं प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकल इति । स्पष्टं मेतत् ॥ ५ ॥

“अथ हिरण्ये इति । एकहायन्या सह देयेषु हिरण्य-वस्त्रादिदण्डसु द्रव्येषु मध्ये ‘हिरण्ये’ दीयमाने सति यजमान

१— का० श्रौ० ० = १४, १५ सूत्रयोः पणितार्थकचण मिदम् ।

२— इतरन्तादुदयत्यम् (११८ पृ०) ।

‘वाचयति’ “शुकं त्वा”—इति मन्त्रम्^१ । मन्त्रस्थाय मर्यः । ‘शुकं’
 ‘दौष्यमानं’ ‘त्वा’ त्वां ‘शुकेण’ दौष्येन ‘हिरण्येन’ ‘क्रीणामि’ ।
 तथा ‘चन्द्रं’ त्वां ‘चन्द्रेण’ आल्हादकेन ‘हिरण्येन’ । ‘अमृतम्’
 अमरणधर्माणं त्वाम् ‘अमृतेन’ ‘हिरण्येन’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्र-
 गतानि शुकचन्द्रामृतपदानि द्वितीयान्तानि हिरण्यनामानि,
 द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— “शुकं त्वा शुकेणेत्यादिना ।
 स्पष्टोऽर्थः । अत्र सूचम्— “स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते कागास्ते
 धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्याः शुकन्वेति हिरण्यं मालभ्य
 वाचयति”—इति^२ ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते—
 “अथ सोमविक्रयिण मिति । ‘अभिप्रकम्पयति’ हिरण्येन प्रक्षो-
 भयति । मन्त्रगतं^३ ‘सग्म’-पदं व्याचष्टे— “यजमाने ते गौरिति ।
 ऋत्विग्भिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्त्रिति ‘सग्मः’ यजमानः,
 तस्मिन् । “सग्मे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति”—
 इति सूचम्^४ ।

“तद्यजमान मित्यादि^५ । ‘तत्’ अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं
 यजमानं प्रत्यानीय “अस्मे ते”—इति^६ मन्त्रेण स्थापयेत् । ‘अस्मे’
 अस्मदीये यजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्वीकारे-

१— वा० सं० ४. २६. १ । २— का० श्रौ० सू० ७. ८. १४, १५ ।

३— वा० सं० ४. २६. २ । ४— का० श्रौ० सू० ७. ८. १६ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. १७ । ६— वा० सं० ४. २६. ३ ।

सोमक्रयार्थं व्यवहारं विधत्ते— स वा इति^१ । 'पणते' व्यव-
हरेत् । 'तस्मात्' सोमस्य व्यवहारभूतत्वात् 'इदं' इदानीं मपि
'मर्गं' दधिमध्वादि वस्तु 'सकृत्' 'पणं' लोके पणितव्यं भवति ।
व्यवहारप्रकारं दर्शयति— "स आद्येत्यादिना^२ । 'सः' अध्वर्युः
"क्रयस्ते सोमो राजा^३" 'इति' पृच्छेत् । 'क्रयः' क्रयार्थे प्रसा-
रितः । "क्रयस्तदर्थं"—इति^४ 'क्रय'-शब्दो निपातितः । प्रश्नार्थं
श्रुतिः^५ । 'क्रयः इति सोमविक्रयी' प्रतिब्रूयात् । 'तत्' तर्हि 'ते'
तव स्वभूतं सोमं 'क्रीणानि' 'इति' अध्वर्युर्ब्रूयात् । अथ तेन
सोमविक्रयिणा 'क्रीणीहि' 'इति' उक्तोऽध्वर्युः 'कलया' गोरेक-
देशेन 'ते' तव सम्बन्धिनं सोमं 'क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात् । स
विक्रेता 'अतः' अस्मात् कलालक्षणात् 'भूयः' प्रभूत अधिकं मूल्य
मर्हतीति ब्रूयात् । अथ सोमविक्रयिणोक्तोऽध्वर्युः गोर्महत्वं मावि-
ष्करोति— "महांस्त्वेवेति । यदि सोमो बहुमूल्य मर्हति, तर्हि
शक्त्वा गौर्दांतव्या भवति, तथा सति 'गोर्महिमा महान्' 'इति'
ब्रूयात्^६ ॥ १ ॥

कथं महत्त्वं मिति तद् दर्शयति— "गोर्वा इत्यादिना^७ ।
'गोः प्रतिधुक्'^८ सद्यो दुग्धम्, इदं मेकं वीयम् । 'तस्यै' तस्याः
'शृतं' पक्वं पयः । 'गरः' पक्वचौरस्योपरि सारभूतम् । घनोभूत-

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २ ।

३— पा० सू० ६. १. ८२ ।

४— पा० सू० ८. १. १०० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. ३-७, ८ क ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ८. ८ ख ।

७— 'प्रतिधुक् धारोष्णं पयः'—इति पा० दे० ।

मघ्नास्वादं वस्तु दधि । दधिभवं सारभूतं सुदकं 'मस्तु' ।
 'आतश्चनं' दधिभावकारणम् । तत्रे पयसि दधानयने सति यद्
 घनीभूतं वस्तु जायते, सा 'आमिचा' । द्रवात्मकं तत् वाजिनम् ।
 एवं दशविधानि^१ गोवीर्याणि प्रख्यापयेत् ॥ २ ॥

“शफेनेति । द्वितीयवारकये 'शफेन ते क्रीणानीति' ब्रूयात्^२ ।
 'शफः' पादापस्त्रार्द्धभागः । 'भूयो वा अतः'—इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिवचनं
 पूर्ववद् व्याख्येयम्^३ । 'अध्वर्युः' 'एतान्येव दश वीर्याणि' इति,
 प्रतिधुगादिक मित्यर्थः । द्वितीयवारे गोः 'पदा ते' इति ब्रूयात् ।
 चतुर्थवारे 'अर्द्धेन ते' इति ब्रूयात् । “भूयो वा इत्यादि पूर्व-
 वत्” । पञ्चमवारे 'गवा ते क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात्^४ । एव मुक्ते
 'सोमो राजा' त्वया 'क्रीतः' 'इत्याह'; उचितमूल्यस्य दत्तत्वात् ।
 अथ 'वयांसि प्रब्रूहि' 'इति' 'सोमविक्रयौ' ब्रूयात्^५ ॥ ३ ॥

“स आहेति । 'वयः'—शब्दार्थं स्वयं मेवाह— “चन्द्रं त इत्या-
 दिना । 'हेमचन्द्रम्'—इति हिरण्यमामसु पाठात्^६ 'चन्द्रम्' आह्लाद-

१— छत-नवमीतयोः परिचयी बहुचोक्त इतोह नोल्लिखितः; ताभ्यां
 सहैव दशविधत्वं गोवीर्यस्येति श्रेयम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. १० ।

३— १७०८. ११५० । का० श्रौ० सू० ७. ८. ८ ।

४— “प्रत्रान्ते प्रत्रान्ते”—इति का० श्रौ० सू० ७. ८. १२ । अत्र 'भूय
 एवातः सोमो राजार्हतीत्येष मन्त्र उच्यते'—इति या० दे० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ८. १३ । 'वयांसि अन्यान् पशून् जामादीन्'—इति ।

७— निघ० १. २. २ ।

कारि हिरण्यम् । “चन्द्र ते इति सोम मालभ्य वाचयति”—इति कात्यायन^१ । ‘अन्या तिष्ठ’, गा इति शेष ॥

व्यवहारपूर्वक-कथ प्रशंसति— “स यद्वर्गिति । ‘अर्वाक्’ सम्पादनात् प्राक् व्यवहार कृत्वा, ‘पर’ परस्तात् ‘सम्पादयन्ति’ । अथ वा ‘अर्वाक्’ अल्प मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादन-काले तु ‘पर’ देय मूल्य अधिक कृत्वा । ‘तस्मात्’ ‘इदम्’ इदानीं मपि ‘सर्वे पश्य’ वस्तु ‘महत्’ एकवारम् ‘अर्वाक्’ सत् ‘पर’ ‘सम्पादयन्ति’ ॥

गोवीर्याणां मुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारण माह— “अथ यदध्वर्युरेव गोवीर्याणीति । ‘महित’ महत्त्वोपेत खलु सोम । तत् कथम् ? वस्तुतो ‘देव’ खलु, दिवि वर्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवस्त्ररूपेण परिणामात्, “दिवि वै सोम आसीत्”—इत्युक्तत्वाच्च^२ । अतो हेतो सोमस्थानपेक्षितत्वात् ‘अध्वर्यु’ ‘गा’ ‘महयति’ पूजयति । तां ‘पश्यन्’ ‘तस्यै’ तस्या ‘वीर्याणि’ प्रतिधुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोम मनया क्रीण-नौत्यभिप्रायेण । तस्मादित्युपसंहार ॥ ४ ॥

कलाग्रफादिरूप पञ्चवारपणन प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकाल इति । स्पष्ट मेतत् ॥ ५ ॥

“अथ हिरण्ये इति । एकहायन्या सह देवेषु हिरण्य-वस्त्रादिदशसु द्रव्येषु मध्ये ‘हिरण्ये’ दौयमाने सति यजमान

१— का० श्रौ० ७ = १४, १५ सूत्रयोः पणितार्थकथनं मिदम् ।

२— परस्ताद् द्रष्टव्यम् (११६ पृ०) ।

‘वाचयति’ “शुक्रं त्वा”—इति मन्त्रम्^१ । मन्त्रस्थाय मर्थः । ‘शुक्रं’
 ‘दौष्यमानं’ ‘त्वा’ त्वां ‘शुक्लेण’ दौष्येन ‘हिरण्येन’ ‘क्रीणामि’ ।
 तथा ‘चन्द्रं’ त्वां ‘चन्द्रेण’ आल्हादकेन ‘हिरण्येन’ । ‘अमृतम्’
 अमरणधर्माणं त्वाम् ‘अमृतेन’ ‘हिरण्येन’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्र-
 गतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि द्वितीयान्तानि हिरण्यनामानि,
 द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— “शुक्रं त्वा शुक्लेषेत्यादिना ।
 स्पष्टोऽर्थः । अत्र सूचम्— “स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागास्ते
 धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्याः शुक्रन्वेति हिरण्यं मालम्भ्य
 वाचयति”—इति^२ ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते—
 “अथ सोमविक्रयिण मिति । ‘अभिप्रकम्पयति’ हिरण्येन प्रक्षो-
 भयति । मन्त्रगतं^३ ‘सग्म’-पदं व्याचष्टे— “घजमाने ते गौरिति ।
 अस्त्रिभिः^४ स ह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्त्रिति ‘सग्मः’ घजमानः,
 तस्मिन् । “सग्मे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति”—
 इति सूचम्^५ ।

“तघजमान मित्यादि^६ । ‘तत्’ अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं
 घजमानं प्रत्यानीय “अस्मे ते”—इति^७ मन्त्रेण स्थापयेत् । ‘अस्मे’
 अस्मदीये घजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्वीकारे-

१— वा० सं० ४. २६. १ ।

२— का० श्री० सू० ०. ८. १४, १५ ।

३— वा० सं० ४. २६. २ ।

४— का० श्री० सू० ०. ८. १६ ।

५— का० श्री० सू० ०. ८. १७ ।

६— वा० सं० ४. २६. ३ ।

णात्मनि वीर्यधारणं सोमविक्रयी स्वीकुर्यात् । “सोमविक्रये-
तदादत्ते”—इति^१ सूचम् ॥ ७ ॥

“अथाजाया मिति । कयाय दत्ता गजां प्रतीचीनमुखीं हत्वा
अध्वर्युस्या मालभ्य म्यितं यजमानं “तपमः सूनुरसि”—इत्यादि^२
मन्त्रं वाचयेत् । तथा च सूचम्— “अजां प्रत्यङ्मुखी मालभ्य
वाचयति तपमस्तनूरसीति”—इति^३ । मन्त्रस्याय मर्थः । हे अजे ।
त्वं ‘प्रजापतेस्तपमः’ ‘तनूः’ शरीर मसि ; तत्परिणामरूपत्वात् ।
‘प्रजापतेः वर्णोऽसि’ ; “संवत्सरो वै प्रजापतिः”—इति श्रुतेः^४ ।
संवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन संवत्सरद्वारा संवत्सररूप-
प्रजापतिशरीरमाख्यात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । संवत्सरे विजाय-
माणादेवेतरपशोरप्युत्कर्षात् अजा ‘परमः पशुः’, तेन क्रीयसे ।
हे सोम ! अतोऽहं तवानुग्रहात् ‘सहस्रपोषं’ पुचपौचादिरूपेण
वज्रविधपुष्टिं प्राप्नुवानोति ॥

त मिमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “तपमस्तनूरसीति । मन्त्र-
चतुर्थभागस्याग्नीः परता माह— “आशिष मेवैतदिति । आशामन-
प्रकार मेव दर्शयति— “भूमा वै सहस्र मिति ॥ ८ ॥

वाम-दक्षिण-बाह्व प्रसेण अजाप्रदान-सोमदाने च निर्दिशति—
“स वा अनेनेति । “अनेन राजान मादत्त इति । यद्यप्यत्र विशेषो
न श्रूयते, तथापि सूचकारेण विशेषितम्— “सव्येनाजां प्रयच्छन्,

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १८ ।

२— वा० सं० ४. १६. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ८. १६ ।

४— ऐ० आ० १. २. २, ५; ५, ६ इत्यादिषु दृश्यम् ।

‘मित्रो न’—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते”—इति^१ । अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति—“आजा ह वा इति । यस्मात् ‘एतया’ अजया ‘एनम्’ सोमम् ‘अन्ततः’ ‘आजत्’ आभिमुख्येनागच्छति । आजनसाधनत्वात् ‘आजा’ वस्तुतः; ‘तां’ परोक्षेण ‘अजेत्याचक्षते’ ॥ ८ ॥

“अथ राजान मादत्ते मित्रो न एहीति^२ । हे सोम ! त्वं ‘सुमित्रधः’ शोभनयजमानधारकः, त्वं ‘मित्रः’ मित्रभूतः, प्रियभूतः सन् आगच्छेत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थं माह—“शिवो नः शान्त इति । शिवशब्दस्य व्याख्यानं ‘शान्तः’—इति^३ । “तं यजमानस्येति । ‘दक्षिणे’ ‘ऊरौ’ ऊरुप्रदेशे तचानाहुर्वायकं ‘वासः’ ‘प्रत्युष्टा’ प्रसार्य, तत्र सोमं निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति—“इन्द्रस्योरु मिति^४ । ‘अच’ अस्मिन् सोमक्रयकर्मणि यस्मात् ‘यजमानः’ एव ‘इन्द्रो भवति’ स्वतन्त्रत्वात्, ‘तस्मात्’ “इन्द्रस्योरु मिति मन्त्रं ब्रूते । द्वितीयभागात्तात्पर्यं माह—“उग्रशुश्रन्त मित्तीति । “वश कान्तौ”^५ । कामयमानस्त्वं कामयमान मूर्ख भाविशेति मन्त्रभागस्यार्थः । यः कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः ‘उग्रशुश्रन्तम्’—इत्यनेन ‘प्रियः प्रियम्’—इति ‘आह’ मन्त्रः । एवं

१— का० औ० सू० ७. ८. २० ।

२— वा सं० ४. २०. १ ।

३— “व्यादायागते (अथर्वैः) उत्तिष्ठति वा (यजमानः)”—इति चेष्ट विहितं कात्यायनेन (औ० सू० ७. ८. २१.) ।

४— वा० सं० ४. २०. १ ।

५— अथा० प० ७० धा० ।

“स्योनः स्योम मिति । स्योन मिति सुखनाम^१ ; सुखस्य शिवा-
त्मकत्वात् ‘शिवः शिवम्’ इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

“अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति^२ । हे खानभाजादयः । ‘वः’
युष्माकम् ‘एते’ ‘सोमक्रयणाः’ । यतः तैर्गवादिभिः सोमः क्रीयते,
अतः ‘तान्’ क्रयमाधनपदार्थान् ‘रक्षध्वम्’ । रक्षःसम्बन्धिनः तान्
‘मा दभन्’ मा हिंसिष्ठाः ॥

अनुदेशनं प्रशंसति— “धिष्य्यानां वा एते भाजनेनेति ।
भाजयतीति भाजनं स्नानम्, तेन तस्मान्नेनोपाधिना ‘एते’
स्नानादयो ‘धिष्य्यानां’ सम्बन्धिनः खलु । कथं तेषां धिष्य्यसम्बन्ध
इति तत्राह— “एतानि वै धिष्य्यानां नामानीति । स्नानादयो
धिष्य्यानां नामान्येव^३, परं न तदतिरिक्ताः । अथ वा अनुदेशनाशः
‘एते’ गवादिपदार्थाः ‘धिष्य्यान्नाम्’ एव, न तु स्नानादयः सोम-
रक्षकाः ; अतस्तोषा मेव ‘एते’, न ‘धिष्य्यान्नाम्’ इति तत्राह—
“एतानि वा इति । तथा चोत्तरच वक्ष्यति— “त मेते गन्धर्वाः

१— निघ० ३. ६. १५ ।

२— काः थौ० सू० ७. ८. २३ ।

३— व्याघ्रीना माश्वयभृता मृदा निर्मिताः सप्त खल्यवेदिका धिष्य्यागन्ध-
यन्ते । तानि चैवं कात्यायनेन विहितानि— “व्याघ्रीघ्रीयं पूर्वम्,
सिक्ताश्चोपरि रौद्रेणेति (वा० सं० ४. ३४.) सर्वत्र, यद् सदसि,
प्रत्यङ्मुखो द्वार मपरेण होतुः, दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरो मैत्रावरुणस्य,
होतृधिष्य्या सुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोलनेष्ट्र-
वाकानाम्”—इति ८. ६. १६-२१ । धिष्य्यानिर्वचनादिकं तु
निघ० ८. १. ४ द्रष्टव्यम् ।

सोमरक्षा जुगुपुरिसे धिष्ण्याः”—इति^१ । ‘तान्येवं’ दश क्रयद्रव्याणि
 ‘एतत्’ एतेन ‘एते वः सोमक्रयणाः’—इति पाठेन ‘एभ्यः’ धिष्ण्य-
 भूतेभ्यः स्नानादिभ्यः ‘अन्वदिचत्’ अनुदिष्टवान् भवति । दिशतेः^२
 “गल दगुपधाद्”—इति^३ कः । अत्र सूत्रम्— “स्यान्भाजेति
 जपति”—इति^४ ॥ ११ ॥

“अथाचापोर्णेत इति^५ । “उल्बेनेव जरायुणेवेति । एतस्य
 शिरःप्रावरणस्यापवारणं विधाय प्रशंसति । उभयत्रेवशब्दो वाक्या-
 लङ्कारार्थः । ‘उल्बं’ गर्भस्थान्तर मावरणम्, ‘जरायु’ बाह्य माव-
 रणम् । तथाच प्रागाद्यातम्— “अन्तरं वा उल्बं जरायुणो
 भवति”—इति^६ । स्पष्ट मन्यत् । ‘तं’ गर्भभूतं यजमानम् ‘अत्र’
 अग्निन् सोमविक्रयसमनन्तरकाले ‘अजीजनत’ प्रादुरभावयत्
 अध्वर्युः । उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवारणं युक्त मित्यर्थः । पूर्वं सति
 प्रावरणे पश्चादपवारणं युज्यते । तदेव कुत इत्यत आह— “एष वा
 अत्र गर्भं इत्यादिना ॥ १२ ॥

“अथ वाचयतीति^७ । अध्वर्युः “परि माग्ने दुश्चरितात्”—इति
 अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अथ मर्थः । ‘मा’ मां दुश्चरितात्
 सकाशात् ‘परिबाधस्व’ वायस्वेत्यर्थः । ‘मा’ मां ‘सुचरिते’ सदा-
 चारे ‘आभज’ आभाजय । अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१—इहैव काण्डे ईप्र० २३०० एकादशो दृष्टव्या ।

२— तु० उभ० ३ धा० ।

३— पा० सू० ३. १. ४५ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ८. २३ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. २४ ।

६— २. १. ११ (६०. ४०) दृष्टव्यम् ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ८. १ ।

‘आभज’ अनुगृह्णाण^१ । मन्त्रतात्पर्यं माह— “आभीनं वा एन
मिति । ‘एन’ यजमानम्, ‘एयः’ सोमो राजा । श्रेष्ठस्यागमनात्
प्रागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अथ तद्वैपरीत्याग्निध्याकरणम् ; तच्च
‘व्रतं’ कर्म ‘प्रमीणाति’ प्रदिनस्ति ; तदनेन मन्त्रवाचनेन समा-
धीयत इति ॥ १३ ॥

“अथ राजान मादायेति^२ । उत्थानमन्त्रस्यार्थः^३ । ‘आयुषा
स्त्रायुषा’ च सह तत्साधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सह
‘उदस्याम्’ । ‘आयुषा’ निमित्तेनेति वा । ‘अमृतान्’ अवयवापेक्षया
वज्रवचनम् । सोमांशून् ‘अनु’-सृत्य ‘उदस्याम्’ । अमृतशब्दस्य
तात्पर्यं माह— “अमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीत
मिति ॥ १४ ॥

“अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैतीति^४ । आरोहण्यवेति
‘आरोहणं’ शकटम् । अभिगमनमन्त्रस्याय मर्थः । वयं ‘पन्थां’
पन्थान ‘प्रत्यपद्महि’ प्रतिपद्येमहि । कौटुशम् ? ‘स्वस्तिगां’ शोभन-
गमनम्, ‘अनेहसम्’ अपापम्, ‘येन’ यथा गच्छन् पुरुषो ‘विश्वाः’
‘द्विषः’ द्वेष्टृन् ‘परिवृणक्ति’ परिवर्जयति, ‘वसु’ धनं च ‘विन्दते’
लभते, तं प्रतिपद्येमहौति^५ ॥ १५ ॥

१— वा० सं० ४. २८. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १ ।

३— स चैष मन्त्र वा० सं० ४. २८. २ ।

४— “उत्थान मन प्रतिगमनं च गृह्णीतसोम एव यजमान करोति”—
इति “उत्तरे च (७. ६. २)”—इति सूत्रव्याख्याने या० दे० ।

५— स चैष मन्त्र वा० सं० ४. २६. १ ।

अमु मन्त्र माख्यायिकया प्रशंसति— ‘देवा ह वा इति । पुरा किल देवा’ देवत्वप्राप्तये ‘यज्ञ तन्वाना’ असुराद्यामङ्गेन भीता, तत्परिहारोपायत्वेन चेमप्रापकम् ‘एतत्’ ‘यजु’ इम मन्त्र दृष्ट्वा, प्रयुज्य, ‘नाष्टा रक्षामि’ नाशकारिणो राक्षसान् घातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नाशरहिते, वातरहिते, स्थाने अविनाशलक्षण चेम प्राप्ता । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजु-प्रयोगेणोक्तलक्षण चेम प्राप्नोति । यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्यं मेवविधम्, तस्माच्छकटसमीप गच्छन् “प्रतिपन्थाम्”—इति^१ मन्त्र ब्रूयादित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तस्य कृत्स्नसार्थस्य मन्त्रे दर्शनादित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

‘त वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिनीयते—‘इति’ अनेन प्रकारेण, शिरसा धृत्वेत्यर्थः । ‘हरन्ति’ प्रथम क्रयात् प्राक् पर्वतात्, पश्चात् ‘अनसा परिवहन्ति’, अनेन सोम ‘महयन्ति’ सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्वं मेव कृतम्, ‘तस्मात्’ इदानीं मपि आवापसमये कृष्टचेव प्रति ‘वीजं शीर्ष्णं हरन्ति’, पश्चात् फलिताना मानयनसमये ‘अनसा’ ‘उदावहन्ति’ उदानयन्ति । अत्र सूत्रम्— “शीर्ष्णं सोमं कृत्वा पाणि मन्त्रद्वयं प्रतिपन्था मित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतस्तिष्ठच्छन्नं समङ्गि धौतम्, प्रउगाच्चोद्धृते फलके, कृष्णाजिनं मस्त्रिन्नासृणात्यदित्यास्त्वगिति^२, तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इति^३”—इति^४ ॥ १७ ॥

१— वा० स० ४ २६ १ ।

२— वा० स० ४ २० १ ।

३— वा० स० ४ ३० २ ।

४— का० औ० सू० ७ ६ ४-७ ।

उदकुम्भममोपे क्रय प्रशंसति— “अथ यदपा मिति । स्पष्टोऽर्थः ।
 हिरण्यादि दशक्रयद्रव्यं क्रमेणानूद्य प्रशंसति— “अथ यद्विरण्यं
 भवतीत्यादिना । क्रयाय ‘हिरण्यं भवति’ इति ‘यत्’, ‘एतत्’
 एतेन सोमं ‘मशुकं’ शुक्रेण दीप्या सहितं सन्तं क्रीतवान् भवति;
 हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात् । वामस आच्छादनमाधनत्वात् तेन क्रये
 सति सोमं ‘सत्वचसं’ क्रीतवान् भवति । ब्रह्मणस्तपसा सम्भूतत्वात्
 ‘अजया’ क्रये सति तपसा सहितः क्रयो भवति । धेन्वा माग्निरस्य
 क्षीरादेः सम्भवात्, तथा क्रये सति सोमः सागिरो भवति ।
 ‘अथ यन्मिषुनौ भवतः’—इति स्पष्टम् । क्रयणद्रव्यगतां दशमङ्गा
 मनूद्य प्रशंसति— “तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्, नादशभिः”—
 इति । स्पष्टोऽर्थः १ ॥ १८ ॥ ६ [१. ६.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥.

१— अथ “हिरण्यं सहसाच्छिद्य एयता वरत्राकाण्डेनाहन्ति वा”—इत्याह
 कात्यायन (७. ८. २७.) । “प्रदक्षिणं सोमक्रयणी माहृत्यान्यथा
 गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेऽपि सृजति, यदि सोमविक्रयो प्रति-
 विवदेत एयतैनं वरत्राकाण्डेनावक्ष्याय नाशयेयुः, लकुटैर्गन्तौत्येके,
 नित्यवदेके वधं समामनन्ति”—इत्याह व्यापस्तम्ब (१०. २७. ५-८.) ।
 “सोमविक्रयिणे किञ्चिद् दद्यात्”—इत्येवास्ति मानवे सूत्रे ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति । अदित्यास्तुगसीति
सोऽसावेव बन्धुरुथैन मासादयत्युदित्यै सुद आसीदे-
तीयं वै पृथिव्युदितिः सेयुं प्रतिष्ठा तुदस्या मेवैन
मेतुत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तुस्मादाहुदित्यै सुद
आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैवामभिपुच्यं व्वाचयति । अस्तम्भाद् द्यां द्यपभो
ऽअन्तुरिष्ट मिति देवा इ वै यच्च तन्वानास्ते ऽसुर-
रक्षसेभ्य ऽआसद्भाद् विभयाच्चक्रुस्तु ऽएन मेतज्ज्या-

* 'आसीदेति'-इति ग, घ ।

† 'अथैव'-इति सायणसम्मत पाठः ।

याऽस मेव व्यवृणुष्वदाहस्तन्नाद् द्यां वृषभो ऽअन्त-
रिष्ट मिति* ॥ २ ॥

अमिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या इति । तुदेनेनेमाँ-
ल्लोकाँनास्पृणोति तुस्य हि नु हन्तास्ति न वधो येनेमे
लोका आस्पृतास्तुस्मादाहामिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या
इति† ॥ ३ ॥

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति‡ । तुदेनेनेदः
सुर्व मास्पृणोति तुस्य हि नु हन्तास्ति न वधो
येनेदः सुर्व मास्पृतं तुस्मादाह्वासीदद्विश्वा भुवनानि
सम्राडिति॥ ४ ॥

विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति । तुदस्मा ऽइदः
सुर्व मनुवर्त्म करोति युदिदं किञ्च न कुञ्चनु प्रत्यूद्या-
मिनं तुस्मादाह विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति॥ ५ ॥

अथ सोमपर्याणुहनेन पर्याणह्यति । नेदेनं नाप्रा
रुधाऽसि प्रमृशानिति गुर्भो वा ऽएषु भवति तिरु इव

* 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'नेमाँलोका'—इति ग, घ ।

‡ 'इति'—इति ग, घ ।

§ 'संम्राडिति'—इति क ।

॥ 'संम्राडिति'—इति क, 'सम्राडिति'—इति ग, घ ।

॥ 'व्रतानीति'—इति ग, घ ।

वै गुर्भास्तिरु इवैतद्यत्पर्याणद्धं* तिरु इव वै देवा मनु-
ष्येभ्यस्तिरु इवैतद्यत्पर्याणद्धं तुस्माद्दे पय्याणह्यति ॥ ६ ॥

सु पर्याणह्यति । व्युनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति व्युनेषु
हीदु मन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु व्याज मुवंत्सु पय
उत्तियास्त्विति व्यीर्यं वै व्याजाः पुमांसोऽव्वन्तः पुंस्वे-
वैतद्वीर्यं दधाति पय उत्तियास्त्विति पयो हीदु मुत्ति-
यासु हितुः हत्सु क्रतुं व्वरुणो व्विष्ममि मिति हत्सु
ह्ययं क्रतुर्मनोजवः प्रविष्टो व्विष्ममि मिति व्विष्म ह्ययं
प्रजास्वमिर्दिवि सूर्य मदधात्सोम मुद्राविति दिवि
ह्यसौ सूर्यो हितः सोम मुद्राविति गिरिषु द्वि सोम-
स्तुस्मादाह दिवि सूर्य मदधात् सोम मुद्राविति† ॥ ७ ॥

अथ यदि द्वे कृष्णाजिने भवतः । तयोरन्यतरुत्
प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनं‡ यद्य ऽएकं भवति कृष्णा-
जिनयौवा एवावकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनः॥
सूर्यस्य चुक्षुरारोहामेरक्षुः कनूिनकम् । यच्चैतशेभि-
रौयसे भ्राजमानो व्विपथित्वेति सूर्य मेवैतत् पुरुस्तात्
करोति सूर्यः पुरुस्तात्नाप्ता रुक्षाःस्यपघ्नन्नेत्ययाभयेना-
नाग्नेण पुरिवहन्ति ॥ ८ ॥

* 'इवैतद्यत्पर्याणद्धं'-इति ग ।

† 'मुद्राविति'-इति ग, घ ।

‡, § 'प्रतीनाहभाजनं'-इति सायणसम्मत इति डा० वेबर ।

उद्धते प्रऽउग्ये फुलके भवतः । तदन्तरेण तिष्ठन्सु-
ब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा ऽप्योऽभ्यारोहान्नवति को
ह्येत मुह्यत्यभ्यारोहं तुस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ६ ॥

पलाशशाखया प्राजति । युत्र वै गायत्री सोम-
मच्छापतत् तदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपादुस्ताभ्यायत्य पर्णे
प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राजस्तुत्यतित्वा पुर्णे
ऽभवत्तुस्मात्पर्णे नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तुदि-
हाप्यसदिति तुस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

अथानड्वाहावाजन्ति । तौ यदि कृष्णौ स्याता
मन्यतरो वा कृष्णस्तुच विद्याद्वर्षिष्यत्यैपुमः पर्जन्यो
वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति । उस्तावेतं धूर्पाहावित्युस्तौ हि भवतो
धूर्पाहाविति धूर्वाहौ हि भवतो युज्येथा मनश्च ऽदिति
युज्येते ह्यनश्च ऽदित्युनात्ताविति तदुवीरहणावित्युपाप-
कृताविति तद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भवतः
स्वस्ति युजमानस्य गृहान् गच्छत मिति युथैनावन्तरा
नाम्ना रुक्षांसि नु हिंस्युरेव नेतुदाह ॥ १२ ॥

* 'ब्रह्मण्य'—इति क, डा०—वेवरेणान्यत्र वृष्टयः ; श्रूयते चोत्तरत्र
(४. ३. ४. २२.) 'सब्रह्मण्यै'—इति ।

अथ पथ्यात्परिक्रम्य । अपालम्बु* मभिपुद्याह
सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सोमाय पर्युह्यमाणायेति
वातो यतरुया कामयेत ॥ १३ ॥

अथ व्वाचयति । भट्टो मेऽसि प्रुच्यवस्व भुवस्पत
ऽदुति भट्टो ह्यस्यैप भुवति तुस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य
राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वो राज्ञो ऽभिवदति
भट्टो हि भुवति तुस्मादाह भट्टो मेऽसूति प्रुच्यवस्व
भुवस्पत ऽदुति भुवनानाः‡ ह्येप पुतिर्विश्वान्यभि-
धामानीत्युक्तानि वै विश्वानि धामान्युक्तान्येवैतदुभ्याह
मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा
त्वा वृका अघायवो विदन्ति युथैन मन्तरा नाप्रा
रुक्षाःसि नु विन्देयुरेव मेतुदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा पुरापतेति । व्वय ऽएवैन मेतुद् भूतं
प्रुपातयति‡ यद्वा ऽउग्रं तुन्नाप्रा रुक्षाःसि नान्ववयन्त्ये-
तद्वै व्वयसा सोजिष्ठं बुलिष्ठं युच्छेनस्तु मेवैतद् भूतं
प्रुपातयति यद्वाह श्येनो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

* 'अपालम्बु'-इति पाठोऽपि डा० वेवरेण दृष्ट ।

† 'क्रीतायानुब्रूहीति'-इति ग ।

‡ 'प्रुपादयति' -इति, 'प्रुपातयति'-इति च दृष्टौ डा० वेवरेण ।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति । व्वुरुणस्योत्तुम्भन
मसीत्युपस्तुम्भनेनोपस्तभाति व्वुरुणस्य स्क्मभसुज्जनी स्थ
इति शम्ये ऽउहति स यदाह व्वुरुणस्य स्क्मभसुज्जनी
स्थ इति व्वुरुण्यो ह्येषु एतर्हि भुवति यत् सोमः
क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दी माददते । द्वौ वा ऽअस्मै
मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य
सक्तत्सुर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

अदुम्बरौ भवति । अन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर ऽजुर्जोऽन्ना-
द्यस्यावरुह्यै तस्मादौदुम्बरौ भवति ॥ २७ ॥

नाभिदद्या भवति । अत्र वा ऽअन्नं प्रुतितिष्ठत्यन्नः
सोमस्तुस्मान्नाभिदद्या भवत्युचो ऽएव रुतस आशयो
रुतः सोमस्तुस्मादचदद्या भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति । व्वुरुणस्य ऽकृतसुदन्यसीत्युथ
कृष्णाजिन मास्तृणाति व्वुरुणस्य ऽकृतसुदन मसीत्युथैन
मासादयति व्वुरुणस्य ऽकृतसुदन मासीदेति स यदाह
व्वुरुणस्य ऽकृतसुदन मासीदेति व्वुरुण्यो ह्येषु एतर्हि
भुवति ॥ २९ ॥

अथैनः शूलां प्रपादयति । सु प्रपादयन् वाचयति
 या ते धामानि हविषा युजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु
 यज्ञम् । गयस्फुनः प्रतुरणः सुवीरो ज्वीरहा मुचरा
 सोम दुर्व्यानिति गृहा वै दुर्व्या गृहान्नः शिवुः शान्तो
 पापहृत् मुचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ हैके । उदपात्र मुपनिनयन्ति यथा राज्ञ
 आगतायोदकु माहुरेदेव मेतदिति व्यदन्तस्तदु तथा
 नु कुर्यान् मानुषः ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तुद्यज्ञस्य
 युन् मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्नोप-
 निनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

शकटमध्ये सोमस्त्रापनाय कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रकं विधत्ते—
 “नीडे कृष्णाजिन मिति” । “उद्धृते प्रउग्ये फलके भवतः”—इति
 वक्ष्यति । तदुद्धृतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानसो ‘नीडे’ । परितः
 प्रावृतः शकटमंध्यदेशो नीडम्, *अस्मिन्^१ ‘कृष्णाजिनम्’ प्रमा-
 रयेत् । हे कृष्णाजिन ! त्वम् ‘अदित्याः’ भूम्याः त्वयूपम् ‘असि’ ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६ ।

२— भवमकण्डिकायाम् (१८४८०) । कात्यायनोऽप्याहैव मेव (७. ८. ५.) ।

३— ‘तस्मिन्’—इति छ ।

४— वा० सं० ४. ३०. १ ।

अथ शरीर मेवान्ववहन्ति । युजमानस्य गृहान् गच्छ
तुन्नौ सःस्कृत* मिति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ १६ ॥

अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति । युथा येभ्यः पश्यन्त्यात्
तान् ब्रूयादित्यहे वः पक्तास्मौत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यज्ञं
निवेदयति सुब्रह्मण्योऽ५ सुब्रह्मण्योऽ३ मिति ब्रह्म हि
देवान् प्रच्यावयति विष्कृत्व आह चिद्वि यज्ञः† ॥ १७ ॥

इन्द्रागच्छेति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तुष्मा-
दाहेन्द्रागच्छति हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेप वृषण-
श्वस्य मेने । गौरावस्कन्दिन्नुहत्यायै जारेति‡ तद्या-
न्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति । शुश्रूतदा-
रुणिनाधुनोपज्ञातं§ यज्ञौतम ब्रुवाणेति स यदि कामु-
येत ब्रूयादेतद्यद्यु कामुयेतापि नाद्रियेतेत्यहे॥ सुत्या
मिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्मण आगच्छतेति । तुद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चा-
हैतैर्ह्युचोभयैरुर्थो भवति युद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च॥ ॥ २० ॥

* 'संस्कृत'-इति क, डा०-वेवरेयान्वत्र दृष्टम् ।

† 'यज्ञ'-इति ग, घ ।

§ 'उच्यते'-इति क ।

‡ 'उचोपज्ञात'-इति ग, घ ।

॥ 'ब्राह्मणैश्च'-इति ग, घ ।

अथ प्रतिप्रस्थाता* । अग्रेण शुक्ला मग्नीषोमीयेण
पशुना प्रत्युपतिष्ठते ऽग्नीषोमौ वा ऽएतु मन्तर्ज्जम्भ
ऽआदधाते यो दौक्षत ऽआग्नावैष्णवुः ह्यदो दौक्षणीयः
हविर्भुवति यो वै विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु
देवानां भवति यो दौक्षते तदेन मन्तर्ज्जम्भ ऽआदधाते
तत्पशुनात्मानं निष्क्रोणीते ॥ २१ ॥

तद्वैके । आहवनीयादुल्लुक माहरन्त्ययु मग्निरयः
सोमस्तुभ्याः सह सङ्गां निष्क्रेष्यामह ऽइति वृदन्तस्तदु
तथा न कुर्याद्युच वा ऽएतौ क च तुत् सुदैव† ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भुवति देव-
तयोरुसमदे कृष्णसारङ्गः‡ स्यादित्याहुरेतुद्वेनयो रूप-
तम मिवेति यदि कृष्णसारङ्गं नु विन्देदुथो ऽअपि
लोहितसारङ्गः॥ स्यात् ॥ २३ ॥

.तस्मिन् वाचयति । नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे
महो देवाय तद्वत्तुः सपर्यत । दूरेदुशे देवजाताय
केतुवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शःसतेति नम एवास्मा
ऽएतुत् करोति मित्रधेय मेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

* 'प्रतिप्रस्थाता'—इति ग, घ ।

† नास्त्येवत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

‡ 'सुदैव'—इति ग, घ ।

§ 'कृष्णसारङ्ग'—इति ख, ग, घ ।

॥ 'लोहितसारङ्ग'—इति ख, ग, घ ।

यद्यत् भूम्या उपरि स्मृतम्, तत् सर्वं तस्मात्त्वह्मभ्युपगम्य मित्यर्थः ।
 दर्शपूर्णमासगतं ह्यष्टाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम्^१ अवातिदिशति—
 “सोऽमावेव बभ्रुरिति । योऽमौ अवहननप्रस्तावगतः— “इयं वै
 पृथिव्यदितिस्तस्या ऽअन्ये त्वग् यदिद मस्या मधि किञ्च तस्मादाहा-
 दित्यास्त्वगभीति”—इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः^२, ‘मः’ एवास्य ‘बभ्रुः’
 समानार्थकः, ब्राह्मण मित्यर्थः । “अथैन मिति” । ‘एनं’ सोमम्
 ‘आमादयति’— “अदित्यै सद इति” । अनेन मन्त्रेण ‘अदित्यै’
 अदित्याः सम्बन्धि ‘सदः’ सदनं स्थानम् । पृथिव्याः सर्वास्पदत्वेन
 प्रतिष्ठात्वम्, ‘तस्मात्’ प्रतिष्ठात्मकत्वात् ; इति भावनया ह्यष्टाजिने
 आमादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति यतः, अतोऽमुं
 मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

“अथैन मिति । ‘एनं’ सोमम् ‘अभिपद्य’ आलम्भ्य ‘वाचयति’
 अध्वर्युः । “अस्तध्नाद् वा मिति सोम आलम्भ्य वाचयति”— इति^३
 सूत्रम् । मन्त्रस्थाय मर्थः^४ । ‘वृषभः’ अपां वर्जिता सोमः । अथवा
 वृषभशब्दः श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठः सोमः । ‘उपरि’ ‘द्या’ दिवम्
 ‘अस्तध्नात्’ सर्वप्राणिरक्षणाय क्षम्यितवान् । तथा ‘अस्तरिष्ठम्’
 अस्तध्नात् । किञ्च ‘पृथिव्याः’ ‘वरिमाणं’ परिमाणमहत्त्वं मपि
 ‘अभिमीत’ इत्यती पृथिवीति मानं कृतवान् । स तादृशः ‘समाद्’

१, २— प्रथमकाण्डे १. ४. ५ (७२ ए०) द्रष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. ७ ।

४— वा० सं० ४. ३०. २ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. ८ ।

६— सोऽयं मन्त्रं वा० सं० ४. ३०. ३ ।

मम्ययाजमानः सोमो 'विश्व' विश्वानि 'भुवनानि' भूतजातानि
 'आसौदद्' अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान् । 'तानि' इमानि 'विश्व'
 विश्वानि सर्वाणि 'इत्' अपि 'व्रतानि' आयुस्तमनादिकर्माणि
 'वक्ष्यस्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयो-
 ऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— 'देवा इ वै यज्ञ
 मित्यादिना । पुरा 'देवाः' 'एनम्' 'एव' सोमम् 'एतत्' एतस्मिन्
 प्रस्तुते कर्मणि 'वधात्' असुररक्षःकृतोद्वेगात्, तत्परिहाराय
 'ज्यायसे' प्रशस्ततरं श्रेष्ठं 'सक्तुः' । 'यदाह' मन्त्रः— 'अस्तधाद्
 द्यां वृषभोऽन्तरिक्ष मिति', स पूर्वम् एतद्वाङ्मणोक्तप्रकारेण देवैः
 कृतत्वादाहेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकवृषभशब्दस्य
 अवशात् ॥ १ ॥

"अमिमीतेति । 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्,
 'एनेन' बलप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमानकक्षां
 सोमेन 'इमान्' चीनपि 'लोकान्' 'आस्पृणोति' सर्वतो बलिनः
 कारयति । सोमस्य बलवत्त्व मर्यापित्या दृढयति— 'तस्य हीति ।
 हनुर्हननस्य च 'लोकचयान्तःपातिनात् तस्य चैतदार्यपत्य मित्यर्थः ।
 'आस्पृताः' बलिनः कृताः । यस्मादेवं 'तस्मात्' 'अमिमीत वरि-
 माणं' पृथिव्या इति' मन्त्रभागस्त मर्यम् 'आह' । अथवा 'तस्मात्'
 तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ २ ॥

“आसीददिति । तृतीयपादस्यापि बलप्रकाशनरूपार्थत्वात्
द्वितीयपादब्राह्मण मेवात्र पुनः पठितम् ; “तदेनेनेमांशोकान्”—
इत्यस्य स्थाने “तदेनेनेदः सर्वम्”— इति विगेषः ॥ ४ ॥

“विश्वेत्तानीति । चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “तदस्मा
ददं सर्वं मनुवर्तन् करोतीति । ‘ददं सर्वं’ भूतजातम् ‘अनुवर्तन्’
तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति । प्रत्युद्यामः प्रतिकूलोद्योगः,
तत्कर्त्तारं ‘प्रत्युद्यामिनं’ ‘न करोति’ इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

“अथ सोमपर्याणहनेनेति । शकटेन साद्धं सोमस्य वेष्टन-
साधनं वासः ‘पर्याणहनम्’ । पर्याणहनप्रयोजनकथनम्— “नेदेनं
नाद्या रक्षांसीति । ‘नेत्’—इति परिभये । तथाच यास्कः— “नेत्येष
इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये”—इति^१ । यदि पर्याणहनं न
कुर्यात्, तदा ‘नाद्या’ नाशकराणि रक्षांसि ‘एनं’ ‘प्रमृशान्’
प्रमृशेयुः, एतच्च भयकरम् । तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहन
मित्यर्थः । पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “गर्भा वा एष
भवतीति । ‘तिर इव वै गर्भाः’ अन्तर्हिता वर्तन्त इत्यर्थः ।
यस्माद् गर्भाणां तिरोधानं मपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात्
देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्तं मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रशंसति— “स पर्याणह्यति^२ वनेषु व्यन्तरिच
मिति^३ । ‘वनेषु’ वृक्षसमूहेषु ‘अन्तरिचं’ ‘विततान’ सोमो
विस्तारितवान् । तद् यद् ‘वाजं’ वेगं बलं वा ‘अर्वत्सु’ अरणवत्सु

पुरुषेषु योग्यम् । 'व्यदधात्'—इति सर्वत्र सम्बध्यते । 'उत्सिया'—
इति गोनाम् । तासु 'पयः' । 'इत्सु'—इति प्राणिवज्रत्वापेक्षया
वज्रवचनम् । तत्र 'इत्सु' 'क्रतुं' मङ्गल्यम् । 'वितु' प्रजासु 'अग्निम्'
भुक्तस्थान्नपानस्य पाकसाधनं मग्निम् । 'दिवि सूर्यम्' । 'अद्रौ'
जातावेकवचनम्^१, पर्वतेषु 'सोमम्' । 'वरुणः' पापनिवारकः,
सोमो देवः 'अदधात्' स्थापितवानिति मन्त्रार्थः ॥

'वन'-शब्दस्यार्थान्तरभ्रमं व्युदमयन् वनेष्वन्तरिक्षविस्मरणं श्लोक-
मिदं मित्याह— "वनेषु ह्रीद वितत मन्तरिक्षं वृक्षायेष्विति ।
यद्यपि सर्वत्रान्तरिक्षं विततम्, तथापि पामरदृष्ट्या शान्द्रवृक्षायेषु
पटाक्षरणवत् प्रतिभामादेव सुक्तम् । अत्रेत्सु पुंस्त्वमभवात् वाजस्य
वीर्यत्वात् 'एतत्' एतेन "वाज सर्वत्सु"—इतिपाठेन पुंस्त्वेव वीर्यं
स्थापितवान् भवति । उत्सियाहटादिषु पयःकृत्वादिभ्यस्तेर्लौक-
प्रसिद्धिः 'पयो ह्रीदम्'—'इत्सु सूर्यं क्रतुं'—इत्यादि 'हि'-कारेण
चोत्पद्यते ॥ ७ ॥

“अथ यदि दे इति । दौचायां 'यदि' 'दे' कृष्णाजिने'
स्वीकृते, 'तयोः' एकं 'कृष्णाजिनं' 'प्रतिनाहभाजनम्' भ-
नद्वयस्य पुरोदेशप्रसारितो ध्वजः प्रतिनाहः^२; तद्भाजनम्, तत्त्व-
भवतीत्यर्थः । द्वितीयालाभे उपाय माह—“यद्यु एकं”
कृष्णाजिनयौवा एवावहत्येति ॥

१— निघ० २. ११. ३ ।

२— या० सू० १. २. ५८

३— 'युगसमौपे' उद्भिते दृष्टे व्यवहस्यति ध्वजमग्नौयम् ।

वाससा वेष्टन मिति केचित्—इति या० दे० ।

प्रतिनाहमन्त्रः—“सूर्यस्य चचुरिति^१ । तथाच सूत्रम्—“छण्णा-
जिनं पुरस्तादामगति सूर्यस्य चचुरित्यामनयोरन्यतरत्, एकश्चेद्
यौवा श्वरुत्”-इति^२ । मन्त्रस्याय मर्थः । हे छण्णाजिन ! त्वं
'सूर्यस्य' 'चचुः' चचुःस्थानीयम्, प्रकाशनस्थान मित्यर्थः । उपरि
हि सूर्यः प्रकाशते, अतस्त्व मनसि ऊर्द्धं दिश मारोहेत्यर्थः । तथा
'अग्नेः' देवस्य सम्बन्धि 'कनीनकम्'; अक्षिमध्यगतः छण्णप्रदेशः
कनीनिका, ताम् 'आरोह' । 'अग्नेरक्ष्णः' कनीनिकास्थान मन्त्र-
रिचम्; नीलं नभ इति प्रसिद्धेः । अनस उपयारोहे मति एतदु-
भयारोहणं सम्पद्यते । 'यच' यस्मिन्नारोहे मति 'एतग्नेभिः' अग्नेः
'ईयमे' गच्छामि 'विपश्चिता' मेधाविना सोमेन सह 'भ्राजमानः'
दीप्यमानः ॥

एतन्मन्त्रपाठं प्राप्नोति—“सूर्यं मेवैतत् पुरस्तादिति । मन्त्रे
'सूर्यस्य चचुः'—इत्यभिधानेन 'सूर्यं मेव' सोमस्य 'पुरस्तात्' छत-
वान् भवति । ततश्च किं मित्याह—“सूर्यः पुरस्ताद्वाप्तेति । 'नाष्टा'
नाष्टाणि, यज्ञनाशकानि 'रक्षांसि' हिंसन् पुरोगच्छति, तस्मिन्
मति 'अभयेन' नाशकरहितेन मार्गेण सोमं 'परिवहन्ति' ॥ ८ ॥

“उद्धृते प्रउगे फलके भवत इति । 'प्रउगे फलके' प्रयुग-
सम्बन्धिफलके 'उद्धृते' प्रयुगादप्युद्धते, चुयुक्प्रमाणे^३ 'भवतः' ।
अतएव सूत्रकारः तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धत्यं सूत्रयामास—

१— वा० स० ४. २७. १ । २— का० श्रौ० सू० ०. ८. ६, १० ।

३— यत्नस्य 'व' मध्यपाठश्च पुनः । स्यात्, 'चिबुक्प्रमाणे'—इत्येव,
“यधक्षाचिबुक्म्”—इति धर्मः ।

“प्रयुगाच्चोद्धृते फलके भवतः”—इति^१ । “तदन्तरेणेति । ‘तत्’
तयोः फलकयोः ‘अन्तरेण’ मध्ये ‘सुन्नद्धाण्यः’ (भृयिष्ठ एव सन्^२)
‘प्राजति’ प्रेरयति अन्नद्वाहौ^३ । अधःस्थितिं प्रशंसति—“श्रेयान्वेति ।
करितुरगाद्याहृढस्य प्रशस्तत्वं लोकमिदम्, अतस्तदभ्यारोहात् सोमः
‘श्रेयान् भवति’, अतस्तदधिष्ठितं शकटम् ‘आरोढुं कः अर्हति’?
न कोऽपीति ॥ ८ ॥

“पलाशशाखया प्राजतीति । भृयिष्ठास्त्रेव प्राजनयोग्यासु
सतीष्वप्यन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय इति जिज्ञासायां
तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति—“यच्च वै गायत्रीति । व्याख्यात
मिदम्^४ । ‘यदेव’ ‘सोमस्य’ अङ्गं ‘न्यक्तम्’ अवाक् निपतित मानीत्,
‘तत्’ अङ्गम् ‘दद्यापि’ अस्मिन् सोमे एव ‘असद्’ भवेदिति
पलाशशाखया^५ प्राजनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनडुहोर्वर्णविशेष मभिधातुं पुनरनुवदति—“अयानद्वाहा-
विति । ‘प्राजति’ युगबहनाय प्रेरयति । उभयोरन्यतरस्य वा यदि
कृष्णत्वं लभ्येत, ‘तत्र’ पर्जन्यवर्णसाम्यात् अनडुत्कृष्णत्वेन निमित्तेन

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. ५ । तत्रापि ‘प्रउगात्’—इति खरसमध्यपाठ
एव, न त्वन्तस्यमध्य ‘प्रयुगात्’—इति ।

२— कृ-पुस्तकमात्रे एषोऽधिकः पाठः ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ८. १४ ।

४— पुरस्तात् १. ७. १. १ (२ भा० ४६० पृ०) प्रत्ययम् ।

५— प्रतोदस्याणीययेति भावः । ‘यदद्वाहौ बभौवहौ’—इति या० दे० ।

‘ऐषम्’ अस्मिन् सवत्सरे ‘पर्जन्य’ बज्रवृष्टिप्रदो भवति । —इति एतत् उ विज्ञानम्’ वृष्टे परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्रक मन्त्रयोजन विधत्ते— “अथ युनक्तुस्मावेत मिति’ । मन्त्रस्याय मर्थः । हे ‘उसो’ अनद्धाहो ! युवा वहनाय ‘एतम्’ प्रत्यागच्छतम् । कौटुम्भो युवाम् ? ‘धूर्पाहो’ धुर मोढु समर्थः । तादृशो युवा ‘युज्येथाम्’ स्वय मेव युक्तो भवतम् । तौ विज्ञिष्येते— ‘अनश्रू’ अश्रुरहितो, अव्यथावित्यर्थः, ‘अवीरहणौ’ गृह्णायेण वीराणा पुत्रादीना मत्तन्तारौ, ‘ब्रह्मचोदनौ’ ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः । एव मनद्धाहो प्रगखेदानीं प्रयोजन माह— ‘स्वस्ति यजमानस्येति । ‘स्वस्ति’ अविनाशेन ‘यजमानस्य गृहान् गच्छतम्’ ॥

अथ मन्त्र विभज्य याचष्टे— “उसौ हि भवतावित्यादिना । उत्साविणावनयोभोगावित्युसौ । एषा प्रमिद्धि ‘हि’ शब्देन द्योत्यते । धूर्पाहावित्यस्य तात्पर्यं ‘धूर्वाहाविति । आर्त्तस्वश्रुपातस्य दृष्टत्वात् ‘अनश्रू-इत्यस्यानात्ताविति व्याख्यानम् । वीरहत्याया पापमाधनत्वात् ‘अपापहतो’-इति तात्पर्याभिधानम् । ‘ब्रह्मणा “उस्मावेतम्”—इतिमन्त्रेण इदानीं चोद्यमानत्वात् ब्रह्मचोदना-प्रमिद्धिरित्यभिप्रेत्य “ब्रह्मचोदनो हि भवत इत्युक्तम् । ‘स्वस्ति यजमानस्य’-इत्यव स्वस्तिशब्दाभिप्राय माह— “यथेनावन्तरेति । ‘यथा’ ‘एनौ’ अनद्धाहो ‘अन्तरा’ मध्ये मार्गे ‘नाद्या’ हिन्वा ‘न हिष्यु’, तथा भवेदिति स्वस्तिवाचनमन्त्र कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

“अथ पश्चात् परिक्रम्येति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अपहृत्य
 आलम्ब्यत इति ‘अपालम्ब्यः’ शकटस्य पश्चाद्भागः । तं भालम्ब्य
 ब्रूयात्— “सोमाय क्रीताय”, “सोमाय पर्युक्षमाणाय”—इति
 वा । अनुवधनविकल्पस्थाय मभिप्रायः— सोमे क्रीते मति अनन्तरं
 यत् कर्त्तव्यम्, तत् परिवहणं सेवः; तच्च क्रयानन्तरभावौत्यन्यतरो-
 पादानेऽन्यतरस्यार्थात् भिद्विरिति । ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश
 उक्तः— “सोमाय क्रीताय प्रोक्षमाणायानुब्रूहीत्याह्लाध्युरिति^१ ।
 अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— “अतो
 यतरथा कामयेतेति । ‘अतः’ अनयोः पक्षयोर्मध्ये । अथ कात्या-
 यनः— “पश्चात् परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायामुं
 वाचयति, पर्युक्षमाणायेति वा” इति^२ ॥ ११ ॥

“अथ वाचयतीति । अध्वर्युर्यजमानम् “भद्रो मेऽमि”—इत्यादिक
 मित्यर्थः^३ । मन्त्रस्थाय मर्थः— हे सोम ! त्वं ‘भद्रोऽमि’ कष्याण-
 करोऽमि, मृत्यो वा । हे ‘भुवस्यते’ भुवनानां पालक ! त्वं
 ‘प्रद्युवस्व’ प्रगच्छ । ‘विधानि’ ‘अमि’ ‘धामानि’ स्थानान्यभिलक्ष्य ।
 ‘त्वा’ त्वां ‘परिपरिणो मा विदन्’ उपर्यवस्थातारो मा विदन् । तथा
 त्वां ‘परिपन्थिनः’ प्रतिकृत्वाः शत्रवः ‘मा विदन्’ । “कन्दमि
 परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि”—इति^४ ‘इनि’-प्रत्ययान्तो
 निपातितः । तथा ‘अघायव’ अघ मिच्छन्तो ‘वृक्षाः’ विकर्त्तनग्रीवाः
 ‘मा विदन्’ मा जानन् । किञ्च ‘ग्रेन’ ग्रन्थौयगमनः पक्षी, म

१— ऐ० ब्रा० १. १. ९ ।

२— का० थौ० सू० ० ८. १५, १६ ।

३— वा० सं० ४. ३३. १ ।

४— पा० सू० ५ २. ८४ ।

‘भूत्वा’ म इव बलिष्ठोत्पतनशीलः मन् ‘परापत’ उद्गच्छत,
यजमानस्य गृहान् गच्छत । ‘तत्’ तच्च ‘नौ’ आवयोः, तव च मम .
च ‘संस्कृतं’ सर्वोपस्करणसंयुक्तं स्थानं विद्यते, तद् गच्छेति ॥

“भद्रो मेऽसि”—इत्यत्र भद्रशब्दस्य तात्पर्यं माह— “भद्रो
ह्यस्यैष भवतीत्यादिना । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एषः’ सोमः, यस्माद्
‘भद्रो भवति’, तस्माद् मन्त्रभाग एव माह । यतोऽभावेव यजमानस्य
भद्रकारौ, ‘तस्मात्’ ‘अन्य’ सोमव्यतिरिक्तम् ‘अयं’ यजमानः ‘न
आद्रियते’ आदरं न करोति । अन्यशब्दार्थं विज्ञिनष्टि— “अप्यस्य
राजान इति । ‘मभागाः’—इत्यनेन राजा मनतिक्रमणीयत्वं मुक्तं
भवति । अपिः सम्भावनायाम् । “मधुपर्कं माहरेद्वाजे चाचार्यर्त्विक्-
च्चातकप्रियातिथिश्चरमातुलानाञ्च”—इति^१ सम्भावनीयानां मध्ये
राजा प्रथमतो निर्देशेन श्रेष्ठ्यावगमादितरपूज्योपलक्षकत्वेन ‘अप्यस्य
राजानः’—इति निर्देश इति मन्त्रव्यम् । राज आगमनात् स्वयं
मप्रह एव मन् ‘पूर्वः’ तेभ्यः प्रागेव ‘अभिवदति’ वाग्व्यवहारं
करोति । किं मिति— “भद्रो हि भवतीति । ‘तस्माद् भद्रो
मेऽमीति’ युक्तम् । भुवस्यत इत्यत्र ‘भू’-शब्देन सर्वाण्यपि भुवना-
न्युपलक्षितानीति व्याचष्टे— “भुवनानां ह्येष पतिरिति । धामशब्द-
तात्पर्यं माह— “अङ्गानि वै विश्वानि धामानीति । अवाङ्गानि
पृथ्वममादीनि; क्रयप्रदं गादागमनस्य तदर्थत्वात् । परिपरि-परि-
पन्थि-वृकशब्दानां भवयवार्थभेदे मत्पि पर्यवभितार्थ एष एवे-
त्याह— “यथैन मन्तरा नाश्व रचांसि न विन्देयुरिति ॥ १४ ॥

१— इत उत्तरस्मिन्नेवाध्यास्यते— “यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा”—इत्यादि ।

“श्वेनो भूत्वेति । मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “वय एवैन
मेतद् भूतं प्रपादयतीति । एतेन पाठेन पक्षिरूपं मेव सन्तं
प्रापितवान् भवति । ‘रक्षांसि’ ‘नाश्वयन्ति’ हन्तुं नानुगच्छन्ति ।
स्पष्टं मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ शरीरं मेवाश्वयन्तीति । यदि प्रमादात् मोमं रक्ष-
आदिर्हन्यात्, तदानीं श्वेनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन श्वेनीभावादुपादे-
यस्य मारोगस्यावध्यभावात् (हन्ता^१) श्वेनशरीरं मेवानुगत्य हन्ति,
नात्मानं मित्यर्थः । “यजमानस्य गृहान् गच्छ तस्यै मंछत मिति
मन्त्रभागस्यार्थः स्पष्ट इत्याह— “नात्र तिरोहितं मिवाप्नोति ॥ १६ ॥

“अथ सुब्रह्मण्या मित्यादि^२ । ‘ब्रह्म’ देवानां माझानमाधनो
मन्त्रः ; गोभनं ब्रह्म ‘सुब्रह्म’, तदर्हतीति ‘सुब्रह्मण्या’ काचन
देवता ; तां “सुब्रह्मण्योश्च”-इत्यादिनिगदेनाह्वयेत् । तत्प्रकारः
सूत्रे दर्शितः— “सुब्रह्मण्योऽ मिति चिरुक्ता मरुन्निगदम्”—
इति^३ । निगदपदानां प्राद्वलेनैव व्याख्यानात् नाम्नाभिधायिकायते ॥

आह्वानं प्रशंसति— “यथा येभ्य इति । ‘यथा’ लोके ‘येभ्यः’
अथाय ‘पच्यन्’ पाक कर्तुं मिच्छन् भवति, ‘तान्’ भोक्तृन् ‘ब्रूयात्’—
‘इत्यहे वः पक्तासीति’ । इत्यह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते ;
इतो द्वितीयेऽहनि तृतीयेऽहनौतिरूपेणेत्यर्थः ॥

ननु मन्त्रेणाह्वानेऽपि कथं मित्र आगच्छतीत्याह— “ब्रह्म हि
देवान् प्रच्यावयतीति । ‘हि’-शब्दो “वायवाहि दर्शते”—इत्येव-
मादिमन्त्रगतां देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं द्योतते । सप्तद्व्यष्ट्यपदस्य
पाठमिद्धां चिरावृत्तिं प्रशंसति— “चिरकृत्व आहेत्यादि । यज्ञस्य
आवृत्तिरूपत्वं सवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

“इन्द्रागच्छेतीति । “इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि । स्पष्टम् । “हरिव
आगच्छ”—इत्यादि— “अहस्यायै जार.”—इत्यन्तानां पञ्चानां
वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थे सम्भवत्यपि तात्पर्यस्यैकत्वं मभिप्रेत्य, सङ्गृह्य
तात्पर्यं माह— “हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मपेत्यादिना । “तद्
यान्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत् प्रमुमोदयिषतीति । ‘तत्’ तथा
मति ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘यान्येव’ चरणानि चारित्र्यणि, पूर्वपक्षापरपक्ष-
सचणाभ्यां मभिमतस्य वस्तुनो हरणं, मेधातिथेः काण्वायनेर्मपौ
भूत्वा हरणम्,—इत्येवमादीनि, ‘तैरेव’ ‘एन’ प्रमुमोदयितुं मिच्छति ॥

१— ऋ० सं० १. २ १ ।

२— ऐ० ब्रा० ६. १. ३ द्रष्टव्यम् ।

३— सोमासादशने त्वेतत्कथाया कविकल्पनामूलत्वं मेव सिद्धान्तितम् ।
तत्रापि तत्त्ववार्तिके विशेष उक्त (जै० सू० ८. १. ४२-४४ ; अथि०
१५.) । “मदितैवाहनि लोपमानतया रात्रेऽहत्याशब्दवाच्याया
छयामहमरणमेतुत्वात् शौर्यस्यस्मादनेन बोदितेन वेत्यहत्याशब्द-
उच्यते, न परस्त्रीत्यवदागतम्”—इत्यादि च द्रष्टव्यम् ।

हरिवश्चादीनि पदानि सामवाङ्मणे व्याख्यातानि^१ ॥ १८, १९ ॥

“देवा ब्रह्माण इति । अनयोस्तात्पर्यं माह— “तद्देवांश्च
ब्रह्मणांश्चाहेति । ‘अत्र’ अग्निन् यज्ञे ‘उभयैः’ द्विविधैः ‘देवैः
ब्रह्मणैश्च’ यष्टव्यत्वेन याजकत्वेन च ‘अर्थ’ प्रयोजनं यज्ञमिद्धिः
यजमानस्य ‘भवति’, तानेवैतान् ‘देवाः ब्रह्मणाः’—इति पदद्वय
माह नेतरानित्यर्थः ॥ १० ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^२ । ‘अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते
प्रतिप्रस्थाता’ शास्तायाः पुरोदेशे अग्नीषोमीय पशु मादाय गच्छतः
सोमस्याभिमुखं स्थापयेदित्यर्थः । अग्नीषोमीयस्यावस्थितिं यजमानस्य
आत्मनिष्कयरूपेण प्रशंसति— “आग्नीषोमौ वा एत मिति । ‘एतं’
दीक्षितम् ‘अन्तर्जग्मे’ अन्नखादनस्थानं जग्माः, दन्तपङ्क्तोरन्तराल
इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति— “आग्नावैष्णव द्वाद इति । यस्मादस्य
यजमानस्य ‘अदः’ विप्ररुष्टे काले दीक्षणीयेष्टौ ‘हविः’ अभूत् ।
असु किं तत इत्याह— “यो वै विष्णुरिति । तत्र विष्णुरिति
योऽस्ति, ‘स सोमः’; सोमस्य यागनिर्वर्त्तकत्वेन यज्ञत्वाद्, “यज्ञो

१— तानि हि सा० य० ब्रा० १ १ २ दृष्टव्याणि । तत्रैव निगदो समय
पठितश्च । तथा सामसूत्रे जाद्यायनेऽपि (१. ३) । एष निगदः
सुब्रह्मण्यनामसामवेदोपनिषा गीयतेऽत्र सुब्रह्मण्यसामेयपुण्यते ।
वस्तुतो निगदो नाम यजुर्विद्येय एवेति सिद्धान्तितो सोमांसायाम् ;
ने० ६० २ १ ३८-४५ सूत्राणि दृष्टव्यानि । तेतिरोपारख्यक्रोड्ययं
मन्त्रो ब्रह्मण्य इत्यन्त आसात (१. १२. ३, ४) ।

२— का० धौ० सू० ० ८. ११ ।

वै विष्णुः”—इति श्रुतेः^१ । यज्ञद्वारा विष्णोः सोमत्वम् । ‘दौचा’
 संस्कारः, दौचणीयेष्ट्या सकृत्तत्वादेव दौचणीयेष्टिदेवतयोर्हविश्च
 ‘एन’ जम्भे स्थितम् । अतो जम्भाद् विमोचाय अग्नीषोमीयं
 दत्त्वा आत्मनिष्क्रयणं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“तद्वैक इति^२ । ‘अयम्’ उरुमुकरूपः ‘अग्निः’, ‘अयं सोमः’;
 ‘ताभ्यां’ सकाशात् आत्मानं ‘निष्क्रेय्यामहे’ इत्युरुमुकस्याहर्तु-
 रभिप्रायः । अमुं पक्षं निराकरोति— “तदु तथा नेति । तर्हि
 कथं सहभाव उपपद्यत इति, तच्चाह— “यच्च वा एतौ क च तत्
 सहैवेति । ‘एतौ’ अग्नीषोमौ ‘यच्च क च’ स्थाने ‘सह’ वर्त्तते,
 ‘तत्’ तादृशूपा स्थितिरेवात्र सहभाव एवेत्यर्थः । एवकारेण संयो-
 जनपक्षो व्युद्गम्यते ॥ २२ ॥

“स वै द्विरूपो भवतीति । ‘स’ अग्नीषोमीयः पशुः । द्विरूपे
 कारणाभिधानम्— “द्विदेवत्यो हीति । द्विरूपमिद्वयेऽपेक्षितौ
 वर्णावाह— “हृणमारङ्गः स्यादित्याहु रिति । ‘मारङ्गः’ श्वल्लवर्णः^३ ।
 ‘एतत्’ हृण्यत्वं श्वल्लत्वं च ‘एनयोः’ अग्नीषोमयोः ‘रूपतमं निव’

१— पुरस्तादात्र (१ १. २. १३. १) द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २४ ।

३— सारङ्गं कर्बुर, वर्णान्तरानुविद्धं शुक्लं सारङ्गं इत्युच्यते, हृण्येन
 वर्णेन सहितं सारङ्गं, अथवा हृण्यस्यासौ सारङ्गश्चेति हृण्यसारङ्गं ।
 एव लोहितसारङ्गं इति धारयात् याज्ञिकदेवेन । ‘दर्णान्तरापेक्षितं
 हृण्यवर्णं हृण्यसारङ्गं, एवं लोहितसारङ्गोऽपि’—इत्येव माह पितृ-
 भूतिराचार्यं, टोकाशब्दं कर्त्तव्यम् ।

अत्यन्त मभिमत रूप मित्यर्थ । “आग्नेय कृष्णयौव”-इत्यादौ^१
 अग्ने कार्पासमन्त्रश्रवणात् तदेव तदुचित रूपम्, सारङ्गवर्णस्य
 सोमयोग्यत्व मपि आङ्गावल्या द्रष्टव्यम् । तदलाभेऽपि वा ‘लोहित-
 सारङ्ग स्यात्’ लोहितस्याग्निवर्णसाम्य प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

“तस्मिन् वाचयतीति । ‘तस्मिन्’ अजे, आगते इति शेष ।
 “नमो मित्रस्येतीति” । नमो मित्रस्येन मालभ्य वाचयतीति^२
 कात्यायन ॥

मन्त्रस्याय मर्थ । ‘मित्रस्य’ मितेस्त्राता मित्र सूर्य, वरुणस्तमो-
 निवारक सूर्य, तस्य, तस्मै इत्यर्थ । ‘नम’ नमस्कार प्रक्रीभाव,
 अस्तु । अथवा ‘मैत्र वा अहर्वाहणी रात्रि’-इति श्रुत्यन्तरादह-
 रभिमानिदेवाय, रात्र्यभिमानिदेवाय, सूर्याय नम इत्यर्थ ।
 ‘चक्षसे’ सर्वस्य द्रष्टे नम ‘महोदेवाय’ महते देवाय च नम ।
 हे प्राणिनो यूयम् ‘तत्’ प्रसिद्धम् ‘स्तु’ मत्यभूतम आदित्याख्य
 वस्तु ‘मपर्यंत’ अर्चयत । ‘दूरे दृशे’ दूरे दर्शनीयम् ॥ २४ ॥

“अथाध्वर्युरिति । “उपस्तम्भेनोपस्तम्भातीति” । उपस्तम्भते
 प्रतिबध्यते इति ‘उपस्तम्भ’ शकटाद्यधारण काष्ठम्, तेन ‘उपस्त-
 भाति’ शकटाद्यम् । हे काष्ठ ! त्वं ‘वरुणस्य’ उपस्तम्भ स्यापितस्य

१— वा० स० २४ १, ४, ६, ८ २४ ५८ । तद्विधायक ब्राह्मण
 तुषष्टिदात्रास्यतेऽनेव— १३ २, २ ३ ।

२— वा० स० ४ ३१ १ । ३— का० श्रौ० सू० ७ ८ २४ ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ७ ८ २५ ५— ‘उपस्तम्भ’-इति इ ।

सोमस्य 'उत्तमन्न ममि'¹ । शकटस्योत्तमकत्वाद्, तद्द्वारा वरुण-
स्याप्युत्तमकत्वम् । "उदः स्यात्तमोः पूर्वस्य"-इति² मकारलोपः ॥

समन्त्रक सुद्धरणं विधत्ते— "वरुणस्य स्तम्भसर्जनी स इति³ ।
'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्थानसोऽङ्गस्य यत् स्तम्भनम्, तस्य
सर्जन्यौ 'स्यः', तादृश्यौ युवा सुद्धृष्टामौत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं व्याचष्टे— "वरुणो ह्येव एतर्हीति । 'एतर्हि' एतस्मिन्
क्रौतावसरे सोमो 'वरुणः' भवति । "तयोर्दाहिंलौ च छन्दसि"—
इति⁴ एतच्छब्दस्य द्विष्ट् ॥ २५ ॥

"अथ चत्वारो राजासन्दौ माददत इति⁵ । चत्वारोऽचाध्वर्यु-
प्रतिप्रस्थाचादयोऽध्वर्युवर्ग्या एव । तथा चापस्तम्भः— "तां सर्वेऽध्वर्य-
वोऽग्नेः प्राग्वंशं राजन्योह्यमान उद्धृन्तीति⁶ । अतिरेकप्रदर्शन-
मुखेन षट्त्रिंशत्प्रश्नं प्रशंसति— "द्वौ वा अस्मै मानुषाय राज्ञे
आददात इति । दोलिका⁷ मित्यर्थः । 'यः' 'अस्य' प्रतीयमानस्य
'सर्वस्य' अपि जगतः 'सहत्' उपायेनैव 'ईष्टे' ईश्वरो भवति,
'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दौ 'चत्वारः', 'आददते'-इति
पूर्वचान्वयः ॥ २६ ॥

आसन्द्या औदुम्बरीत्वं विधाय प्रशंसति— "औदुम्बरी भवत्यन्नं

१— वा० सं० ४, १६ १ ।

२— पा० सू० ८ ४. ६१ ।

३— वा० सं० ४. १६. २ ।

४— पा० सू० ५. १. २० ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ८. २० ।

६— आ० श्रौ० सू० १०. २८. ७ ।

७— 'षान्दोलिका'-इति घ, च ।

वा ऊर्गुदुम्बर इति । “देवा इय मूर्जे व्यभजन्त, तत उदुम्बरः
समभवत्”—इति^१ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वैशब्देन द्योत्यते ॥

ननु इदम् “ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धै”—इति उदुम्बरस्य फल-
विधानम् ; कुतः ? ‘अवरुद्धै’—इति चतुर्थ्यां फलत्वप्रतिभानात् । अतः
ऊर्जोऽवरोधलक्षणाया फलायौदुम्बरौ कर्त्तव्येत्यर्थः । नैतदेवम् ।
नाचौदुम्बरौ भवतीति विधिरूपलभ्यते, वर्त्तमानव्यपदेशात् ;
अर्थवादेनैव स विधिरुन्नेयः ; अतोऽत्र तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातु
मशक्यत्वात् कस्येदं फलं स्यात् । न तु स्तुतिश्च करोतु, फलं मपि
विदधानिति मन्तव्यम् ; तथा दैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः । अत इदं
केवलं स्तावक मिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

“नाभिदग्ना भवतीति । नाभिप्रमाणा भवेत् । “प्रमाणे
द्वयसज्-द्वयज्-माचचः”—इति द्वयज् प्रत्ययः^१ । “अच वा अस्र
मिति । ‘अच’—इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः । अस्रस्य नाभिप्रति-
ष्ठितत्वे सोमस्य किं मायात मित्यत आह— “अस्रं मोम इति ।
प्रकारान्तरेण नाभिदग्नत्वं प्रशंसति— “अचो एव रेतस आश्रय
इति । ‘अचो एव’ अत्रैव च । ‘अचदग्ना’ नाभिदग्नेत्यर्थः । अच
कात्यायनः— “अौदुम्बरौ मासन्दौ नाभिदग्ना मरुजिमाषाङ्गौ
मृता माहरन्ति चत्वार इति^२ ॥ २८ ॥

“ता मभिमृशतीति^३ । ‘ताम्’ आसन्दौ मित्यर्थः । “वरुणस्य

१— ऐ० श्र० ५. ३. ५ ।

२— पा० सू० ५. २. ३० ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ८. २० ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ८. २८ ।

अतसदन्यमीति^१ । हे आसन्दि^२ ! त्वं 'वरुणस्य' सोमस्य 'अतसदनम्' ।
अत मिति यजनाम, "सत्यं वा यज्ञं वा"—इति यास्कः^३ । यज्ञार्हं
स्थान ममीत्यर्थः ॥

आसन्दीवत् कृष्णाजिनस्यापि सोमामादनाह्लादासन्दीस्पर्शन-
मन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरणेऽपि, विनियुक्तः । सोमामादनमन्त्रे
त्वामीदेति विशेषः^४ । अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यानार्हाः । "स
यदाह वरुणस्येत्यादिः । स्पष्टम्^५ ॥ ९८ ॥

"अथैनं शाला मित्यादि । प्राग्वंशस्य पुरोदेशे आसन्द्यां
स्थापित सोम मामन्द्या सह प्राचीनवंशं गमयेदित्यर्थः । प्रपादन-
समये "याते धामानि"—इति^६ मन्त्र यजमानं वाचयेत् । अध्वर्योः
प्राधान्यात् तदपेक्षया 'प्रपादयति'—इत्येकवचनम् ; वभूतस्तु
चत्वारः प्रपादयन्ति । तथाच सूत्रकारः— "शालां प्रवेशयन्ति
दीक्षितमश्चरेण, यात इति वाचयति, आहवनीयं दक्षिणेन
स्थापयन्ति"—इति^७ ॥

१— वा० सं० ८. ३६. ३ ।

२— उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, भाभिप्रमाद्यपादयुक्ता, चरत्त्रिमात्राणि
अङ्गानि द्वयोपसहस्राणि यस्याः सा, उता = मुञ्जरज्ज्वा कृता, आसन्दी =
मक्षिका भवति । सौत्रमण्या हि श्रूयते— "मुञ्जविवचना भवति"—इति
(१२. ८. ३. ६.) । तत्र आचार्येणोक्तम्— "सोमामादोवदिति (१८. ४. ७.) ।

३— निघ० ४. ३. ३ ।

४— वा० सं० ८. ३६. ४, ५ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. २८, २९ । ६— वा० सं० ४. ३०. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ८. ३१, ३२, ३३ ।

मन्त्रस्याय मर्यः । हे 'सोम!' 'ते' 'या' यानि 'धामानि'
स्थानानि नामानि जन्मानि च येष्वपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि'
'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सम्बन्धीनि 'ता' तानि 'विश्वानि'
मर्वाण्यपि । 'यज्ञम्'—इति विभक्तिव्यत्ययः, अयं यज्ञः 'परिभूः'
परितो भावयिता 'अम्भु' । तच्च 'गयस्फान' पशुपुत्रादिना गृह्य
वर्द्धयिता, 'प्रतरणः' आपद्भ्यः प्रकर्षेण तारयिता, 'सुवीरः' शोभन-
वीरोपेतः, तत्राद इत्यर्थः, 'अवीरहा' पुत्रादेरहन्ता च सन्,
'दुर्यान्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि । चतुर्थपाद-गत-'दुर्य'-शब्दायै
भूवन् शस्त्रमन्त्रतात्पर्यं माह— "गृहा वै दुर्या इत्यादिना ॥ १० ॥

"अथ हैक उदपाच मुपनिनयन्तीति" । मनुष्योपचारवत्
देवस्य सोमस्योदपाचनिनयनसंज्ञणोपचारे सति तदुपचरणं मानुषं
भवति, एतत् 'यज्ञे कृद्भूम' ; अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपाचं
नोपनिनयेत् ॥ ११ ॥ १ [१. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धौन् पञ्चसौरींस्त्रिदशतल्लताधेतुमौवर्णभूमीः ।
 रत्नोत्सां रुक्माव्राजिद्विपमहितरथौ भायणिः मिङ्गनार्यौ,
 व्यश्राणौद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 आव्योत्यं प्राव्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि महत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसायान्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ ।
अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तुस्मादभित आतिथ्य
मेते* हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ युस्मादातिथ्यं नाम† । अतिथिर्वा ऽएषु एतस्या-
गच्छति यत् सोमः क्रीतस्तुस्मा ऽएतद्यथा रात्रे वा
ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महार्जुं वा पुचेत्तदुह मानुषं
हविर्देवाना मेव मस्मा ऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः । पूर्वोऽतूत्य गृह्णीयादिति युच वा ऽअर्हन्त
मागतुं नापचायन्ति‡ क्रुध्यति वै स तुच तथा ह्याप-
चितो भवति ॥ ३ ॥

तद्वा ऽअन्यतरु एव विमुक्तः स्यात् । अन्यतरोऽविमु-
क्तोऽथ गृह्णीयात् स युदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो युद-
न्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

* 'मेते'-इति ग, घ ।

† 'नाम'-इति ग, ख ।

‡ 'नापचायन्ति'-इति क, ख ।

तदु तथा न कुर्यात् । विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद्
 यथा वै देवानां चरणं तदा ऽश्वानु मनुष्याणां तुस्मान्
 मानुषे यावन् विमुच्यते नैवास्मै तावदुदकः हुरन्ति
 नापचितिं कुर्वन्त्युनागतो हि स तावद्भवत्यथ युदैव
 विमुच्यतेऽथास्मा ऽउदकः हुरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति
 तुहिं हि स आगतो भवति तुस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य
 गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्वरमाण इव गृह्णीयात् । तथा ह्यापचितो
 भवति तत्पुत्र्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै युजमानोऽन्वार-
 भतेऽथा च पुत्र्युभयत एवैतन्मिथुनेनान्वारभते युत्र वा
 ऽश्वहन्नागच्छति सर्व्वगृह्या इव वै तुत्र चेष्टन्ति तथा
 ह्यापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा ऽअन्येनैव तुतो यजुषा गृह्णीयाद् । येनो
 चान्द्यानि हवींऽप्येकं वा ऽएषु भागं क्रीयमाणोऽभि-
 क्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाः साम्राज्याय
 तुस्य छन्दाःस्यभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो
 राजकुतः क्लृताग्रामुण्य एव मस्य छन्दाःस्यभितः
 साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तद्वकल्पते । यछन्दोभ्य इति वेवलं गृह्णी-
 याद्यत्र वा ऽश्वहन्ते पुचन्ति तदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्युराजानो राजकुतः सूतग्रामुण्यस्तस्माद्युचैवैतस्यै
गृह्णीयात्तदेव छुन्दांस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

सु गृह्णाति । अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निर्वै
गायत्री तुज्ञायत्री मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति । द्युचं वै सोमः
द्युचं विष्टुप् तुत् विष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

अतिथेरातिथ्यु मसि विष्णवे त्वेति* । सोऽस्योद्धारो
यथा† श्रेष्ठस्योद्धारु एव मस्यैषु ऋते छुन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति । तुज्ञायत्री
मन्वाभजति सा युज्ञायत्री श्येनो मृत्वा दिवः सोम
माहरत् तेन सा श्येनः सोमभृत् तेनैवैना मेतुद्धीर्येण
द्वितीय मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अमुये त्वा रायस्योषुदे विष्णवे त्वेति । पशुवो वै
रायस्योषः पशुवो जुगती तज्जुगती मन्वाभजति ॥ १३ ॥

* अथ यत्पुञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरुसम्मितो वै
यज्ञः पुञ्च वा ऽऋतुवः संवत्सरस्य तु पञ्चभिरामोति
तस्मात्पुञ्चकृत्वो गृह्णात्यथ यदिष्णवे त्वा विष्णवे
त्विति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय
गृह्णाति ॥ १४ ॥

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्या-
तिथ्यं नवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो
नवमुः पूर्वाद्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वाद्धुं ऽएषु यज्ञस्य
तुस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्प्यमुयाः परिधुयः । देवा ह वा ऽएतं वृनस्प-
तिषु राक्षोघ्नं ददृशुर्यत्कार्प्यमुयः शिरो वै यज्ञ-
स्यातिथ्यं नेच्छिरो यज्ञस्य नाद्रा रुक्षाः सि हिनुसन्निति
तस्मात् कार्प्यमुयाः परिधुयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरुः । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम
सोऽश्वो भूत्वा पुराङ्गववर्त्त तुस्य देवा अनुहाय
वृालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य सार्धुः सुन्यासु-
स्तुत एता ओपधयः सुमभवन् युदश्ववालाः शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं जघनाद्धो वृाला ऽजभयत एवैतद्यज्ञं
पुरिगृह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति* ॥ १७ ॥

ऐष्टुव्यौ वृिधतौ । नेदृर्हिथ्य प्रस्तरुथ्य संलुभ्यान्तं
ऽइत्युयोत्पूयाज्यः सुर्वारण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि
गृह्णाति न ह्युचानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

* 'भवति'-इति ग, घ ।

† 'संलुभ्यते'-इति ख, डा०-वेदरवृट्थ । 'संलुभ्यान्त'-इति सायण-
सम्मत'-इति डा०-वेदरः ।

आसाद्य हवींऽप्यग्निं मन्यति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं
 जनयन्ति वा ऽएन मेतद्यन्मन्यन्ति शीर्षतो वा ऽश्रुये
 जायमानो जायते शीर्षतु एवैतद्ग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै
 सुर्वा देवता अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति
 शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यः शीर्षतु एवैतद्यज्ञः सुर्वाभि-
 देवताभिः समर्द्धयति तुस्मादग्निं मन्यति* ॥ १९ ॥

सोऽधिमुन्यनः शुक्ल मुदत्ते । अग्नेर्जनिच मसीत्युचु
 ह्यग्निर्जायते तुस्मादाह्यग्नेर्जनिच मसीति† ॥ २० ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति । व्यूषणौ स्थ ऽद्विति
 तद्यावेवेमौ स्त्रियौ साकञ्जावेतुवेवैतौ ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति । उर्व्वंश्यसीत्युद्योत्तरा-
 रुण्याज्यविलापनी मुपस्पृशत्यायुरसीति ता मभिनि-
 दधाति पुरुरुवा ऽअसीत्युर्व्वंशौ वा ऽअप्सराः पुरुरुवाः
 पुतिरुथ यत्तुस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेव मेवैषु
 एतुस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्यथाह्यग्ने मथ्यमाना-
 यानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

सु मन्यति । गायत्रेण त्वां छन्दसा मन्यामि वैष्टुमेन
 त्वा छन्दसा मन्यामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्यामीति
 तं वै छन्दोभिरेव मन्यति छन्दाःसि मथ्यमानायान्वाह

छुन्दाऽस्येवैतद्यज्ञं मन्वायातयति यथामु मादित्यः
रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते ग्रहियु-
माणयेत्यनुप्रहुरुन्* ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति । भुवतन्नः सुमनसौ सुचेतसावरेपुसौ ।
सा यज्ञः द्विःसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ
भवत मद्य न ऽदुति शान्ति मेवाभ्या मेतुददति यथा
नान्योऽन्यः द्विःस्याताम् ॥ २४ ॥

अथ सुवेणोपहत्याज्यम् । अग्निं मभिजुहोत्यग्ना-
वमिथरति प्रविष्ट ऽकृपोणां पुत्रोऽभिशस्तिपावा । सु-
नः स्योनः सुयजा यजेहु देवेभ्यो हव्यः सुद सुप्रयुच्छ-
नस्वाहेत्याहुत्यै वा ऽणुत मजौजनत तु मेतयाहुत्या-
मैपीत्तुस्मादेव मभि जुहोति ॥ २५ ॥

तद्विद्वान्तं भवति† । नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्युं पूर्वार्तो वै शिरः पृव्वानुं मेवैतद्यज्ञस्या-
भिसुः स्करोति‡ स यद्वानुयाजान्यजेद्यथा गौर्यतुः
पर्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत् तुस्माद्विद्वान्तं भवति
नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

* 'प्रहुरुन्'-इति ग, घ ।

† 'भवति'-इति ग, घ ।

‡ 'भुजुहोति'-इति ङ, त, डा०-वेङ्कटयुक्त ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्भ्रमे, त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयानन्तर्यं विधत्ते— “अग्नौ वै यज्ञस्यातिथ्य मिति^१ । व्याख्यात मिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिद् हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथं मतिथित्व मिति निर्वाचनप्रदर्शनद्वारेण तद्दर्शयति— “अथ यस्मादातिथ्यं नामेति । यस्माद्विहितत्वादातिथ्यं मिति हविषो नाम, अत उच्यत इति शेषः । ‘एतस्य’ यजमानस्य वसति य ‘अतिथि’ मन् यस्मात् ‘आगच्छति’, न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य, सोऽतिथि-रित्यर्थः । तस्मात् अतिथये सोमाय ‘एतद्’ हवि निरूप्यत इत्यातिथ्यं नाम सम्पन्नम् । अतिथित्वं सुपजीव्यातिथ्यं भवत्यर्कत्वं मित्याह— “यथा राज्ञ इति । “राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति । राज्ञ “गौर्मधुपर्कं स्नात् स्वातकायोपस्थिताय राज्ञे वा”—इति-स्मृते^२ सिद्धः । ब्राह्मणं श्रोत्रियोऽभिमतः । “महोत्त वा महाज वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्”—इति-स्मृते^३ । ‘तदहं मानुषम्’ आतिथ्य मिति शेषः । “हविर्देवानां मिति । देवानां हविरेवातिथ्यं मित्यर्थः । “एव यस्मा एतदिति । दाष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ११ ।

२— आप० ध० सू० २ ८ ८ इत्यम् ।

३— याज्ञ० म० १ १०८ क ।

“तदाहुः पूर्वाऽतीत्य गृहीयादित्यादि । सोमम् ‘अतीत्य’
 पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः ‘पूर्वः’ सन् पूर्वं मागत्य हविः ‘गृहीयात्’ ।
 विपक्षबाधपुरस्सरं हविर्यज्ञे प्रशंसति— “यच्च वा अर्हन्त मागतं
 नापचायन्तीति । ‘अर्हन्त’ पूज्यं गृहम् ‘आगतम्’ आगतमात्रं
 ‘न अपचायन्ति’ । चायतेर्लेश्यङभावश्छान्दसः^१ । पूजां न कुर्युः,
 ‘मः’ ‘तच्च’ तस्मिन्नपचितिविषये ‘क्रुध्यति’ । ‘तथा ह’ तथा सति
 सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्यज्ञे सति ‘अपचितो भवति’ ॥ १ ॥

अपचितिश्च द्वेधा सम्भवति,— अन्यतरानडुद्धिमोकानन्तरम्,
 उभयविमोकानन्तरश्च ; तत्रान्यतरविमोकानन्तरपक्षे सुपन्यस्यति—
 “तदा अन्यतर एवेति” । एतदेवोपपादयति— “स यदन्यतरो
 विमुक्तस्तेनागत इति । तथा हि लोके यानाद्यविमोके सति
 आगमनं निश्चयो न भवेत् ; इह त्वन्यतरातडुद्धिमोकेन तस्मि-
 न्नश्चयो भवति, अन्यतरस्याविमोके तदागमनात् प्रागेव सा कृता
 स्यात् ॥ ४ ॥

“तदु तथा न कुर्यादिति । इदानीं स्थाभिमतं पक्षमाह—
 विमुक्तैव प्रपाद्य गृहीयादिति । ‘विमुक्तैव’ उभावपीत्यर्थः । एक-
 तरे विमोक्त्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्भव्येत । ‘प्रपाद्य’
 सोमं गाक्षां प्रवेष्ट्य । लौकिकातिथ्यदृष्टान्तबलेन श्रौतस्यातिथ्यस्य
 निर्वापकालं प्रतिपिपादयिषुर्भयविमोकपक्षं समर्थयते— “यथा

१— ‘चाय’ भा० उभ० ८८० था० । पा० १. ४. ८४ छत्रेण प्रातोऽट् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. ३ ।

वै देवानां चरण मिति । 'यावत् न विमुञ्चते' प्रयाणसाधन
यानादिक न परित्यजति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ५ ॥

“स वै सन्त्वरमाण इति^१ । सन्त्वरया अभावे अनादर^२ प्रति-
भाति, अतस्त्वरया गृहीयात् । निर्वापे पव्यन्वारम्भ विधाय प्रश-
सति— “तत् पव्यन्वारभते पर्युद्धमाण वै यजमान इति । ‘तत्’
तेन आदौ परिवहनकाले यजमानान्वारम्भणेन, ‘अच’ सोमार्थं
हविर्निर्वापकाले ‘उभयत’ उभयो पार्श्वयोरपि ‘मिथुनेनान्वार-
भेते’ । जायापतीमिथुनमध्ये एकस्थारभो अपरस्य तदविनाभृत-
स्यापि सिद्धत्वादित्यभिप्राय । “यत्र वा अर्हन्नित्यादि । ‘सर्वगृद्धा
इव’ गृहे स्थिता, सर्वे पदार्था अत्यर्थं मनिर्घाद्धा, ते सर्वगृद्धा ,
‘तत्र’ तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृगास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

“स वा अन्येनेत्यादि । ‘तत’ तस्मात्, प्राकृतान्निर्वापमन्त्रात्
‘अन्येन यजुषा’ “अग्नेस्तनूरमि”—इत्यादिना^१ । तत इत्यस्यार्थं
माह— “येनो चेति । मन्त्रान्यले कारण माह— “एक वा एष
भाग मिति । ‘एष प्रीयमाण’ आतिथ्येन प्यायमान सोम ‘एक’
समान ‘भागम्’ ‘अभि, लक्ष्य ‘प्रीयते’, ‘छन्दसा’ राज्य सामान्यं च
प्राप्नोति, तथा ‘सम्पादनायेत्यर्थ’ । ऋष्य छन्दस्सुम्बन्ध इति, तथाह—
“तस्य छन्दासीति । ‘अभित साचयानि’ पुर पथाच्च सहागन्तार-
प्रधानयुक्त्या इत्यर्थः । “यथा राज्ञोऽराजान”—इत्यत्र अराजान

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ख ।

२— वा० स० ५. ११ ।

इत्यकारप्रत्येयः । ते के ? ‘राजकृतः’ राजत्वसम्पादकाः पट्टाभिषे-
कस्य^१ कर्त्तारः, ‘सूतयामण्यः’ सूतश्रेष्ठाः ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपक्षं दूषयित्वा असमस्यैव निर्वाप माह—
“न वै तदवकल्पत इत्यादिना । अयं मर्यः । यदि प्रधानस्योप-
सर्जनानाञ्च सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात्, तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न
हता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यामन्त्रणे सति अप्रधाना अप्यना-
हता एव तं मनुगच्छन्ति, एवं सोमार्थनिर्वापेण कन्दसा मपि
प्रसङ्गसिद्धेरन्वाभजनं सिद्धं मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥८॥

हविर्हृष्टे मन्त्रं विधत्ते— “स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति^१ । हे
निरूप्यमाणब्रीहिपदार्थ ! त्वम् ‘अग्नेः’ ‘तनूरसि’ स्वं शरीरं भवसि ।
शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाच्छादकत्वाद्वा तनूत्वम् । “यो
वै विष्णुः सोमः स इति श्रुतेः^२, सवनचयव्यापित्वाद्वा सोमो
विष्णुः^३, अतो ‘विष्णवे त्वा’ इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्देष्टुं
उपपद्यते । अथवा “विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति”—
इति श्रुतेः^४ त्वां यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रगत मग्निपदं
गायत्र्याभक्तिसाधनत्वेन प्रशंसति— “अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना ।
अग्नेर्गायत्रीरूपत्वं प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वात् द्रष्टव्यम् । “त

१— ‘पट्टाभिषेकस्य’—इति छ, घ ।

२— वा० सं० ५. १. १ ।

३— इदमेव पुरस्तात् (३ अ० ४ ब्रा० २१ क०) १८७ प० द्रष्टव्यम् ।

४— “व्ययेमं विष्णुं वेधा व्यभजन्त”—इत्यादि ब्राह्मण उपरिष्ठाद् (शत०
१४. १. १. १५—२०) द्रष्टव्यम् ।

५— इदमेवोपरिष्ठात् (२११ प० १४ कण्ठी द्रष्टव्या ।

मग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दः”—इति^१ हि श्रूयते । एव
मुत्तरमन्त्रवाक्यान्पि व्याख्येयानि ॥ ८ ॥

“सोमस्य तनूरभीत्यादि^२ । सोमस्याम्रत्वेन साक्षाच्छरीरोपचय-
हेतुत्वात् तनूलम् । सोमस्य राज्ञः चवत्त्वममरुदुक्तम् । प्रजापते-
हरसो वाङ्मयाञ्च राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्ते^३ चवत्त्वम् ॥ १० ॥

“अतिथेराचिथ्य मसीति^४ । अत्रातिथिशब्दस्य तात्पर्यं माह—
“सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । उद्ध्रियते असाधारण्येन विभज्यत
इत्युद्धारः प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया श्येनशब्दः प्रशंसति—
“श्येनाय त्वेति^५ । श्येनरूपं साम्याय सोमाहरणाद् गायत्री सोम-
स्य श्येनः । एतदेव दर्शयति— “सा यद् गायत्री श्येनो भूत्वेति ।
‘तेनैव वीर्येण’ हेतुना ‘एनां’ गायत्रीं ‘द्वितीय’ भागं प्रति
‘अन्वाभजति’ अध्वर्युः, एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

“अग्नये त्वेति^६ । ‘अग्नये’ अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, ‘रायस्पोषदे’
धनपोषप्रदात्रे, ‘विष्णवे’ सोमाय, हे हवि ! ‘त्वा’ त्वां गृह्णा-
मीत्यर्थः । जगत्यन्वाभजनरूपतया मन्त्रभागः प्रशंसति— “पशवो वै
रायस्पोष इति । वद्धमानधनरूपत्वं पशूनां मेवेति ‘पशवो वै
रायस्पोषः’ इत्युक्तम् । पशूनां जगतीत्वं जगत्या सोमाहरणमग्नये

१— तै० म० ७ १. १ ६ ।

२— तै० म० ७ १. १ ७ ।

३— वा० स० ५ १ ४ ।

४— वा० स० ५ १. २ ।

५— वा० स० ५ १. २ ।

६— वा० स० ५ १. ५ ।

‘ऐचथौ’ कर्त्तव्ये इत्यर्थः^१ । “अथोत्पूयाज्य मित्यादि । उत्पवन
प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम् । ‘मर्वाण्येव’ जुह्वपभद्रुवाख्येषु पात्रेषु गृह्य-
माणानि ‘आज्यानि’, ‘चतुर्गृहीतानि’ एव कुर्यात् । प्रकृतिवदे-
तरयोस्तुर्गृहीतत्वं सिद्धम् । अत उपपत्तिर्यत्र गृहीतत्वनित्यर्थं
मेवाभिधानम् । तत्र चतुर्गृहीतत्वे उपपत्तिर्यत्र श्रुतिरेवाह— “न
ह्यवानुयाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

“आसाद्य हवींश्चग्निं मन्यतीति^२ । आतिथ्याया मेवाग्निमन्यने
को विशेष इत्यत आह— “अग्नौ वै यज्यतेति । “जनयन्ति वा
एन मेतद् यन्मन्यन्तीति । ‘एतत्’ एतेन मन्यनजातेनाग्निना यज-
निष्पत्तिदर्शनादग्न्युत्पादनं मेव यज्योत्पादनम् । प्रकारान्तरेणा-
तिथ्याया मग्निमन्यनं प्रशंसति— “अग्निर्वै सर्वा देवता इति ।
सोमयागस्य अग्नौ भूताया आतिथ्याया सर्वदेवताभयस्याग्नौ उत्पाद-
नेन सर्वासा मपि देवताना मुत्पत्तेर्यजमरम्भ एव, सर्वैर्देवैर्यज
ममृद्ध कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

‘सोऽधिमन्यनं शकलं मिति^३ । यूपतवणोत्पन्नोऽधरारणा
अधःस्थाप्यमानं शकलं ‘अधिमन्यनशकलं’, यस्मिन् परि मथ्यते, त
मादत्ते । तत्र मन्त्र— “अग्नेर्जनित्रं ममौति^४ । हे शकल ! त्वम्
‘अग्ने’ ‘जनित्रम्’ उत्पादकम् ‘अग्नि’ । कथं मम जनित्रं मिति,

१— तै० स० ६ २ १ यजुवाकं सर्वोऽप्यत्र प्रकृत्य ।

२— का० श्रौ० सू० ८ १. १७, एतत्पूर्वं मध्येवम ५. १. २७ ।

३— का० श्रौ० सू० ५ १. २८ ।

४— वा० स० ५ ७ १ ।

तत्राह— “अत्र ह्यग्निरिति । ‘अत्र’ अधरारणियवहिते शकले
इत्यर्थः ॥ २० ॥

“अथ दर्भतरुणके इति^१ । ‘दर्भतरुणके’ कोमलौ परस्परमदृशौ
दर्भौ, तौ अधो निदध्यात् । “वृषणौ स्त्र” —इति^२ तत्र मन्त्रः । हे
दर्भौ । युवा ‘वृषणौ’ अभिमतफलवर्षकौ भवय इति तस्यार्थः । तौ
प्रशंसति— “तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैताविति । ‘स्त्रियै’
स्त्रिया’ सकाशात् ‘साकञ्जौ’ सहोत्पन्नौ ‘याविमौ’ परस्परमदृशौ
पुत्रौ ‘एतौ’ दर्भौ, ‘एतावेव युगलौ पुत्रावेव । रूपकोपन्यासेना-
त्यन्तसादृश्यं सभिमत मिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

“अथाधरारणि मिति^३ । तत्राधरारणिनिधाने मन्त्रः — “उर्वग्-
मीति^४ । हे अधरारणे ! त्वम् ‘उर्वग्मी’ भवसि । आज्यं विलाप्यते
यस्यां सा आज्यविलापनी स्थाली, ताम् उत्तरारण्या मस्यगं क्षुर्यात्
‘आयुरमीति’ मन्त्रेण^५ । तां मुत्तरारणि ‘पुच्छरवा अमीति’^६
तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्यायं यदुर्वग्म्याद्यात्मकत्वम्, तत् त्रयं प्रशंसितं
पुराणं तदुक्तं माह— “उर्वग्मी वा अक्षरा इत्यादि । ‘उर्वग्मी’
अक्षरा.’ पक्षी अभवत्, ‘पुच्छरवा’ ‘पति’ अभवत्, तस्मात्
मिथुनात् ‘आयु’ नाम पुत्रः ‘अजायत’ । एतत् सर्वं मये समा-

१— का० श्रौ० सू० ४ । २८ ।

२— वा० स० ४. २. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ४. १. २९, ३१ ।

४— वा० स० ४. २. ३ ।

५— वा० सं० ४. २. ४ ।

६— वा० स० ४. २. ४ ।

आहतत्वाद् द्रष्टव्यम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “सा पशुभिश्च
दीक्षया चागच्छदिति” ॥ १२ ॥

प्रकृतो चतुर्दशो ग्रहणादत्रापि सोदकतस्तत्राप्यै पञ्चमह्यां
विधाय प्रशमति— “अथ यत् पञ्चदश इति” । यज्ञस्य सवत्सर-
संमितत्वं गवामथनादिमन्त्ररूपस्य यज्ञस्य सवत्सरमाध्यत्वाद्वा^१,
सवत्सरात्मकप्रजापतिमन्त्रित्वाद्वा^२, “दादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि”—
इति^३ श्रुतेस्तद्गतमह्याया सवत्सरमाध्याद्वा^४ द्रष्टव्यम् । ग्रहणमन्त्रेषु^५
मन्त्रं विष्णुशब्दोपादानं प्रशमति— “अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे
त्वेति । यच्च यच्च हविर्गच्छते, तच्च तच्च यज्ञार्थत्वनियमात् सोमस्य
हविर्देन यज्ञार्थत्वात् सर्वं च ‘विष्णवे विष्णवे’ इति ग्रहणं युक्तं
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

‘नवकपालं पुरोडाश इति’ । नवसु कपालेषु संकृतो नव-
कपालः । नवकपालस्यातिथ्यार्हत्वं भाह— ‘गिरी वा इति ।
‘धान्यत्वाद्देति । ‘यानि’ अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले ब्रूते,
तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले “प्रणवष्टे”—इति^६ प्रयुज्यमानं

१— तै० स० ६ १ ६ ४ । २— का० श्रौ० सू० ८ १ ४ द्रष्टव्यम् ।

३— ऐ० ब्रा० ४ २ २ । तै० स० ७ ४ ७, ५, १ । ता० ब्रा० ४ १ ।

४— ऐ० ब्रा० २ ० ७ । ५— ऐ० ब्रा० २ ४ १ ।

६— वक्षिष्यवमान, माध्यन्दिनवमान, धार्मवपवमान, चत्वारि व्याख्य-
न्तोवाणि, चत्वारि पृष्ठमन्त्राणि, एकं यज्ञापन्नीयं मन्त्रं मिति ।

७— वा० स० ५ १ १—५ । ८— का० श्रौ० सू० ८ १ २ ।

९— पा० सू० ८ २ ८८ ।

‘प्रणव’ एव ‘नवम’, “गायत्रि प्रातस्तुवनम्”—इति श्रुते ‘यज्ञस्य
पूर्वाद्धौ गायत्री’, ‘तस्माद्’ गायत्र्यानुगुण्याय ‘नवकपाल’
कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

“कार्त्तव्यमया परिधय इति” । ‘कार्त्तव्य’ भद्रपर्णी, तन्मया
एव ‘परिधय’ कर्त्तव्या । प्रकृतौ पलाशवैकल्यतादीना मैच्छिक-
त्वादत्र नियमविधि । “देवा ह वा इत्यादि कार्त्तव्यमयत्वस्योप-
पादनम् ॥ १६ ॥

“आश्ववाला प्रस्तर इति” । आश्ववालत्वं तन्नामनिर्वचनद्वारेण
प्रशंसति— “यज्ञो ह देवेभ्य इति । ‘तान्’ आश्ववालान् ‘आलु-
लुपु’ “लुप्स्व ह्येदने”^१ चिच्छिदुः । ‘माद्धं मद्यासु’ एकीकृत्य
सम्यग् भूमौ प्रचिचिपु । तेभ्यः ता ‘एता’ अश्ववालास्या ‘शोध-
धय’ सञ्जाता । आश्ववालानां मातिथ्येष्टियोग्यत्वं माह— “शिरो
वै यज्ञस्यातिथ्य जघनाद्धौ वाला इति । अतिथ्यस्य मोमात्
प्रथमं मनुष्ठेयत्वेन शिरस्तात् तस्यादावनुष्ठितत्वात् जघनाद्धौ-
वस्थितवालपरिणामरूपस्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अपगतस्य
यज्ञस्य ‘उभयतः’ परिग्रहः कृतो भवति ॥ १७ ॥

“ऐच्यौ विष्टौ इति” । यर्द्धिं प्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्य-
माणौ दर्भौ ‘विष्टौ’, ते अत्र ईक्षुपवरूपे स्थाताम् । ‘सलुभ्यातै’
पञ्चमलकारः । सलोभनं माकुलीभावो मिश्रणम्, तद्गत्याद्

१— का० श्रौ० सू० ८ १ १० ।

२— का० श्रौ० सू० ८ १ १३ ।

३— तु० उ० १११ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० ८ १ १४ ।

धास्यते— “उर्वशी हाप्सराः पुहुरवस मैलं चक्रम इति^१ । “एव मेवैषः”—इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम् । ‘यज्ञं जनयति’ यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञ मित्युच्यते । ‘अयं अरण्योराभादनानन्तरम् “अग्नये मय्यमानायानुबूहि”’ इति होतारम् ‘आह’ ॥ २२ ॥

समन्तकं मन्यनं विधत्ते— “स मन्यतीति^२ । “गायत्रेण त्वा छन्दसेत्यादि^३ । “तं वै छन्दोभिरेवेति । यद्यपि अन्यैः साधनैः मन्यति, तथापि “गायत्रेण त्वा छन्दसा”—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन छन्दोभिरेव साधनैः मन्यनं कृतवान् भवतीत्यर्थः^४ । अस्त्वेवम्, छन्दसां किम्पक्षं जात मित्यस्या आग्रहायाः फलं वक्ष्यति— “छन्दांस्त्रैवैतद्यज्ञ मन्वायातयतीति । छन्दसा मनुप्रवेशनं न केवलं छन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैर्मन्यनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले होत्रा छन्दसा मनुवचनादपि भवतीत्याह— छन्दांसि मथ्यमानायान्वाहेति । होतेति शेषः । नियमेनानुप्रवेशे दृष्टान्तः— “यथासु मादित्य मिति । ‘रस्मयः’ अन्वायन्ता इति शेषः । प्रह्वियमाणायेत्यनुप्रहरन्निति^५ । ‘प्रह्वियमाणाय’ आहवनीये प्रक्षिप्यमाणाय, अनुब्रूहीत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

समन्तक मनुप्रहरणं विधत्ते— “सोऽनुप्रहरतीति^६ । “भवतं

१— उपरिष्ठात् ११. ५. १. १—१० ।

२— का० श्रौ० सू० ५. २. १ । ३— का० श्रौ० सू० ५. २. २ ।

४— वा० सं० ५. २. ५, ६, ७ ।

५— “जाते जातायेति”—इति का० श्रौ० सू० ५. २. ३ ।

६— का० श्रौ० सू० ५. २. ४ । ७— का० श्रौ० सू० ५. २. ५ ।

नः”—इत्यादिमन्त्रस्थाय मर्थः^१ । हे आहवनीयनिर्मग्न्यौ, उभावग्नौ । ‘नः’ अस्माकं ‘समनसौ’ अस्मादभिमतप्रदानविषये समानमनस्कौ ‘भवतम्’ । अथवा परस्परं कलहं मकृत्वा समनसौ भवतम् । ‘समौकसौ’ समानस्थानौ, ‘अरेपसौ’ अपापौ । एवम्भूतौ युवां ‘यज्ञं’ मदीयं ‘मा हिंसिष्टम्’ । तथा ‘यज्ञपतिं’ यज्ञमानं च ‘मा हिंसिष्टम्’ । हे ‘जातवेदसौ’ जातप्रज्ञौ ! युवांम् ‘अद्य’ ‘नः’ अस्माकं ‘शिवः’ सुखकरो ‘भवतम्’ । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—
 “शान्तिं मेवाभ्या सेतद् वदतीति । ‘एतत्’ मन्त्रवचनम् ‘आभ्याम्’ अपेक्षितां ‘शान्तिं मेव’ ‘वदति’, नान्य मर्थ मित्यर्थः । अथ शान्तेः कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— “यथा नान्योऽन्य मिति ॥ १४ ॥

अनुप्रदत्तेऽग्नौ समन्त्रकं होमं विधत्ते—“अथ सुवेणेति^२ । ‘उपहृत्य’ अवदाय ‘अग्निं मभि’ प्रदत्त्य अग्निरूपरि जुहुयात् । मन्त्रस्थाय मर्थः^३ । ‘अग्नौ’ आहवनीये ‘अग्निः’ निर्मथितः प्रविष्टः सन् ‘वरति’ इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति । कौटुशः ? ‘क्षपीणां पुत्रः’ मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् । ‘अभिग्रस्तिपावा’ अभिशस्तेर्निन्दातः सकांशात् पाता । “आतो मनिन्”—इति^४ वनिप् । ‘सः’ तादृशः त्वं ‘नः’ अस्मादर्थम् इह ‘हव्यं’ हविः ‘सुयज’ शोभनेन यागेन यज, सङ्गमयेत्यर्थः । केभ्यः ? ‘देवेभ्यः’ । कदा ? ‘सद्’ सदा, सर्वदा । ‘अप्रयुष्कन्’ अप्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मण्यपरित्यज्येत्यर्थः । ‘स्वाहा’

१— वा० सं० ५. ३. १ ।

२— वा० सं० ५. ४. १ ।

३— का० औ० सू० ५. २. ६ ।

४— पा० सू० १. १. ७४ ।

इदं द्रव्यं स्वाहुतं मनु । “आहुत्यै वा एतं मिति । ‘अजीजनत’
उदपात्, अध्वर्यु, ‘अप्रैषीत्’ तर्पितवान्, भवति ॥ १५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनप्रसक्तावाह— “तदिडान्तं भव-
तीति^१ । अर्थमिद्वेऽप्युत्तराङ्गनिषेधे पुनर्निव्यानुवादतया दाढ्या-
यानुवदति— “नानुयाजानिति । इडान्तत्वं प्रशंसति— “गिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं मिति । उत्तराङ्गजातस्यानुष्ठानं दोषोपन्यासेन समर्थ-
यते— “स यद्भानुयाजान् यजन्तीति । ‘यथा’ कश्चित् ‘शीर्षत’
शीर्ष्णि, सार्वविभक्तिकस्तमि^२ । ‘पादौ’ पर्यादित्य ‘प्रतिदध्यात्’,
‘एव’ ‘तत्’ अनुयाजाद्यङ्गजातं मनुष्ठितं सद् भवति, आतिथ्यस्य
गिरस्त्वात् । तस्मादित्युपसहार ॥ १६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयब्राह्मणे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्टा* तान्त्समुदविन्दत् ते चतुर्ह्वा
व्यद्रवन्नन्योन्यस्य श्रिया ऽश्रुतिष्ठमाना अग्निर्व्वसुभिः
सोमो रुद्रैर्व्वरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्दृष्टस्पतिर्व्विश्वै-

१— का० श्रौ० सू० ८ १ १८ ।

२— पा० सू० ४ १ १४ ।

* ‘इष्टा’—इति ग, घ ।

देवैरित्यु हेक ऽआहुरेते हु त्वेव ते विश्व देवा ये ते
चतुर्धा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्यवेधुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । पापौथाऽसौ वै भवामोऽसुररक्षसानि वै
नोऽनुव्यवागुर्द्विपुङ्गो वै रध्यामो हुन्त सञ्जानामहा
ऽएकस्य श्रियै तिष्ठामहा ऽहुति त ऽदुन्द्रस्य श्रिया
ऽअतिष्ठन्त तुस्मादाहुरिन्द्रः सुर्वा देवता दुन्द्रश्रेष्ठा देवा
ऽहुति ॥ २ ॥

तुस्माद् इ न स्वा ऋतौयेरन् । यु एषां परस्तरु
मिव भुवति सु एनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विपतां कुर्वन्ति
द्विपुङ्गो रध्यन्ति तुस्मान्नर्त्तौयेरन्त्स यो द्वैवं विद्वान्न-
र्त्तयितु ऽप्रियं द्विपतां करोति नु द्विपुङ्गो रध्यति
तुस्मान्नर्त्तयित ॥ ३ ॥

ते होचुः । हुन्तेदं तथा करुवामहै यथा न इदु
माप्रदिवु मेवाजर्य मुसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं
समुवददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विप्रद-
यो न एतदतिक्रामादिति कुस्योपद्रष्टुरिति तनून्तुरेव

शाकरस्येति सो* वा ऽअयं पवत ऽएष तुनूनपाच्छाकरुः सो
यं प्रजानाऽमुपद्रष्टा प्रविष्टस्तुविमौ प्राणोदानौ† ॥ ५ ॥

तुस्मादाहुः । मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तूति मुनसा
सुक्कल्पयति‡ तत्प्राण मुपिपद्यते प्राणो व्यातं व्यातो
देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुषस्य मुनः ॥ ६ ॥

तस्मादेतद्वृषिणाभ्युनूतम् । मुनसा सुक्कल्पयति तद्वा-
तमुपि गच्छति । व्यातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुष ते
मन इति ॥ ७ ॥

ते देवाः§ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्हुः॥
समुवददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विदुः
यो न एतदतिक्रामादिति तुद्देवा श्रुष्येतुर्हि नाति-
क्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरुन्तः॥ हि व्वदेयु-
रेकः॥ ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव तुस्मादेपां जितु
मनपजय्यं तुस्माद्युश एवुः॥ ह वा ऽअस्य जितु मनप-
जय्य मेवं युशो भवति यु एवं विद्वान्तसत्यं व्वदति
तुदेतत्तानूनपुं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः॥ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्हुः॥ समु-

* 'यो'-इति ख, सायणसम्मानय ।

† 'प्राणोदानौ'-इति ग, घ ।

‡ 'सुक्कल्पयति'-इति ग, घ ।

§ 'देवा'-इति ग, घ ।

॥ 'देवा'-इति ग, घ ।

वददिरेऽथैत ऽआज्यान्धेव गृह्णाणा जुष्टास्तनूः प्रियाणि
धामानि सार्द्धं^५ समवद्यन्ते तुस्माद् ह न सुर्वेणैव
समभ्यवेयन्नेन्मे जुष्टास्तनवः प्रियाणि धामानि सार्द्धं^५
समभ्यवायानिति येनो ह समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्येदिदं^६
ह्याहुर्न सुतानूनप्त्रिणे द्रोग्ध्व्य मिति* ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव^१ । आपतये त्वा पुरिपतये गृह्णा-
मौति यो वा ऽअयं पुवत ऽएष आ च पुतति परि
च पुतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह्वापतये त्वा
पुरिपतये गृह्णामौति ॥ १० ॥

तनूनपत्रे शाकरायेति । यो वा ऽअयं पुवत ऽएष
तनूनप्ता शाकर एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह
तनूनपत्रे शाकरायेति ॥ ११ ॥

शुक्न ऽओजिष्ठायेति । एष वै शक्नौजिष्ठ एतस्मा
ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह शुक्न ऽओजिष्ठायेति^१ ॥ १२ ॥

अथातः समुवमृशन्त्येव^२ । एतद् देवा भूयः सुमामिर
ऽइत्थं नुः सोऽमुथासद् यो न एतदतिक्रामादिति तयो
ऽपुवैत् ऽएतत्सुममन्त ऽइत्थं नुः सोऽमुथा सद्यो न
एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

* 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'गृह्णात्येव'-इति ग, घ ।

‡ 'ओजिष्ठायेति'-इति ग, घ ।

§ 'मृशन्त्येव'-इति ग, घ ।

ते समुवमृशन्ति । अनाधृष्ट मस्यनाधृष्ट्यं देवाना मोज
इत्युनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्ट्याः सह सुन्तः
समानं व्वदन्तः समानं दध्राणा देवाना मोज इति
देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामान्यनभिश्शस्यभि-
शस्तिपा अनभिश्शस्तेन्य मिति सुर्वाः हि देवा अभिश्शस्तिं
तीर्णा अज्जसा सत्य मुपगेय मिति सत्यं व्वदानि मेद
मुतिक्रमिष मित्येवैतुदाह स्विते मा धा इति स्विते*
हि तद्देवा आत्मान मुदधत यत्समुवदन् यत्सत्य मुकुर्व-
स्तुस्मादाह स्विते मा धा इति† ॥ १४ ॥

अथ यास्तुद्देवाः‡ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि
सार्द्धं५ समवददिरे तदिन्द्रे सुन्नगदधतैष वा ऽइन्द्रो यु
एष तुपति नु ह वा ऽएषोऽग्रे तताप यथा हैवेदु मन्युत्
कृष्ण मेव५ हैवास तेनैवैतुद्दौर्ध्येण तपति तुस्माद्
यदि बहुवो दौक्षेरन् गृहपतय एव॥ व्रतु मभ्युत्सिच्य
प्रयच्छेयुः स हि तेपा मिन्द्रभाजनं भवति यद्यु
दक्षिणावता दौक्षेत युजमानायैव व्रतु मभ्युत्सिच्य
प्रयच्छेयुरिदु५ ह्याहुरिन्द्रो युजमान इति॥ ॥ १५ ॥

* 'स्विते'-इति क ।

† 'मा धा इति'-इति ख, 'मा धा इति'-इति ग, 'मा धा इति'-इति घ ।

‡ 'यास्तुद्देवा'-इति ग, घ ।

§ 'युव'-इति क ।

॥ 'इति'-इति ख, 'इति'-इति ग, घ ।

अथ यास्तुद्देवाः* । जुष्टास्तनूः प्रियुणि धामानि
साहुः५ समवददिरे तत्साहुः५ सुज्जघे तत्सामाभवत्तुस्मा-
दाहुः सत्यः५ साम देवजः५ सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ तानूनम्^१ विधातु माख्यायिका माह— “आतिथ्येन वै
देवा इष्टा तान्समदविन्ददित्यादिना । पुरा किञ्च देवाः ‘आति-
थ्येनेष्टा व्यद्रवन्’ इति सम्बन्धः । विद्रवणे कः प्रसङ्ग इति तं
दर्शयति— “तान्समदविन्ददिति । तस्मिन् समये ‘तान्’ देवान्
‘समत्’ कलहः ‘अविन्दत्’ प्राप्तवान् । “मङ्गे समत्सु वृचहा”-
इत्यादौ^२ समच्छब्दः मङ्गामे प्रसिद्धः । ‘ते’ देवाः ‘चतुर्धा’
‘व्यद्रवन्’ पृथग्भूताः । किमर्थम् ? “अन्योऽन्यस्य श्रियै अतिष्ठ-
मानाः” । ‘श्रियै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै^३ आत्मनोऽभिप्राय
मप्रकाशयन्तः, ता मसहमाना इत्यर्थः । “प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च”-
इति^४ तिष्ठतेरात्मनेपदम् । “आघन्दुङ्”—इति^५ श्रिया ज्ञापयितु
मिष्टत्वाच्चतुर्थी । विद्रवणप्रकारं विभज्य दर्शयति— “अग्निर्वसुभि-

• ‘यास्तुद्देवा’—इति ग, घ ।

१— ये० ब्रा० १. ४. ७, ते० स० ६ २ २ १ प्रत्ययम् ।

२— ऋ० सू० १० १३३ १ प्रत्यया ।

३— ‘अन्योऽन्यस्य श्रियै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै, श्रियै वा—इति छ ।

४— पा० सू० १ ३ २३ ।

५— पा० सू० १ ४ ३३ ।

रित्यादि । शाखान्तर प्रसिद्धं^१ पञ्चमं गण मुदाहृत्य सोपपत्तिकं पराचष्टे— “एहस्पतिर्विश्वैर्देवैरित्यु हैक आहुरिति । तत्रोप-
पत्त्यभिधानम्— “एते ह त्वेव ते विश्वेदेवा ये ते चतुर्धा व्यद्रव-
न्विति । ‘तान् विद्रुतान्’ परस्परं विक्षिष्टान्, असुरराक्षसाश्चाय
मवसर इति निश्चित्यानुप्राप्ताः ॥ १ ॥

“तेऽविदुरिति । स्पष्टम् । ‘असुरराक्षसानि वै’ ‘नः’ ‘असु-
व्यवागः’ अनुगताः । एतेर्लुङि गादेशः^२ । ‘द्विषद्भ्यो वै’ ‘रध्यामः’
रथ्यतिर्विश्वगमनकर्मा,^३ वशं प्राप्ता इत्यर्थः । “हन्त सञ्जानामहा
इति । शत्रुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनाथो ‘हन्त’-शब्दः । “अकर्म-
काश्च”—इति^४ सम्पूर्वस्य जानातेरात्मनेपदम् । सङ्गता भवेम,
ऐकमत्यं प्राप्नुवामेत्यर्थः । तत्प्रकार माह— “एकस्य श्रियै तिष्ठा-
महा इति । “त इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्तेत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

“तस्मादु ह न खा ऋतौयेरन्निति । यस्मात् देवानां पर-
विश्लेषात्-शत्रूणा मभिभवः प्राप्त, ‘तस्मादु ह’ तस्मात् खलु
कारणात् ‘खाः’ ज्ञातयः परस्परं ‘न ऋतौयेरन्’ वैमत्येन विक्षेपं
न कुर्युः । “ऋतेरौषड्”^५ । विक्षेपे को दोष इति तच्चाह—
“य एषां परस्तरा मिव भवतीति । ‘यः’ शत्रुः ‘एषां’ विक्षिष्टानां
‘परस्तरा मिव’ अत्यन्तदूरदेशस्थो ‘भवति’, ‘सः’ ‘एनान्’ शत्रून्
विक्षिष्टान् ‘अनुव्यवैति’ अनुप्रविशति । तस्मात् ‘द्विषताम्’ अवकाश-

१— तै० स० ६. २. २. १ द्रष्टव्यम् ।

२— पा० सू० २. ४. ४५ ।

३— निरु० ६. ६. ४ ।

४— पा० सू० १. ३. २६ ।

५— पा० सू० २. १. २६ ।

प्रदानेन स्वयं मेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'द्विषद्वाः' शत्रुभ्यो
 'रन्धन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति, 'तस्मात्' 'न षतीयेरन्' भेदं न गच्छेयु ।
 उक्तार्थस्य कश्चित् पुरुषार्थं नियमं विधत्ते— "स यो ह वै विद्वान्-
 निति । यः कश्चिदेव वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्टं जानन्
 'न षतीयेत' भेदं न गच्छेत् । अथवा परैरुत्पादितो ज्ञातिभेद
 एवविदि न प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं'
 करोति' ; तन्मवेशावकाशस्यासम्भवात् । 'न द्विषद्वाः' 'रन्धन्ति' वशं
 याति । 'तस्मात्' विद्वान् 'न षतीयेत' ॥ ३ ॥

"ते होचुर्हन्तेद तथा करवामहै, यथा न इद माप्रदिव
 मेवाज्यं समदित्तीति । 'यथा' 'न' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आ
 प्रदिवम् एव' दुलोकावस्थित्यवसानम् 'अज्यम्' । "अज्यं सङ्गतम्"—
 इत्यनेन^१ निपात्यते, अविनाशम्^२ 'असत्' भवेत्, 'तथा करवा-
 महै' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अनन्तरम्— "ते देवा इति । 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभृताः
 'तनूः' स्वस्वमूर्त्तीः । अस्य व्याख्यानम्— "प्रियाणि धामानीति ।
 अभिमतानि भोगायतनानि 'मार्द्धम्' एकत्र, 'समवददिरे' विभज्य
 स्थापितवन्तः । तस्मिन् काले एव मन्त्रवन्— 'एतेन' स्थापितेन
 शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारी 'नाना'
 'असत्' विना भवेत् । एतदेव व्याचष्टे— "एतेन विष्वङ्किति ।
 'विष्वङ्' सर्वतो भवेत्, विशीर्णो भवत्वित्यर्थः । तच्छब्दार्थं माह—

“यो न एतदतिकामादिति । ‘एतत्’ सङ्केतकर्म ‘अतिकामात्’
अतिकामेत् । “कस्योपद्रष्टुरिति । ‘उपद्रष्टा’ साची, ‘कस्य’ १ तस्य
पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः । एवं प्रश्न सुपगम्य तैरेवेद मुत्तर
मुक्तम्— “तनूनमुरेव शाकरस्येति । तन्वो देहस्य न पातयिता
रक्षको देवः ‘तनूनप्ता’^१ । अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः, तस्या-
काशः पुचः, तत्पुचो वायुरिति सः ‘तनूनप्ता’ । स च ‘शाकरः’ शक्तः
सर्वं कर्तुम् । तस्य पुरस्तादित्यर्थः । सः क इति, तं विग्नितृ—
“यो वा अयं पवत इति । ‘योऽयं’ ‘पवते’ गच्छति, वायुरित्यर्थः^२ ।
वाह्यस्य वायोः पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटत इति, तच्चाह— “सोऽयं
प्रजानां सुपद्रष्टा प्रविष्ट इति । प्रविष्टस्य कथं नोपलभ्यते इति
तच्चाह— “ताविमौ प्राणोदानाविति । ‘इमौ’ प्रसिद्धौ यौ ‘प्राणो-
दानौ’ ‘तौ’ एव स इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तेऽर्थे लौकिकवचनं प्रमाणयति— “तस्मादाज्जर्मनो देवा
मनुष्यस्याजानन्तीति । दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञान
मित्याशङ्क्य तद्वारदारिकयेति दर्शयति— “मनसा सङ्कल्पयति,
तत् प्राणमभिपद्यत इत्यादि । प्राणप्रज्ञयोः परस्परविनाभावात्
मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति । वाह्यवायोरिव शरीरप्रवेशेन
प्राणत्वात् “प्राणो वातम्”—इत्युक्तम्^३ । अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थ-
विग्नितृः सन्नेवेति भावः । स च ‘वातः’ सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात्

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७ द्रष्टव्यम् । व्याप० श्रौ० सू० १. १. १-१. १.

२— ऐतरेये त्वन्यथैव वर्णितं तानूनस्यनिर्वचनम् (१. ४. ७.) ।

३— इहैव मूले (२२८८०) द्रष्टव्यम् ।

‘देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः’ वर्त्तते । पुण्ये पापे वा वर्त्तते,
त मनतिवृत्त्यैवाचष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति—“तस्मादेत इति । “मनसा
सङ्कल्पयति, तद्वात मपि गच्छतीत्यादि^१ । स्पष्टोऽर्थः^२ ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तानूनत्र मनुवदति—“ते देवा
जुष्टास्तनूरित्यादिना । ‘तद्देवा इति । ‘तत्’ “एतेन नः स नाना-
सत्”—इत्युक्त मित्यर्थः^३ । ‘अप्येतर्हि’ इदानीं मपि । अतिक्रमे बाध
माह—“के हि स्युरिति । यद्यतिक्रामेयुः, तर्हि के स्युः । उपपत्ति
माह—“अनृतं हि वदेयुरिति । देवत्व मतिहाय अनृतवदनात्
कुक्षिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः । देवानां सत्यवादित्वनियमे सति^४
अनृतं हीत्ययं दोषः स्यात् । स एव तेषु कुत इत्यत आह—
“एकं ह वै देवा व्रत मिति । सत्यवादफल माह—“तस्मादेषां जित
मनपजय्य मिति । यत् ‘अनपजय्यं’ जेतुं मशक्यम्,^५ तत् ‘जितम्’
भवति । “तस्माद् यश इति । प्राप्नुवन्तीति शेषः । अथवा यशो-
रूपा एव भवन्तीत्यर्थः । “एवं ह”—इत्यादिना उक्तार्थज्ञप्रशंसा ।

१— अस्त्येष मन्तोऽथर्वसंहितायाम् (१२. ४. ४) बडभिन्नपाठाश्रितः ।

२— अतश्चोक्तं पाणिनिमुनिना स्वशिष्यायाम्—“धात्वा बुद्धा समे-
त्यार्थान् मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायान्नि माहर्न्त स प्रेरयति
माहृतम् । माहृतस्सूरसि चरन् मन्त्रं जनयति स्वरम्”—इत्यादि
२. ख. १—५ श्लो० । ३— पञ्चमी कण्ठी (२२७ पृ०) द्रष्टव्या ।

४— “सत्यसंहिता वै देवा.”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ६ ।

५— “क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे”—इति पा० सू० ६. १. ८१ ।

गृहीतस्याज्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ते— “अथातः समवमृशन्त्ये-
वेति^१ । स्पर्शकाले देवैः शत मन्यसङ्केतं दर्शयति— “एतद्ध वै
देवा भूयः समामिर इति । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं ‘भूयः समामिरे’
पूर्वोक्तसङ्केत मन्त्रेण पुनस्तद्गता अभवन् । “अम गत्यादिपु^२ ।
‘यः’ ‘नः’ अस्माकं मध्ये ‘एतत्’ ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत्, ‘सः’
‘इत्थं’ देवभूत एव सन् ‘अमुषा’ अन्यथा प्रकारेण ‘असत्’ देव-
भावाद् विनश्येदित्यर्थः । न केवलं देवानां सेवायं सङ्केतः,
किन्त्विदानीन्तनानुष्ठादृशा मित्याह— “तथो एवैत इति ॥ १३ ॥

“ते समवमृशन्तीति । अवमर्शनमन्त्रस्याय मर्थः^३ । हे आज्य !
त्वं पूर्वापरैः ‘अनाष्टम्’ आधर्ष मप्राप्तं भवसि । तथा अनाधर्ष-
णीय मयसि । ‘देवानाम्’ ‘ओजः’ वल्लरूप मसि । ‘अनभिग्रस्ति’
निन्दकरहितम् । कर्त्तरि क्तिच्^४ । न केवलं तादृगेव, किन्तु
‘अभिग्रस्तिपाः’ । लिङ्गव्यत्ययः^५ । अभिग्रस्तेर्निन्दायाः सकाशात् पाठ्य
असि । ‘अनभिग्रस्तेन्यम्’ अहिंस्यम् । श्रुत्यर्थे केन्-प्रत्ययो नकारोप-
जनो यश्च^६ । अथवा अनभिग्रस्तस्य स्वर्गादेः प्रदादत्वेन सम्बन्ध्यसि ।
यत एवं महानुभावं त्वम्, ‘अञ्जसा’ प्रगुणेन, मुख्यया वृत्त्या ‘सत्यं’
यथार्थस्वरूपम् ‘उपगेषम्’ उपगच्छेयम् । “गाङ् गंतौ”—इत्यस्य^७

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २४ ।

२— भा० प० ४६४ धा० ।

३— वा० सं० ५. ५. २ ।

४— पा० सू० २. ३. १७४ ।

५— पा० सू० ३. १. ८५ ।

६— पा० सू० ३. ४. १४ ।

७— भा० आ० ६५० धा० ।

“सिद्धयं लेट्”, “सिद्धलम्”—इति^१ सिप्लं च । तेन सत्येन
‘स्विते’ सुष्ठु प्राप्तौ ‘मा’ माम् ‘अधाः’ धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “अनाष्टया हि देवा आसन्ननाष्टया
इति^२ । पूर्वं कैरयनाष्टया अपि देवाः परस्परपरागेणाधर्मविषया
अपि सन्तः, पश्चात् सङ्केतपूर्वकेणान्यग्रहणेन स्वशरीराण्यवमर्शन्तः
पुनः ‘अनाष्टयाः आसन्’, अतस्त्व मनाष्टयानां पुनरनाधर्पहेतुत्वात्
तद्रूप मसि । “सह सन्तः”—इत्यादि पदत्रय मनाष्टयत्वे हेतुत्वेन
निर्दिष्टम् । ‘सह सन्तः’ परस्परैकसत्येन वर्तमानाः; तथा ‘समानं
वदन्तः’ यदेको ब्रूते, तदन्येऽप्यनुकुर्वन्तः, ‘समानम्’ एक मेव कार्यं
मनसि ‘दध्राणाः’ धारयमाणाः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—
“देवानां भोज इति । ओजोरूपाणां प्रियधान्वा मान्ये स्थापनात् ।
अनभिगच्छादिपदत्रयसैकतात्पर्यता माह— “सर्वा हि देवा
अभिगच्छिं तीर्णा इति । ‘सत्यं मुपगेयम्’—इत्येतस्य सत्यप्राप्तेः
प्रतिज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वात् ‘सत्यं वदानि’—इत्येवंरूपा सत्य-
प्राप्तिरुक्ता । तदेव सत्यं ‘मेदम्’—इत्यत्र ‘इदं’-शब्देन निर्दिष्टम् ।
‘स्विते मा धाः’—इत्यत्र ‘स्वित’-शब्दार्थं माह— “स्विते हि तद्देवा
इति । सुष्ठु प्राप्तव्यं स्वितम्; तदत्र सत्यं मेव वदानीति प्रतिज्ञापूर्वकं
तदनुष्ठानं मेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानूनन्नं माज्यं सर्वैः स्पृष्टं मपि सत् यजमानायैव दातव्यं मिति^३

१— पा० सू० १. ४. ७ ।

२— पा० सू० २. १. १४ ।

३— तैत्तिरीयसंहिताया मध्येव मनो व्याख्यात (६. २. २. ५) ।

४— का० औ० सू० ८. २. २, १ ।

“तदेतत् तानूनम्र निदानेनेति । खस्त्रशरीरसमवदानपूर्वक शपथ-
कर्म तानूनम्रम्^१ । ‘तत्’ इदानीं मनुष्ठीयमान ‘तानूनम्रम्’ आज्य-
ग्रहणस्पर्शनात्मक कथं मेतद् भवेत् ? तच्चाह— ‘निदानेन’ कारणे-
नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानं मेव दर्शयति— ‘ते देवा’ इत्यादिना । ‘देवा’ आज्यानि
गृह्याना एव खतनूरपि आज्येन ‘माद्धं’ ‘समवददिरे’, अतः
इदानीन्तनैरपि तानूनम्रं मेव समवदातव्यं मित्यनुमीयते ॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थं माह— “तस्माद् न सर्वेणैवेति ।
‘सर्वेण’ वज्रजनेन सह ‘समवगति’ शपथपूर्वकं समयं ‘न’ कुर्यात् ।
तद्दोषं माह— “नेन्मे जुष्टास्तन्व इति । ‘मे’ मम ‘जुष्टा’ अत्यन्त
प्रियभूता ‘तन्व’ प्रियधामभूता सर्वे साकं ‘नेत्’ समभ्यवायान्
नैव सद्गता भवेयुरिति । ‘नेत्’ परिभये । अभ्यवपूर्वादिर्लेशः^२ ।
“अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये”—इति हि
निरुक्तम्^३ । ‘येनो ह’ येनापि खलु सह अशक्यत्वात् ‘अभ्यवेयात्’
तस्मै द्रोहः न कुर्यात् । तथाच लौकिका अपि ‘इदम्’ ‘आहं’ ।
किम् ? इति, ‘सतानूनम्रिणे’ सम्भूय शपथकारिणे ‘न द्रोघव्यम्
इति’ द्रोहो न कर्त्तव्य इति । “कुधद्रुहेर्येत्यादिना” चतुर्थी^४ ॥ ८ ॥

अथ तानूनम्रार्थं मान्यग्रहणं समन्वयकं विधत्ते— “अथातो
गृह्यात्येवापतये त्वा परिपतय इति^५ । अत्र गृह्यामीत्यन्त एको

१— ‘परस्परसंस्थाय शपथरूपं माज्यस्पर्शनम्’ ऐ० ब्रा० १४ ७ सा० भा० ।

२— पा० सू० ३ ४ ७ ।

३— निरु० १ २ ६ ।

४— पा० सू० १ ४ ३७ ।

५— का० श्री० सू० ८ १ १८ ।

मन्त्र^१ । “तनूनग्रे शाकरायेति द्वितीय^२ । शकन ओजिष्ठा-
येति द्वितीय^३ । अस्मिन् पक्षे ‘गृह्णामि’-इत्ययं सुत्तरयोरपि
मन्त्रयोरनुपपद्यते । तत्र सुवेण सर्वस्य धौवाज्यस्यैकवारं ग्रहणम्,
स्याद्या सुवेण द्विर्ग्रहणम् । अथवा “तनूनग्रे शाकराय”-“शकन
ओजिष्ठाय”-इत्येतौ पूर्वमन्त्रगोपौ, तथा मत्थेक एव मन्त्र^४ ॥

अथ ब्राह्मणम्— “अथैत आध्यान्येव गृह्णामा जूष्ठास्तनूरिति ।
प्रत्येक माध्यग्रहणस्य श्रुतत्वात् सर्वे गृह्णीयुः । तथा च कात्यायन—
‘धौव व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति, द्विस्र स्याद्या सुवेण तनूनग्रे
शाकरायेति शकन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात्,
पूर्वगोपौ वोत्तरौ, प्रतिपुरुष च ग्रहण माध्यानि गृह्णाना इति
श्रुते”-इति^५ ॥

मन्त्रस्थायं मर्थ— ‘आपतये’ आ अभिमुख पतत्यागच्छतीति
‘आपति’, परिपततीति ‘परिपति’ वायु, आध्य।^६ त्वा तस्मै
‘गृह्णामि’ ॥ १० ॥

“तनूनग्र इति । उक्ताथौ तनूनग्रशाकरग्रह्यौ^७ । शकने सर्वत्र
शकाय, ‘ओजिष्ठाय अतिग्रहेण वसवते । ‘यो वा अयं पवते’—
इत्यादि ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ११, १२ ॥

१— वा० श० ५ ५ १ ।

२— वा० स० ५ ५ २ ।

३— वा० स० ५ ५ ३ ।

४— वा० स० ५ ५ (१-२ ३=) १ ।

५— आ० श्रौ० सू० ८ १ १८-१९ ।

६— एतद्वयं आध्य तानूतग्रसम्भवंति (आ० श्रौ० सू० ८ १ २४) ।

७— श्रुत्यात् (५ क० भा०, २१३ ए०) स्पष्टम् ।

विधातु माह— “अथ यास्तद्देवा इति । इन्द्रशब्दस्य विवक्षित
 मर्थं माह— “एष वा इन्द्रो य एष तपतीति । इन्द्रेणै-
 तन्माप्तौ कोऽतिशयोक्त्य इति तच्चाह— “न ह वा एष इति ।
 तापकतया, न ततापेत्यर्थः, ‘यथा ह एव’ ‘इदम्’ इदानीं परि-
 दृश्यमान तपनम् । तर्हि कथं मास ? ‘क्षणम् एव’ क्षणरूप मेव
 ‘शाम’ । तस्मात् ‘तेनैव’ तानूनभ्राज्यस्वीकारजनितेनैव ‘वीर्येण’
 दुर्द्धर्षः सन् ‘तपति’ इत्यर्थः । “तस्माद् यदि बहव इत्यादि,
 प्रकृतपर्यवमानवाक्य स्पष्टम् । ‘अभ्युत्तिष्ठ’ उपरि तदाज्य माषिष्ठ ।
 “स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवतीति । ‘इन्द्रभाजनम्’ इन्द्रस्यानीयः ।
 फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम् । “यद्यु
 दक्षिणावतेति । यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन
 दीक्षेतेत्यर्थः । स्पष्टं मन्यत् ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं साममूल
 मित्याह— “अथ यास्तद्देवा इति । ‘तत्’ अवत्तं ‘माद्ध’ ‘सञ्जने’ ।
 तदाज्येन भाकं प्रक्षिप्तं शरीरकदम्बकं संहतं मेकं मृशत्,
 ‘तत्’ मामाभवत् । देवानां मत्येनोत्पन्नत्वात् ‘सत्यं देवजं’ च
 ‘शाम’ ॥ १६ ॥ ३ [४. २.] ।

इति धौमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तत् तादृशपञ्चम् “पत्यग्र निदधायपिधायामृन्मयेन”—इति का०
 शौ० ५०८. २. १ । ‘पत्यग्र = कम्पयित्वा’—इति तद्वत्ती या० २० ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्टा* । तान्समुदविन्दते तानू-
नप्तैः सुमशाम्यंस्तु ऽएतस्य प्रार्थयिष्यति मैच्छन् युदन्यो-
ऽन्यं पापं भवदन्नाह पुरावभ्यात् पुनर्दोक्षा मवा-
कल्पयंस्तु ऽएता मवान्तरां दीक्षा मपश्यन् ॥ १ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । तपो वा ऽग्नि-
स्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तद्यदवान्तरां
दीक्षा मुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरा मङ्गुलीराश्वन्त
सन्तरां मुखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्सतीं पुर्यास्यन्त
तथो ऽएवैष एतद्यदुतः प्राचीनं मव्रत्यं वा करोत्यव्रत्यं
वा वृदति तस्यैवैतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते ॥ २ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । तपो वा ऽग्नि-
स्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुली-
रुचते सन्तरां मुखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्सतीं पुर्य-
स्यते प्रजा मु द्वैव तुद्देवा उपायन् ॥ ३ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । अग्निर्वै मिथुनस्य
कर्त्ता प्रजनयिता तुप्रजा मुपायन्सन्तरा मङ्गुली-

राज्वन्त सन्तरां मेखलां तुत्प्रजा मात्मन्कुर्वन्त तथो
ऽण्वैषु एतुत्प्रजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । अग्निर्वै मिथुनुस्य
कर्तुं प्रजनयिता तुत्प्रजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते
सन्तरां मेखलां तुत्प्रजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवाना मु ह स्म दीक्षितानाम् । युः समिहारो वा
स्वाध्यायं वा विसृज्यते† तु ह स्मेतरस्यैवेतरः रूपेणे-
तरस्येतर मसुररक्षसानि जिघाःसन्ति ते ह पापं व्यदन्त
उपसमेयुरिति वै मां त्व मुचिकीर्षीरिति माजिघाःसी-
रित्यग्निर्हैव तया नान्य मुवादाग्निं तया नान्यः‡ ॥ ६ ॥

ते होचुः । श्रुपीत्यन्त्राः मग्नेऽवादिपूऽऽरिति नैवाहु
मन्यं न मा मन्य इति॥ ७ ॥

तेऽविदुः । अयं वै नो विरक्षस्तमोऽस्यैव रूप मसाम
तेन रुक्षाःस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकः सुमश्रु-
विष्यामह इति तेऽग्नेरेव रूप मभवंस्तेन रुक्षाःस्यत्यु-
मुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकः सुमाश्रुवत† तथो ऽण्वैषु

* “मेवोपैति”—इति ग, घ ।

† “विसृज्यते”—इति ग, घ, सायणसम्मतोऽय पाठ इति चाच हा० वेङ्कटः ।

‡ “नान्य”—इति ग, घ ।

§ “श्रुपीत्यन्त्राः”—इति क, ख ।

॥ “इति”—इति ग, घ । १ “सुमाश्रुवत”—इति च वृष्टो हा० वेङ्कटः ।

एतदग्नेरेव रूपं भवति तेन रुक्षाः स्यतिमुच्यते तेन
स्वर्गं लोकं सुमश्रुते स वे समिध मेवाभ्यादधदवान्तर-
दौक्षा मुपैति ॥ ८ ॥

सु समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा
दुत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाहामे व्रतपास्त्वे
व्रतपा इति या तुव तनूरियः सा मुयि यो मुम तनू-
रेपा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते व्रतानूति तदग्निना
त्वचं विपुल्यङ्गयतेऽनु मे दौक्षां दौक्षापतिर्भुन्यता मुनु
तपस्तुपस्पतिरिति तदवान्तरां दौक्षा मुपैति सन्तरा
मङ्गुलीरुचते सन्तरां मुखलां पुर्यस्ता मेवैना नेतुत्*
सतीं पुर्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मुतो मुदन्तीभिरुपचरन्ति । तुपो वा अग्नि-
स्तुपो मुदन्त्यस्तुस्मादेनं मुदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मुदन्तीरुपस्पृश्यां । राजान माध्याययन्ति
तद्यन्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माध्याययन्ति वृजो वा
आज्यः रेतः सोमो नेदुज्जेणाज्येन रेतः सोमः हिनुसा-
मेति तुस्मान्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माध्याययन्ति ॥ ११ ॥

तुदाहुः । युस्मा एतुदाध्यायनं क्रियुत आतिथ्यः

* “पुर्यस्ता मेवैतुत्”-इति ग, घ ।

† “मुदन्तीभिरुपस्पृश्या”-इति ग, घ ।

अथ प्रस्तरे निहुवते । उत्तरतु उपचारो वै यज्ञोऽथै-
तद् दक्षिणेना* न्वित्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तुद्यज्ञं पृष्ठतुः
कुर्वते† तन्मिथ्याकुर्वन्ति देवेभ्य आदृश्यन्ते यज्ञो वै
प्रस्तरस्तुद्यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो हैपा प्रायश्चित्तिस्तथो
हैपा मेतन्न मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आदृश्यन्ते
तस्मात् प्रस्तरे निहुवते ॥ १९ ॥

तदाहुः । अक्ते निहुवीराश्नुनक्ताऽइत्यनक्ते हैव
निहुवीन्ननुप्रहुरणुः ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निहुवते । एष्टा रायः प्रेषे भुगाय ऽष्टतु मृतवा-
दिभ्य इति सत्युः सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह नमो द्यावा-
पृथिवीभ्या मिति तुदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निहुवते
ययोरिदं सुर्वं मुधि‡ ॥ २१ ॥

अथा ह समुल्लुप्य प्रस्तरम्१ । अग्नीन्मुदन्त्यापाः॥
ऽइति मुदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेहूत्युपर्युपर्यग्नि मति-
हुरति स युन्नानुप्रहुरत्येतेन ह्यत जर्ध्वान्यहानि
प्रचरिष्यन् भवत्युथ युदुपर्युपर्यग्नि मतिहुरन्ति तुदेवा-
स्यानुप्रहृतभाजनुं भवति तु मग्नीध्रे प्रयच्छति तु मग्नी-
न्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

* “दक्षिणेना”-इति ग, घ ।

† “कुर्वन्ति”-इति ग, घ ।

‡ “मुधि”-इति ग, घ ।

§ “प्रस्तरम्”-इति ग, घ ।

॥ “दन्त्यापाः”-इति ग, घ ।

श्रवान्तरदीक्षा विधातु माह— “अतिथ्येन वै देवा इद्वा
तानिति । ‘ते’ ‘एतस्य’ तानूनग्रस्य अपयात्मकस्य दोषपरिहाराय ।
तानूनग्रस्य निन्दितत्वं माह— “यदन्योऽन्य पापं भवदन्निति ।
“सत्यं वदानि^१, मेदं मतिक्रमिषम्”—इत्येव रूपं मित्यर्थः । “नाह
पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्तः । स्वीकृताया दीक्षाया श्रवण-
पर्यन्तानुवर्तने सति प्राग्गतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा
चानुवृत्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः, मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भावः ।
यदा स्वीकृताया दीक्षाया इदानीं मध्यपरित्यागात् तन्मध्ये
नूतनां ‘दीक्षां’ ‘पुनः’ ‘न’ ‘श्रवाकल्पयन्’, किन्तु प्रकृतदीक्षाया
श्रविरोधिनीम् ‘श्रवान्तरदीक्षाम्’ ‘अपश्यन्’^२ ॥ १ ॥

श्रवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते— “तेऽग्निनैव त्वच मिति ।
‘विपत्त्याङ्गयन्त’ विविध ‘परि’ परितः ‘आङ्गयन्त’ अवेष्टयन्,
अग्निं मेव त्वचं मकुर्वन्न्नित्यर्थः । अग्नेस्त्वग्भावे कः सम्बन्ध इति,
तत्रोच्यते— “तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्निं ‘तपः’
‘दीक्षा’ तु क्लृप्तात्मकत्वादेव ‘तपः’ । श्रवान्तरदीक्षा नामनिर्वचनेन
प्रशंसति— “तद्यद्वान्तरा मिति । “मन्तरा मित्यादि । ‘मन्तरा
माश्नन्त’ अतिशयेन सन्निष्टा शृङ्खलीरकुर्वन् । तथा ‘मेखलाम्’
अपि पूर्वां शिथिलवद्धा पुनः सलमा मकुर्वन् । तदेवाह— “पर्यस्ता
मेवेति । ‘पर्यस्ता मेव’ परितः क्षिप्ता मेव । व्रतं मर्हतीति ‘मत्स्यम्’,
तद्दिरोधि ‘अमत्स्यम्’ । ‘तस्य’ ‘एतत्’ श्रवान्तरदीक्षास्य कर्म
‘प्राथम्यक्षिप्तम्’, तस्य पापस्य निर्हरणं मित्यर्थः ॥ २ ॥

यदर्थं माख्यायिकामुखेनावान्तरदीचीक्षा, त मिदानीं विधत्ते—
 “सोऽग्निनैवेति । ‘सः’ यजमानः । शिष्टं पूर्ववत् । श्रवान्तरदीचां
 प्रजामाधनत्वेन प्रशंसति— “प्रजा सु हैवेत्यादिना ॥ २ ॥

“तेऽग्निनैव त्वच मिति । “अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्तृति ।
 चधूवरयोर्द्युग्मीभावस्याग्निमव्यपेक्षत्वात् मिथुनकर्त्ताग्निरुच्यते । सा
 समिद्धिः ‘वै’-शब्देनोक्ता । अग्नितापीतयोः शुक्रशोणितरूपेण परि-
 णामस्य, पुनस्य देहाकारेण परिणामस्य चाग्न्यधीनत्वात् ‘प्रजनयिता’ ।
 अथवा कथम् ‘अग्निर्मिथुनस्य कर्त्ता’ ? यतोऽसौ ‘मिथुनस्य प्रजन-
 यिता’ इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्यः । देवानां प्रजार्थत्वं
 मुक्त्वा, इदानीन्तनयजमानस्यापि तदर्थत्वं माह— “तथो एवैष
 एतत् प्रजा मेवोपैतीति । ‘एतत्’ एतया श्रवान्तरदीचया ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रवान्तरदीचाङ्गुषेण समिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे “या
 तनूरियं सा मयि”—इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वेनाख्ययिका
 माह— “देवानां सु ह स्य दीक्षितानां मित्यादिना । ‘समिद्धारो
 वा’ समिधं हरतीति ‘समिद्धारः’ । “हरतेरनुद्यमने, च”—
 इत्युच्यते इति पर्युदासात् तादृशोद्यमनस्य मन्त्रवात् सोमा-
 न्येन प्राप्तं “कर्मण्य” —इत्यण् । “स्वाध्यायं वा विसृजत इति ।
 ‘विसृजते’ नोच्चारयति कश्चित् । ‘तं ह’ समिदाहर्त्तारं वा
 चत्विशं वा मन्त्रोत्सृष्टारम् । उपसृष्टणं मेतत् । चत्विजां मध्ये यं

कश्चिन्न व्याप्तम्, तम् । 'इतरम् इतरस्य रूपेण'—'इतरम् इतरस्य रूपेण'— समिदाहर्तृरूपेण प्रवचनकर्त्तारम्, प्रवचनकर्त्तृरूपेण समिदाहर्तार मित्यर्थः । एवम् 'असुररक्षमानि' असुराश्च रक्षांश्च 'जिघांषन्ति' हन्तु मिच्छन्ति । तथा सति देवाः 'इति' खलु 'मां त्वम्' 'अचिकीर्षीः' कर्त्तुं मैच्छः 'इति' । 'मा' मां 'अजिघांसीः' हन्तु मैच्छः 'इति' । 'पापं वदन्तः' 'उपममेयुः' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति । किं मग्निरपि तादृग्विषयापन्नः ? नेत्याह— "अग्निर्देव तथा नान्य मिति । 'उवाद' उदितवान् ॥ ६ ॥

"ते होचुरिति । 'ते' अक्षरैरभिभूता देवाः । 'अग्ने !' 'त्वा मपि 'इत्थन्' अनेन प्रकारेण किम् 'अवादिषूः' । मन्त्रे भुतिः । तस्योत्तरम्— 'नैवाह सन्धम्, न मा मन्यः' वा अवादौदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

"तेऽविदुरिति । 'अयम्' अग्नि 'नः' अस्माकं मध्ये 'विरचस्तमः' विरचो यस्मात् स विरचाः, अतिशयेन विरचाः 'विरचस्तमः' । "अस्यैव रूप ममाम"—इत्यादि । स्पष्टम् । यद्यपि मेखला-छण्णाशिन-धारणादिक मपि दीक्षाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदीक्षायां समिदाधानस्य मुख्यत्वात् "समिध जेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षा मुपेतौत्युक्तम् ॥ ८ ॥

"स समिध मभ्यादधातीति" । "अग्ने व्रतपा इत्यादिः" समिदाधानमन्तः । हे 'व्रतपा अग्ने !' 'त्वे' त्वयि व्रतस्य पातरि

१— 'जिघांसीः'—इति छ ।

२— पा० सू० ८. १०० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. १० क ।

४— वा० सं० ५. ६. १ ।

सति, अहं 'व्रतपाः' व्रतस्य पालयिता, भूयास मित्यर्थः । सप्तम्याः
 ग्रे-आदेशः^१ । अथवा 'व्रतपाः' भवति 'त्वे' लम् । "अग्निर्हि
 देवानां व्रतपतिः"—इत्यत्र 'हि'-शब्देन "त्व मग्ने व्रतपा अग्नि देव
 आ मर्त्येषु"—इत्यादि^२ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । 'या तव' तेजोमयी
 'तनूः' अस्ति, 'सा' 'इयं' ममापि भवतु; तथा 'या मम' इत्येतद्
 व्याख्येयम् । हे 'व्रतपते' अग्ने । 'नौ' आवां 'सह' 'व्रतानि', चरित्याव
 इति ज्ञेयः । 'तत्' तेन तनूविनिमयेन मन्त्रगतेन । "अनु मे
 दौचाम्"—इति मन्त्रभागे^३ 'दौचा'-शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठे-
 नावान्तरदौचां प्राप्तवान् भवति ॥

दौचाङ्गत्यनन्तरं पुनरङ्गुल्यादिसमञ्चनस्याभिधानात् आदौ
 दौचाङ्गतिः कर्त्तव्या, यथात् समञ्चन मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ८ ॥

अथ यद्यद्यजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्त्तव्य मिति विधत्ते—
 "अथैष मतो मदन्तीभिरिति" । 'एनं' सोमं यजमानं वा ।
 तस्मा आपो 'मदन्त्यः' । अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्तापकत्वात् तपोरूप-
 त्वम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपसर्गनपूर्वकं राजाध्यायनं विधत्ते— "अथ मदन्तीभि-
 रुपसृग्य राजान मिति"^४ । "वद्धो वा आज्य मिति । "इतं वै देवा

१— पा० सू० ७. १. ३६. ।

२— वा० सं० ४. १६. ।

३— वा० सं० ५. ६. २ । तैत्तिरीयकन्यमते मन्त्रान्तर एष, यजमान
 मिते वाच्यते । तै० सं० १. २. १० सू० भा० प्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ख ।

५— का० श्रौ० सू० ८. २. ६ ।

वज्रं कृत्वा सोम मग्नन्"—इति^१ श्रुतेराव्यस्य वज्रत्वम् । सोमस्य
सर्वौषध्यनुप्रवेशात्, रेतसश्चौषधिजन्यत्वात्^२ रेतस्त्वं सोमस्य । अथवा
“पञ्चम्या माज्जतावापः पुरुषवचसो भवन्ति"—इति^३ आहुतिरूपस्य
सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् ब्रह्मवादिनश्चोद्य सुद्धावयन्ति—
तदाहुर्गङ्गा एतदाप्यायनं क्रियत इति । ‘यस्मै सोमाय एतत्
आतिथ्यं क्रियते’, ‘त मेव’ ‘अग्रे’ आप्यायनादिभिः सत्कर्तुं युक्तम् ।
सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोद्य ब्रह्माविते यागसम्बन्धेन परिहरति—
“यज्ञस्य वा एवं कर्मेति । एवमकारक्रमविशिष्ट कर्मजातं यज्ञस्य खलु
क्रियत इत्यर्थः । ‘अव’ खलु ‘एनान्’ ‘समत्’ कलहः ‘अविन्दत्’
आप्नोत् । ‘ते’ च देवाः ‘पूर्वं संग्रम मेवोपायन्’ कलहोपग्रमनरूपं
तानूनम्रं ते कृतवन्त इत्यर्थः । “अथावान्तरदीक्षा मिति । प्रपथ-
जनितदोषपरिहाराय अनन्तर मेव अवान्तरदीक्षा कार्या । अतः
परिशेषादाप्यायनस्यान्ते निवेश इति ॥ १२ ॥

“तद्यदाप्याययन्तीति । आप्यायनं प्रशंसति—‘देवो वा इति ।
सोमस्य देवत्वं समर्पयते—“दिवि ह्यीति । अस्त्वेवं सोमस्य,
सोमस्याप्यायने • किं मायात मित्युत आह—“वृषो वा इत्यादि ।
त्वष्ट्रेन्द्रघातकोत्पत्त्यर्थं ऊतस्येन्द्रपीतसोमगोपस्य वृषत्वेनोत्पत्तेः सोमस्य
वृषत्वम् । ‘तस्य’ इन्द्रेण घतस्य वृषस्य ‘ग्रौरं’ ‘गिरयोऽग्नानः’

१— तै० सू० ६. २. २. ७ । इहाप्युत्तरव ४ ४. ६ दृश्यम् ।

२— ‘रेतसश्चौषधिसाररूपत्वात्’—इति ४ ।

३— छा० ब्रा० ७. ८. १ । इष्टोपग्न्याचाप्येष्टा कथा १४. ८. १ ।

सोमवन् । सोमाख्यं वस्त्रेव सोमशरीरभूतेषु गिर्यादिषु वर्त्तते,
 'तत् एषः' अग्रनाख्या^१ 'ओषधिः' 'जायते',—'इति' एवं 'श्वेतकेतुः'
 औद्दालकिः 'आह' सः । अतः 'ता मेव' गिरावुत्पच्चा मेव इदा-
 नीन्तना यजमानाः 'अभिपुण्वन्ति', न साचात् सोमम् । अतः
 'ताम्' ओषधिं दौचादिभिः संस्कारैः साचात् 'सोमं कुर्वन्ति' ।
 "तथो एवैना मेष इत्यादि ॥ १३ ॥

अतिग्न्यजमानकर्तृक माध्यायनं सारघमधुकल्पनया^२ प्रशंसति—
 "मधु सारघ मिति^३ वा आज्जरित्यादिना ॥ १४ ॥

एतदेवाध्यायनं^४ गतमारत्वपरिहारात्मना प्रशंसति— "यज्ञेन वै
 देवा इमां जितिं जिग्युरित्यादिना, "यदेवाच यज्ञस्य निर्द्दीतं
 यदिदुग्धं तदेवैतत् पुनराध्याययन्तीत्यन्तेन । एतदसह्यद् व्याख्या-
 तम् ॥ १५, १६ ॥

"ति वै षड् भूत्वाध्याययन्तीति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

"त आध्याययन्तीति । आध्यायनमन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—
 "अंगुरंशुष्टे देवेत्यादि^५ । यद्यध्याध्यायने सोमस्य सर्वोऽंशुर्नाया-
 यते, तथापि मन्त्रे 'अंगुरंशुः'—इति वीष्णाभिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यंशु
 आध्याययनो भवन्तीत्यर्थः । "इन्द्रायैकधनविद् •इति । अवेन्द्र-
 ग्रन्थतात्पर्यं माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति । "एकधमानाध्यायते दश-

१— 'दूषानाख्या (! उग्रनाख्या)'—इति क ।

२, ३— क-पुस्तकोपपाटाविद् तत्परभ्रमजन्यौ ।

४— ते० सं० २. २. ८ दृश्यम् ।

५— वा० सं० ५. ७. १ ।

दश वेति । एक एव सोमादिह्यो हवि पदार्थ एव^१ धन येषा, ते देवा एकधना , तान् विन्दति यज्ञे सोमपानाय लभत इतीन्द्र 'एकधनवित्' । 'तस्मात्' एकैक एवाशु गतशो दशशो वा 'एकधनान्' देवान् 'आयायते' वर्द्धयति, शरीरोपचय करोति, अत उक्तप्रकारेण सोमाख्यैकधनेन देवाना मेकधनत्वात् मन्त्र 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थः । "आ तुभ्य मिन्द्र यायता मिति । हे सोम ! 'तुभ्य' त्वदर्थं, ता पातु स इन्द्र समर्थो भवन्निति । यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्तेन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवायायन कृत भवतीत्यर्थः । "आ त्व मिन्द्राय यायसेति । अत्र सोमायायनस्तेन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्मिन्नेवायायन दधातीत्युक्तम् । 'आयाययासन्सखीन्सन्त्या मेधयेति । अनेन मन्त्रभागेन धन मेधां दित्वायायायनायासात्सखिभूताना गृत्विजा माश्रासन क्रियते । अत्र 'सनि मेधा'-शब्दयो दातव्य धन मनुवचनीय मित्याह— "स यत् सनोति, तत्तदाह यत् सन्देतीति । 'सन्त्या'—'इति' एवरूपेण शब्देन यदाहार्थजातम्, 'तद्' 'यत् सनोति' धन यज्ञेन यजमान, 'तदाह' इत्यर्थः । एव मुत्तरवाक्य मपि धोष्यम् । पूर्वापरौभूतस्यानुवचनस्य मेधा मन्तरेणासम्भवात् मेधशब्दस्यानुवचन मर्थ इति व्याख्यातम् । 'स्वस्ति ते देव सोमेति । हे 'सोम !' तव 'स्वस्ति' विमाशाभाव चेम, अस्त्विति ज्ञेय । अहं त्वदनुपहात् 'सुत्यां' सोमाभिषवम् 'अग्नीय' प्राप्नुयाम् । सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायास्तात्पर्यं माह— "एका वा एतेषा

माश्रीर्भवतीति । “यज्ञस्योदृक् मिति । उपरिभाविनी^१ ऋक्
'उदृक्', तथा समान्तिर्लक्ष्यते ॥ १८ ॥

आप्यायन मभिधाय निऋव माह— “अथ प्रस्तरे निऋवत
इति^२ । प्रस्तरस्योपरि पाणी सम्पुटीकृत्य “एषा राये”-इति^३
मन्त्रजपो निऋव । निऋवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके^४, इह
देवानां नमस्कारादिना सान्त्वनं विहितम् । निऋव सोमाप्यायन-
काले सम्भावितम्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रथममिति— “उत्तरत
उपचारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय
अभिधानं साध्यमाधनयोरभेदाभिप्रायेण । अग्रेयंशत् मृत्विजां
दक्षिणत उपचारेण । पद्याङ्गागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं
भवति, तेन ‘मिथ्या’ अहृतं ‘कुर्वन्ति’, अग्रे सर्वदेवात्मकत्वात्
सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रस्तरनिऋवेन कथं समा-
धानं मिति, तच्चाह— “यज्ञो वै प्रस्तर इति । हविराधारकत्वेन
यज्ञनिर्वर्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञलोपचारः ॥ १९ ॥

निऋवस्य कालं निह्वारयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति—
“तदाङ्गरक्ते निऋवोराशननक्ताश्दतीति^५ । किम् ‘अक्ते’ प्रस्तरे

१— ‘तदुपरिभाविनी’-इति क् ।

२— का० श्रौ० सू० ८ २ ६ ।

३— वा० सू० ५ ७ २० ।

४— तथा चाभर— “अपलापस्तु निऋव”-इति (१ ६ १०), अत्र
“अपशब्दोऽपि निऋतावपि निऋव”-इति (३ ३ २००) च ।
अपशब्दोऽपलापो निऋति शब्द मिति तद्वैक्यायाम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८ २. १०, ११ ।

निष्कव कर्त्तव्य, उतानक्ते? इति विचार्यमाणत्वात् नृति^१। अक्तस्य
अविलम्बेनाग्नौ^२ प्रहरणात् अक्ते एव प्रक्षरे कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ २० ॥

“ते निष्कवत एष्टा राय प्रेष इति^३। निष्कवमन्त्रस्थाय मर्यं ।
हे ‘एष्ट’ ! वृजन्तस्य मन्त्रुद्धि । धन यजमानार्थं मिच्छन् अग्ने^४।
अत्र प्राङ्मुखो भोमाप्यायननिष्कवातिकमस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्य ।
‘राय’ धनानि, प्रयच्छन्निति शेषः । किमर्थम्? ‘इष्टे’ अर्घ्याय,
‘भगाय’ भोख्याय च । तथा ‘हृतवादिभ्य’ मत्यवादिभ्योऽस्मभ्यम्
‘हृतं प्रयच्छ’ क्रियमाणं कर्म यथा न हृथा स्यात्, तथा कुर्वि-
त्यर्थः । सर्वदेवायद्याभ्या ‘द्यावापृथिवीभ्या’ ‘नम’ अन्तु । हृतशब्द-
स्योदकयज्ञार्थेषु^५ अभिमतं मर्यं माह— “मत्यवादिभ्य इतीति ।
द्यावापृथिवीभ्या नमस्कार एव निष्कव इत्याह— ‘द्यावापृथिवीभ्या
मेव निष्कवत इति । अन्तु नमस्कारेण तयोर्निष्कव, इतरेषां
देवानां न कथं हृतं स्यादिति, तच्चाह— ‘ययोरिदं सर्वं मधीति ।
यस्मात् तयोरन्तः ‘इदं परिदृश्यमानं सर्वम् ‘अधि’ स्थितं मिति

१— पा० सू० ८ २ ८७ । २— ‘विलम्बेनाग्नौ’—इति क ।

३— तै० स० ६ २ २ ८ । निष्कवप्रकारस्त्वापन्तम्बेन स्फुटं दर्शितं
(श्रौ० सू० ११ १ १२) ।

४— ‘यदा एष्टा इति प्रथमान्तम्’—इत्यादि च व्याख्यानम् ऐ० ब्रा० १
४ ६ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

५— निघ० १ १२ ६८ (उदकम्) २ १० २८ (धनम्) ३ ११ ६
(सत्यम्) निघ० ६ ४ ७ (यज्ञ), १०, ४, ४ (वायु) ।

शेषः; तस्मादित्यर्थः । अथ वा 'अधि'-इति सप्तम्यर्थानुवादी,
तयोरधीदं सर्वं मिति^१ ॥ ९१ ॥

अध्वयुक्कर्तृकं प्रैयं दर्शयति—“अथाह समुज्जुष्य प्रस्तर
मग्नीन्मदन्त्यापाद्दतीति^२ । 'प्रस्तरं' 'समुज्जुष्य' सम्यगादृत्येत्यर्थः । हे
'अग्नीत्' 'आपः' किं 'मदन्ती' मदन्त्यः तप्ताः, 'ताभिरेहि'
इति, 'आह'-इति शेषः । तन् प्रस्तरम् 'अग्निम् उपर्युपरि'
अग्नेरुद्धोर्द्धभावे 'अतिहरति' अनुप्रहरेत्^३ । अनुप्रहरणस्य प्रयोजनं
माह—“एतेन ज्ञात ऊर्द्धानीति । 'एतेन' आतिथ्यार्थप्रस्तरेण ।
उपर्युपरि प्रहरणस्य प्रयोजनं माह—“तदेवास्यानुप्रहतभाजनं
भवतीति । 'तन्' अध्वर्युणा दत्तं प्रस्तरम्, 'अग्नीत्' अग्नीद्वः
सुरचिते देवे 'निदधाति' स्थापयेत् ॥ ९१ ॥ ४ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वतीयं ब्राह्मणम् ॥

१—वा० सं० ५. ७ २ ।

२—का० श्रौ० सू० ८. २ ११ ।

३—'अति हरति, न प्रहरेत्'-इति ह ।

४—का० श्रौ० सू० ८ २ १२ ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्) ।

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसुदः शिरः प्रवुर्ग्यः । तुस्माद् यदि
प्रवुर्ग्यवान् भवति प्रवुर्ग्येण प्रचर्याथोपसुद्धिः प्रचरन्ति
तुद्ग्रीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराह्णे
याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्युतिपजति तुस्मादि-
मानि ग्रीवाणां पूर्वाणि व्युतिपक्तानीमान्यस्योनि ॥ २ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्सुयी मेवास्मिंस्लोके
रजता मन्तुरिक्षे हुरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत । तु ऽएताभिरुपसुद्धिरुपासीदं-
स्तद्यदुपासीदंस्तुस्मादुपसुदो नाम ते पुरः प्राभिन्द-
न्निमांस्लोकान् प्राजयंस्तुस्मादाहुरुपसुदा पुरं जयन्तीति
यदहोपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्वै देवा उपसुद्धिः । पुरः प्राभिन्दन्निमां-
स्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतन्नाहैवास्मा ऽअस्मिं-
स्लोके कुश्वन पुरः कुरुत ऽइमानेवैतुस्लोकान् प्रभि-
नुत्तीमांस्लोकान् प्रजयति तुस्मादुपसुद्धिर्यजते ॥ ५ ॥

* "दिवि"—इति ग, घ ।

† "निमांस्लोकान्"—इति क, ग, घ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

ता वा ऽश्राज्यहविषो भवन्ति । वृजो वा ऽश्राज्य
मेतेन वै देवा वृजेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमां-
सलोकान् प्राजयंस्तुथो ऽयुवैषु एतेन वृजेणाज्येनेमां-
सलोकान् प्रभिनुत्तौमांसलोकान् प्रजयति तुस्मादाज्य-
हविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽश्रष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपमृत्युथो
ऽदतरुयाहुश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व
उपमृत्युति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपमृति
तद्वज्रमभिभारं* करोति तेन वृजेणाभिभारेणेमां-
सलोकान् प्रभिनुत्तौमांसलोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानां सयुजौ । ताभ्यां साहुं
गृह्णाति विष्णव ऽएकाकिनेऽन्यतरु मेवाधार माधारयति
युः सुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तर माधारु माधार्याभि-
जित्या अभिजयानीति तुस्मादन्यतरु मेवाधार माधार-
यति युः सुवेणा ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रहणीते । सौद होतरित्येवा-

* 'मतिभार'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबर ।

† "सुवेण"—इति म, घ ।

होपविशति होता होतृपुदन ऽपविश्य प्रसौति प्रसूतो
ऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

सु आहातिक्रामन्नमयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याहामि
यजेति व्यपट्कते जुहोति* ॥ ११ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति । आश्राव्याह सोमं
यजेति व्यपट्कते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति । तत् समानुयमान आह
व्विष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह व्विष्णुं यजेति व्यपट्कते
जुहोति ॥ १३ ॥

स युत् समानुच तिष्ठन् जुहोति । न युयेदं
प्रचुरन्त्सञ्चुरत्यभिजित्या ऽअभिजयानीत्युथ युदेता
देवता युजति व्वज्र मेवैतत् सुःस्करोऽत्यग्नि मनीकः
सोमः शल्पं व्विष्णुं कुल्लमलः ॥ १४ ॥

संवत्सरो हि व्वज्रः । अग्निर्वा ऽश्रुहः सोमो रावि-
रुथ यदुन्तरेण तद्.व्विष्णुरेतद्द्वै परिष्ववमानः संवत्सरुं
करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो व्वज्रः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण व्वज्रेण

* 'जुहोति'-इति ख । एवं मुत्तरत्रापि द्वयोः ।

† 'युयेद'-इति पाठ सा.-सम्मल इति डा० वेवर । 'ययेद'-इति घ ।

‡ 'सःस्करो'-इति क, ख । एवं मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

§ 'कुल्लमल'-इति ख । अथ मेव पाठ कण्ठोच्चेदाद् परस्य स्यात् साधु ।

पुरः प्राभिन्दन्निमांलोकान् प्राजयंस्तथो ऽष्टवैपु एतेन
संवत्सरेण व्यजेणेमांलोकान् प्रभिनृत्तीमांलोकान्
प्रजयति तुस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिसु उपसुद उपेयात् । चुरो वा ऽष्टतुवः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति द्विरेकया प्रचुरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षड् वा ऽष्टतुवः संवत्सरस्य
संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत् सुःस्क-
रोति ॥ १८ ॥

युद्यु द्वादशोपसुद उपेयात्* । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति । द्विरेकया प्रचुरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्व्यं संवत्सर-
स्यार्द्धमासाः संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवै-
तत् सुःस्करोति ॥ २० ॥

स युत् सायुम्प्रातः प्रचुरति । तया ह्येव सम्पुत्
सम्पद्यते स युत् पूर्वाह्णे प्रचुरति तुज्जयत्यथ युदपराह्णे
प्रचुरति सुजित मसदित्यथ युज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति
तां जित्वा स्वाः सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

* 'उपेयात्'—इति ग, घ ।

† नाम्येतत् षट् ख-पुस्तके

स युत्प्रचुरति । तद्युध्यत्युथ युत् सन्तिष्ठन्ते तुज्जयत्युथ
युज्जुहोति स्वा मेवैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

स जुहोति । युथा द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा* । उग्रं व्वुचो
अपावधीत्वेपं व्वुचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुरूपा हि
सुसौदयस्मयी हि सुसौत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति । युथा द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
व्वुचो ऽअपावधीत्वेपं व्वुचो ऽअपावधीत् स्वाहेत्येवुरूपा
हि सुसौद्रजता हि सुसौत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति । युथा द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
व्वुचो ऽअपावधीत्वेपं व्वुचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुरूपा
हि सुसौदुरिणी हि सुसौद् युद्यु द्वादशोपसुद उपे-
याच्चतुरह मेकया प्रचुरेच्चतुरह मेकया ॥ २५ ॥

अथातो व्वतोपसुदा मेवं । पर उर्व्वीर्व्वी ऽअन्या
उपसुदः पुरोऽह्वीरन्याः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्युथ
द्वावुथ चींस्ताः पर उर्व्वीरुथ यासां चीन् प्रथमाहं

दोग्ध्यथ द्वावयैकं ताः पुरोऽह्नौर्या वै पुरोऽह्नौस्ताः पर
उर्व्यौर्याः पर उर्व्यौस्ताः पुरोऽह्नौः ॥ २६ ॥

तुपसा वै लोकं जयन्ति । तुदस्यैतत् परः-पर एव
व्वुरीयस्तुपो भवति परुः-परः श्रेयाःसंस्तोकं जयति
व्वुसीयानु हैवास्त्रिंस्तोके भवति यु एवं व्विद्वान्
पुरोऽह्नौरुपसुद उपैति तस्माद् पुरोऽह्नौरेवोपसुद
उपेयाद् युद्युद्वादशोपसुद उपेयात् त्रिंशत्तुरह्ं दोहयेद्
द्वौ चतुरह मेकं चतुरहम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

इत्य मातिथ्य मभिधाय अथोपसदस्तत्कालञ्चाह— “यौवा वै
पञ्चशोपसदः, शिरः प्रवर्ग्यः^१; तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति,
प्रवर्ग्येण प्रषयांथोपसद्विः प्रचरन्तीति^२ । ‘तत्’ तेन प्रवर्ग्यानन्तर^३
मुपसदनुष्ठानेन ‘यौवाः’ अवयवापेक्षया वज्रवचनम्, ‘प्रतिद्धांति’
शिरसा सह योजितवान् भवति । “न प्रथमयज्ञे प्रदृश्यात्”—इति^४

१— ऐतरेयब्राह्मणे मातिथ्यस्य शिरस्त मुपसदां यौवात्मम् (१. ५ ८.) ।

२— “प्रवर्ग्योपसदावत”—इति का० श्रौ० सू० ८ २. १५ ।

३— पञ्चमं मुपसदिष्टाद् वक्ष्यति (२६. २. १.) ।

४— इहैवोपरिष्टादव्यति (२६. ०. ५३.) ।

निषेधसम्भवाद् “यदि प्रवर्गवान्”—इत्युक्तम्^१ । आश्रयान्नोऽपि
प्रथमयज्ञेनैके घर्षम्”—इति^२ ॥ १ ॥

“तद्या” पूर्वादिऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपराष्टे याज्या इति ।
“अग्निर्वाणि जघनद्”—“य उष इव शर्यद्वा”^३, “त सोमामि
सत्पति”—“गदस्थानो यजीवद्वा”^४, “इद विष्णुर्विषक्रमे”—
“वीणि पदा विष्क्रमे”^५,—इति पौमि युगलानि क्रमेषाम्नि-
सोमविष्णूनां याज्यादुरोऽनुवाक्या^६ । तेष्वाद्या प्रातःकाशोपसदि
पुरोऽनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्या, सायङ्कालीनोपसदि
तु द्वितीया पुरोऽनुवाक्याः, प्रथमा याज्या इत्यर्थः^७ । धौवाणा
मङ्गुलिवत् पश्चिद्धर्षाभावात् ‘अस्त्रीनि’—इत्युक्तम् ॥ २ ॥

उपसदो लोकजयसाधनत्वेन प्रगमति—“देवास्य वा असुरास्ये-
त्यादिना । ‘अदस्ययीम्’—इत्यत्र “अयस्ययादीनि कन्दसि”—इति^८
भ-सञ्ज्ञाया पद-सञ्ज्ञाया साधादुत्ताभावः । “हरिणीं दिवौति ।
हरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमयी सित्यर्थः ॥ ३ ॥

“तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । ‘तत्’ पुरचयम् ‘अस्पृण्वत’ “स्पृ-
क्षिमांयाम्”^९ क्षिप्रितवन्तः, ते ‘देवा’ । यज्ज्ञात् ‘एताभि’

१— अतएवोक्तं कात्यायनेन ‘उपसदेव वाप्रवर्ग्ये’—इति ८ २ १६ ।

२— आश्र० श्रौ० सू० ४ ८ १६ । ३— ऋ० स० ६ १६ २४, २८ ।

४— ऋ० स० १ ६१ ५, १२ । ५— ऋ० स० १ २३ १०, १८ ।

६— विहितार्थेता ऐ० ब्रा० १ ४ ८, आश्र० श्रौ० सू० ४ ८ ८ ।

७— ऐतरेयब्राह्मणे मेव किञ्चिद् विशेषोऽपि तत्र दृश्यः (१ ४ ८) ।

८— पा० सू० १ ४ २० ।

९— सा० प० १२ धा० ।

त्रिभिराग्नेयादीष्टिभिः कर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः । 'उपासीदन्' असुरनिर्गमनप्रतिबन्धानि त्रौणि पुराण्यावृत्य न्यवसन्नित्यर्थः । अत उपसदसाधनत्वादासा मुपसन्नाम सम्पन्न मित्यर्थः^१ । उक्त मुपसदा जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्धा दृढयति— "तस्मादाहुः उपसदा पुरं जयतीति । 'आहुः' अभिज्ञा कथयन्ति, 'उपसदा' उपसदन-^२ दुर्गवेष्टनेन । अभिज्ञाना समिधान न मृषेत्याह— "यदहेति । 'उपासते' उपेत्यावृणन्ति ॥ ४ ॥

"एताभिर्वै देवा इति । "तथो एवैष एतदिति । एतया उपसदा 'एष' यजमानोऽपि पुरं प्रभिनन्ति, जयति चेति त्रौणः । न केवलं पुरस्य जयः, अपि तु जेतव्यपुरं मेव न भवेदित्याह— "नाहैवास्मा अभिज्ञोक्ते कथं न पुरं कुरुत इति^३ ॥ ५ ॥

"तथो एवैष एतत्"—इति यत् सङ्गहेषोक्तम्, तदेव स्पष्टयति— "ता वा आज्यहविष इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयागत्रयार्थं मान्यग्रहणप्रकारं माह— "स वा अष्टौ हवो जुहुः गृह्णाति चतुरूपमृतीति^४ । 'अष्टौ हव' अष्टवारो हव्या ॥ ७ ॥

"स वा अष्टावेव हवो जुहुः मिति । अत्र 'एव' कारेण "अथो इतरथाहुः"—इति केषाञ्चित् पक्षो निरस्यते । "तद्यज्ञं मतिभारं करोतीति । 'तत्' तेन जुहुः मष्टौ हवो ग्रहणेन, आज्यस्य

१— "प्रयोतामुपसत्"—इति का० श्रौ० सू० ८ २ १० दृश्यम् ।

२— इतरेषां ब्राह्मण तैत्तिरीयसंहितयोश्च (१ ४ ६, ६ ९ ७) ।

३— का० श्रौ० सू० ८ २ २६, २७ ।

वञ्चत्वात्, तस्य च मुखत एवाष्टवारग्रहणात्, वञ्च मेव मुखप्रदेश-
भारयुक्त कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुह्वा मष्टौकलो ग्रहण प्रशंसति— “अग्नीषोमौ
वै देवानां सयुजौ, ताभ्या सार्द्धं गृह्णाति, विष्णव एकाकिन इति ।
गृह्णातीति शेषः । प्रकृतिवदाधारद्वयप्रसक्तौ सुच्या द्वितीय
माधार निषेधति— “अन्यतरं मेवाधार मिति । ‘य श्रुवेणाधार-
यति’ त मन्यतर मित्यर्थः । अभिजयसाधनत्वेनान्यतर माधार
प्रशंसति— “प्रतिक्रामति वेति । उत्तराधारानन्तर प्रतिक्रमण-
मम्वरात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् जेतव्याभिजयाय सौष मेवाधार
माधारयेदिति स्मृति ॥ ९ ॥

“अयाग्राव्य न होतार प्रवृणोत इति^१ । अध्वर्युराह ‘आग्रा-
वय’ इत्युक्त्वा, “अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादि “मानुष इत्यन्त न
ब्रूयादित्यर्थः, किन्तु ‘सौद होतः’ इत्येव ब्रूयात् । तथा चाश्व-
लायन— “ईक्षित सौद होतरिति वोक्त उपविशेत्”—इति ।
“होता होदपदन उपविश्य प्रसौतीति । वेदेहत्तरा ओषिर्होद-
पदनम् । “हतवती मध्वर्यो सुष मास्यस्व”—इत्यनुजानीया-
दित्यर्थः । ‘सुषो’ जुह्वपश्यती ॥ १० ॥

“स आह्वतिक्रामक्षित्यादि^२ । ‘अतिक्रामन्’ आह्वनीयस्य
उचिणभाग प्रति गन्तु वेद्यतिक्रम कुर्वन्, “अग्नयेऽनुमूहि”—इति

१— तै० स० ६ २ १ ४ ६ मध्यम् ।

२— का० ओ० सू० ८ २ १० ।

३— का० ओ० सू० ८ २ ११ ।

“स यत् सायं प्रातरिति^१ । सम्पत्तिमास्यं विभज्य दर्शयति—
 “स यत् पूर्वाह्ने प्रचरतीति । पूर्वाह्नप्रचारः शत्रुजयमाचरूपः, अप-
 राह्नप्रचारस्तु साकल्येन जघात्मक इत्यर्थः । आग्नेयादियामगवत्
 दर्विहोमरूपं कश्चिदुपमद्भोमं विधत्ते— “अथ यज्जुहोतीति ।
 अत्रापूर्वार्यत्वाद् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्यः । विहित
 सुपमद्भोमं पूर्वयागैर्जितस्य स्वाधीनीकरणात्मना प्रशंसति— “इदं
 वै पुरो युद्धान्ति, त्वां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्त इति । इदं हि
 लोके दृग्गत इति शेषः । जेतारः प्रथमं पुरं युद्धान्ति, भिन्दन्ति,
 पश्चात् तां जयन्ति, सुविजिताश्च पुनः स्वा मात्मीयां प्रपद्यन्त
 इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति— “स यत् प्रचर-
 तीति । ‘प्रचारः’ शत्रुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यागव्यप्रयोगः, स
 एव युद्धस्थानीयः । कृत्स्नसमापनं, तत् जयस्थानीयम् । उपमद्भोमः,
 स जितस्य स्वाधीनत्वसम्पादनात्मकः ॥ २२ ॥

प्रथमदिनोपमद्भोमे मन्त्रं विधातु माह— “स जुहोति यथा
 दिरेकम्याहुः प्रचरिष्यन् भवतीति^२ । उक्तानुसङ्गीर्त्तन सुपमद्यागव-
 दुपमद्भोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्विः कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थम् ।
 मन्त्रस्याय मर्थः^३ । हे अग्ने ! ‘ते’ तव या ‘तनूः’ ‘अयःशया’ अयसि
 शोते इत्ययःशया, अयोरूपेत्यर्थः । ‘वर्षिष्ठा’ उत्तरा, ‘गङ्गरेष्ठा’

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३०. । तै० सं० ६. २. १. ०, ८ प्रत्यक्षम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. १५ ।

३— वा० सं० ५. ८. १ ।

गङ्गरे परैरनिर्गम्ये स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनू मम 'उय'
'त्वेप' 'वच' 'अपावधीत्' । उयस्त्वेषयोरर्थस्यैत्तिरीयके स्पष्ट
मात्रात— "अग्रनद्या पिपासे ह वा उय वच, एनश्च वैरहत्यश्च
त्वेप वच"—इति^१ । मन्त्रे यादृग्रूपा तनूनिर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थ-
त्याह— "एवरूपा हि सामीदिति ॥ २३ ॥

एव द्वितीयद्वितीयोपमन्त्रान्तावपि व्याख्येयौ^२ ॥ २४ ॥

एव सुपमन्त्रयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, दादग्रोपमन्त्रे न्यायमिदं
मर्थं ब्राह्मण स्वयमेव विस्पष्ट दर्शयति— "यद्यु दादग्रोपमद
उपेयाचतुरह मेकया प्रचरेचतुरह मेकयेति । अयं श्रयेत्येतन्मन्त्र-
साध्या एकोपमत्, तादृशीं चतुर्थहस्तु आवर्त्तयेत् । पुनश्च द्वितीय
मन्त्रसाध्ययापि चतुर्दिनं भावर्त्तयेत् । द्वितीययाप्येवम् । एव दादग्र
सम्पाद्या । कोऽयं उक्तो भवति ? अयं श्रयादीनां चयाणां मन्त्राणां
मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकोपमद गत्वा चतुर्थं दिनेषु प्रथमं "या ते
अग्नेऽयं श्रया"—इति मन्त्रं भावर्त्तयेत्, पुनः पञ्चमादिषु चतुर्थं
दिनेषु रजं श्रयेति मन्त्रं भावर्त्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्थं दिनेषु
हरं श्रयेति मन्त्रं भावर्त्तयेदित्यर्थः^३ ॥ २५ ॥

"अथातो व्रतोपमदा मेवेत्यादि । यासूपमस्तु यजमानो व्रतयति
पयः, तां 'व्रतोपमद', तामां सीमासां क्रियत इत्यर्थः । 'पर-
उर्वी' उपर्युपरि एकद्व्यादिस्तनवृद्धा व्रतवृद्धिर्यास्वस्ति, तां 'पर-

१— तै० स० १ २ ११ सा० भा० ३८८८म् ।

२— वा० स० ५ ८ २, १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ २ ३५, ३८ ।

उच्यतेः' उपसदः । 'ताः' केचनानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः । उक्त-
वैपरीत्ययुक्ताः 'परोऽङ्घ्रः' उपर्युपरि हृषीयस्य इत्यर्थः^१ । 'ताः' केच-
नानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति । तद्विधिविधाना मय्युपसदां स्वरूपतो
विचार्यमाणे पर्यवमानस्यैकरूप्याच्च वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽङ्गीरेवोपेयात्; कस्माद्धेतोरिति तत्राह—“तपसा
वै लोकं जयन्तीति । परोऽङ्गीषु उपर्युपरि स्तनद्व्यासेन पयोद्व्यामात्
तयोर्द्विद्विरुपर्युपरि भवति, तथा लोक मय्युपर्युपरि जयति । तथा
परउर्वो-पक्षे स्तनबाहुभ्यमभवेन शरीरचयाभावात् चिरकालं
भूजोके 'वमीयानेव' वसुमत्तर एव 'भवति'^२ । द्वादशोपमत्पक्षो
प्रतप्रकारः कथं मिति, तत्राह—“यद्यु द्वादशेति^३ । प्रथमं 'चतुरहं'
प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिनं 'चौंस्त्रीन्' क्षणान् 'दोषयेत्'
द्वितीये चतुरहं 'द्वौ-द्वौ', तृतीये च 'एकैकम्'^४ इति ॥ २७ ॥
५ [४. ४.] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

१—“विस्तरे पद्यमाया दोषयति, एकापक्षेनोत्तरयो”-इति का० श्रौ०

सू० च. ३. १, २ ।

२— का० श्रौ० सू० च. ३. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० च. ३. ५ ।

४— तं० मं० ६. २. ४. ०-१४ दृश्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हृद् निवारयम् ।

पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्ड गोमहस्र कमकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताश्वीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुभौवर्णभूमौ ।
रत्नोत्सां ह्रस्ववाजिदिपमक्षितरथौ मायणि सिङ्गनायों,
व्यश्राणीदिश्वचक्र प्रथितविधिमहाभृतयुक्त घटश्च ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभय मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य ,
कार्पासीय लपावान् गुडलत मज्जडो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्य प्राज्यजन्मा स्रवणज मनूण शार्ङ्गं चार्कतेजा ,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि मल्लत मुदा पाचमास्त्रिङ्गभार् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजमायाधुरन्धरेण

मायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनश्रुतपथब्राह्मणभाष्ये

• तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याय समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

१—“कण्वीसङ्ख्या १२२”—इति क, ख “कण्वीसङ्ख्या १०१”—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० २१ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा० १६ क०, ४ ब्रा० २२ क०, ५ ब्रा० २० क०, शङ्कनपा १२२ इति सिद्धम् ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तद्य एष पूर्वाह्णो व्यर्षिष्ठ स्थूलराजो भवति ।
तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तुच्छङ्कुं निहन्ति
सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः† । दक्षिणा पुञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः‡ । उदङ् पुञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः§ । प्राङ् षड्विंशतं विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स पूर्वाह्नः॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः॥ । दक्षिणा द्वादश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽसुसः ॥ ५ ॥

* 'त'-इति, † 'हो'-इति, ‡ 'हो'-इति, § 'हो'-इति च ग, घ ।

. तुस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः* । उदङ् द्वादश विक्रमान्
प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽस एषा माचा
व्वेदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवति । त्रिंशदक्षरा
वै विराड् विराजा वै देवा अस्मिंल्लोके प्रत्यतिष्ठं-
स्तथो ऽएवैषु एतद्विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो ऽअपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै
विराड् विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् पुटत्रिंशद्विक्रमा प्राची भवति । पुट-
त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं
सुमाश्रुवत तथो एवैषु ऽएतद्बृहत्यैव स्वर्गं लोकं सुम-
श्रुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । चतु-
र्विंशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धे वै यज्ञस्य गायत्री
पूर्वार्द्धे एषु यज्ञस्य तुस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्
भवत्येषा माचा व्वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत्पश्चाद्विंशति भवति । पश्चाद्विंशत्यक्षरा वै पृथु-

* 'ङ्को' - इति ग, घ ।

† 'अस्मिंल्लोके' - इति क, ग, घ । एव भुज्जरत्रायि ।

श्रोणिरिति वै योषां प्रशंसन्ति युद्धेव पश्चाद्दुरीयसी
भुवति पश्चादेवैतदुरीयः प्रजुननं करोति तुस्मात्*
पश्चाद् दुरीयसः प्रजुननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका ह वा ऽएषा यज्ञस्य युदुत्तरवेदिः† ।
अथ युदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरुति तुस्मादुत्तर-
वेदिर्नाम ॥ १२ ॥

दुष्यो ह वा ऽइदं मुग्ने प्रजा आसुः । आदित्याथै-
वाङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः पूर्वं यज्ञः सुमभरंस्ते यज्ञः
सम्भृत्योचुरग्निं मिमां नः श्वःसुत्या मादित्येभ्यः प्रब्रूह्य-
नेन नो यज्ञेन याजयतेति‡ ॥ १३ ॥

ते ह्यदित्या ऊचुः । उपजानीत युथास्मानेवाङ्गिरसो
याजुयान्नु३ वयं मुङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । न॥ वा अन्येन यज्ञादपक्रमणं मस्यन्तरा
मेव सुत्यां धियामहा॥ ऽइति ते यज्ञः सुज्जहुस्ते यज्ञः
सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै त्वं मस्यभ्य मग्ने प्रावोचोऽथ व्यु

* 'तुस्मात्'-इति ग ।

† 'वेदिः'-इति ग, घ ।

‡ 'याजयतेति'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेदः ।

३ 'युयामु'-इति ग ।

॥ मस्येतत् पदं ग-पुस्तके ।

॥ 'धियामहा'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेदः ।

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूंसोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वः
होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽन्यु मेव प्रतिप्रजिघ्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्यङ्गि-
रसोऽभ्येऽन्वागत्य चुक्रधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन् न
प्रत्यादृथा इति ॥ १६ ॥

सु होवाच। अनिन्द्या वै मादृपतु सोऽनिन्द्यैर्वृतो
नाशक उपक्रमितु मिति तुस्मादु हानिन्द्यस्य वृतो
नापक्रामेत् तु ऽएतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानया-
जयन्त्सु सद्यःक्रीः† ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्वाचं दुक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्यगृह्णन्‍
हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तुदु तुद्यञस्य कुर्म
नु व्यमुच्यत युदाक्षिण मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यं दुक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यगृह्ण-
न्तुस्मादु ह स्माहुरङ्गिरसो व्वयं वा ऽश्रुत्विज्जीनाः
स्मो व्वयं दुक्षिणीया ऽश्रुपि वा ऽअस्माभिरेष
प्रतिग्रहीतो यु एष तुपतूति तुस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः
श्वेतो दुक्षिणा ॥ १९ ॥

* 'सीति'—इति ग, घ ।

† 'क्री'—इति ग, घ ।

‡ 'प्रत्यगृह्णा'—इति क ।

तुस्य रुक्मः पुरुस्ताद्भवति । तुदेतस्य रूपुद्भियते
 यु एष तुपति यद्युश्च॥ श्वेतं नु विन्देदपि गौरेव
 श्वेतः स्यात्तुस्य रुक्मः पुरुस्ताद्भवति तुदेतस्य रूपुद्भियते
 यु एष तुपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह व्याक् चुक्रोध । केन मुदेष श्रेयान् बुन्धुनाश्
 केनाश् युदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति सा द्वैभ्योऽप-
 चक्राम सोभयानुन्तरेण देवासुरान्तुंयत्तान्तिस्॥ही
 भूत्वादुदाना चचार ता मुपैव देवाऽश्रुमन्त्रयन्तोपासुरा
 अग्निरेव देवानां दूत आस सहुरक्षा इत्यसुररक्षस
 मुसुराणाः* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावत्स्युन्त्युवाच । युद्धं ऽउपावर्त्तेय किं
 मे तुतः स्यादिति पूर्वा मेव त्वामेराहुतिः प्राप्स्यसीत्युय
 द्वैषा देवानुवाच यां मुया काञ्चाशिय माशासिष्यध्वे सा
 यः सुर्वा सुमर्द्दिष्यत ऽहुति सैवं देवानुपाववर्त्त ॥ २२ ॥

स युद्धार्युमाणेऽग्नौ । उत्तरवेदि† व्याघारयति
 युदेवैना मदो देवा अद्रुवन् पूर्वां त्वामेराहुतिः
 प्राप्स्यतीति तुदेवैना मेतत् पूर्वा ममेराहुतिः प्राप्नोति

* 'मुसुराणाम्'-इति ख ।

† 'ऽग्नौ । उत्तरवेदि'-इति ख ।

व्वाग्ध्येया निदानेनाथ युदुत्तरवेदि मुपकिरति यज्ञ-
स्यैव सर्वत्वाय व्वाग्धि यज्ञो व्वागु ह्येषा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिमौते । युगेन युव हुरन्ति
शुभ्यया युतो हुरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा
युदेवादुः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरत्तुदेवैना मेतद्यज्ञे
युनक्ति ॥ २४ ॥

तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात् । सिंही हैनं
भूत्वा क्षिणोति नो हा माकुर्वीत सिंही हैवैनं भूत्वा
क्षिणोति नो हान्युस्मै दद्याद्यज्ञं तदन्यवात्मनः कुर्वीत
तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानुबन्धुः स्यात्तस्मा ऽएनां
दद्यात् स यदुदाति तुदेन॥ सिंही भूत्वा नु क्षिणोति
युदु समानुबन्धवे ददाति तुदु नान्यवात्मनः कुरुत
ऽएयो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा† ॥ २५ ॥

अथ शुभ्याञ्च स्फ्यञ्चादत्ते । तद्य एष पूर्वाङ्घ्रि
उत्तराङ्घ्रिः शङ्कुर्भुवति तस्मात् प्रत्यङ् प्रकामति त्रीन्वि-
क्रमांस्तच्चात्वालं पुरिलिखति सा चात्वालस्य माचा
नाच माचास्ति युचैव स्वयं मुनसा मुन्येतुग्रेणोत्करं
तच्चात्वालं पुरिलिखेत् ॥ २६ ॥

* 'ह्येषा'-इति ग, घ ।

† 'प्रतिष्ठा'-इति ग, घ ।

सु व्वेद्यन्तात्* । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति तप्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
तप्त एति† ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति व्वित्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
व्विविदान‡ एति ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तम्§ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स
पुरिलिखत्यवतान्मा नाथिताद्वितीमा मेवैतुदाह युच
नाथैतुन्मावताद्विति॥ ॥ २९ ॥

अथोत्तरतः¶ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स पुरिलिख-
त्यवतान्मा व्यथिताद्वितीमा मेवैतुदाह युच व्यथैतुन्मा-
वताद्विति** ॥ ३० ॥

अथ हरति । युच हरति तुदग्रीदुपसीदति स वा
ऽअग्रीना मेव नामानि गृह्णुन्हरति यान् वा ऽअमून्
देवा ऽअग्नेऽग्नीन् होत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वंस्तु ऽइमा
एव पृथिवीरुपासर्पन्निमा गहैव हे ऽअस्याः' पुरे तेनैवै-
तुन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

* 'न्तात्'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'एति'-इति ग, घ ।

§ 'अथानुवेद्यन्तम्'-इति क, ख । ॥ 'दिति'-इति ग, घ ।

¶ 'इत'-इति ग, घ ।

** 'दिति'-इति ग, घ ।

स प्रहरति । विदेदग्निर्नुभो नामाग्ने ऽञ्जिर आयुना
 नाम्नेह्येति स यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् सुमीरयति
 योऽस्यां पृथिव्या मसौति योऽस्यां पृथिव्या मसौति हत्वा
 निदधाति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽडुति
 यत्तेऽनाधृष्टं रुक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽडुत्येवै-
 तदाह्वानु त्वा देवतीतय ऽडुति चतुर्थः हरति देवेभ्यस्त्वा
 जुष्टाः हरामीत्येवैतदाह तां वै चतुःस्रक्तेश्चात्वालाह-
 रति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैना मेतुद्दिग्ब्यो
 हरति ॥ ३२ ॥

अथानुव्यूहति । सिद्ध्यसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति सा युदेवादुः सिद्ध्यै भूत्वाशान्तेवाचरत्तुदेवैना
 मेतुदाह सिद्ध्यसौति सपत्नसाह्वीति त्वया व्ययः
 सपत्नान् पापौयसः क्रियास्तेत्येवैतदाह देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति योपा वां ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यः कल्प-
 यति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्रौ वा सर्व्वतः करोति । यजमानस्य वा
 दश-दश पदानि दशाक्षरा वै विराड् वाग्वै विराड्
 वाग् यज्ञो मध्ये नाभिका मिव करोति समानचासोनो
 व्याघारयन्तीति ॥ ३४ ॥

ता महिरभ्युक्षति । सा युदेवादुः सिद्ध्यै भूत्वाशान्ते

वाचरच्छान्तिरापस्तु मद्भिः शमयति योपा वा
ऽउत्तरवेदिस्तु मेवैतद्देवेभ्यो हिन्वति तुस्मादद्भिरभ्यु-
क्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सि० ह्यसि सपत्नसाहू देवेभ्यः शुन्ध-
स्वेत्युध सिक्ताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिक्ता
भ्राजन्त इव हि सिक्ता अग्नेर्व्या एतद्देवानुरस्य भुस्म
यत्सिक्ता अग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तयो
हैना मग्निर्नु हिनस्ति तुस्मात् सिक्ताभिरनुविकिरति
सोऽनुविकिरति सि० ह्यसि सपत्नसाहू देवेभ्यः शुम्भ-
स्वेत्युधैनां छादयति सा हुन्नैता रुचिं व्वसति ॥
३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्गमे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमद्वैतरम् ॥ १ ॥
आतिथ्यातानून्ने च सोमायायननिष्ठवो ।
उपसञ्चेति पञ्चायाश्चतुर्थेऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते । 'अथ यदुक्तं
कात्यायनेन— "श्रौपवस्य्यात् पूर्वोऽहनि पौर्वाहिक्या प्रचर्य वेदै-

मिमौते"-इत्यादि । तदेतदाह— "तद्य एष पूर्वाह्णो वर्षिष्ठः
 स्यूणाराजो भवति, तस्मात् प्राङ् प्रकामति चीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं
 निहन्तीति । 'य एषः' स्यूणाराजः 'पूर्वाह्णः' पूर्वाह्णं मर्धतीति
 पूर्वाह्णः^१, प्राचीनवंशस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमानः
 पृथुस्तम्भोऽस्ति, 'सोऽन्तःपातः'^२ ऐष्टिकवेदेर्महावेदेऽन्तराक्षमञ्जरः ।
 'तस्मात्' तस्मात् 'प्राङ् प्रकमान् प्रकामति चीन्' । 'तत्' तच्च
 तृतीयप्रक्रमावसाने 'शङ्कुं' निहन्त्यात्, स्थापयेत्^३ ॥ १ ॥

दक्षिणश्रोणिप्रमाणमाह— "तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति । मध्यम-
 शङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कुं स्थापयेत् । 'सा दक्षिणा
 श्रोणिः' मर्यादा भवति^४ ॥ २ ॥

एव सुत्तरश्रोणिवाक्यमपि— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरुदङ्कि-
 त्यादि^५ ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागावधिं प्रदर्शयति प्राचीनावधिमाह— "तस्मा-
 न्मध्यमाच्छङ्कोः षड्विंशतं विक्रमान् प्रकामतीति^६ ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावंसौ दर्शयति— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति ।
 'तस्मात्' पुरोदेशस्यात् 'मध्यमाच्छङ्कोः' श्रोणितः सकाशात्

१— 'शालाया' पूर्वाह्णं भवः पूर्वाह्णं'-इति या० दे० ।

२— स निहतः शङ्कुः अन्तःपातसञ्चको भवतीति पितृभूतिकर्कादयः ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ७ ।

४, ५— कां० श्रौ० सू० ८. २. ६, १० ।

६— का० श्रौ० सू० ८. २. ८ ।

अस्योरीषग्रूनत्वाद् उभयतो द्वादशप्रक्रमाभिधानम्^१ । इत्थ सर्वतो
मिताया वेदिमात्रायां न्यूनाधिकत्वशङ्का माशङ्क्य स्वयं मेव
व्यवच्छिनत्ति— “एषा मात्रा वेदे”—इति^२ ॥ ५, ६ ॥

अथ विहित वेदिमान क्रमेण प्रगमिपुरादौ पद्यान्मान
प्रगमति— “अथ यत् त्रिगदविक्रमा पद्याद् भवतीति । त्रिगत्पद्ये,
विराज प्रतिपाद दशाक्षरत्वात् त्रिगदचराणि । स्पष्ट मन्यत् ॥ ७ ॥

पद्यान्माने पद्यान्तर माह— “अथो अपि त्रयस्त्रिगत्
स्युरिति । ‘अथो’ शब्द पद्यं व्यावर्त्तयति । “न वा एकेनाक्षरेण
छन्दासि विधन्ति”—इतिन्यायात्^३ प्रतिपाद मेकैकाधिक्येन
विराजस्त्रयस्त्रिगदचरत्वम् ॥ ८ ॥

अथ प्रागायामस्येयत्तां प्रगमति— “अथ यत् षड्त्रिगदिक्रमा
प्राची भवतीति । चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याश्चतुरचराधिक्येनोष्णिगादि-
क्रमेण छहत्या षड्त्रिगदचराणि भवन्ति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्दिगयस्थितयोरस्यो प्रमाण मिलित्वा प्रगमति— “अथ
षड्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवतीति । ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिग्नि
विस्तारेण ‘चतुर्विंशतिविक्रमा भवति’ । “पूर्वाह्णे वै यज्ञस्येति ।
‘यज्ञस्य’ यज्ञाङ्गस्य, वेदिस्वरूपस्य ‘एष पूर्वाह्णः’ । गायत्र्या
पूर्वाह्णं “गायत्र्यै प्रातस्तुतम्”—इतिश्रुते^४ सिद्धम् ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ १ ११ ।

२— अथ याज्ञिकदेवहता पञ्चतिद्यास्ति ।

३— ऐ० ब्रा० १ १ ६, २, ५ ५ अष्टमम् ।

४— ऐ० ब्रा० ६ १ २ अष्टमम् (निब० ७ १ १) ।

ओणिभागस्योक्तं ममभागस्य ह्रस्वत्वं यदस्ति, तत् प्रशमति—
 “अथ यत् पद्याद्वरीयसी भवतीति । ओणिभागस्य चिग्रत्-
 प्रक्रमत्वोक्तेः, असभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पद्याद्वरीयस्त्वम् ।
 यस्मात्प्रोक्ते ‘पृथुओणि योधा’ प्रशस्ता, तस्माद् वेद्या’ पद्याद्भाग-
 स्यापि ओणित्वात् पृथुत्वं युक्तं मित्यर्थः । ओणिपृथुत्वं कुत्रोप-
 युज्यते ? इति, तदुपयोग माह— “तस्मात् पद्याद्वरीयम् इति ।
 प्रजायन्तेऽवेति ‘प्रजनन’, पद्याद्भागे उत्तर यत् तत् ‘पद्याद्वरीय’ ।
 तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पद्याद्वरीयस्य
 प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्थवादं मुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते— “नामिका ह वा एषा
 यज्ञस्येति । नामिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उत्तरवेदे-
 र्मृदोच्छ्रितता कर्त्तव्या । उन्नतत्वं मुत्तरवेदिनामनिर्वचनदारेण
 प्रशमति— “अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरतीति । यस्माद्
 ‘वेदे’ मौमिक्ष्या ‘उत्तराम्’ अत्युन्नतम् ‘उपकिरति’ मृदं चिपति,
 ‘तस्मात्’ वेदे प्रागवयवभूतस्य प्रदेशस्योन्नततरत्वात् ‘उत्तरवेदि’
 इति ‘नाम’ सम्पद्यम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिस्थाघारणविध्यर्थं मास्यायिका माह— “द्वयो ह
 वा इदं मये प्रजा आसुरिति । ‘अये’ सृष्टे पूर्वम्, ‘द्वय’
 द्विविधा एव ‘प्रजा’ ‘आसु’ अभवन् । कास्ता ? ‘आदित्याद्यै-
 वाङ्गिरमय’ । ते ‘अङ्गिरम’ ‘पूर्वे’ आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः मनो

‘यज्ञं’ सम्भृतवन्तः । सम्भृतयज्ञाः ‘ते’ ‘अग्निम्’ इत्यम् ‘ऊचुः’— हे अग्ने । त्वं ‘नः’ अस्माकम् ‘इमां’ ‘अःसुत्यां’ परेद्युक्रियमाण मभिषवम् ‘आदित्येभ्यः प्रब्रूहि’; त्व मपि ‘अनेन’ सोमयागेन ‘नः’ अस्मान् ‘याजयेति’ । एव मुक्तोऽग्निरादित्येभ्यः पूर्वभाविनः वृत्तान्तं प्रोवाच ॥ १३ ॥

“ते हादित्या ऊचुरिति । ता इत्यं व्यचारयन् । कथम् ? ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अस्मानेव’ ‘अङ्गिरसः’ ‘याजयान्’ याजयेयुः, ‘वयं’ तु ‘न’ तान् याजयामः; तत्प्रकारस्थिन्यता मिति ॥ १४ ॥

“ते हाचुरिति । विचार्येत्य मूचुः । “न वा अन्येन यज्ञा-दपक्रमण मस्तीति । ‘अन्येन’ वक्ष्यमाणात् साद्यस्कातुष्ठानात् अन्येन ‘यज्ञात्’ अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानात् अस्मात् ‘अपक्रमण मस्ति’; अतः ‘सुत्या मन्तरा मेव’ अङ्गिरसां सुत्यातः पूर्व मेवास्माकं सुत्यां ‘प्रियामहे’^१ व्यवस्थापयिष्यामः ‘इति’ विचारितवन्तः । ‘ते’ ‘यज्ञं’ सुत्यालक्षणं ‘सम्भृत्य’ अग्निम् ‘ऊचुः’ । ‘त्वम्’ अस्माभ्यं ‘अःसुत्याम्’ ‘अग्ने !’ प्रावोचः । ‘अथ’—शब्दस्त्वर्थे । ‘वयं’ तु ‘तुभ्यम्’ ‘अङ्गिरोभ्यश्च’ ‘अद्यसुत्यां’ अद्य क्रियमाणा सुत्या अद्यसुत्याः तां ‘प्रब्रूमः’ । ‘तेषां’ तथा कुर्वता मस्माकं ‘त्वं’ ‘होता’ भव ॥ १५ ॥

“तेऽन्य मेव प्रति प्रजिष्णुरिति । एव मुक्तवन्तस्तु ‘अङ्गिरसः’ एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् ‘अन्यम्’ ‘प्रजिष्णुः’ । “हि गतौ वृद्धौ च”^२ प्रेरयन् । ‘ते’ अङ्गिरसः ‘अग्नयेऽन्वागत्य’ ‘चुक्रुधुः’ ।

१— ‘प्रियामहे’—इति डा०-वेबर-दृष्ट-भाष्ये ।

२— सा० प्र० १० धा० ।

क्रुधद्रुहेर्यादिना क्रुधियोगे चतुर्थी^१ । “कथं तु नो दूत इति ।
क्रोधप्रकार उक्तः । ‘न प्रत्यादृयाः’ आदरस्य प्रत्यादरं न हतवा-
नसि ॥ १६ ॥

अग्रेरुत्तरम्— “स होवाचानिन्द्रा वै मादृषतेत्यादि । मासङ्गिकं
किञ्चिदुर्मविशेषं विधत्ते— “तस्मादु चानिन्यस्य वृत्तो नापक्रामे-
दिति । ‘सः’ ‘सद्यःक्रीः’ एकाद्वः सोमयागः । ‘एतेन आङ्गिरसः
आदित्यान् अजयन्’ । दीक्षामोमकयादीनां सद्य एव क्रियमाण-
त्वात् ‘सद्यःक्रीः’ इति नाम ॥ १७ ॥

“तेभ्यो वाचं दक्षिणा मिति । तेभ्यः’ साद्यस्कयाजकेभ्यः
‘वाचम्’ एव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थः । वाग्दक्षिणाया निरा-
करणस्याभिप्राय माह— “हास्यामहे यदि प्रतियहीष्याम इति ।
‘यदि’ स्वीकरिष्यामः, तर्हि ‘हास्यामहे’ त्यचामहे, दक्षिणोत्तर-
काल मपि वाचोऽपेक्षितत्वात् ; तथा सति यज्ञोऽदक्षिणः स्यात् ।
असु, को दोष इत्यत आह— “यद् दाक्षिण मासीदिति ।
दक्षिणासम्बन्धि ‘दाक्षिणं’ कर्म । ‘तद्’ ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धि ‘कर्म’,
‘न व्यमुच्यत’ विमुक्तं न आसीत्, सम्पूर्णं नाभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

“अथैभ्यः सूर्यं मित्यादि । स्पष्टम् । “तस्मादु ह साङ्गरिति ।
‘आङ्गः’ अङ्गिरसः’ स्वयं ब्रुवते— ‘आर्त्विजीनाः’ सः’ सम्यग्यत्विक्क-
योग्याः सः । तथा ‘दक्षिणीयाः’ दक्षिणायोग्याः । आर्त्विजीनत्व-

१— वा० सू० २. ३. २० ।

२— “यज्ञविग्भ्यां तत्कर्माहतीत्युपसङ्ख्यानम्”—इति ५. १. ०१ सू० वा० ।

अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रक्षेपस्यैवापगताया वाचो वर-
धनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञः सफलो भवतीत्यर्थः^१ ॥ ११ ॥

उत्तरवेद्याः मानादिमाधर्नं द्रव्यं विधत्ते— “तां वै युगशम्ये-
नेति । युगेन शम्यया चेत्यर्थः । युगवच्छम्याया^१ अपि साधनत्व
मस्तीत्याह— “युगेन यत्र हरन्तीति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘युगेन
हरन्ति’, ‘यतः’ यस्मात् तत्र ‘शम्यया’ अपि ‘हरन्ति’; अतो
युगवच्छम्याया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्त्येवेत्यर्थः । तत् कुत इत्यत
आह— “युगशम्येन वा इति । ‘योग्यं’ योजनार्हं मश्वम् । ‘अदः’
विप्रकृष्टकाले, देवासुरयोर्युद्धकाले ‘सा’ यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक्
‘मिहीं भूत्वा’ ‘अग्रान्ता’ क्रूरा सती ‘अचरत्’ । ‘तत्’ तच्च युगेन
शम्यया च मानेन ‘एतां’ वाचम् ‘एतत्’ इदानीं ‘यज्ञे’ योजितवान्
भवति ॥ १४ ॥

प्रासङ्गिकं कश्चिन्म्रियमं विधत्ते— “तस्माच्चित्तदक्षिणां न
प्रतिगृह्णीयादिति । अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा । “नो ह अमा
कुर्वीतेति । ‘अमा’ मह, स्वात्मनेत्यर्थः, ‘नो ह’ नैव कुर्वीत^१ ।

१— तै० सं० ६. २. ७ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

२— “दार्धिंशदङ्गुलप्रमाणां शम्यां वारखीम्”—इत्यादि फा० थौ० ५. १.
२० सू० ४. पा० ६० । “गदया समानाकारो व्यायामार्द्धपरिमितः
काष्ठविशेषः शम्या”—इत्यादि तै० सं० १. १. ६ अथु० सा० भा०
(तै० मा० १. २. ६०) । “गदया सदृशो बाहुपरिमितः शम्या ।
तया अमुदिंस्तु उत्तरवेदो परिमिमीते”—इति च तै० सं० ६. २.
७. अथु० सा० भा० ।

३— ‘अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा ममा सह नात्मनि न कुर्वीत’—इत्येव ह ।

तेषु वरुणप्रघासेषु चोदकतो वेदेराहवनीयस्य चैकत्वे प्राप्तो
द्वित्वं विधत्ते — “तद्दे दे इति † । ‘तत्’ तत्र वरुणप्रघासेषु ।
वेद्याहवनीययोर्द्वित्वं मनूय प्रयोजनकथनेन स्तौति — “तद्य-
दिति । दक्षिणत उत्तरतश्च स्थिताभ्या वेदिभ्या मग्निभ्याम्,
‘तदुभयतः’ दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयादेव ‘वरुणपाशात्’
‘प्रजा.’ ‘प्रमुञ्चति’ । “इतजोर्द्वा इति प्रागुक्तार्थम् † ॥ ५ ॥

उत्तरवेदिनिवपनं विधत्ते — “स इति । द्वयोर्वेद्योर्या ‘उत्तरा’
उत्तरदिगवस्थिता तस्या मेव वेद्या माहवनोपायतमे ‘उत्तरवेदिम्’
‘उपकिरति’ उपक्षिपति । एवकारयोर्व्यावर्त्य दर्शयति — “न
दक्षिणस्या मिति । ‘दक्षिणस्या’ वेदौ उत्तरवेदि ‘न’ कार्येत्यर्थः ।
तच्चोत्तरवेदिनिर्माणं सूत्रकृतापि दर्शितम् — “उत्तरवेदिं निव-
पति उत्तरस्यां, शम्या मादाय चाल्वालं मिमीते” — इति ‡ ॥

तदेतत् स्तौति — “चत्रं वा इति । “यान्येतानि देवता
चत्राणीन्द्रो वरुण” — इति अग्रे समाम्नास्यते § ; अतो वरुणो देवेषु
मध्ये चत्रियः, भरुतो देवविश्वः । तत्रोत्तरस्या मादौ वरुण इज्यते
दक्षिणस्यां भरुतः । अत एवेदानीं लोके तथा दृश्यत इति
प्रसिद्धिं मुदाहरति — “तस्मादिति ॥ ६ ॥

वैश्वदेवे पर्वणि आदितो यान्याग्नेयादीनि पञ्च हवीषि । ,
तान्यत्रापि विधत्ते — “अयैतानीति । अयोगव्यवच्छेदार्थः ।

* का० श्रौ० सू० ५. ३. ८ — १८ ।

† पुरस्तादिहैव २०. ८. १८ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ३. १६ २० । तत्रान्यथापि द्रष्टव्यम् (३३ सू०) ।

§ अतः ब्रा० १४. ४. २. २३ ।

॥ पुरस्तादिहैवाध्याये १ ब्रा० अष्टमकण्ठीतो द्रष्टव्यः ।

दक्षिणीयत्वयोरुभयोरपि हेतुरुच्यते— “अस्माभिरेव प्रतिगृहीत इति । एतच्छब्दार्थं माह— “य एष तपतीति”—इति । प्रसङ्गात् साद्यस्कस्य दक्षिणा माह— “तस्मात् सद्यःक्रियोऽथ श्वेत इति । अथ सूर्यप्रतिनिधित्वेन दीयते । सूर्यस्याश्वत्वेनोपासनाविधानात्^१, अध्वाशनसाम्याच्च^२ सूर्यस्याश्वत्थानीयत्वम्, सोऽपि वर्णसाम्याच्च श्वेतो भवेत् ॥ १८ ॥

‘तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवतीति । तस्य पुरोदिग्गे ‘रुक्म’ क्षिरणफलको वर्तुलाकारो भवेत्^३ । “यद्यथ मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

“तेभ्यो ह वागित्यादि । ‘तेभ्य’ अङ्गिरोभ्य ‘वाक्’ कुपितवत्यामीत् । ‘केन मदेव श्रेयान् बन्धुना ह इति । ‘केन’—इति असूयार्थं द्युतिः^४ । ‘मत्’ मत्त सकाशात् ‘केन’ ‘बन्धुना’, बध्नातीति बन्धु, विशेषगुण, केन विशेषगुणेन ‘एष’ सूर्य ‘श्रेयान्’ अति श्रेयेन प्रशस्य । प्रशस्यहेतुभूतानां सर्वगुणानां मभिधानाय पुन ‘केनाह’—इति ग्रहणम् । “यदेत प्रत्यगृहीष्टेति । ‘यत्’ येन अति-श्रेयेन ‘एतम्’ आदि यम् ‘प्रत्यगृहीष्ट’, ‘न माम्’ । अप्यविद्यमान

१— “उषा वा अश्वस्य मेधस्य क्षिरः”—इत्यादीश्चैव १० ४ ७ ।

२— “यः कस्याध्वान मनुवोताश्च स वचनीय स्यात्”—इति, “अथ कस्मात्? अमुतेऽध्वान मद्याशनो भवतीति वा”—इति च निश० १ ४ १, २ ७ ५ ।

३— “अथ सुवर्णरजतौ रक्ताौ द्युपाम्यति”—इत्यादिक मिश्रैवोपरिष्ठात् (१० ४ २ ११) दृश्यम् ।

४— पा० सू० ८ ७ १०३ ।

कोऽतिगम्यस्तत्र दृष्टः ? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । 'उभयान् संयत्तान् देवासुरान्' परस्परकलहायोपयुक्तान् देवान्सुरांश्च 'अन्तरेण' मध्ये 'सा' अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक् । 'सिंहो भूत्वा' 'आददाना' जिघत्सया^१ समीपस्थं सर्वं स्वीकुर्वती 'वचार' । तदानीम् 'अग्निरेव देवानां दूतः' अभवत्, असुरार्थाङ्गानाय सहरक्षोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

"सा देवानिति । उभयैरप्याहता सती पूर्वं देवान् प्रत्येव उपावर्त्तमाना । आगमनोत्कोचरूपं किञ्चित् अर्थयामास । ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाविनी माज्याहुति मागमनोपाधिना प्रादुः । 'सा' देवान् इदम् 'उवाच' । हे देवाः । 'यां कां च आशिषम्' 'आशासिष्यध्वे' इच्छथ, 'सा' सर्वाऽप्याग्नीः 'व' युष्माकं 'समर्द्धिष्यते' समृद्धा भविष्यतीति । ततः सा प्रतिनिवृत्ता-सीत् ॥ २२ ॥

इदानीं मुत्तरवेदीयाधारणं विधत्ते— "स यद् धार्यमाणेऽग्ना-मुत्तरवेदि व्याधारयतीति । अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे सति, तां मुत्तरवेदि व्याधारयेदित्यर्थः । "यदेवैना मित्यादि । एतद्व्याधारणेन या अहुतिः, अपवृत्तायै वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा कृता भवति, अतो व्याधारयेदित्यर्थः । उत्तरवेद्या माधारणेन वाचः किं मायात मित्यत आह— "वाग्धेषा निदानेनेति ।

१— 'जिन्वमाना (२ जिन्वत्सया)'—इति छ ।

२— नाभ्येतत् पद क्वातिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

एवकारः । तदेतत् स्तौति— “एतैर्वा इति । एतानि यरुण-
पागविमोचने विहितानि हवींषि प्रजापतिः साधनत्वेन यतः
प्रागुक्तवान्, अतोऽत्रापि तेषां मनुष्ठानं सुपपन्नं मित्यर्थः । “इत-
योद्धा इति, व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

पठं भागं विधत्ते ॥ — “अथेन्द्राग्न इति । तत् प्रथंसति—
“प्राणोदानावित्यादिना । “तद्यथेति । तत्र लोके यथा ‘पुण्यं’
शोभनं सुपकारं कृत्यते प्रत्युपकाररूपं ‘पुण्यं’ शोभनं ‘कुर्यात्’,
‘एवम्’ एव तदिन्द्राग्न्योर्हविर्निर्घपणम् । ताभ्यां कृतं सुपकारं
दर्शयति— “तयोरिति । प्राणोदानात्मकयोस्तयोरवस्थानादेव कार-
णात् ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘प्रजा न पराचभूवुः’ । प्रागाम्नातम्—
“प्राणोदानौ हेषाभ्यो नापचकमतुः”—इति ॥ । “तत् प्राणो-
दानाभ्यां मित्यादि । ‘तत्’ तस्मात् प्राणोदानरूपयोरिन्द्राग्न्यो-
र्योगाभ्याम् ‘एव’ ‘एतत्’ ‘प्रजाः’ यरुणपागव्यहोताः चिकिक्कति,
तौ ‘प्राणोदानौ’ एव तासु ‘प्रजासु’ स्थापयति । “तस्मादिति,
प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ८ ॥

वेदिहयेऽपि पयस्यां विधत्ते— “उभयत्वेति ॥ । ‘उभयत्वं’
अध्वर्युकर्तृकाया सुत्तरस्यां वेद्यां प्रतिप्रस्थापककर्तृकायां दक्षि-
णस्यां च । (रे []) ‘पयस्ये’ हविषी ‘भयतः’ । यरुणपाग-

• पुरस्तादिहये २७० ए० १८ पं० दृश्यम् ।

४

१ ‘यत्’ हविरेन्द्राग्नौ दादवकपालः पुरोडाशो भवति—इति का०
श्री० ५ ४ २१७० ।

२ अथेव २७२ ए० १४ पं० ।

३ ‘यद्योक्तं सुत्तरम्’—इति का० श्री० म० १. १०. ५ । ४ ‘दक्षिणं’
प्रतिप्रस्थातुः—इति अ० का० श्री० ४. ५ ४. २५ ।

५ अ० पुनः का० अ० म० १० पं० म० ।

विमोचनानुकूल्यं पयस्याया प्रतिपादयति — “पयसो वा इति । पुरा प्रजापतिना सृष्टा ‘प्रजा’ तदीयस्तन्यरूपात् ‘पयस’ ‘सम्भूता.’ वर्द्धिता, इदानीं भवि मातुषा स्तन्यरूपात् पयस इव ‘सम्भवन्ति’ वर्द्धन्ति । “तद्यत एवेति, अस्यार्थस्यानुवादः । ‘तत एव’ सम्भूतिहेतो ‘पयस’ कारणात् ‘उभयत’ दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयात्, प्रजानां वरुणपाशविमोचनं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

अध्वर्युकर्तृकाया पयस्याया देवता विधाय स्तौति — ‘वारुणीति * । उत्तरस्या वेद्यां या पयस्या, सा वरुणदेवताका कार्या । “तत् प्रत्यक्षं मिति । देवतान्तरयागेन वरुणपाशविमोचनं परोक्षम्, वरुणदेवताकेन तु यागेन ‘तत्’ पाशविमोचनं ‘प्रत्यक्षम्’ एवेति वरुणदेवताकत्वं युक्ततरं मित्यर्थः ।

प्रतिप्रस्थातृकर्तृकाया पयस्याया देवता विधाय स्तौति — “मारुती † दक्षिणेति । दक्षिणस्या वेदौ क्रियमाणा पयस्या मरुदेवताका भवेत् । “अजामिताया इति । वरुणदेवता परित्यज्य ‘अस्या’ पयस्याया यत मरुत्क्षेत्रदेवतान्तरकरणम्, तत् जामिता दोषराहित्याय भवति । व्यतिरेकेण तदेवाह — “जामीति । ‘यद्’ यदि ‘उभे’ अपि दक्षिणोत्तरपयस्ये वरुणदेवताके स्याताम्, तदा प्रयुक्तस्या एव देवताया पुनः प्रयोगो नवीकरणाभावात् अलसतारूपजामितादोषः स्यादित्यर्थः ।

मारुतत्वे कारणान्तरं माह — “अतो ह वा इति । ‘अत’ अस्मद्वक्ष्यमाणादपि हेतो दक्षिणा पयस्या मारुती कार्या । अस्य हि प्रजापतेः सम्बन्धिनी प्रजा पुरा दक्षिणत स्थिताना मरुता

* वारुणी अध्वर्योः — इति का० श्रौ० ५ ४ १३ सू० या० दे० ।

† मारुती मरुताणां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् — इति का० श्रौ० ५ ५ ५

मुपगमनाय दक्षिणत क्रियमाणेषा पयस्या मारुती कार्ये-
त्यर्थ ॥ १० ॥

करीराणा मावपन विधाय स्तौति - “तयोरिति । तथो
रुभयो पयस्ययो करीराणि प्रक्षिपेत् ॥ । मधुरा फलविशेषा
करीराणि , तानि चोत्तरापथे प्रसिद्धानि १* । “क वा इत्यादि ।
‘करीरै’ एतै करीरफलै ‘प्रजापति’ ‘प्रजाभ्य’ अस्माक ‘क’
सुखम् ‘अकुरुत’ तस्मादिदानी मध्येय यजमानस्तदावपनेन सुख
मेव प्रजाभ्य कुरुते ॥ ११ ॥

शमीपर्णाना मावपन विधत्ते - “तयोरिति । ‘शमीपला
शानि’ शम्या पर्णानीत्यर्थ । “श वा इत्यादि । ‘शम्’ उपद्र
वाणा शमन मित्यर्थ । स्पष्ट मन्यत् । अत एवोक्त कात्यायनेन—
“उभयो करीराख्यावपति शमीपलाशमिथ्याणि”—इति ॥ १२ ॥

अथान्तिमह विधत्ते - “अथ काय इति । क प्रजापति
देवता अस्य , ‘सास्यदेवता’—इत्यादि ॥ “कस्येत्”—इति ॥ ‘क’

* वालिने निविष्टोभयो करीराख्यावपति—इति का० श्रौ० सू०
५ ५ १ । “यतोना भवदमानागा शोर्षाणि परापतन् ते खजूरा व्यभ
वन् तथा रसकूर्जोऽपतत्तानि करीराण्यभवन्मौम्यानि वै करीराणि
मौम्या खज्जु वा व्यावृत्तिर्दिवो वृष्टि व्यावयति यत करीराणि भवन्ति”—
इति तै० स० २ ४ ६ ४ ।

† राजस्थान प्रदेशीय जयपुर पत्तनादावपि बहु जायन्त इमानि सुमिष्ट
क्षुद्रफलानि अवहृथन्ते चैतदामानि शाकार्य मपीति दृष्टम् ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ५ १ । शमी नाम कण्टकी वृक्ष , तस्य पर्णानि
शमीपलाशानि । करीरोऽपि व्यपर्ण कण्टकीवृक्ष तस्य फलानि करी
राणि शमीपर्णानां करीरफलानाञ्च तुल्यचम —इत्यादि च तत्र या० द० ।

§ १ पा० सू० ४ २ २४ २५ ।

शब्दस्येकारान्तादेशः । एतस्य हविष प्रयोजनमाह— “क वा इति । सुखात्मको हि प्रजापति ‘क’ शब्दवाच्यः । अतस्माद्देवताकेन यागेन सुखकारणमुपपन्नमिति भावः ॥ १३ ॥

करम्भपात्राणां निर्माणविधत्ते— ‘अथ पूर्व्येदुरिति । यस्मिन् दिवसे वरुणप्रघासप्रागः, ततः ‘पूर्व्येदु’ पूर्वं दिवसे । “अन्वाहार्यपचने इति । अन्वाहार्यो नामेष्टिः । दक्षिणदिग्भागे मरुतो ‘जिघासन्’ हन्तुमैच्छन्, तान् प्रजापतिरेतेन पयस्सारूपेण भागेन ‘अगमयत्’ शमितवानिति यावत्, तस्माद् । दक्षिणात्वेन देयं ओदनो यस्मिन् पच्यते स तथोक्तः । तस्मिन् दक्षिणाम्नौ ‘अतुषान’ तुपरहितान् ‘कृत्वा’, सम्पूर्थं ‘तान्’ ‘इव दिव’ अत्यल्पमिव ‘उपतप्य’ उपयित्वोदक्तेनालोढ्य, तैः ‘करम्भपात्राणि’ भ्रष्टयवचूर्णा * करम्भा, तन्मयानि पात्राणि ‘कुर्वन्ति अध्वर्युयजमानादयः † । कियन्ति तानि पात्राणीत्यपेक्षायाः माह— ‘यावन्त इति । यावत्सङ्ख्याका यजमानस्य ‘गृह्णा’ स्वगृहे वर्त्तमाना पुत्रपौत्रादिरूपा ज्ञातयो भवेयुः, ‘तावन्ति तावत्सङ्ख्याकानि करम्भपात्राणि कार्याणि । तानि च जनिष्यमाणापत्या यमं ‘एकेन’ ‘अतिरिक्तानि’ अधिकानि कार्याणि ‡ ॥ १४ ॥

करम्भपात्रावशिष्टाद् यवपिष्टादेव मेघमेघीलक्षणमिधुनस्य

* पिष्टचूर्णा — इति च ।

† करम्भो दध्ना समुत्ताः सक्तयः तन्मयानि पात्राणि करम्भपात्राणीति का० श्रौ० ५.५.२.४० या० दे० ।

‡ “यावन्तो यजमानसङ्ख्या एकाधिकानि”—इति का० श्रौ० सू० ५.३.३ । तत्र दतोऽतिरिक्ते च मे सूचे— प्रजायां वा ज्ञातयस्तत्र तेषां वा नित्यत्वात् इति ४.५

निर्माणं विधत्ते—“तत्रापीति । ‘अपि’-शब्द एवकारार्थः । ‘तत्र’
 करणपात्रनिर्माणसमये एव , तेनैव पिष्टेन मेपमेथो कर्त्तव्ये * ।
 “तयोरिति । सम्भूयानुदितयोः । ‘मेपे च मेथ्याश्च’ इति पृथगुपा-
 दानं विस्मयार्थम् । “यद्यनैडकीः †” इति । एडको ‡ मेपः, तत्-
 सम्बन्धरहिता अनैडक्यः, ‘ऊर्णाः’ कम्बलोपादानभूतानि तज्जाती-
 यानि रोममयानि § सूत्राणि । यदि तास्तथाविधा ऊर्णाः
 ‘विन्देत्’ लभेत, तदा ‘ताः’ ‘प्रणिज्य’ प्रक्षास्य, तयोः मेपमेथोः
 ‘निश्चेपयेत्’ संश्लेषयेत् । । ‘यद्यु’ यदि खलु “अनैडकीः” ऊर्णाः
 “न विन्देत्” न लभेत, तर्हि “कुशोर्णा एव स्युः” कुशमया एवो-
 र्णाः, तयोः संश्लेषणीयाः भवेयुः ॥ १५ ॥

मेपमेथोः कारणं मनूय स्तौति—“तद्यदिति । “वरुणस्य
 पशुयन्त्रेप इति । ‘यद्’ ‘एपः’ खलु ‘प्रत्यक्षं’ ‘वरुणस्य’ हवि-
 र्भूतः ‘पशुः’ । अत एव पश्वेकादगिन्याम् “अधोरामः सावित्रो
 वारुणः कृष्ण एकश्रितिपात् पेतः”—इत्याश्रयते * * । पेतो
 विगतपुंस्को मेप इति हि तत्रार्थः । “यवान् हीति । ‘हि’
 यस्माद् ‘यवान्’ ‘जक्षुपीः’ भक्षितवतीः प्रजाः ‘वरुणः’ “अगृ-
 ह्णात्”, अतस्तद्यवप्रत्यर्पणाय मेपमेथोर्येवत्वं सम्पद्यत इत्यर्थः ।

* का० श्रौ० सू० ५, ३, ६ । निस्तुषा मभ्यष्टयवकरम्भस्यैव मेघ मेघा-
 कारं प्रतिरूपकम् मेथो मेघाकारां प्रतिहतिश्च करोति—इति या० दे० ।

†, ‡ ‘नैलकीः’, ‘एलको’ च ।

§ तज्जातीयरोममयाणि—इति च ।

॥ का० श्रौ० सू० ५, ३, ७ ।

¶ का० श्रौ० सू० ५, ३, ८

* * वा० सं० २६, ५८

तयोः स्त्रीपुंस्वरूपता मनूय स्तौति— “मिथुनौ भवत इति ।
‘मिथुनाद्’—इत्येतद् ‘वरुणपाशाद्’—इत्यस्य विगेषणम् । द्वैरूप्याधि-
करणाद् दक्षिणस्यां मेपो न मोचनहेतुः ॥ १६ ॥

अथ तयोः प्रक्षेपं विधत्ते— “स इति । अध्वर्युकर्तृकायाम्
‘उत्तरस्याम् पयस्यायां’ ‘मेपीम्’ ‘अवदधाति’ प्रक्षिपति । प्रति-
प्रस्थातृकर्तृकायां ‘दक्षिणस्यां’ ‘मेपं’ प्रक्षिपति । अनयोर्दक्षिणो-
त्तरभावं लोकन्यायेनोपपादयति— “एव मिवेति † ॥ १७ ॥

हविषा मासादनं विधत्ते— “स सर्वाण्येवेति । आग्नेयादीनि
‘सर्वाण्येव हवींषि’ ‘उत्तरस्यां’ ‘वेदौ’ वेद्यां ‘सः अध्वर्युः’ ‘आसा-
दयेत्’, ‘प्रतिप्रस्थाता’ तु ‘एताम्’ मारुतीं ‘पयस्या मेव’ ‘दक्षि-
णस्यां’ वेद्या मामादये दित्यर्थः ‡ ॥ १८ ॥

हविरासादनोत्तरकाल मग्निमन्यनं विधत्ते— “आसाद्येति ।
‘अग्निं मयित्वेत्यादि । अग्निमन्यनानन्तरजातम् ‘अग्निम्’ आह-
वनीये “भवतवः”—इति § मन्त्रेण ‘अनुप्रहृत्य’ प्रक्षिप्य, “अग्ना-
वग्निः”—इति ¶ मन्त्रेणाभिलुङ्ग्यात् । एतच्चाग्निमन्यनादिकम् ¶
‘अध्वर्युः’ एकः ‘एव’ कुर्व्यात् ; न प्रतिप्रस्थातेत्यभिप्रायः । दक्षि-
णोत्तरयोरुभयोरप्याहवनीययोरालुत्यधिकरणत्वेनैवादीनां समि-
न्धनीयत्वात् • तद्देतुभूतः सामिधेनीप्रैपोऽपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्या
सुभाभ्यां प्रयोक्तव्य इत्याशङ्काह— “अथाध्वर्युरेवेति । ‘एव’-कारः

* का० श्रौ० सू० ५. ५. २. ३ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ५. ५ ; का० श्रौ० सू० ५. ५. ८ ।

• § वा० मं० ५. ३ ।

‡ वा० मं० ५. ८ ।

¶ “अस्यये मथ्यमानासानुवाचयति, मन्यति गायत्रीवेति (का० श्रौ०

५. २. —इत्यादीनि सच्चाणीहारीण्यानि ।

प्रतिप्रस्थातृव्याहृत्यर्थः । एकस्याहवनीयस्य देशभेदेन द्विधावस्थानात् , प्रतिप्रस्थातुराहवनीयान्तराभावात् , प्रेष्यस्य च होतुरुभयत्रैकत्वाद् , अध्वर्युणोच्यमान एव प्रेष उभयत्रोपकरोति, ता उभौ समिधावित्यभिप्रायः । इधाधानादिकन्तु ताभ्यां समनुष्ठेय मित्याह—
 “ता उभाधिति । ‘तौ’ अध्वर्युप्रतिस्थातारौ ‘उभौ’ । अथाध्वर्योरेव कर्त्तव्यं माह— अथाध्वर्युदेवेति । हे ‘अग्नीत् ।’ ‘अग्निम्’ आहवनीय ‘ममृद्भि’ सम्मार्जनेन मस्तुरु । “असृष्ट मेवेति । करम्भपात्राणां होमस्य कालविधिः । अग्निं मग्निदिति मग्नेपै कृते तदर्थत्वात् आग्नीध्रेणानुतिष्ठत इत्यर्थः ० ॥ १८ ॥

तस्य च करम्भपात्राणां होमस्य पत्रीकर्त्तृकत्वं विधित्सुस्तस्यासम्भावितस्य पुरुषान्तरमस्मतिजनितस्येनसं प्रश्नं दर्शयति— “अथ प्रतिप्रस्थातेति । अग्निं मग्नीदिति मग्नेपानन्तरं ‘प्रतिपरैति’ निवर्त्तते , पत्री यत्रास्ते तु देश प्रतिगच्छेदित्यर्थः । ‘सः’ च प्रतिप्रस्थाता ‘पत्रीम्’ ‘उदानेष्यन्’ उदागमयिष्यन् । ता पत्रीं ‘वृग्न्ति’,— त्वं ‘केन’ जाग्नेन ‘चरमि’ वर्त्तमे ‘इति’ १ । पुरुषान्तरमज्ञतेर्दोषान्तरता माह— “वरुण्य मिति । येन पापेन हेतुना वरुणपाशबन्धो भवति, तत् पापं वरुण्यम् । ‘अन्यस्य’ पुरुषस्य पत्री ‘मती’, ‘अन्येन’ पुरुषान्तरेण सह ‘नरति’ वर्त्तते यत् , एतत् वरुण्यं मेव ‘भ्यो करोति’ । प्रष्टुं प्रतिप्रस्थातुरभिप्रायं माह— “अयो इति । ‘अयो’ अपि च एषा पत्री ‘अन्तःगन्त्या ॥’ गङ्गीरमध्ये दुर्यरितजनितेन पापरूपेण गन्धेन ३ युक्ता मती ‘न इत्’ मेव ‘मे’ मदीयेऽग्नौ ‘जुहवत्’ ‘इति’ । ‘तस्माद्’ कृतस्य

पापस्य कर्तव्यत्वम् । “तस्माद् देवेति । ‘उ’-शब्दोऽपीत्यर्थे ,
‘एव’-कारा भिन्नक्रम । तस्मादपि कारणात् पृच्छत्येवेत्यर्थ ० ।

विपक्षे बाधोपन्यासेन पत्न्या अपि यथार्थभाषण कर्तव्य
मिति विधत्ते— ‘सेति । ‘यत् यदि ‘सा’ पत्नी पृष्ट मय ‘न
प्रतिजानीत’ न प्रतिब्रूयात् , ‘तत्’ तदा, ‘अस्यै पठाये चतुर्थी,
अस्या पत्न्या ‘ज्ञातिभ्य’ ‘अहितम् अनिष्ट म्यात् , तस्माद्
यमुतो विद्यमान हतान्त माचक्षीगत्यर्थ । तैत्तिरीयश्लेष्या
श्रायते—“यज्जार सन्त न प्रब्रूयात् , मिय ज्ञाति ए रुन्ध्यात् ,
असौ मे जार इति निर्दिशेदिति १ । तदुक्त कात्यायनेन— प्रति
प्रस्थाता पत्नी मानेव्यव्राह्म केन चरमीति मनुजानाचष्टे -इति ।
संमुता परिजाता जारा इत्यर्थ ॥ २० ॥

तस्या वाचन विधत्ते— ‘तां वाचयतीति । ‘प्रघासिन’
-इत्यादिवाचनीयो मन्त्र इति । तस्याय मर्थ — ‘प्रघासिन’
प्रघास प्रघमनीय भोज्य हवि , तद्वतो ‘मरुत’ शुक्रप्यातिस्र
चित्तज्योतिष”-इत्यादिना प्रतिपादितनामधेयान् एकानपञ्चा
शतश्लोकान् देवान् ‘हवामह’ आह्वयाम । यता रिगादम’
रिगां हिमका गयव , तेषां निरमितार । करग्नय करग्न

• पत्नी एतादन्ता मे जारा इति नामव्याह कथयति यमुना
यमुना चारिण मक्ष चरामीति वा , वा चेतान्तेनति । यन्ति मन्त्रादि
पञ्चान् न कथयति प्रतिज्जार तज्जानि उद्गृह्णाति का० यौ० ५ ५
०-१० सू० इत्यादि दृष्टव्यम्

१ तै० ब्रा० १ ६ ५ २ ।

२ का० यौ० ५० ५ ५ ६ ०

३ वा० भ० ३ ६३ ।

पात्ररूपेण हविषा 'सजोपस समानप्रीतयश्च भवन्ति, तान् मरुत इति ।

एतन्मन्त्र पुरोऽनुवाक्यानुवचनसादृश्येन स्तौति — “यथेति । ‘पुरोऽनुवाक्या’ हि यद्यभाणदेवताज्ञानार्था, ‘एवम् एव’ ‘एषा’ प्रधासिन इत्युक् । अतः ‘एतया एव’ एतान् मरुत ‘एतेभ्य’ ‘पात्रेभ्य’ करम्भपात्रेभ्य ‘ह्वयति’ होष्यमाण करम्भपात्रलक्षण हविर्भोक्तु माह्वयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“करम्भपात्राणि कुर्वन्ति यावन्तो गृह्णा स्युस्तावन्ति”—इति वाक्येन प्राग्विहितम् *, तदनु स्तौति — “तानि वा इति । ‘प्रतिपुरुष’ पुरुष पुरुष प्रत्येकैक करम्भपात्र भवति । यावन्त इत्याद्युक्कार्थम् । पुरुषसङ्ख्या पात्रनिर्माणस्य प्रयोजन माह—“तत् प्रतिपुरुष मिति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘या प्रजा जाता’, ‘ता’ ‘प्रतिपुरुष प्रत्येकम् ‘एकैकेन’ पात्रेण ‘वरुणपाशात्’ ‘प्रमुञ्चति’ । एतदतिरिक्ततामनूद्य स्तौति—“एकेनेति । जनियमाणानां प्रजानां वरुणपाशविमोचनार्थं मेक मतिरिक्त कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ २२ ॥

पुरोडाशादिरूपता विहाय पात्ररूपेण निर्माणमुपपादयति— “पात्राणीति । ‘हि’ यस्मात् ‘पात्रेषु’ कास्यादिनिर्मितेषु अग्नम् अन्नम् ‘अग्नये’ भुज्यते, अतो मरुता पयस्यारूपस्यान्नस्य भोजनीयपात्ररूपेणैव निर्मातव्यानीत्यर्थः । यवमयत्वं मनूद्य स्तौति—“यवमयानीति । ‘जक्षुषी’ भक्षितवतीरित्यर्थः । अथ तेषां करम्भपात्राणां होम विधत्ते—“शूर्पेणेति † । जुह्वादि

* पुरस्तान् पृ० २७६ प० १ दृश्यम् ।

† ‘करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्ध्नि कृत्वा दक्षिणे ऽग्नौ प्रत्यङ्मुखो जायापती वा — इत्यादि का० श्रौ० सू० ५.४.११ ।

यात्र विहाय शूपेणैव तानि जुहुयात् । तेन हि 'शूपेण' तुपनिर्व-
पनद्वारा ७ 'अशनम्' अत्र 'क्रियते', अत न चात्र शूपी हेत्वर्थ
शङ्कनीय , "हेतुर्वास्यादर्थवत्तोपपत्तिभ्याम्, सुतिसु शब्दपूर्व
त्वात्"—इत्यधिकरणे । सुतित्वेनान्वयस्य प्रतिपादितत्वात् । "पत्नी
जुहोतीति कर्तृविधि ः, मिथुनदेवेत्यादि तत्प्रशसा । स्त्रिया
अपि कर्तृत्वेन होमेऽन्वयात् मिथुन सम्पद्यते । तथाच यजमान
पत्नीरूपात् मिथुनादेवेत्यय मर्थ सिध्यति ॥ २३ ॥

स्रुवाधारहोमादे पूर्वभावित्व करभपात्रहोमस्य विधत्ते—
"पुरेति । यज्ञो वषट्कारप्रदानो यजतिचोदित आग्नेय , आहु
तय स्वाहाकारप्रदाना जुहोतिचोदिता । एतत्पूर्वभावित्व सुप
पादयति— "अहुताद इति । अहुत होमसंस्काररहितम् अदन्ति
भक्षयन्त्यहुताद । मरुता वैश्वजातित्वेन अहुतादानधर्मवत्त्वात्
सर्वहोमात् पूर्वं तेभ्यो हवि प्रदान युक्त मिति भाव । इतोऽपि
करभपात्राणां पूर्वहोम इत्याह— 'यत्रेति । 'परिदीर्घा'—इत्या
दिक व्याख्यातम् § । 'यत्र' यदा खलु 'प्रजापते प्रजा,' 'वरुण
गृहीता' परिदीर्घत्वादि रोगयस्ता अभवन्, 'तत्' तदा 'आसा'
प्रजाना प्रधान 'मरुत' 'विमेषिरे' विलोपयन्ति । अ, मये

• सुरापवनद्वारा—इति च ।

† मी० जे० छ० १ २, २६—३०, अधि ३ ।

‡ 'करभपात्राणि पत्नी जुहोति, जुहुस्यानापत्तेन शूर्पेण, मस्तक
स्थोपरि शूपं छत्वा । यदा पत्नीयजमानो जुहुतो नैकाकिनो पत्नी
—इति तच्छ्रुत्वा या० द ।

§ ७०७ पृ० ८ पङ्क्ति ८ द्रष्टव्यम्

, विमेषयन्ति—इति च

इति ० भिस आडादेशः । यवमयेर्हविभिः 'हविषतः' 'यस्य'
इन्द्रस्य 'मरुतः' देवाः अनुचरा 'गौः' स्तुतिरुपा वाक् 'वन्दते'
स्तौति । "वदि अभिवादनस्तुत्योः"—इति १ धातुः । 'इति'
इत्यस्य पूर्वत्रान्वयः ॥ २८ ॥

पत्न्या वाचनं विधत्ते— "अथैना मिति । तं वाचनीयं
मन्त्रं पदशोऽनूय व्याचष्टे— "अक्रन् कर्मेति ३ कर्म कुर्वन्तीति
'कर्मकृत.' यजमानाः ; ते हि इदानीं करभपात्रहोमरूपं 'कर्म'
'अक्रन्' अकार्षुः । अतोऽक्रन् कर्मेति मन्त्रभागवाचनं युक्तम् ।
द्वितीयपादस्यार्थः प्रसिद्ध इत्याह— "सह हीति । 'मयोभुवः'
मयसः सुखस्य भावयित्रा मन्त्ररूपया वाचा सह एतत् कर्म
'अक्रन्' अकार्षुः । "देवेभ्य इत्यादि । हे यजमानस्यामात्या
ऋत्विजस्य द्यूयं वरुणप्रघासाख्यकरभपात्रहोमरूपं च कर्म देवायं
'कृत्वा' । 'अस्तं' गृह्णामेतत् ; यजमानस्य गृह्णान् 'सचा भुवः'
पद्मरा सह भवन्तः , सह वर्त्तमानाः 'एत' आगच्छतेति मन्त्रभाग-
स्यार्थः । स चा भुव इत्येतद् व्याचष्टे— "अन्यत इति । अन्य-
स्माद् देगाद् पद्मरासनलक्षणात् 'जटया' आहवनीयसमीपं प्रापि-
तया पद्मरा सह खल्विदानीं वर्त्तन्ते, तस्मात् सचाभुव इत्येतद् यथा-
र्थम् । अस्तं प्रेतेश्यत्याभिप्राय माह— 'जघनार्हो वा इति ।
ता मेतत् प्राची मिति । यज्ञस्यापरभागेऽवस्थितां 'ताम्' 'एतत्'
एतर्हि 'प्राचीं' प्राग् गच्छन्तीम् , पूर्वभागसम्बन्धिनीं 'यज्ञं' 'प्राची-
पदत्' प्रापीवत् प्रतिप्रस्थाता । सदर्शयि चडि रूपम् । "गृह्णा
वा अस्त मिति । अस्यते क्षिप्यते सर्वं वसुजात मस्मिन्निति 'अस्तं'

गृहा' । "होऽधिकरणे च"—इति * क्त प्रत्यय । 'एतत्' एतेन
 "अस्तु प्रेत"—इति मन्त्रभागवचनेन गृहरूपाया मेव 'प्रतिष्ठाया'
 पुन 'एना' स्थापितवान् भवति † ॥ २८ ॥

अक्रन् कर्मेति मन्त्रवाचनान्तर कर्त्तव्य सुपदिशति—
 "प्रतिपराणीयोदैतीति । पति प्रतिनिवर्त्य स्वस्थान प्रापयितुं
 'प्रतिप्रस्थाता' 'उदैति' उद्गच्छेत् ‡ । "अग्नि मग्नीत्"—इति
 प्रैयस्यमार्जनयोर्मध्ये कर्त्तव्य मुक्ता, तत्सम्यार्जनप्रभृति प्रकृतिव
 देवानुष्ठेय मिति दर्शयति— "सम्यजन्तीत्यादिना । एकस्मिन्
 प्याग्नौध्रे पूजार्थं बहुवचनम् । एव माहवनीये 'अग्नौ' 'सम्यष्टे',
 'उभाविव' । एवकारोऽप्यथे । उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ
 'उत्तरौ आघारौ आघारयत' दीर्घधारया जुहुत । हविवेद्य
 मीना भेद प्रतिप्रस्थातु अपि दक्षिणेऽग्नौ आघारादिक सर्व प्रयोग
 जात मध्वर्युवदनुष्ठेयम् । अत एव तैत्तिरीयकम्— "यदेवाध्वर्यु
 करोति, तत प्रतिप्रस्थाता करोतीति § ।

"अध्वर्युरेवायाववेदित्यादि । प्रवरप्रयाजाज्यभागादिसम्यग्रैषस्य
 प्रैयस्य ह्यतुरेकत्वात् कालभेदाच्च अध्वर्युर्यैव कृत प्रैय उभयत्रापि
 तन्त्रेणोपकरोतीत्येवकाराभिप्राय । प्रवरादीना चीदकप्रामाणा
 मनुवाद । तेषा स्वरूप प्रथमकाण्डे व्याख्यात मिति । नेह
 पठ्यते । प्रतिप्रस्थातुरपि कर्त्तव्य प्रतिपादयति— "उत्तरस्यै वेदे

* पा० सू० ३ ४ ७६ ।

† का० श्रौ० सू० ५ ५ १३ क । ‡ का० श्रौ० सू० ५ ५ १४ ।

§ प्रसिद्ध मेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्रपद्यते इतिहम् प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य
 —इति विशेषविधिश्च तै० स० ६ ५ ३ ६ द्रष्टव्यम् ।

॥ ४१० ब्रा० (१ भा० ३२७—३४४ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

पितवस्त इत्यर्थः । 'तयो एव' 'एतस्य' यजमानस्य 'प्रजानां'
वरुणपाशगृहीतानां 'पाप्मानं' पाशविमोचनात् प्रागेदं मरुतः
'विमयूते' संविज्ञेययन्ति । 'तस्माद्' वरुणपाशविमोचनार्थाद्
यज्ञात्, 'प्राहुतिभ्यः' च पूर्वमेव करम्भपाशाणां होमेन मरुतां
शमनं ० युक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अग्निविशेषं विधत्ते— "मा वा इति । 'सा' खलु पत्नी
'दक्षिणे' दक्षिणस्यां वेद्यां भवस्थिते आहवनीये 'अग्नी' 'जुहोति' ।
"यद् ग्राम इति † । तं पदगोऽनूद्य व्याचष्टे— "यद् ग्रामे
इत्यादिना ‡ । 'यत् एनः क्रियते', 'तत्' ग्रामे वा अरण्ये वा
भवति । "यत् सभाया मिति, द्वितीयपादस्य कावन्त्वेनानुवादः ।
तत्र प्रथमादे मनूद्य सभागवद् व्याचष्टे— "यत्सभाया मिति ।
यत्समुपमहैः एनः क्रियते इति योऽर्थः, अयमेव यत्सभाया
मिति मन्त्रभागः प्रतिपादयतीत्यर्थः । यदिन्द्रियपदस्य देवसङ्घ-
परत्वमाह— "यदिन्द्रिय इति । 'इन्द्रिये' इन्द्रसम्बन्धिनि देव-
समूहे । तदुत्तरभागमनूद्य व्याचष्टे— "यदेन इति । ग्रामादि-
स्थानेषु यत् पापचयं 'चक्रम्' कृतवन्तः, 'तत्' पापम् 'इदम्'
द्वदानो करम्भपात्रलक्षणेन हविषा 'अवयजामहे' समर्पशामः ।
'स्वाहा'-इति निपातो दानार्थं, स्थाहुतमिदमस्तिदिति मन्त्रभाग-
स्यार्थः । 'तस्मात् सर्वस्मादित्यादि । कृतस्यैनसोऽवयजनं नाम
'तस्मात् सर्वस्मात्' 'प्रमोचनं' विज्ञेयः । ग्रामारण्यादिस्थानभेदेन
अनुविध्यमैः सङ्गहाय सर्वस्मादिति विज्ञेयम् ॥ २५ ॥

* 'शमनं'—इति च ।

† पा० मं १. ४५. १ ।

‡ का० श्रौ० सू० ४. ५. ११ ।

यजमानस्य मन्त्रजप विधत्ते— “अथेति । ‘अथ’ शब्दो होमानन्तर्ये, ‘ऐन्द्रीम् इन्द्रदेवताकाम्, ‘मरुत्वती’ मरुत्वच्छब्द-
युक्ताम्, ‘मो पू ण इन्द्र’—इत्यादिका मृच * यजमानो जपेदि-
त्यर्थः । उक्तं हि सूत्रकृता— “मो पू ण इति यजमानो जपति”
—इति । मरुत्वदिन्द्रदेवताका मृच प्रशंसति— “यत्नेति ।
“मरुत पाप्मान मित्यादि । यदा खलु वरुणपाशेन बद्धा प्रजा,
तासां यद् वन्धनकारिण पाप ‘मरुत’ ‘विमेशिरे’ विलोपितवन्त,
‘तत’ तदानीं प्रजापति खलु ‘ईक्षाञ्चक्षे’ पर्यालोचितवान्—
‘इमे’ खलु मरुत’ मदीया ‘प्रजा’ न विमथ्नीरन्’ न विद्वा
धेन ‘इति’ । २६ ॥

‘स एता मिति । ‘म’ प्रजापति पूर्वोक्तरूप पर्यालोच्य
‘एतास ऐन्द्री मरुत्वतीम्’ ऋचम् ‘अजपत’ । अत्रेन्द्रस्य प्रसङ्ग
माह— “अत्र वा इति । ‘इन्द्र’ खलु क्षत्रियजाति, तस्येन्द्रस्य
‘विशो मरुत’, क्षत्रियो हि प्रजानां ‘निषेधा’ निरोधक, तेनेन्द्रेण
‘निषेधा’ निवारिता भवेयुः । ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण इन्द्रदेवता
काया ऋचो जप इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ता मृच पठति— “मो पू ण इति । अस्य चायं मयं ।
हे ‘इन्द्र ।’ ‘अत्र’ एषु ‘पृत्तु’ । सङ्ग्रामनामैतत् । अस्मदीया
प्रजा ‘मा उ सु द्विसी’ । ‘हे शुष्मिन्’ बलवन्निन्द्र । ‘देवे’ मरुद्भिः
सहित ‘ते’ तव ‘अवया’ । अपूर्वाद् “अवया ज्ञेतवा’—इति णि
निपात्यते । अवयजमानरूपकरभपात्रहोम ‘अस्ति’ खलु । ‘मह
यित्’ मरुतोऽपि ‘मीदुष’ सेतु ‘यव्या’ । “सुपा सुलुक्”—

रित्वादि । होता मोदत्यस्मिन्निति होलपदनम् । उत्तरस्या वेद्याः
सम्बन्धिनि 'होलपदने' स्थाने ; न दक्षिणस्या इत्यर्थः । 'प्रसूति'
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ; प्रयाजान् कर्तुं युगादाने प्रेरयति । "पु
प्रसवेभ्वर्ययोः"—इति ७ धातुः । 'प्रसूतौ' प्रेरितौ , अगुज्ञाता-
विन्यर्थः । "सुच आदायेति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातोऽहमयोरपि
प्रत्येकं जुहूपभृतौ स्तः १, तदभिप्रायेण सुच इति बहुवचनम् ।
"समिधो यज"—इति प्रथमप्रयाजसम्प्रैषः । द्वितीयादिषु "यज".
—इत्येव सम्प्रैषः ३ । वीष्ठा द्वितीयादिषु सर्वत्र सम्बन्धार्था ।
"चतुर्थे-चतुर्थे"—इति वीष्ठा द्वित्वापेक्षया । उभावपि 'चतुर्थे'
चतुर्थे प्रयाजे' अपि हुत माज्यं जुह्वं 'समानयमानौ' प्रतिनयन्तौ
'नवभिः' नवमद्वारकैः 'प्रयाजे' चरतः ३ ॥ ३० ॥

आज्यभागयोरपि प्रतिप्रस्थाद्विमाहित्यं विधातु माह— "अथा-
ध्वर्युरिति । "उभावेवेति । उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ध्रौवस्य
'आज्यस्य' सकायात् 'चतुर्वददाय' जुष्टां चतुर्गृहीत्वैत्यर्थः । "वपट्-
कृते जुहुत इति । एकस्मिन्नेव वपट्कारे उभावपि सस्त्राह-
वनीये जुहुत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

"अथाध्वर्युरेवाह सोमायेत्यादि । एतेन द्वितीयाज्यभाग-
स्थानुशानप्रकारः प्रतिपादितः । सामिधेनिप्रैषादौ 'आथाश्च'
आथावणिन अध्वर्युरेवेति ॥ ३२ ॥

* अथा० प० ३१ धा० ।

† का० श्री० सू० ५. ५. १५ ।

‡ "यजयन्त्युत्तरौ"—इति का० श्री० सू० ३. ५. ७ । उत्तरौ-
दावनुयाजौ यजयन्त्येव द्रियति, प्रथम एव देवान् यजेति"—इति तत्त
या० दे० । आप० श्री० सू० ३. ५. १ च दृश्यम् ।

§ "नव, यार्जं नवानुयाजम्"—इति का० श्री० सू० ५. ७. ७ ।

तत्र तत्र यत् प्रसङ्गत उक्तम्, तदिदानीं विधत्ते— “तद्य-
दिति । ‘यत्’ किमपि आश्रावणादिक ‘वाचा’^१ कर्त्तव्यं वागि-
न्द्रियसाध्य मिति, ‘तत्’ ‘अध्वर्युरेव’ कुर्यात् । ‘प्रतिप्रस्थाता’
तूष्णीं क्रियमाण मनुतिष्ठेत्, आश्रावणादिक वाचा न प्रयुञ्जीत ।
इमा मेव श्रुति मभिप्रेत्य सूत्रित मापस्तम्बेन— “यत् किञ्च वाचा-
कर्मणि अध्वर्युरेव तत् कुर्यात्”—इति * । अस्य नियमस्य प्रयोजन
माह— “तद्यदिति । ‘यत्र’ उत्तरस्या वेद्या ‘वषट् क्रियते’
होत्रा वषट्कारः प्रयुज्यते, ‘इहैव’ अस्मिन्नेव स्थाने ‘अध्वर्युरेव
आश्रावयति’ † ॥ ३३ ॥

“कृतानुकर एवेति । ‘प्रतिप्रस्थाता’ ‘कृतानुकरा’ कृतानु-
कुर्वाणाम् ‘अनुवर्त्तानम्’ अनुगमनशीला ‘करोति’ । विपक्षे बाध
माह— “प्रत्युद्यामिनो मिति । ‘यद्’ यदि हि अध्वर्युवत् प्रति
प्रस्थातापि पृथगाश्रावण कुर्यात्, तदा ‘क्षत्राय’ वैश्यजातिं
‘प्रत्युद्यामिनी’ प्रत्युद्यमनशीला ‘कुर्यात्’ । “तस्मादिति, उक्ता-
न्यानुगमनम् ‡ ॥ ३४ ॥

“पाशावेवेति । एव सुभौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ आव्यभागाभ्या
प्रचर्य, ‘प्रतिप्रस्थाता’ हस्ते एव जुहूपभृतौ धारयन् ‘उपास्ते’
उपविशति, आ पयस्याप्रचरणकालात् । ‘अध्वर्यु’ तु § ‘एतैः’

* व्याप० श्रौ० सू० ८, ५ १७ । ‘वागिति वागिन्द्रिय मृष्यते, तज्जन्यो
व्यापारो वाचाकर्म, तत्साध्य कर्म वाचाकर्मोचम्’—इति तद्दृष्टिः ।

† “प्रणीतापत्रीसप्तहनाग्निमन्त्रवायुतश्चान्युतश्चैषधजमानवाचन-
होऽवधनकरणप्रैश्चिवाङ्गुलिपर्वान्नवान्तरैऽहभागपरायावभ्यधात प्रतिप्र-
स्थाता”—इति का० श्रौ० सू० ५ ४ ३३ ।

‡ “कृतानुकरोऽन्यत्र दक्षिणस्याम्”—इति का० श्रौ० सू० ५ ४ ३४ ।

आग्नेयादिभिः स्ववेद्या मासादितेः 'हविर्भिः' 'प्रचरति' । तानि हवींषि परिगणयति— "आग्नेयेनेत्यादिना ॥ ३५ ॥

"अथैताभ्यामित्यादि । एव मैन्द्रान्नपर्यन्तैः षड्भिर्हविर्भिरिष्टा 'अथैताभ्यां' वारुणीमारुतीभ्यां 'पयस्याभ्यां' 'प्रचरिष्यन्ती' यज्ञं तावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ मेघमेघौ 'विपरिहरतः' । तदेव विपरिहरणं दर्शयति— "स य इति । "सः उत्तरस्या मेव पयस्यायां मेघीम्"—इत्यादिना ० विधानात् 'वारुण्यां मेघी' स्यात्, 'मारुत्यां मेघः' । तत्र यो मारुत्यां मेघो भवति, तं तत आहृत्य वारुण्यां स्थापयेत्; या च मेघी वारुण्याम्, तां तत आहृत्य मारुत्यां स्थापयेत् † । तदेतद् विपरिहरणं मनूय स्त्रीति— "तद्यदेव मिति । मेघो हि पुंरूपत्वाद् वीर्यरूपः ; वरुणश्च चतुर्यजातिः ; तस्मिन् चतुर्यमेवस्य निधानात् 'वीर्यं मेव एतत् धत्तः' । 'अवीर्या' वीर्यं सामर्थ्यम्, तद्रहिता खलु 'स्त्री' ; मरुतश्च वैश्वजातिः ; मारुते हविषि स्त्रीपगोमेष्या निधानात् तां वैश्वजातिम् अवीर्यां वीर्यरहिता मेघं कुरुतः ॥ ३६ ॥

विपरिहरणानन्तरं वारुण्या पयस्यायाः प्रचरणं विधत्ते— "अथाध्वर्युरिति । "वरुणायानुग्रहीति । होतारं प्रत्यनुवाक्याये सम्येय मुष्ठा, जुष्टा मुपस्तीर्य, 'असौ वारुण्यै' प्रठार्ये चतुर्थी । वारुण्या पयस्यायाः 'द्विरपद्यति' । 'सः' अथवाध्वर्युः 'अन्यतरणे' पूर्वेण उत्तरेण वा 'अवदानेन' 'सह' क्तास्त्रं 'मेघं' स्रुचि 'अवदधाति', पुनरभिधायै अवत्तप्रदेशे हविःप्रत्यञ्जनं कुर्यात् । स ततोऽतिक्रमणादीनि प्रकृतिवत् कुर्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

प्रतिप्रस्थातुर्मासत्वा पयस्यायाः प्रचरणे विशेषः माह— “सव्ये पाणाविति । स्वकीये ‘सुचौ’ जुहपभृती अध्वर्युः आत्मीये ‘सव्ये पाणौ’ कृत्वा, ‘दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुः’ ‘वासोऽन्वारभ्य’, ‘मरुद्भ्योऽनुब्रूहि’—इति होतारं प्रतिप्रेष्य, उपस्तरणादिकं प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् ।

स प्रतिप्रस्थाता पूर्वोक्तोत्तरेण वावदानेन सह कृत्स्नं मेघं सुचि अवदध्यात् । ततो मेघौ वारुण्या प्रत्यञ्जनेनेति । ततः प्रतिप्रस्थाता वेदीं मनिक्रामति । अनन्तरं अध्वर्युरेव तदीयं वासोऽन्वारभ्य मरुतो यजेति ब्रूयात् । होतुर्याज्यान्ते वपट्कृते सति केवलं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे आहवनीये हविर्जुहोति, तं मनु किञ्चिद् वाचाप्याहरत् । एतत् सर्वं सङ्गृह्य कात्यायनेन सूत्रितम्— “पयस्याप्रचरणकाले मेघौ व्यतिहरतोऽन्यतरेणावदानेन सह मेघं सव्येन सुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासो दक्षिणेन मरुद्भ्योऽनुवाचयति वारुणीवदवदानम्”—इति ॥ ३८ ॥

कायेन हविषा प्रचरणं विधत्ते— “अथेति । प्रधानयागानन्तरं मनुष्ठेयं स्विष्टकृदादिप्रयोगजातं सर्वं मनुक्रामति— “अध्वर्युरेवाह्वग्नये स्विष्टकृत इत्यादिना १ । “अनुब्रूहि”—इति स्विष्टकृदयागस्य पुरोऽनुवाक्याप्रैषः । अनुष्ठितं प्रधानयागं न्यूनातिरेकदोषपरिहारेण स्विष्टं शोभनं यज्ञं करोतीति स्विष्टकृत् ।

“सर्वेषां मेवेति । आग्नेशादि कायान्तानाम् ३ । “सकृदिति । प्रधानयागस्य । हिरवदानप्रसक्तिं वारयति— “एतस्या एवेति । ‘एतस्याः’ मासत्वाः पयस्यायाः ‘एव’ हविषः सकाशात् स्विष्टकृदर्थं

* का० श्रौ० सू० ५. ५. १७—२० ।

† का० श्रौ० सू० ५. ५. २१ । ‡ ३५ ३६-कण्डिकामु द्रष्टव्यम् ।

‘सकृत्’ एव अवदेत् , नान्यस्मादित्येवकारार्थः । चतुरवदानसम्पत्तये अभिधारणस्य द्वित्वं विधत्ते— “अथोपरिष्ठादिति । ‘द्वि’ क्रियाभ्यावृत्तिगणनेऽर्थे , “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्”—इति * द्विशब्दात् सुच् ॥ ३८ ॥

“अथाध्वर्युरेव प्राग्विदमिति । प्रतिप्रस्थातुः प्राग्विदावदानं नास्तीत्येवकारार्थः । तस्य पयस्थारूपहविषः साक्षाद्यविकृतित्वात् प्रकृतौ साक्षात्प्राग्विदावदानस्यादृशनादित्यभिप्रायः । “इडां समवदायेति । सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सम्भूय एकस्मिन्निडापात्रे अवद्यादित्यर्थः । “अति प्रजिहीत इति । उत्तरां वेदि मतिक्रमय्य तदिडापात्रं प्रगमयेदित्यर्थः † । “ओ हाड् गतौ”—इत्यस्मात् ‡ अन्तर्णीतण्यर्थास्त्रिष्टि रूपम् , “भृवा मित्”—इति § अभ्यासस्येत्त्वम् । “भारुत्वै पयस्याया इति , पठयें चतुर्थी । “द्विरज्यस्याभिधारयतीति । अध्वर्युरेव , न प्रतिप्रस्थाता ॥ ४० ॥

“अथाध्वर्युरेवाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति । इहोपह्वानादिकं प्रकृतिपदेव कृत्वा , अनुयाजायै मभ्यनुज्ञापकमिमं प्रैषं अध्वर्युरेव ब्रूयात् । “यत् किञ्च वाचा कर्त्तव्यमध्वर्युरेव तत् करोति”—इति प्राक् प्रतिपादितस्यायं प्रपञ्चः । , प्रैषार्थः प्रकृतिवर्णितः । “स सुचोरेवेत्यादि । ‘सः’ अध्वर्युः ‘सुचोः’ जुहूपभृतोः ‘एव’ ‘पृषदाज्यं’ दधिमित्रमाज्यं ‘व्यानयते’ विविधमासिञ्चति । पृषदाज्यधानीगतं पृषदाज्यं जुह्वा मर्हमासिञ्च , शिष्टमाज्यमुपभृति

* पा० सू० ५. ४. ३८ ।

† का० श्री० सू० ५. ५. २२ ।

‡ जु० प० ७ धा० । *

§ पा० सू० ७. ४. ७६ ।

॥ पुरस्तात् २८२ प० ८ पं० दृष्टव्यम् ।

आनयेदित्यर्थः । प्रतिप्रस्थातु पक्षद्वय माह— “अथ यदीति ० ।
 आज्यग्रहणकाले यदि प्रतिप्रस्थाता पृषदाज्य गृह्णीयात्, तत
 पृषदाज्यम्, इदानीं स प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युवत् जुहूपभृतो द्विधा
 व्यासिञ्चेत् । “उतो इति, पक्षान्तरद्योतने । यदि तु तत्र ग्रहण
 समये पृषदाज्यं न गृहीतं भवति, तदा स प्रतिप्रस्थाता उपभृति
 स्थितं यदेवाज्यं विद्यते, तस्यैव उपभृतस्याज्यस्य अर्धं प्रथमं जुह्वा
 मासिच्य, शिष्टं माज्यं चतुर्थे प्रयाजे आसिञ्चेदित्यर्थः ।

आसेचनानन्तरं कर्त्तव्यं भतिक्रमणादिकं सुपदिशति— “ता
 उभावेवेत्यादिना । ‘देवान् यज’—इति प्रथमोऽनुयाजप्रेषः । ‘यज यज’
 —इत्यादि सर्वत्र । “नित्यवीष्मयो”—इति † यजेत्यस्य द्विर्वचनम् ।
 जौहवेन पृषदाज्येन त्रिरिद्धा, ‘चतुर्थे चतुर्थे’ अनुयाजे औपभृतम् ।
 ‘समानयमानौ’ उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ‘नवभिः अनुयाजैः’
 ‘चरतः’ प्रचरत इत्यर्थः । उभयापेक्षया ‘चतुर्थे चतुर्थे’ इति वीष्माः ।
 प्रयाजानुयाजानां तत्कालाकालं सम्भूय प्रशंसति— “तद्यदिति ।
 “प्रयाजानुयाजौ यन्नाह्ने”—इति ‡ निपातनात् कुत्वाभावः ।
 नव प्रयाजा अनुयाजाश्च यस्मिन् इत्युभयत्र बहुव्रीहिः, शिष्टं
 सुक्तार्थम् ॥ ४१ ॥

अनुयाजानन्तरभावि सुगव्यूहनादिकं मपि चोदकप्राप्तं सुभा
 श्या कर्त्तव्यं मित्यनुक्रामति— ‘ता उभावेवेत्यादिना § । “परिधि
 मभिपद्येति । मध्यम परिधि मन्वारभ्येत्यर्थः । उक्ते हि कात्या

* प्रतिप्रस्थाता च न वा (गृह्णाति) —इति का० श्रौ० ५०४ ३१ ३२ ।

† पा० सू० = १ ४ ।

+ पा० सू० ७ ३ ६२ ।

§ ता० श्रौ० सू० ५ ५ २४

यनेन— “प्रथमं परिधिं गृहीत्वाथाव्याहेपिता देव्या”—इति * ।
 “इपिता देव्या”—इति सूक्तवाक्यैः प्रकृतावेव व्याख्यातः † ।
 “समुद्भूयत इति । “लुप्तं हृदिने” ‡ । समुद्भूयतः, समुद्गृहीत
 इति यावत् । “उभावनुप्रहरत इति । सूक्तवाक्तेऽनूच्यमाने ‘उभौ’
 अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ‘अनुप्रहरतः’ खं ख प्रस्तर मग्नी प्रक्षिपत
 इत्यर्थः । “यदा होतेति । ‘यदा’ खलु होता सूक्तवाकं परिसमापयति
 (४२), ‘अथ’ अनन्तरम् ‘आग्नीत्’ आग्नीध्रः ‘अनु प्रहर’—‘इति’
 अध्वर्यु प्रति ‘आह’ । “उभावेवेति । यथाप्यनुप्रहरेत्येकवचने
 नाध्वर्युरेव प्रेर्यते, तथापि कृतानुकरत्वात् § प्रतिप्रस्थातुरपि
 तृणानुप्रहरणं विद्यत इत्यर्थः । “आत्माना उपसृज्यते इति ।
 “चक्षुष्या”—इति ॥ मन्त्रेण । तथा च सूत्रितम्— “चक्षुष्या इत्या
 त्मान मालभते”—इति ¶ ॥ ४२, ४३ ॥

संवदस्त्रागानग्नीदित्यादीना मुक्तिप्रत्युक्तिरूप यदस्ति, तद-
 प्याग्नीध्रस्य अध्वर्युणोक्तेर्नैवेत्यभिप्रेत्याह— “अथाहेति । ‘अथ’
 अनन्तरं “संवदस्त्र”—‘इत्याह’ आग्नीध्रः । तच्च संवदन मुक्ति
 प्रत्युक्तिरूप मनुकामिति— “अगानिति । ते च मन्त्राः प्रकृतौ
 व्याख्याताः ॥ ॥ । तेषु च विभागः सूक्तता दर्शितः— “एतेषां

* का० श्रौ० सू० १. ६ १ ।

† १ ८ ३ १०—१ भा० ५६०, ५७१ पृ० ।

‡ तु० उ० १५१ घा० ।

§ इतः पूर्वं मेवोक्तम्, टीकितञ्च तत द्रष्टव्यम् (३०५ पृ०) ।

॥ वा० सं० २ १६ १० ।

¶ का० श्रौ० सू० ३. ६. १५ ।

** १ ८ ३ २ — १ भा० ५६३ ५७४ पृ० ।

सवदस्वागाञ्छ्रीपडित्यग्नीच्छेप मितरो व्यत्यास ब्रूत ”-इति * ।
 “स्वगा दैव्या”-इति श्रुत्याकप्रैष मध्वर्युरेव ब्रूयात् । परिधि
 प्रहरणादिक तूभाभ्या मेवानुष्ठेयम् । ‘उभौ सुच इत्यादि । ‘सम्प्र
 गृह्य’ सम्यग् गृहीत्वा विमोचनार्थं ‘स्फेः सादयत ’ ॥ ४४ ॥

“अथाध्वर्युरेवति । “प्रतिपरेत्येति । आहवनीयदेशात् प्रति
 निहत्य, गार्हपत्यसमीप गत्वेत्यर्थ । “उपास्त इति । पत्नी
 सयाजघमये तूष्णीं मुपविशेत् प्रतिप्रस्थाता । न तु तस्य तदानीं
 कृतानुकरत्वं मपेक्षितमित्यर्थ । “पत्नी सयान्योदैत्यध्वर्युरिति ।
 पत्नीसयाजानन्तरं आहवनीयदेशं गत्वेत्यर्थ ॥ ४५ ॥

“वीणि समिष्टयजूपीति । तानि च पूर्वस्मिन् वैश्वदेव
 ब्राह्मणे व्याख्यातानि † । ‘तूष्णीं मेवेति । प्रतिप्रस्थातु समिष्ट
 यजुर्होमसमये आत्मीयं सुच तूष्णीं मेव दक्षिणाग्नीं प्रगृह्णीयात् ।
 सुगातं माज्यं धारयेत्, तन्मन्त्रं स्वाहाकारो वा न विद्यते
 इत्यर्थः ‡ । ‘तद् ये वैश्वदेवेनेत्यादि । वैश्वदेवयाजमाने समाप्ते
 ‘यजमानयो ’ यजमानपत्न्योर्ये ‘वाससी, ते परिहिते भवत ।

वरुणप्रघासाद्भवेनावभृथगमनं विधत्ते—‘अथास्या इत्यादि ।
 यां वरुणदेवताकां पयस्या तस्या । ‘चामकर्पमित्यम्’ चामोऽति
 पाकेन दग्धं पात्रे संसक्तं, ‘क्षप विलेखुने’ क्षप्यते इति कर्पं ।
 चामस्यासौ कर्पयेति चामकर्पं, तेन मित्यं हवि ‘आदाय,
 ‘अवभृथम्’ उदकं प्रति ‘यन्ति’ ऋत्विग्यजमाना, उदकसमीपं
 गच्छेयुरित्यर्थः । गमनस्य प्रयोजनं माह— “वरुण्य वेति ।

* * का० श्रौ० सू० ३ ६ १६ ।

† पुरस्तात् २०१८० ४५० दृष्टव्यानि ।

+ का० श्रौ० सू० ५ ५ २८

‘एतत्’ चामकर्षमित्यं हविः ‘वरुण्यम्’ वरुणसम्बन्धि, पापदेवतया सम्बद्ध मित्यर्थः ; “यो विदग्धः स नैऋतः”—इतियुतेः ० । यद्वा पदस्याया वरुणदेवताकत्वात् तद्यागशिष्टं सर्वं मपि वरुण्यम् । अतः ‘निर्वरुणतायै’ वरुणसम्बन्धराहित्याय अवभृथगमनं युक्त मित्यर्थः ।

सौमिकावभृथवत् प्रसक्तं सामगानं निषेधति— “तत्र न सामेति । अवभृथगमनसमये हि “अग्निष्टपति”—इति साम न प्रस्तोत्रा गीयम् ३, ‘तत्र’ तस्मिन् वरुणप्रघासांज्ञावभृथगमने तत्र गातव्यम् । तदुपपादयति— “न हीति । सोमयागे हि स्तोत्रादिरूपेण साम्नां प्रयोगात्, तदङ्गावभृथगमनेऽपि सामगानं मयुक्तम् । ‘न’ खलु ‘अत्र’ वरुणप्रघामे ‘साम्ना’ ‘किम्’ अपि प्रयोजनं ‘क्रियते’, अतोऽप्रयुज्यमानस्य साम्नोऽवभृथेऽप्यप्रयोग एव युक्त इत्यर्थः । अतः ‘तूष्णीम्’ अमन्त्रकम् ‘एव’ अवभृथसमीपम् ‘अभ्यवेत्य’ “अवभृथ निचुम्पुण”—इति मन्त्रेण § चामकर्षमित्यं हविः ‘उपमारयति’ अप्सु प्रक्षिपति । सूत्रितच्चेह— “वारुणीनिष्कापेणावभृथं तूष्णीं मित्याभ्यवेत्य मज्जयत्यवभृथेति”—इति ॥ ४६ ॥

* ते० सं० २. ६. ३. ४ ।

† “न गायति, अग्निष्टपति प्रतिदहत्यहवोऽज्ञाव इति”—इत्याम्नास्यति चेहोपरिष्ठात् (३ का० ४ व० ५ ब्रा० ८ क०) ।

‡ यद्विंश-ब्राह्मणस्य तृतीयप्रपाठके प्रथमखण्डे एतद्विवरणं स्फुटम् । तत्सामखरूपं च योनिगाने १२. १. ४० द्रष्टव्यम् । वार्षिक्यनामब्राह्मणे त्वेतदवभ्यसामेति वाच्यम् । एतद्वैमूलकं मेवादिष्टोमसाम मूले ६. २. ४ अतम् ।

§ मत एव वा० सं० ३. ४८ । ॥ का० यौ० सू० ५. ५. २६, ३० ।

“अवभृथेति । मन्त्रस्याय मयं — सोमलितानि पात्राणि
 अवाचीनान्यस्मिन् क्रियन्त इत्यवभृथ । अवपूर्वात् भव औणादिक
 थक् प्रत्यय । हे ‘अवभृथ ।’ ‘निचुम्पुण’ नितरा पुण्यहेतुर्मव ।
 ‘पुण कर्मणि शुभे ॐ’ इत्यस्माज्ज्ञोति व्यत्ययेन दिवंचन मभ्यासस्य
 पुगागमयकारादेशश्च । यद्वा, “द्युप मन्दाया गतौ ५”-इत्यस्मा
 ज्ज्ञोति वर्णव्यत्यये रूप ज्ञेयम् । नीचीन गच्छेत्यर्थः । यतश्च
 ‘निचेरु’ नितरा चरणशील ‘असि’, अतो ‘निचुम्पुण’ नीचीन
 गच्छ । ‘देवै’ इन्द्रिये , तदधिष्ठातृदेवै ‘देवकृतम एन’ देव
 विषय यदेन कृत मस्ति, अहं तत् ‘अवायासिषम्’ अवाचीन प्राप
 यामि , अप्पु प्रक्षिपामीत्यर्थः । “या प्रापणे ५”-इत्यस्माद्भुङ्
 “यमरमनमाताम्”-इति सगिटौ § । तथा ‘मत्तै’ मनुष्ये
 ऋत्विग्भि ‘मर्त्यकृत’ मनुष्यविषये यत् कृत मेन , तदपि
 ‘अवायासिषम्’ । हे देव’ स्वामिन् । अवभृथ । ‘पुरुरावण’ पुरु
 रावणशीलान् बहुविधाक्रोशकारणान् । रौतेरौणादिको ऽसि
 प्रत्यय ।। यद्वा, “रा दाने १”-इत्यस्मात् “आतो मनिन्क्रनिब
 वनिपद्य”-इति ७७ कनिष । पुरु बहुल ससारदु ख राति ददा
 तीति पुरुरावा, तस्मात् इन्द्रियहिसकात् धरुणपाशग्रहणलक्ष
 णात् पापात् अस्मान पाहीति । एव मनेन मन्त्रेण चामकर्तमिय
 हवि शेष जायापती जुहुत । तदुक्त सूत्रकारेण— “जायापती
 स्वातोऽमज्जन्तायन्योन्यस्य पृष्ठे धावत”-इति ११ । पूर्वयोर्वासो

* तु० प० ५३ धा० ।

† स्वा० प० ४०३ धा० ।

‡ पा० सू० ७ २ ७३ ।

§ उ० ४ पा० २४२ सू० ।

॥ अद्वा० प० ४० धा० ।

** पा० म० २ ४ ७४

†† का० श्री० म० ५ ५ ३१ ३२ ।

दानं विधत्ते— “काम मिति ॥ । स्नानानन्तर मन्ये वामसी परि-
धाय १ । पूर्वपरिधानं निषिद्धम् ; “न दीक्षितवसनं परिदधीत”
—इति श्रुतेः ॥ । एतद्दानं प्रथमं— “स यथेति । ‘यथा’
खलु ‘अहिस्त्वचो निर्मुच्येत’, ‘एवम्’ पूर्वपरिहितवाससं सर्वस्मात्
पापादेय यजमानो निर्मुच्यते ॥ ४७ ॥

अवभृथानन्तरं केशश्मश्रुवपनं विधत्ते— “अथेति । केशश्म
श्मश्रूणि च ‘केशश्मश्रू’, प्राण्यद्गत्वादेकवद्भावः । ‘उग्रा’ वापयित्वे-
त्यर्थः । समारोहणपुरश्चरं गृहे प्रत्यागमनं विधत्ते— “समारो-
ह्येति ॥ । ‘अग्नी’ गार्हपत्याहवनीयो । “एतेन यजत इति ।
वरुणप्रघासाख्येन यागेनेत्यर्थः । “न हि तदिति । वरुणप्रघास-
निमित्ताया मुत्तरवेद्यां ‘यत्’ अग्निहोत्रहवनम् , न तद् युज्यत
इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् कारणात् वरुणप्रघासस्थानादुदव-
सानं ॥ कर्त्तव्य मिति निगमयति— “तस्मादिति । समारोपणा-
नन्तरं तस्मात् स्थानात् निष्क्रम्य ‘गृहान्’ ‘इत्वा’ गत्वा, ‘निर्मप्य’,
तत्र ‘पौर्णमासेन’ यागेन ‘यजेत’ । एतत्प्रतिष्ठाहेतुना स्तौति—
“उत्सवयज्ञ इत्यादिना । दर्शपूर्णमासवच्चातुर्मास्याना मनुष्ठान
बाहुल्याभावात् उत्सवयज्ञत्वम् । अतस्तेषां सप्रतिष्ठाहेतु-
त्वेन न तदनुष्ठाने यजमानस्यापि अप्रतिष्ठा सम्भाव्येत ; अतः

* “पूर्वं दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा इच्छेत्”—इतीह का० श्रौ० ५. ५. ३४ ।

† ‘परिधापयेत्’—इति च ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ५. १३ अपि ।

§ का० श्रौ० सू० ५. ५. ३५. ३६ ।

॥ इतोऽनन्तरं ‘[निष्क्रम्य]’—इति च ।

¶ ‘सप्रतिष्ठत्वेन’—इति च ।

तस्य प्रतिष्ठायै स्वयं प्रतिष्ठितः पौर्णमासयागः सम्पद्यत इत्य-
र्थः । “तस्मादुदयस्यतीति , वरुणप्रघासदेशात्रिकमणविधेर्निगम-
नम् * ॥ ४८ ॥ ३ [५. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

वरुणप्रघासैर्वै प्रजापतिः । प्रजा वरुणपाशात् प्रा-
मुञ्चत्ता अस्थानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्ता-
यैतैः साकमेधैरेतैर्वै देवा वृत्र मघ्नन्नेतैर्वै वृत्रं व्यजयन्त
येयु मेषां विजितिस्तां तथोऽएवैष एतैः पाप्मानं द्विपन्तं
भ्रातृव्यं हन्ति तथोऽएव विजयते तस्माद्वाऽएष एतै-
श्चतुर्थे मासि यजते स वै द्वाहं मनूचीनाहं यजते ॥ १ ॥

सु पूर्वद्युः । अग्नयेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पुरो-
डाशं निर्वपत्यग्निं ह वै देवा अनोकं कृत्वोपमेयुर्वृषं

* ‘धेनुर्दक्षिणा, अग्नौ वा , घट , द्वादश वा’—इति का० श्री० सू० ३०—
३० । आप० यौ० सू० ८ अध्या० ५—८ क० १२६ सूत्राणि चेह दृश्यन्ति ।

† मेर्जोषु—१५पि डा० वेत्तर इह ।

हनिष्यन्तः स तेजोऽग्निर्नाव्यधत तथो ऽएवैष एतत्
पाप्मानं द्विपन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्नग्निं सेवानौकं
कृत्वोपग्रेति स तेजोऽग्निर्न व्यधते तस्मादग्नये-
ऽनौकवर्ते ॥ २ ॥

अथ मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः । मध्यन्दिने चरु
निवपति मरुतो ह वै सान्तपना मध्यन्दिने व्यृत्रं
सुन्तेषुः सु सुन्तप्तोऽनन्नेव प्राणान् ० परिदीर्घः शिष्ये
तथोऽएवैतस्य पाप्मानं द्विपन्तं भ्रातृव्यं मरुतः सान्त-
पनाः सुन्तपन्ति तस्मान्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः † ॥ ३ ॥

अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः । शाखया वत्मान-
पाकृत्य पवित्रवति सन्तो ह्य तं चरुं श्रपयति चरुरु-
ह्येव स यन्नं क्व च तण्डुलानावपन्ति तन्मेधो देवा
दधिरे प्रातर्वृत्रं हनिष्यन्तस्तथोऽएवैष एतत्पाप्मा-
नं द्विपन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्मेधो धत्ते तद्यत्चीरौ-
दनो भवति मेधो वै पयो मेधस्तण्डुलास्तु सुभयं मेध-
मात्मन्धत्ते तस्मात्चीरौदनो भवति ॥ ४ ॥

* 'प्राणान्'—इति क ।

† ने—इति ग, घ ।

तुद्यावृत् * । सैव स्त्रीणां ज्वेदिर्भवति यां मरुद्भ्यः
सान्तपुनेभ्यस्तस्यामेव स्त्रीणां यां ज्वेदौ परिधींश्च शुक्ल-
लांसोपनिदधति तथा सन्दोश्च चरुं शपयति शपयि-
त्वाभिघार्योद्वासयति ॥ ५ ॥

अथ हे पिशीले वा पावगौ वा निर्गेनिजति ।
तयोरेनं द्वेधोद्वरन्ति तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा
सर्पिरासिञ्चति । सुवं च सुचं च सम्मार्ष्ट्यैता-
ऽश्वोदनावादायोदैति सुवं च सुचं चादायोदैति सु-
इमा मेव स्त्रीणां ज्वेदि मभिमृश्य परिधीन्परिधाय
यावतः शुक्लान् कामयते तावतोऽभ्यादधात्यैता-
ऽश्वोदनावासादयति सुवं च सुचं चासादयत्युपवि-
शति होता होतृपदने सुवं च सुचं चाददान
आह ॥ ६ ॥

अग्नयेऽनुब्रूहीति । आग्नेय माज्यभागं स दक्षिण-
स्थौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदायातिक्रा-
मत्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं यजेति व्यपट्कते जु-
होति ॥ ७ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्य माज्यभागः
सु खाल्याऽ एव चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्र-
म्याश्राव्याह सोमं यजेति व्यपट्कृते जुहोति ॥ १३ ॥

अथाह मरुद्गो गृहमेधिन्योऽनुब्रूहीति । स उप-
सृणीत ऽत्राज्य मथास्य चरोर्द्विरवद्यत्यथोपरिष्ठादाज्य-
स्याभिधारयति प्रत्यनक्तावदाने ऽत्रतिक्रामत्यतिक्रम्या-
श्राव्याह मरुतो गृहमेधिनो यजेति व्यपट्कृते
जुहोति ॥ १४ ॥

अथाहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । स उप-
सृणीत ऽत्राज्य मथास्य चरोः सकृदवद्यत्यथोपरिष्ठाद्
द्विराज्यस्याभिधारयति न प्रत्यनक्तावदान मतिक्राम-
त्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं स्विष्टकृतं यजेति व्यपट्-
कृते जुहोति ॥ १५ ॥

अथेडा मेवावद्यति न प्राश्नित्रम् । उपहूय
प्राश्नन्ति यावन्तो गृह्या हविरुच्छिष्टाशाः खुस्ता-
वन्तः प्राश्नीयुरथो ऽअप्यृत्विजः प्राश्नीयुरथो ऽअप्यन्ये
ब्राह्मणाः प्राश्नीयुर्यदि बहुरोदनः स्यादथैता मनिर-
शितां कुम्भी मपिधाय निदधति पूर्णदब्बाय मातृ-
भिर्व्यत्सान्त्वमवार्ज्जन्ति तदु पशवो मेध मातृमन्दधते

यवाग्नेतां रात्रि मग्निहोत्रं जुहोति निवान्यां प्रातु-
र्दहन्ति पितृयज्ञाय ॥ १६ ॥

अथ प्रातर्हुते वाहुते वा । यतरथा कामयेत्
सोऽस्या ऽअनिरगितायै कुम्भ्यै दर्व्योपहन्ति पूर्णं दर्व्वि
परापत सुपूर्णा पुनरापत । व्वस्तेव व्विक्रीणावहा
ऽइष मूर्जं शतक्रतविति यथा पुरोऽनुवाक्यैव मेधैत-
यैवेन मेतस्मै भागाय ह्वयति ॥ १७ ॥

अथऽर्षभ माह्वयितवै ब्रूयात् । स यदि रुयात्स
व्वषट्कार इत्युक्तैक ऽआहुस्तस्मिन्वषट्कारे जुहु-
यादित्यथो ऽइन्द्र मेवैतत् स्वेन रूपेण ह्वयति व्वृत्रस्य
बधायैतद्वा † ऽइन्द्रस्य रूपं यदृषभस्तस्वेनैवेन मेतद्रू-
पेण ह्वयति व्वृत्रस्य बधाय ‡ स यदि रुयाद्वा स
ऽइन्द्रो यज्ञ मगन्त्सेन्द्रो मे यज्ञ इति ह व्विश्राद्यद्यु
न रुयाद्वाह्वय एव दक्षिणत आसौनो ब्रूयाज्जुहु-
धोति सैवेन्द्रो वाक् § ॥ १८ ॥

स जुहोति । देहि मे ददामि ते नि मे धेहि

* 'जाय'—इति ग, घ ।

† अध्यायेतद्वा—इति क, ड ।

‡ व्वधाय—इति क, छ ।

§ वाक्—इति ग, घ ।

अथाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्य माज्जभागत्
स उत्तरखौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदाया-
तिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह सोमं यजेति व्युषट्कृते
जुहोति ॥ ८ ॥

अथाह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति । स
दक्षिणखौदनस्य सर्पिरासेचनात्तुत आज्यमुपस्तृणीते
तस्य द्विरुवद्यत्यथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयत्यतिक्राम-
त्यतिक्रम्याश्राव्याह मरुतो गृहमेधिनो यजेति व्युषट्-
कृते जुहोति ॥ ९ ॥

अथाहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । स उत्तरखौ-
दनस्य सर्पिरासेचनात्तुत आज्यमुपस्तृणीते तस्य
द्विरुवद्यत्यथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयत्यतिक्रामत्यति-
क्रम्याश्राव्याहग्निं स्विष्टकृतं यजेति व्युषट्कृते
जुहोत्यथेडा मेवावद्यति न प्राशिवमुपह्वय मार्जयन्त
ऽएतन्वेकमुग्रनम् ॥ १० ॥

अथेदं द्वितीयम् ० । सैव स्त्रीणां वेदिर्भवति या
मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यस्तस्या मेव स्त्रीणां वां वेदौ परि

धींश्च शकलांश्चोपनिदधति तथा सन्दोह्य चरुं अप-
यति नृदेव ० प्रतिवेश माज्य मधिश्रयति श्रपयित्वा-
भिघार्योद्वाख्यानक्ति स्थाल्या माज्य मुहासयति सुवंच
सुचंच च सम्मार्ष्ट्यैतत् सोख † मेव चरु मादायोदैति
स्थाल्या माज्य मदायोदैति सुवंच सुचंच चादायो-
दैति सुद्रमा मेव स्तोत्रां व्वेदि मभिमृश्य परिधौ न परि-
धाय यावतः शकलान् कामयते ‡ तावतोभ्या § दधा-
त्यैतत् सोख ॥ मेव चरु मासादयति स्थाल्या माज्य
मासादयति सुवंच सुचंच चासादयत्युपविशति होता
हीतपदने सुवंच सुचंच चाददान आह ॥ ११ ॥

अग्नयेऽनुब्रूहीति । आग्नेय माज्यभागत् सु
स्थाल्ये चतुराज्यखावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याथा-
व्याहाग्निं यजेति व्वपट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥

* 'नृदेव' - इति क, ङ ।

† 'सोख' - इत्यपि डा० वेबर दृष्टः ।

‡ 'कामयते' - इति च इटो डा० वेबर इति ।

§ 'भ्या' इति च डा० वेबर दृष्टः ।

! अन्नादि भोग - इत्येव पाठो दृष्टः कस्मिंश्चित् पुस्तके डा० वेबर इति

नि ते दधे । निहारं च हुरासि मे निहारं निह-
राणि ते स्वाहेति ० ॥ १६ ॥

अथ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः । सप्तकपालं पुरो-
डाशं निर्व्वपति मरुतो ह वै क्रीडिनो ब्रूवन् हनि-
ष्यन्त मिन्द्र मागतं तु मभितः परिचिक्रीडुर्मह्यन्त-
स्तथो ऽएवैतं पाप्मानं दिषुन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्त
मभितः परिक्रीडन्ते मह्यन्तस्तस्मान्मरुद्भ्यः क्रीडि-
भ्यो ऽघातो महाहविष एव तद्यथा महाहविष-
स्तथो तस्य ॥ २० ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [पृ. ३.] ॥

अथ शाकमेधाख्यस्य विधित्सितस्य तृतीयस्य पर्वणः † पाप-
रूपगन्तुजयहेतुत्वं वक्तुं हन्तान्तं सङ्गीर्त्तयति— “वरुणप्रघासे-
रिति । ‘अनमीवाः’ रोगरहिताः अकिस्त्रिषाः, तन्निदानभूत-
पापपरिहीनाः । “अथेतैरिति । वरुणप्रघासान्तरं मनुष्ठेयैः
‘एतैः शाकमेधैः’ प्रजायतिः ता एव प्रजा विजितपापा अक-
रोत् । एतेषां विजयहेतुत्वं माध्यायिकया प्रतिपादयति—
“एतैर्वा इति । ‘हवम्’ आवरणशीलम्, एतन्नामानं मसुर मित्यर्थः ।

* ‘स्वाहेति’—इति ग, घ ।

† “कार्त्तिक्यां शाकमेधा दहम्”—इत्यादिस्मृत्यन्वो वद्वयः (पृ. ६१) ।

“येय मेया मिति । ‘एया’ देवाना हवहवनन कर्मणा ‘येय’
 ‘विजिति’ विजयो विद्यते, व्यजयन्तेति सम्बन्धः । अथाप्येषा
 तत्फलसाधनत्वं भावः— “तयो एवैष इति । ‘द्विपन्त’ द्वेपण
 शील मनर्थकारण पापरूपं ‘भ्रातृव्य’ शत्रु मिति सामा
 नाधिकरण्येन सम्बन्धः । “तयो एव विजयत इति । तथा
 हत पापशत्रु , तत्सजातीयस्यापि निवृत्त्या सर्वत्र साकमेध
 याजिनो विजय एव , न कुत्रचित् प्रतिहतिरित्यर्थः ।

उक्तं मर्थं हेतुतया इदानीं विधत्ते— “तस्मादिति । यस्मात्
 उक्तफलहेतव साकमेधा , ‘तस्मात्’ ‘एष’ वरुणप्रवासैरिष्टवान् ।
 पुन ‘चतुये मासि’ ‘एतै’ साकमेधैर्यजितः । अनीकवत्यादीना साक
 मेधगताना मिष्टीना बहुत्वादेतैरिति बहुवचनम् । अहर्द्वयसाध्यत्व
 विधत्ते— “स वा इति । इयोरङ्गो समाहारो द्वयः । “तद्वि
 तार्थः”— इति ० समासः । “सङ्ख्यादे समाहारे’—इति १
 अङ्गादेशस्य प्रतिषेधः । “अनूचीनाह मिति । अनु सम्यगच्च
 तीत्यन्वक् , अन्वगीवानुचीनम् , “विभाषाञ्चैरदिक्स्त्रियाम्”—
 इति २ स्वार्थिक खच् प्रत्ययः । अनूचीन नैरन्तर्येण वसं
 मानं मह अनूचीनाहम् । “राजाह सखिभ्यः”—इति ३ टच्
 समासान्तः ॥ १ ॥

तत्र पूर्वदिवसे प्रातर्मध्याह्नासायाह्नेषु तिस्र इष्टयोऽनुष्ठेया ,
 तत्र प्रथम विधाय स्तौति— “स पूर्वेंदुरित्यादिना ॥ । “सद्य

परुत्'—इत्यादिसूत्रेण * पूर्वदिनशब्दस्य पूर्वगुरिति निपात ।
साकनेधेषु प्रधानभूता महाहविराख्या इष्टिर्यस्मिन् दिवसेऽनुष्ठीयते,
तत पूषदिवसे चतुर्दश्या प्रातरनीकवद्गुणविशिष्टायाम्येष्टकपा
लेषु समुत्त पुरोडाश निर्वपेदित्यर्थः । 'अनीक कृत्वेति । प्रमुख
कृत्वर्थः । 'स तेज इति । स च तेजोऋषोऽग्नि इत्यकृतात् उप
द्रवात् न 'अव्ययत' व्यथा न प्राप्तवान् । दृष्टान्तिकेन योज्यते—
'तयो एवेय इति । चक्षतेतोरनीकवद्गुणवैशिष्ट्यं पुरोडाश-
देवताया अग्नयेर्युक्तमित्याह— "तस्मादिति ॥ २ ॥

मध्यन्दिनेऽनुष्ठेया मिष्टि विधाय प्रशंसति— 'अथेति । देवता
विशेषण सुपपादयति— "मरुतो ह वा इति † । 'मरुतो'
हि सन्तपनकारिण 'सान्तपना' । तथाविधा मरुतो मध्य
न्दिनममये हतम्' असुर 'सन्तेषु' सन्तप्त कृतवन्त । स च
सन्तप्त सन् श्वासप्रश्वासी कुर्वन् परिदीर्ण' विदारितसर्वावयव
'शिष्टे' शयन कृतवान् । "तयो एवेति , फलकथनम् ॥ ३ ॥

सायाह्ने वृत्तव्या मिष्टि विधत्ते— 'अथेति । गृहमेधित्वगुण
विशिष्टेभ्यो 'मरुद्वा' चरु अययन्ति'—इत्युपरितनेन सम्यग्य ।
अपणप्रकार माह— 'शाखयेति ‡ । दर्शयागवत् शाखा
हरण वत्साप्राकरणे कृत्वा , शाखापवित्र निर्माय , तद्वति पात्रे
ग। 'सन्दोह्य' दुग्ध्वा , तम् इति निर्द्देशः । 'त' दुग्ध
पय 'चरु' 'अययति । "चरु ह्येवेति § । 'स' वै मरुद्गो

* भा० सू० ५ ३ २२ ।

† का० श्रौ० सू० ५ ४ ३ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ६ ६ सू० ।

§ चरु ह्येवेति पायसचाशद्वा निर्वर्त्तयति — इति या० दे० ।

गृहमेधिभ्यः कृत 'चरु एव हि' ओदन खलु । अत्र इदानीं
मपि तदर्थं चरुरेव थपयितव्य इत्यर्थः ॥

“यत्र क्व चेति । यत्र क्व चावस्थितान् तण्डुलान् आहत्य,
तस्मिन् पयसि प्रक्षिते तत् तथैव हि देवा पुरुषादिभ्योऽपक्रम्य
व्रीहिषु सङ्क्रान्तो 'मेध' सारं 'दधिरे' आधारयन् । तत्र काण्य
माह— “प्रातरिति । “हविष्मन्त इति । हेतो गृहप्रत्ययः ।
प्रातः करिष्यमाणाद् वृत्रहननादेतोरित्यर्थः । “तथा एवेति ।
इदानीन्तन यजमानस्यापि तथैव प्रतिपादनम् । “क्षीरीदन
इति । पयसि तण्डुलान् प्रक्षिप्य थपये सति क्षीरेण सस्कृत
ओदनो निष्पद्यते । “अन्नेन व्यञ्जनम्”—इति ० तृतीयासमासः ।
द्रव्यद्वय सम्भूय प्रयसति— 'मेधो वा इति । बलकर सारागो
मेधगर्धार्यः । स्पष्टं मन्यत् ॥

एष च गृहमेधीययाग साक्षाद्विकृतिरिति सप्तभिः पक्षैः
पूर्ववत् स्वीकृत्य, ततो वैकचोदनादिति राक्षान्तित दशमे । कात्या
यनोऽप्याह अ— “मरुद्गो गृहमेधिभ्यः साय चरु पयसि,
साम्नायवत् , तूष्णीं वैकचोदनात्”—इति १ ॥ ४ ॥

अतस्तृतीय मनुक्रामति— “तस्याहदिति । 'तस्य' गृहमेधीय
यागस्य 'आहतू' क्रियां, प्रयोगः, क्रमः, अभिधीयत इति शेषः ।
साम्नापनेष्टौ 'या वेदि' बर्हिषा 'स्तीर्णा' अभूत् , गृहमेधीय

• पा० मू० २ १ ३४ ।

† का० श्री० मू० ५ ६ ६ ७ ८ । एतत् प्रयस्तूष्णीं मेव भस्कर्त
वम् न साम्नायवत् समस्तकं तद्धर्मकं वा कृतं । 'वैकचोदनात्', यतः
कारणान्न इय मेका 'चोदना' इति आहममृचइती या० द० ।

स्यापि 'मेव' उपकरोति । "तस्या मेवेत्यादि, निगदसिद्धम्, अतः सन्दिग्धपदविवरणमात्रं मेव क्रियते । "शाकलाद्येति । इधस्य स्थाने शाकलानेव सम्मृज्य परिधिभिः सह तान् सादयेदित्यर्थः * । "सन्दाह्यं चरुमिति । विहितस्यानुवादः क्रमार्थः ॥ ५ ॥

"अथ द्वे इति । "पिणिले वेति । पिणिलशब्दः † सराववाची । अतः एवोक्तं सूत्रकृता — "अपयित्वाभिघार्योद्दास्य शरावयोरुद्धरति ‡ । "निर्णेनिजतीति । प्रचालयतीत्यर्थः । "णिजिर् शौचपोषणयो" — इति § धातुः । "द्वेधोद्धरन्तीति । 'एन' चरुद्वेधा विभज्य तयोः शरावयोः पात्रयोर्षा ॥ निदध्यादित्यर्थः । "सर्पिरासेचने इति । सर्पिः सर्पणशीलं मान्यम्, आसिच्यते आनीयतेऽस्मिन्निति सर्पिरासेचनम् । अधिकरणे ल्युट् । पात्रस्थयोस्तयोरोदनयोर्मध्ये सर्पिं पूरणायावटीं कृत्वेत्यर्थः ¶ । "सुवञ्चेति । एकत्वं सविवक्षितम् । प्रयाजानुयाजि * * * अवभृता प्रयोगाभावात् ता मेव सम्मृज्यादित्यर्थः । "ओदनावासादयतीति । पात्रद्वये स्थापितौ तावेवोदनौ गृहीत्वा वेद्या मासादयितुं गच्छेदिति †† । ओदनमध्यस्थितेनैवाज्येन कृत्स्नाज्यकार्यनिष्पत्तेः ध्रुवाया अप्यप्रयोग इति जुहुम इत्यर्थः । "इमा मेवेति । सान्तपन्था मिथौ या वेदि बर्हिषा स्वीर्णास्ति, ता मेव वेदिम् गृहमेधीयाङ्गत्वेनास्तरणमन्त्रेण तूष्णीं निवावमृशेत् । यदाह कात्यायनः — "स्तरणयजुषा

* का० श्रौ० सू० ५ ६ ६ क ।

† पिणिलशब्दः — इति च ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ६ १० ।

§ जु० उ० १० घा० ।

¶ का० श्रौ० सू० ५ ६ ११ ।

* का० श्रौ० सू० ५ ६ १२ ।

** का० श्रौ० सू० ५ ६ १३ ।

येदि मभिमृश्य तूष्णीं वा कृतत्वात्”—इति * । न पुनर्वर्हिषास्तरणं कर्त्तव्यं मित्यर्थः ।

इधवत्तत्कार्यशकलानां सहशानियमप्रसक्तावाह— “यावत् इति । यावद्भिः शकलैराहवनीयस्य प्राप्त्यं भवति, तानयं कामयेत ; ‘तावत्’ शकलांस्तद्वाभ्यादध्यादित्यर्थः । तस्यां वेद्यां हविरासादनं विधत्ते— “अथैताविति । “उपविशति ह्येतेति । सामिधेय्यनु-
पचनादेरभावात् । होतृपदने तूष्णीं मेवोपविशेत् । होतुरुपवेशना-
नन्तर माज्यभाग मित्येव कर्त्तव्यम् , न पुनराधारादिक मित्य-
भिप्रेत्याह — “सुवच्च सुचक्षेत्यादिना ॥ ६ ॥

“अग्नयेऽनुब्रूहीति । “दक्षिणस्थौदनयेति । दक्षिणोत्तर-
भागेन वेद्या मासादितयोरोदनयोः यो दक्षिणस्थित ओदनः , तस्य
‘सर्पिरासेचनात्’ सर्पिषा पूर्णात् पात्रात् पूर्वाज्यभागार्थं चतुरवदा-
नम्, उत्तरस्थौदनस्य सर्पिरासेचनात् द्वितीयस्याज्यभागस्यावदानम् ।
तथा प्रधानयागस्य गृहमेधीयस्य दक्षिणोदनस्य सर्पिरासेचनात्
उपस्तरणाभिधारणे , उत्तरौदनस्य सर्पिरासेचनात् स्विष्टकृद्या-
गस्योपस्तरणाभिधारणे । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन— “आज्य-
भागाभ्यां चरति, आज्येयं दक्षिणात् , सौम्यं सुत्तरात् , गृह-
मेधीयस्त्रिष्टकृती चाज्यभागवत् समवदानौ”—इति † । निगद-
सिद्धं मन्यत् ॥ ७—८ ॥

“अथाह्वाग्नय इति । ‘न प्राशित्र मिति । प्राशित्रावदानं
न कर्त्तव्यम् ; पयसि संस्कृतत्वेन सान्नाय्यविकृतित्वात् ‡ । न हि

* का० श्रौ० सू० ५. ६. ३४ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ६. १७—२१ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ६. २६ ।

प्रकृतौ सावाध्यात् प्राशित्र मन्त्रदीयते । उक्तं सुप्रयोगक्रमं निगमयति— ‘एतेदिति । एतत् खलु एकं मयनं गृहमेधीयं स्थानुष्ठानमार्गं ॥ १० ॥

अन्यदप्ययं दर्शयति— ‘अथेदं मिति । अस्मिन् पक्षेऽपि पूर्ववदेव * ‘सैव स्त्रीणां वेदिर्भवतीत्यादेरर्थः । एतावानुविशेषः । अपि तस्य द्वयोर्द्वयोरुद्धरणम्, तेषां सर्पिरासेचनकरणम्, तदासेचनघोषत्वेन न भवति, किन्तु यदा चरुं यजति ‘तत्’ तदानीं सैव ‘प्रतिवेश’ समापनार्थं प्रतिनिधित्वेन निवेदनस्थानं प्रतिवेशः, तत्स्थानीयं भाज्यम्, दक्षिणाग्नावाज्यस्थाल्या मधिययेदित्यर्थः । “उदास्थानतीति । उदासनात् पूर्वं मभिघार्यं तदुत्तरकालं मपि हविरञ्जगादित्यर्थः ।

“सोऽसु मेवेति । यस्यां स्थाल्या चरुं यज्यते, तस्मिन्निमित्ते मेव, न पुनः पात्रान्तरे धारणं कर्तव्यमित्यर्थः । ‘स्थाल्या भाज्यमिति । स्थालीमहितं मेव चरुं वेद्यां मासाद्य, आज्यस्थालीतलगतं भाज्यं मप्यासादयेदित्यर्थः । आज्यभागादियुं यदाज्यकार्यं तत् सर्वं स्थानीगतान्त्रादेव कर्तव्यमिति । अयं मेव पूर्वस्मादस्य पक्षस्य विशेषः, शिष्टं समानं पूवण् ॥ ११ ॥ ॥ १२—१५ ॥

‘अथेडा मेवाधत्तीति । इडापठानान्तरं यत् प्राशनम्, तत्र विशेषमाह— ‘यावन्त इति । गृहे भवा ‘गृह्णा’ यजमानं गृहे वर्त्तमाना पुत्रपौत्रभ्रातादिरूपा ‘यावन्त’ सन्ति, ‘तावन्त’ हविरुच्छिष्टाणां भवेयुः, अस्मैव विवरणं ‘प्राश्रीयुः’ इति, हविं शेषं सर्वं प्राप्नुयुरित्यर्थः । ‘अथो अपि च ऋत्विज अपि

‘प्राग्नीयु’ । ‘अपि’ च ‘अन्ये’ ‘ये ब्राह्मणा’ आगता , तेषां
 ‘प्राग्नीयु’ । ‘यदि’ ‘शोदन’ ‘बहु’ अधिक ‘स्यात्’, तदा
 अन्येषां प्राशनमित्यर्थः । कुम्भीनिधानविधत्ते— “अथैता
 मिति । निशेषेण अशिता निरशिता, तद्विपरीता अनिरशिता
 ताम्, शेषसहिता मित्यर्थः । तादृशीं कुम्भी पात्रान्तरेण
 विधाय *, ‘पूर्णदर्वाय’ । हविषा पूर्णां दर्वां यस्मिन् कर्मणि,
 तत् पूर्णदर्बम् †, तस्मै पूर्णदर्वाय कर्मणे, तदर्थे स्थापयेत् ॥

अस्यां रात्रौ वत्सानां मातृभिः सह वासविधत्ते— “मातृ
 भिरिति । ‘समवार्जन्ति’ “अर्न गतिस्थानार्जनेषु” ‡, समृष्टा कुर्यु
 रित्यर्थः § । “तदु पय इति । ‘तत् तेन वत्ससङ्गमेन पशया
 ऽपि ते ‘आत्मन्’ स्वात्मनि अस्या रात्रौ ‘दधते’ धारयन्ति । अग्नि
 होत्रार्थं मपि तस्या रात्रौ पयो न दोग्धय मिति द्रव्यान्तर
 विधत्ते— “यवाग्वता मिति । एव यजमानगृहवर्त्तिना सर्वेषां
 वत्सानां मातृसमवाजनप्रसक्तौ प्रातः पित्र्यज्ञार्थं दोह्याया निवा
 न्याया गोवत्सस्य बन्धनकर्त्तव्यमित्यभिप्रेत्याह— ‘निवान्या
 मिति । स्वयं नष्टवत्सा अन्यदीयेन वत्सेन या गौर्दुह्यते सा निवान्या,
 ताम् ‘प्रातः’ पित्र्यज्ञाय यतो ‘दुहन्ति’, अतस्तस्य वत्सस्य
 बन्धनकर्त्तव्यमित्यध्याहृत्य योजनीयम् ॥ १६ ॥

पूर्णदर्वाख्यस्य कर्मणः कालविधत्ते— “अथैति । ‘प्रातः’
 अग्निहोत्रे ‘हुते वा अहुते वा’ अनयो पचयो ‘यतरथा’ येन

* अनिरशिता शेषसहितां कुम्भी पात्रान्तरेणापिधाय—इति च ।

† का० श्रौ० ५ ६ ३१ सू० या० दे० ८० ।

‡ भा० य० २२४ धा०

§ का० श्रौ० ५ ६ ३४ सू०

प्रकारेण 'कामयेत' तथैवानुष्ठेय मित्यर्थः ० । होमाय सम
 न्नक हविर्गृहण विधत्ते— "सोऽस्या इति । पठार्ये चतुर्थी ।
 सोपाया गृहमेधीयकुम्भ्या सकागात् "पूर्णा दर्वी"—इतिमन्त्रेण †
 दर्व्या आघातेन 'उपहन्ति' गृह्णीयात् । मन्त्रस्याय मर्यः ।
 हे 'दर्वि ।' प्रथमं हविषा 'पूर्णा' सती अस्या सकागात्
 'परापत' परागच्छ, देवान् प्राप्नुहि । पुन कर्मफलैर्न 'सपूर्णा'
 सती अमुत सकागात् पद्यान् पुनरागच्छ । हे 'गतक्रतो ।'
 इन्द्र । 'यस्मा' वसुना मूष्येन 'इय' आवाम् 'इयम्' इयमाणम् अयम्
 'ऊर्जम्' बलकर रस च 'विक्रीणावहे' । त्वया दत्त फल स्वीकृत्य
 हविर्दास्यामि त्वयि, मया दत्त हविर्गृहीत्वा मद्य फल दास्यसि
 त्वम्, एव व्यतिहारेण कर्म क्रीणावहा इत्यर्थः । एतन्नन्तोच्चारणं
 प्रशंसति— "यथेति । 'एनम्' इन्द्रम् 'एतस्मै' पूर्णदर्व्याख्याय 'भागाय'
 पुरोनुवाक्यास्थानीयया पुरोवक्तव्यया एतया आह्वय इति ॥ १७ ॥

ऋषभध्वनौ होतव्य मिति विधित्पुराह— "अथेति ‡ ।
 'आह्वयितव्ये' आह्वातुम् । "तुमर्ये से सेनसे"—इति § तवै प्रत्यय ।
 "स यदीत्यादि । 'स' आहुत ऋषभ, 'यदि' 'रयात्' शब्द
 कुर्यात् । "रुशब्दे"—इति । धातु । तद्वनि यषट्कारात्मक
 इति केचिदाहु । तथा च तैत्तिरीयकम्— "ऋषभ माह्वयति,
 यषट्कार एवास्य स इति कथयन्ति"—इति । अत तस्मिन्
 यषट्कारे हविर्जुहुयादित्येक मतम् ¶ ।

पचान्तर माह— "अथो इति । योऽय सृषभध्वनि, नासौ यषट्

* का० श्रौ० सू० ५ ६ ३६ ।

† वा० स० ३ ४६ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ६ ३७ ।

§ पा० सू० ३, ४, ६ ।

॥ अदा० प० २४ धा० ।

¶ का० श्रौ० सू० ५, ६ ३८ ।

कारः, किन्तु इन्द्रस्य स्वभूतेन ऋषभाख्येन रूपेण तमेव 'इन्द्रम्' एतेन शब्देन 'द्वयति'। किमर्थम् ? 'हवस्य वधाय' हव मसुरं हन्तु मित्यर्थः। हवस्येति कर्मणि पठौ। "तुवर्याश्च भाववचनात्"—इति वधशब्दाच्चतुर्यो ०। एतदेव विवृणोति-- "एतदा इति 'यदि' 'सः' ऋषभः शब्दं कुर्यात्, तदा "आ म इन्द्रो यज्ञ मगन् ॥" आगमत्, मदीयो यज्ञः इन्द्रसहितोऽभवदिति 'विद्यात्'। यज्ञे ऋषभस्य शब्दाकरणेऽनुष्ठानप्रकार माह-- "यद्यु नेति। 'यदि' तु मदीयो 'यज्ञः' 'सिन्द्रः' ऋषभो 'न' शब्दं कुर्यात्, तदाह 'दक्षिणतः' उपविशेत् 'ब्राह्मणः' ब्रह्मैव, 'जुह्वीति' अर्घ्यं प्रति 'ब्रूयात्' शंसेद्, 'इन्द्रो' इन्द्राद्यानार्या वाक् ॥ १८ ॥

अथ समन्तकं होमं विधत्ते-- "स जुहोतीति। दर्श्या गृहीतं हविः 'दिहि मे'—इति मन्त्रेण § तथैव दर्श्या आहवनीये जुहुयात् ॥। मन्त्रेणार्थः। इन्द्रो ब्रवीति-- हे यजमान ! त्वं 'मे' मघ्नं प्रथमं हविः 'दिहि', अह मपि 'ते' तुभ्यम् इष्टं फलं 'ददामि'। तथा त्वं 'मे' मघ्नं हविः 'निधेहि' नितरां धारय, अह मपि तुभ्यं फलं 'निदधे' निदधामि, नियच्छामि। नियमेन हि ह्रियत इति निहारो मूल्यद्रव्यम्। 'निहारं' हविषो मूल्यभूतम्, फलस्य मूल्यभूत हविः; 'च'—शब्दस्येदर्थे, त्वं चेत् प्रथमं 'हरासि' हरेः, दद्या इत्यर्थः; हरतेल्लेख्याडागमः; अनन्तरमेव 'ते' तुभ्यम् अह मपि 'निहारं' हविषो मूल्यभूतं फलं

* पा० सू० २, ३, १५।

† अत्रैव ब्राह्मणे ३२१ ए० १२ पं० दृश्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ६, ३६।

§ वा० सं० ३, ५०।

॥ का० श्रौ० सू० ५, ६, ४०।

‘निहराणि’ नितरां प्रापयामि । ‘स्वाहा’ इदं इविः स्वाहुत
मसु इति । एतत् सर्वं कात्यायनेन सूत्रितम्— “प्रातर्हुत्वा-हुत्वा
वा स्यात्वा दर्व्यादत्ते पूर्णा दर्वीति , ऋषभ माह्वयितवै ब्रूयाद् ,
सुते जुहोति , अग्न्याहरति ब्रह्मा जुहुधीत्याह , देहि म इति
जुहोति ”—इति * ॥ १८ ॥

एतदनन्तरकर्त्तव्या मिष्टिं विधत्ते— “अथेति । क्रीडन्तीति
क्रीडिनः , एतद्गुणविशिष्टेभ्यः ‘मरुद्वाः’ समसु कपालेषु मंस्कृतं
पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः † । क्रीडिन इति मरुतां यथार्थं विशेषण
मिति प्रतिपादयति— “मरुतो ह वा इत्यादिना । वृत्तं हन्तु मुद्युक्त
मिन्द्र मभितो यष्माद् ‘परिचिक्रीडुः’ क्रीडितवन्तः , तस्मादिन्द्रव-
द्यजमानस्य समीपे क्रीडनशीलेभ्यो मरुद्भ्यो यागः कर्त्तव्यः ।

साकमेधेषु प्रधानभूताया महाहविराख्याया इष्टेरारम्भं प्रति-
जानीते— “अथात इति ‡ । यतोऽनुष्ठानकालः प्राप्तः , अतः प्राप्ता-
यसरत्वात् हविषः प्रयोगो क्रियत इत्यर्थः । षरुणप्रघासतन्त्रे तस्माति-
दिशति— “तद्यथेति । तत्र ‘महाहविषः’ महान्ति बह्वनि हवींषि §

* का० श्रौ० सू० ५. ५. ३६—४० । † का० श्रौ० सू० ५. ७. १ ।

‡ “महाहविर्दवसाय निर्मेथ्य”—इति का० श्रौ० सू० ५. ७. ५ ।
“निर्मथ्येत्यपदेशात् पूव समी समारोहोदवसाय”—इत्यादि या० दे० ।
“पूर्वेदुर्वा”—इति चान्न का० श्रौ० सू० ५. ७. ५ । ‘अथवा पूर्वेदुर्वे चनीक-
वत्याः पूर्वं मेव समारोपीदवमानमन्थनानि कृत्वा पर्वारम्भणीयम् ; एतेनेति
शब्दस्य शाकमेघाखसकलपर्ववाचित्वात्”—इत्यादि स्तुतिश्चान्न समा-
लोच्य । ‘एतेन’—इत्यादि त्वत्रैवोपरिष्ठादाश्चातम् (५ प्र० ३ ब्रा० १६ क०) ।

§ “निथेभ्योऽधिकानि , ऐन्द्रासः , माद्विन्द्रश्चरुः , वैश्वकर्षेण शक-
कपालः”—इति का० श्रौ० सू० ५. ७. ७—१० । ‘निथेभ्यः ग्रामेयादिभ्यः
पञ्चभ्यः’—इति या० दे० ।

यत्र, महाहविर्वरुणप्रघासाख्यो याग तस्य वक्ष्यमाणस्य महा
हविराख्यस्य यागस्य यथा', एव मिति सम्बन्धः । तस्य पूर्वोक्तस्य
वरुणप्रघासस्य हविषो यथानुष्ठानम्, तथैव महाहविषो वक्ष्य
माणस्यापीति ॥ २० ॥ ४ [५ ३] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते भाधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रन्थपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीयकाण्डे चतुर्थं प्रपाठकम् * ॥

* कण्डिकासङ्घा ११३—इति क कण्डिका ११५—इति ग

कण्डिकासङ्घा १०५—इति घ। तत्र १ प्र० २५ क० २ प्र० २२ क०

३ प्र० ४८ क० ४ प्र० २० क० सङ्कलनया ११५ मिष्टम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपिवा

पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

महाहविषा ह वै देवा ब्रूचुं ननुः । तेनो
ऽएव व्यजयन्त येयु मेपां ब्रिजितिस्तां तद्यो ऽएवैष
एतेन पाप्मानं द्विपन्तं भ्रातृव्यं हन्ति तद्यो ऽएव
विजयते तस्माद्वा ऽएष एतेन यजते ॥ १ ॥

तुस्यावृत् * । उप किरन्त्युत्तरवेदिं गच्छन्ति
पृषदाज्यं मुन्यन्त्यग्निं नुवप्रयाजं भवति नुवानुयाजं
व्रीणि समिष्टयजूषि भवन्त्यैतान्येव पञ्च हवीं
षि भवन्ति ॥ २ ॥

स यदाग्नेयो ऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ।

अग्निना ह वा ऽएनं तेजसाघ्नन्त्स तेजो ऽग्नि-
र्नाश्रयत तस्मादाग्नेयो भवति * ॥ ३ ॥

अथ यत्सौम्यश्चरुर्भवति । सोमेन ह वा ऽएनं
राज्ञाघ्नन्त्सोमराज्ञान एव तस्मात्सौम्यश्चरुर्भवति ॥ ४ ॥

अथ यत्सावितुः † । द्वादशकपालो वाष्टाकपालो
वा पुरोडाशो भवति सविता वै देवानां प्रसविता
सवितुप्रमूता हैवेन मघंस्तस्मात्सावितुर्भवति ॥ ५ ॥

अथ यत्सारस्वतश्चरुर्भवति । व्याग्वै सरस्वती
व्यागु हैवानुममाद प्रहर जहीति तस्मात्सारस्वत-
श्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

अथ यत् पौष्णश्चरुर्भवति । इयं वै पृथिवी
पुषेयु हैवेनं वधाय ‡ प्रतिप्रददावनया हैवेनं प्रति-
प्रत्तं जघुस्तस्मात् पौष्णश्चरुर्भवति ॥ ७ ॥

अथैन्द्राग्नौ द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ।
एतेन हैवेन मघंस्तेजो वा ऽअग्निं रिन्द्रियं वीर्यं
मिन्द्र एताभ्या मेन मुभाभ्यां वीर्याभ्या मघन् ब्रह्म

* 'भवति' इति घ, ङ ।

† 'सु'—इति ग, घ ।

‡ 'वधाय'—इति ङ ।

था ऽअग्निः घृत्र मिन्द्रस्ते ऽउभे सएरुथ्य ब्रह्म च
 घृत्रं च सयुजौ कृत्वा ताभ्या मेन मुभाभ्यां व्योर्याभ्या
 मघ्नंस्तुस्मादैन्द्राग्नौ द्वादशकपालः पुरोडाशो
 भवति ॥ ८ ॥

अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवति । इन्द्रो वा ऽएष पुरा
 व्यृत्रस्य वधादथ * व्यृत्रं हत्वा यथा महारानो ब्विजि-
 ग्यान् एवं महेन्द्रो ऽभवत्तुस्मान्माहेन्द्रश्चरुर्भवति
 महान्तं मु चैवैन मेतत् खलु करोति व्यृत्रस्य वधाय†
 तुस्मादेव माहेन्द्रश्चरुर्भवति ॥ ९ ॥

अथ वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडाशो भवति ।
 ब्विश्वं वा ऽएतत् कर्म कृतं स्रुर्वं नितुं देवाना मा-
 सीत् साकमेधुरीजानानां ब्विजिग्यानानां विश्वस्ये
 वैतस्यैतत् कर्म कृतं स्रुर्वं नितुं भवति साकमेधे-
 रीजानस्य ब्विजिग्यानस्य तुस्मादैश्वकर्मण एककपालः
 पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥

एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्टा येयं देवानां प्रजा-

* 'वधादथ'—इति छ ।

† 'वधाय'—इति छ ।

तियः श्रीरेतु बभूवुरेताः ह वै प्रजातिं प्रजायत
ऽएताः श्रियं गच्छति यु एवं विद्वानेतैन युञ्जेन
युजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. ४.] ॥

अथ तस्य महाहविषः प्रयोगक्रमं विधितुः प्राग् “एतैर्धे
देवा हव भग्नन्”—इत्यादिना * यत् साकमेधानां फलं प्रति
पादितम्, तत्फलं महाहविष एव साक्षात् साधनत्व मिति प्रति
पादयति— “महाहविषा ह वा इत्यादिना । उक्तगुणविशिष्ट इन्द्रो
यस्मिन् यागे तत्साधनं हविः । अन्यद् व्याख्यातम् ॥ १ ॥

तस्य प्रयोग मनुक्रामति— “तस्याहदित्यादिना । आहच्छब्दः
क्रियावाची । उत्तरवेदीनिवपनपृषदाज्यप्रहणानिमन्त्रनादीनि
वरुणप्रघासवदेवात्रापि कार्याणीत्याह— “उपकिरन्तीत्यादिना ।
अत एव सूत्रज्ञतोक्तम्— “उत्तरवेदिष्वग्निप्रणयनमन्यनपृषदाज्यश्च
वरुणप्रघासवत्”—इति,† । “अथेतान्येवेति । यानि वैश्वदेवे
उक्तानि आग्नेयादीनि पञ्च सधराणि हवींषि ‡, ‘पतानि
एव’ अत्रापि कर्त्तव्यानि भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

* एतत्पूर्वतनब्राह्मणे प्रथमकलिकायां दृश्यम् ।

† कां० श्रौ० सू० ५ अ० ११ ।

‡ पुरस्तात् २५२ ए० ५ पक्षेतिशो दृष्टव्यानि । का० श्रौ० सू०
५. १. ५—८ (व्याघ्रियः, मौल्यः, भावित्र, मारस्वतः, प्रीत्यः) ।

तत्रान्येय मनूय स्तौति— “स यदिति । “एनं तेजसा-
घ्नन्निति । पुरा खलु देवाः ‘अग्निना’ अग्निलक्षणेन ‘तेजसा’
‘एनं’ हवम् ‘अघ्नन्’ अहिंसन् । ‘सः’ तेजोरूपः ‘अग्निः’
‘न अव्ययत’ व्ययितः पीडितो नाभवत् । तस्मादाग्नेययागस्य
प्रायस्य मुक्तम् ॥ ३ ॥

सौम्यं हविरनूय स्तौति— “अथ यदिति । “सोमराजान
एवेति । सोमो राजा येषां ते तयोक्ताः । “राजाहःसखि-
भ्यष्टच्”—इति * टच्-समासान्तो न भवति ; तत्पुरुषाधिकारात् ।
सोमराजेनाधिष्ठिता देवाः , तेनैव ‘राज्ञा सोमेन’ ‘एनं’ हवम्
‘अघ्नन्’ अहिंसयन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

द्वतीयं हविरनूय स्तौति— “अथ यत् सावित्र इति । “द्वादश-
कपालोऽष्टाकपालो वेति । कपालसङ्ख्या यागः कर्त्तव्यः † ॥ ५ ॥

चतुर्थं हविरनूय स्तौति— “अथ यत् सारस्वत इति ।
“वागु हैवेति । वागात्मिका हि सरस्वती ‡ । सा खलु वाक्
हवं हनिष्यन्त मिन्द्रम् ‘अनु ममाद’ दृष्टा बभूव § । अनुमदन-
प्रकार माह— हे इन्द्र ! ‘प्रहर’ वज्रेण हवं तडिय , तत्तत्सं
‘जहि’ मारयेति । जहीति हन्तेर्लोटि मध्यमैकवचने “हन्तेर्जः”

* पा० सू० ५, ४, २१ ।

† “सावित्री द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा”—इति का० श्रौ० सू०
५, १, ७ । “उपांशु काम्यदेवता”—इति (का० श्रौ० ४, ५, १ सू०) चेष्ट
दृष्टयम् ।

‡ नन्विय अग्निह सरस्वदेवताका गृह्येत ; “योषा वै सरस्वती”—
इत्याद्यर्थवादश्रुतेः (५, १, ११,) ।

§ हववधयापारेऽनुमोदनं चकारेत्यर्थः ।

-इति ० आदेगः, तस्य “अग्निहवदत्ताभात्”—इति अग्निहवत्वात् †
हेतुं न भवति ॥ ६ ॥

पञ्चमं हविरनूय स्तौति— “अथ यत् पीण्यधर्मवतीति ।
“इयं वै पृथिवीत्यादि । इय मेव हि पृथिवी पोषयति भूतजाता-
नीति पूषा । इय मेव स्रुत् ‘एनं हव’ ‘वधाय’ हनमाय ‘प्रतिप्रददौ’
प्रत्यर्पयामास, अतः ‘अनयेव’ पृथिव्या साधनेन ‘एनं’ हव’ देवाः
‘प्रतिजघ्नुः’ प्रतिहतपक्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

षष्ठं हविर्यधस्ते— “अयेन्द्राग्नि इति ‡ । “एतेन हेत्यादि ।
‘एतेन’ इन्द्राग्निदेवताकेन यागेन । इन्द्राग्नी हवजननहेतुत्व
मुपपादयति— “तेजो वा अग्निरित्यादिना । योऽयम् ‘अग्निः’ स
दहनसमर्थः ‘तेजः’; यदिदं पुरुषे प्रविष्टम् ‘इन्द्रियम्’ इन्द्रनिष्ठम्,
इन्द्रेण दत्तं ‘वीर्यम्’, तदात्मक इन्द्रः; तथा च ‘एताभ्याम्
उमाभ्याम्’ ‘एनं’ हव’ देवाः ‘अघ्नन्’ । तस्मादेन्द्राग्नी यागो
युक्त इत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति— “ब्रह्म वा अग्निरिति । ‘अग्निः’, ‘ब्रह्म’
ब्राह्मणजातिः; ब्राह्मणेन सह प्रजापतिमुखादुत्पत्तत्वात् । ‘इन्द्रः’,
‘अश्वम्’ अश्विजातिः; प्रजापतेरहसो बाहुभ्यां च सकाशात् अश्वि-
येण सहोत्पत्तेः । ‘ते उमे’ ब्रह्मचक्षुः ‘संरभ्य’ अवलम्ब्य ‘सयुजौ’
परस्परं सहायभूते ‘लत्वा’ ‘ताभ्यां सुभाभ्यां’ ब्रह्मचक्षुसम्यग्भिभ्यां
वीर्याभ्याम् ‘एनं’ हवम् ‘अघ्नन्’ ॥ ८ ॥

सप्तमं हविर्यधस्ते— “अथ माहेन्द्रधर्मवतीति § । महं-

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनुषः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणायः ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

(अथ पठाध्याये प्रथमं ब्राह्मचम् .)

महाहविषा ह वै देशा बृचं जघ्नः । तेनो
ऽएव व्यजयन्त येयु मेपां व्विजितिस्ता मय याने-
वैपां तस्मिन्त् लङ्गामे ऽघ्नस्तान् पितृयज्ञेन समे-
रयन्त पितुरो वै तु ऽआसंस्तस्मात् पितृयज्ञो
नाम ॥ १ ॥

तुहसन्तां यीष्मो व्यर्षाः । एते ते ये व्यज-
यन्त शरुहेमन्तः शिशिरस्तु ऽउ ते यान्पुनः समे-
रयन्त ॥ २ ॥

अथ युदेष्ट एतेन यजते । तन्नाह न्वेवै-
तस्य तथा कं चन घन्तीति देवा, अकुर्वन्निति
न्वेवैष्ट एतत् करोति य मु चैवैभ्यो देवा भाग सकल्प-
यंस्त मु चैवैभ्य एष्ट एतद्भागं करोति यानु चैव देवाः
समैरयन्त तानु चैवैतदवति श्वानु चैवैतत्पितृवृ-
थाएस् लोका मुपोन्नयति यदृ चैवाद्यात्मात्मनो

शासाविन्द्रो महेन्द्रः । “आन्महतः”—इत्यात्वम् ॥ । महेन्द्रो
देवता अस्य माहेन्द्रः । “महेन्द्राद् घाणौ च”—इत्याद्यण् १ ।
अस्येन्द्रस्य महत्त्वं सुपपादयति — “इन्द्रो वा एष इति । इत्
वधात् पूर्वं केवलं इन्द्र एवासीत्, स च तं हत्वा ‘महेन्द्रोऽभवत्’ ।
‘यया’ शत्रुं ‘विजिग्यानः’ विजितवान् राजा ‘महाराजः’ इत्या-
ख्यायते, तद्वत् । ‘विजिग्यानः’ वि पूर्वाज्जयते । “विपरिभ्या
जे.” इत्यात्मनेपदम् ३, लिटः कानच्, “सन्लिटोर्जेः ४” इत्य-
भ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् ।

“महान्तं मु चैवेन मिति । प्रकारान्तरेण स्तुतिः । मह-
त्वेनेन्द्रस्य विशेषणात् महान्तं मेवेनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ।
“तस्मादु एवेति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । तस्मादपि महत्कर्म-
करणाहेतोरित्यर्थः ॥ ८ ॥

अष्टमं हविर्विधत्ते—“अथ वैश्वकर्मण इति ॥ । विश्वं सर्वं
जगत् कर्म कार्यं यास्य, स विश्वकर्मा देवता अस्यासौ, तस्यं ‘वैश्व-
कर्मणः’ । ‘सास्य देवता’—त्यणि १, “अनु”—इति ७७ प्रकृतिवद्भावः ।
एतस्य हविषो विश्वकर्मादेवताकत्वं प्रयंसति—“विश्वं वा एत-
दित्यादिना । ‘साकर्मधैः’, यागैः ‘इजानानाम्’ इष्टवता ‘विजि-
ग्यानानां’ इत्वं विजितवतां ‘देवानाम्’ ‘एतत्’, ‘विश्व’ सकलं
‘कर्म’ निरवशेषं ‘कृतम्’ अनुष्ठितम्, ‘जितम्’ प्राप्तफलं च

* पा० सू० ६. ३. ४६ ।

† पा० सू० ४. २. २६ ।

‡ पा० सू० १. ३. १६ ।

§ पा० सू० ०. ३. ५० ।

|| का० श्रौ० सू० ५. ०. १० ।

¶ पा० सू० ४. २. २४ ।

** पा० सू० ६. ३. १६० ।

‘पासीत्’ । दाष्टान्तिके योजयति—“विश्वमेवेति । ‘उ’-शब्दो-
ऽप्यर्थः , गिष्ठं मुक्तार्थम् • ॥ १० ॥

उपक्रमावसरायोदीरति—“एतेन वा इति । त्रिषां देवानां
‘प्रजातिः’ ‘त्री’ च दृश्यते, ‘एतेन’ अनेनैव हि महाहविषा ‘यज्ञेन’
‘इहा’ तथा प्रजात्या त्रिषा च ‘बभूवुः’ प्रवृद्धा अभवन् । यद्वा, “भू-
मासावात्मनेपदी” † अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदी । एतदुभयं प्रापुरित्य-
र्थः । “एतां ह वा इत्यादि, निगदसिद्धम् ॥ ११ ॥ १ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतययमाह्वणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं माह्वणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमी हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोपतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयतुनापूरयौ स्वर्णगर्भम् ,
मसाथीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतत्त्वताधेनुमीवर्णभूमीः ।
रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिहिपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ,
व्याघ्राणीहिम्रचक्रं प्रयितविधिमहाभूतयुतं घटश्च ॥
धान्याद्वि धम्यजन्मा तिलभय मतुनः स्वर्णजं वणेशुष्यः ,
कार्पाभीयं क्षपायान् गुहकृत मज्जहो राजतं राजपूज्यः ।

ऽचरणेन हन्यते वा सोयते वा तदु चैवा-
 स्येतेन पुनराप्यायते तस्माद्वा ऽएष एतेन
 यजते ॥ ३ ॥

सु पितृभ्यः सोमवद्भ्यः । षट्कपालं पुरो-
 ङ्गाशं निर्व्वपति सोमाय वा पितृमते षड् वा ऽऋतव
 ऋतवः पितरस्तस्मात् षट्कपालो भवति ॥ ४ ॥

अथ पितृभ्यो वर्हिषद्भ्यः । अन्वाहार्यपचने
 धानाः कुर्व्वन्ति ततो ऽर्धाः पिप्पुन्यर्धा इत्येव
 धाना अपिष्टा भवन्ति वा धानाः पितृभ्यो वर्हि
 षद्भ्यः ॥ ५ ॥

अथ पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यः । निवान्यायै
 दुग्धे सक्तदुप मथितु एकशलाकुया मन्यो भवति
 सक्तदु स्यात् पुराञ्चः पितरस्तस्मात् सक्तदुप मथितो
 भवत्येतानि हवींषि भवन्ति ॥ ६ ॥

तद्ये सोमेनेजानाः । ते पितरः सोमवन्तो
 ऽथ ये दत्तेन पक्वेन लोकं जुयन्ति ते पितरो
 वर्हिषदो ऽथ ये ततो नान्यतरञ्चन यानग्निरेव
 दृष्टन्स्वदयति ते पितरो ऽग्निष्वात्ता एत
 ऽउ ते ये पितरः ॥ ७ ॥

सु जघनेन गार्हपत्यम् । प्राचीनावीती भुत्वा
दक्षिणासीन एतत् षट्कपालं पुरोडाशं गृह्णाति
स तत एवोपोरधायोत्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणा
तिष्ठन् वहन्ति सकृत् फलीकरोति सकृदु ह्येव
पराधः पितरस्तुस्मात् सकृत् फलीकरोति ॥ ८ ॥

सु दक्षिणैव द्विषदुपले ऽउपदधाति । दक्षि-
णार्धं गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपदधाति तद्यदेतां
दक्षिणां दिशं मृचन्त ऽएषा हि दिक् पितॄणां
तस्मादेतां दक्षिणा दिशं सचन्ते ॥ ९ ॥

अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनं । चतुः सक्तिं
व्येदिं करोत्यवान्तरदिशो ऽनु सक्तीः करोति चतस्रो
वा ऽअवान्तरदिशो ऽवान्तरदिशो वै पितरस्तुस्मा-
दवान्तरदिशो ऽनु सक्तीः करोति ॥ १० ॥

तन्मध्ये ऽग्निं समादधाति । पुरस्ताद्वै
देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यान्भ्युपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः
प्राङ् तिष्ठन् जहोति सर्व्वतः पितरो ऽवान्तर-
दिशो वै पितरः सर्व्वत-इव हीमा अवान्तरदिश
स्तस्मान्मध्ये ऽग्निं समादधाति ॥ ११ ॥

स तत एव प्राक् स्वययजुर्हरति । स्वय-

यजुर्हुत्वायेत्येवाये परिगृह्णात्यथेत्येति पूर्व्वेण परि-
 ग्रहेण परिगृह्य लिखति हरति युद्धार्थं भवति
 स तथेवोत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्णात्युत्तरेण
 परिग्रहेण परिगृह्य प्रति मृज्याह प्रोक्षणीरासा-
 दधेत्यासादयन्ति प्रोक्षणीरिधं वर्हिःरुपसादयन्ति
 शुचः सम्प्राष्टांज्येनोदैति स यज्ञपवीती भूत्वा-
 ज्यानि गृह्णाति ॥ १२ ॥

तदाहुः । द्विरुपभृति गृह्णीयाद्द्वौ ह्यत्रानु-
 याजौ भवत इति तदष्टावेष कृत्व उपभृति
 गृह्णीयाद्नेद्यज्ञस्य विधाया अयानीति तस्मादष्टा-
 वेष कृत्व ऽउपभृति गृह्णीयाद्वाज्यानि गृहीत्वा स
 पुनः प्राचीनावीती भूत्वा ० ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इधमेवाये प्रोक्ष-
 त्यथ व्वेदि मृधाश्चै वर्हिः प्रयच्छन्ति तत् पुरस्ताद्
 ग्रन्थ्यासादयति तत् प्रोक्ष्योपनिनीय विसृज्य
 यन्ति न प्रस्तरं गृह्णाति सकुटु ह्येव पुराश्चः
 पितरस्तस्मा न प्रस्तरं गृह्णाति ॥ १४ ॥

अथ सन्तुह्नन् मनुविस्त्रुय । अपसलवि
त्रिः परिस्रृणन् पर्येति सो ऽपसलवि त्रिः परि-
स्तोर्य यावत् प्रस्तर भाजनं तावत् परिशिनष्टाय
पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति यत् पुनः प्रसलवि
त्रिः पर्येति तद्यानेवामुंस्रयान् पितृनुन्ववागात्तेभ्य
एवैतत् पुनरपोदेतौ म० स्वं लोक मभि तस्मात्
पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति ॥ १५ ॥

सु दक्षिणैव परिधीन् परिदधाति । दक्षिणा
प्रस्तरुः सृणाति नान्तर्दधाति ब्विधति सकृदु
ह्यैव पराञ्चः पितरस्तुमान्नान्तर्दधाति ब्विधती ॥ १६ ॥

स तत्र जुह्व मासादयति । अथ पूर्वा
मुपभृत मय ध्रुवा मय पुरोडाश मय धाना अथ
मत्स्य मासाद्य हवींषि संमृशति ॥ १७ ॥

ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा० । इत्या-
द्युक्तं † मानस्य ब्रह्मा च पश्चात् परोतः पुरस्ता-
दग्नौत् ‡ ॥ १८ ॥

० भूत्वा—इति म ।

† इषाद्यजु—इति च इष्टं का० वेवरेण ।

‡ पुरस्तादग्नौत्—इति म ।

तेनोपांशु चरन्ति । तिर-द्रव वै पितर-
स्तिर-द्रवै तद्यदुपांशु तस्मादुपांशु चरन्ति ॥ १९ ॥

परिवृते चरन्ति । तिर-द्रव वै पितर-
स्तिर-द्रवैतद्यत् परिवृतं तस्मात् परिवृते
चरन्ति * ॥ २० ॥

अथेधु मभ्यादधदाह । अग्नये समिध्यमाना-
यानु ब्रूहीति स एका मेव होता सामिधेनीं
त्रिरन्वाह सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मादेका
होता सामिधेनीं त्रिरन्वाह ॥ २१ ॥

सो ऽन्वाह । उशन्तस्त्वा निधी मद्युशन्तः
सुमिधी महि । उशन्नुगत आवह पितृन्हविषे
ऽशुत्तव ऽद्वत्यथाग्नि मावह सोम मावह पितृन्
त्वोमवत आवह पितृन् वर्हिषद आवह पितृ-
नग्निध्वात्तानावह देवाः ऽथाज्यर्पाः, ऽआवहा-
ग्निं होत्रायावह स्वं महि मान मावहेत्यावाहो-
पविशति ॥ २२ ॥

अथाथाव्य न होतारं प्रवृणीते । पितृयज्ञो

वा ऽअय नेद्वेतारं पितृषु दधानीति तस्मान्न
 होतार प्रवृणीते सोद होतरित्येवाहोपविशति होता
 होतृपदन ऽउपविश्य प्रसौति प्रमूतो ऽध्वर्युः
 सुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह
 समिधो यजेति सो ऽपवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्य-
 जति प्रजा वै बर्हिर्नेत प्रजा पितृषु दधानीति
 तस्मादपवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजत्यथाज्यभागाभ्या
 चरन्त्याज्यभागाभ्या चरित्वा ० ॥ २३ ॥

ते सर्वे ऽएव प्राचीनावीतिनो भूत्वा † । एतैर्वै
 हविर्भिः ‡ प्रचरिष्यन्त इत्याद्यज मानस्य ब्रह्मा च
 पुरस्तात् परीतुं पश्चादग्नोत्तदुताश्रावयन्त्योऽपु स्वधे
 त्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावणं स्वधा नुम इति
 वषट्कारः § ॥ २४ ॥

तदुहोवाचासुरि । आश्रावयेयुरेव प्रत्याश्राव-
 येयुर्वषट् कुर्युर्नेदञ्चस्व विधाया अयामेति ॥ ॥ २५ ॥
 अथाह पितृभ्य सोमवद्भ्यो ऽनुब्रूहीति । सो-

चरित्वा—इति ग ।

† भूत्वा—इति ग ।

एतैर्वैहविर्भिः—इति क ञ

§ वषट्कारः—इति ग

‡ अयामेति इति ग ।

माय वा पितृमते स हे पुरो ऽनुवाक्ये ऽश्वन्वा-
हैकया वै देवान् प्रच्यावयन्ति द्वाभ्यां पितॄन्
त्सकृदु ह्येव पुराश्चः पितरस्तस्माद्दे पुरो ऽनुवाक्ये
ऽश्वन्वाह ॥ २६ ॥

स उपसृणीत ऽआज्यम् । अथास्य पुरो-
डाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन
सहऽमन्यस्य तत् सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्य-
स्याभिघारयति प्रत्यनक्तावदानानि नातिक्रामतीत
एवोपोत्यायाश्राव्याह पितॄन् त्वोमवती यजेति व्यप-
ट्कते जुहोति ॥ २७ ॥

अथाह पितृभ्यो वर्हिषद्भ्यो ऽनुब्रूहीति । स
उपसृणीत ऽआज्यं मुयासां धानानां भवद्यति स
तेनैव सह ऽमन्यस्य तेन सह पुरोडाशस्य * तत्
सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिघारयति प्रत्य-
नक्तावदानानि नातिक्रामतीत एवोपोत्यायाश्रा-
व्याह पितॄन् वर्हिषदो यजेति व्यपट्कते
जुहोति ॥ २८ ॥

अथाह पितृभ्यो ऽग्निध्वात्तेभ्यो ऽनुब्रूहीति ।
 स उपस्तृणीत ऽआज्यमथाद्य मन्यस्यावद्यति स
 तेनैव सह पुरोडाशस्य तेन सह धानानां तत्
 सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति प्रत्य-
 नक्तावदानानि नातिक्रामतीत एवोपोत्यायाथा-
 व्याह पितृनग्नि ध्वात्तान्यजेति व्यषट्कृते
 जुहोति ॥ २८ ॥

अथाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति । तत्
 स्विष्टकृते हव्यवाहनो वै देवानां कव्यवाहनः पितृणां
 तस्मादाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति ॥ ३० ॥

स उपस्तृणीत ऽआज्यम् । अथाद्य पुरो-
 डाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह
 मन्यस्य तत् सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभि-
 धारयति न प्रत्यनक्तावदानानि नातिक्रामतीत
 एवोपोत्यायाथाव्याहाग्निं कव्यवाहनं यजेति व्यष-
 ट्कृते जुहोति ॥ ३१ ॥

स यन्नातिक्रामति । इत एवोपोत्यायं जुहोति
 सकृदुं ह्येव पराश्वः पितरो ऽथ यत् सकृत् सकृत्
 उर्व्वेपां हविपां समवद्यति सकृदुं ह्येव

पराञ्चः पितरो ऽथ यद्व्यतिषङ्गं भवदानान्यवद्यु-
 त्यूतवो वै पितुर ऋतूनेवैतद्व्यतिषजत्यृतून् सुन्द-
 धाति तस्माद्व्यतिषङ्गं भवदानान्यवद्यति ॥ ३२ ॥

तद्देके । एतु मेव होचे मन्य मादधति तं
 होतो पश्यावैव जिघ्रति तं ब्रह्मणे प्रयच्छति तं
 ब्रह्मावैव जिघ्रति तमग्नीधे प्रयच्छति तमग्नीधु-
 वैव * जिघ्रत्येतन्वेवैतत् कुर्वन्ति यथा त्वेव-
 तरस्य यज्ञस्येडाप्राश्निचुः समवद्यन्वेव मेवैतस्यापि
 समवद्येयुता सुपश्यावैव जिघ्रन्ति न प्राश्नन्ति
 प्राशितव्यं त्वेव व्यय मन्यामह ऽहति ह स्माहसुरि-
 र्यस्य कुस्य चाग्नौ जुह्वतीति † ॥ ३३ ॥

अथ यतरो दास्यन् भवति । यद्यध्वर्युर्वा
 युजमानो वा स उदपात्र मादायापसलवि त्रिः
 परिपिड्वन्पर्येति स युजमानस्य पितुर भवने-
 जयत्यसाववनेनिक्षेत्यसाववनेनिक्षेति पितामह-
 मसाववनेनिक्षेति प्रपितामह ‡ तद्यथाशिष्ये ऽभि-
 पिड्वेदेवं तत् § ॥ ३४ ॥

* तमग्नीध्वेव—इति न दृष्टं डा० वेवरेण । † जुह्वतीति—इति ग ।

‡ प्रपितामह—इति क, छ ।

§ तत्—इति ग ।

अथाद्य पुरोडाशस्यावदाय । सव्ये पाणौ कु-
रुते धानाना मवदाय सव्ये पाणौ कुरुते मन्थस्या-
वदाय सव्ये पाणौ कुरुते ॥ ३५ ॥

सु ये मामवान्तरदिश मुनु सक्तिः * । तृयां
युजमानस्य पित्रे ददात्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मा-
मवान्तरदिश मुनु सक्ति स्तृयां युजमानस्य पिता-
महाय ददात्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मामवान्तरदिश
मुनु सक्ति स्तृयां युजमानस्य प्रपितामहाय ददा-
त्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मामवान्तरदिश मुनु सक्ति
स्तृयां निमृष्टे ऽत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग
मावषायध्व मिति यथा भाग मग्नीतेत्येवैतदाह
तद्यदेव पितृभ्यां ददाति तेनो स्वाग्निपतृनेतस्मा-
द्यज्ञान्नान्तरेति ॥ ३६ ॥

ते सर्वे ऽएवं यज्ञोपवीतिनो भूत्वा † । उदञ्च
उपनिष्क्राम्याहवनीय मुपतिष्ठन्ते देवान्वा ऽएषु
उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्ण-

* * 'सक्तिः'—इति ग, घ ।

† 'भूत्वा'—इति ग, घ ।

मासाभ्यां युजते ऽथैतत् पितृयज्ञेनेवाचारिषुस्तु
देवभ्यो निष्कृवते * ॥ ३७ ॥

ऐन्द्रीभ्या माहवनीय मुपतिष्ठन्ते । इन्द्रो ह्याह-
वनीयो ऽध्वन्मी मदन्त ह्यव प्रिया अधूयत ।
अस्तोपत स्त्रभानवो विप्रा नृविष्ठया मती योजा
न्विन्द्र ते हरो ॥ सुसन्दृशं त्वा व्ययं मधवन्व-
न्दिपी महि । प्र नूनं पूर्णवन्धुर स्तुतो यासि
वशाए २ ॥ ऽअनु † योजान्विन्द्र ते हरोऽ
इति ‡ ॥ ३८ ॥

अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्य मुपतिष्ठन्ते । मनो
न्वाहा महे नाराणसेन स्तोमेन । पितृणां
च मुन्मभिः ॥ आ न एतु मनः पुनः क्रत्वै
दद्याय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे ० ॥ पुनर्जः
पितरो मनो ददातु देव्यो जनः । जीवं ब्रातए

* निष्कृति—इति भा० भस्मत इति चा० वेदरः ।

† 'वशाश्च्यव'—इति च इत्यो चा०-वेदरेख ।

‡ 'हरोऽइति'—इति ग ।

§ 'दयै'—इति ग, घ ।

सचे महीति पितृयज्ञेनेव वा ऽएतदचारिपु-
स्तुदु खलु पुनर्जीवानुपिपद्यन्ते तुस्मादाह जीवं
व्यातए सचेमहीति * ॥ ३६ ॥

अथ यतरो दृदाति । स पुनः प्राचीना-
वीती भुत्वाभिप्रपद्य जपत्यमी मदन्त पितुरो
यथाभाग माहृषायिषतेति यथाभाग माशिषुरित्ये-
वैतदाह ॥ ४० ॥

अथोदपात्र मादाय । पुनः प्रसलवि त्रिः
परिषिञ्चन् पर्येति स यजमानस्य पितुर भवने-
जयत्यसाववनेनिक्ष्वेत्यसाववनेक्ष्वेति पितामह मुसा-
ववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथा जक्षुषे ऽभिषिञ्चे-
देवं तत्तद्यत् पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्
पर्येति प्रसलवि न इदं कर्मानु सन्तिष्ठाता
ऽद्वृति तुस्मात् पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्
पर्येति ॥ ४१ ॥

अथ नीवि मुदृक्ष्य नुमस्करोति । पितृदेवतया
वै नीविस्तस्मान्नीवि मुदृक्ष्य नुमस्करोति यज्ञो

वै नुमो यच्चियानुवैनानेतत् करोति षट् कृत्वो
 नमस्करोति षड् वा ऽऋतुव ऋतुवः पितरस्तुष्टु-
 ष्वेवैतद्यज्ञं प्रतिष्ठापयति तस्मात् षट् कृत्वो नम-
 स्करोति गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहाणाष्ट ह पितर
 ईशत ऽएषो ऽएतद्याशीः कर्मणः ॥ ४२ ॥

ते सर्व्व ऽएव यज्ञोपधीतिनो भूत्वा । अनु-
 याजाभ्यां प्रचरिष्यन्त इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च
 पश्चात् परीतः पुरस्तादग्नीदुपविशति होता
 होतृपदने ॥ ४३ ॥

अथाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि । समिध माधा-
 याग्नि मग्नीत् सम्मृड्ढीति स्तुचावादाय प्रत्यङ्ङु-
 तिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह देवान् यजेति सो ऽप
 वहिषौ द्वावनुयाजौ यजति प्रजा वे वहिर्नेत्
 प्रजाः पितृषु दधानीति तस्मादप वहिषौ द्वावनु-
 याजौ यजति ॥ ४४ ॥

अथ सादयित्वा स्तुचौ व्यूहति । स्तुचौ
 व्युह्य परिधीन्त्समुज्य परिधि सभिपद्याश्राव्या-
 हेपिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
 मूक्तवाकायेति मूक्तवाक्य होता प्रतिपद्यते नाध्वर्युः

प्रसरत् समुल्लभ्यतीत्येवोपास्ते यदा होता मूक्त-
वाक माह * ॥ ४५ ॥

अथान्नीदाहानु प्रहरति । स न किञ्चनानु-
प्रहरति तूष्णीं मेवात्मानं मुपस्पृशति ॥ ४६ ॥

अथाह संवदस्वेति † । अगान्नीदगच्छावय
श्रौषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्ति मानुषेभ्यः शं
योर्ब्रह्मीत्युपस्पृशत्येव परिधीन्नानुप्रहरत्यथैतद्वर्हि-
रनुसमस्यति परिधींश्च ॥ ४७ ॥

तद्वैके । हविरुच्छिष्टं मनु समस्यन्ति तदु तथा
न कुर्यादुतोच्छिष्टं वा ऽएतन्नेदुतोच्छिष्टं मनीषुहवा-
मेति तस्मादपो वैवाभ्यवहरेयुः प्राश्नीयुर्वा ॥ ४८ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

* 'मूक्तवाक माह'—इति ग, घ ।

† 'संवदस्वेति'—इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निम्नैमे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पिण्डपितृयज्ञं • विधिस्तुः पितृणा मुत्पत्ति माह—
“महाहविषा ह वा इत्यादि † । “येष मेपां विजितिरिति । व्यज-
यन्तेति सम्बन्धः । “अथ यानित्यादि । ‘यस्मिन्’ इवासर-
युहे येषां देवानां मध्ये ‘यान् एव’ असुराः ‘अन्नन्’ अमारयन्,
‘तान्’ इतान् देवान् पितृयज्ञाख्येन वक्ष्यमाणेन कर्मणा ‘समै-
रयन्त’ समागच्छन्त । ते मृताः पितृदेवता एव अभवन् ।
पितृनुद्दिश्य कियमाणत्वात् ‘पितृयज्ञः’ इति अन्वर्थेयं सङ्गो-
त्पाह— “तस्मादिति ॥ १ ॥

“तदसन्त इत्यादि । ‘तत्’ तत्र ‘ये’ देवाः ‘व्यजयन्त’
विजय मेव प्राप्ताः, न पुनरसुरेण हताः, ‘ते’ वसन्ताद्यृत-
वयाजकाः; ‘यान्’ इतवन्तः, ‘ते’ पितृयज्ञेन ‘समैरयन्त’
समागच्छन्, ‘ते’ एव शरदाद्यास्तय ऋतवः । एतेषा मनु-
रूपत्वप्रतिपादनम् उपरिष्ठात् ‡ “ऋतवः पितरः”—इति करिष्य-
माणसुख्योपोद्घातत्वेन ॥ २ ॥

• ‘अथ पिण्डयज्ञः’—इति च ।

† व्याघ्रपोऽष्टाकपालः पुरोडाशः, मौन्यचरः, सावित्रो द्वादश-
कपालो ऽष्टाकपालो वा उपांशुदेवतः, भरस्वये चरः, पूष्णे चरः,
ऐन्द्रापो द्वादशकपालः, माहेन्द्रचरः, वैश्वकर्मण्य एककपालं उपांशु-
देवतः । एषा मष्टानां हविषा नाम महाहविरिति ।

‡ इहैव ब्राह्मणे ऋतुर्यकशिकाया (१४४ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

इदानीन्तनानुष्ठानस्यापि उक्तफलसाधनत्वं माह— “अथ यदिति । ‘अथ’ इदानीं मपि ‘एषः’ यजमानः ‘एतेन’ पित्र्यन्नेन ‘यजते’ इति ‘यत्’, ‘तत्’ तस्मात् । ‘अह’, ‘तु’, ‘एव’ इति त्रयो निपाताः । ‘एतस्य’ यजमानस्य सम्बन्धिनं ‘कश्चन’ ‘चन’-शब्दोऽप्यर्थे, क मपि पुरुषं ‘न’ एव ‘घ्नन्ति’ असुरादयो न मारयन्ति । तत्र कृतानुकरत्वे हेतु माह— “इति देवा इति । इत्थं ‘देवाः’ पुरा ‘अकुर्वन्’ पित्र्यज्ञाख्यं कर्म । देवैर्येन प्रकारेणानुष्ठितम्, तेनेव प्रकारेणानुतिष्ठति, न स्वातन्त्र्येण किञ्चित् करोतीत्यर्थः । तदेव द्रव्यदेवतासङ्घं प्रतिपादयति— “य सु चैवैभ्य इत्यादिना । ‘एभ्यः’ पित्र्यभ्यो ‘यम्’ एव पुरोडाशधानादिरूपम् ‘भागं’ ‘देवाः’ ‘अकल्पयन्’, ‘एतत्’ एतर्हि ‘एषः’ यजमानोऽपि ‘तम्’ एव भागम् ‘एभ्यः’ ‘करोति’ । तथा देवाः पुरा असुरहतान् पित्र्यभावं प्राप्तान् ‘यान्’ एव ‘समीरयन्त’ समगच्छन्, ‘तान्’ एव पित्र्यत्वं प्राप्तान् देवान् ‘एतद्’ यजमानः ‘अवति’ हविषा तर्पयति । अवतित्रत्वं तृतीयं * । तेन च पित्र्यदेवतातर्पणेन ‘स्वान्’ स्वकीयानिव ‘पितॄन्’ पित्र्यपितामहाद्यान् ‘श्रेयांसम्’ प्रशस्यतमं ‘लोकम्’ ‘उपोषयति’ उपप्रापयति । अपि च ‘अत्र’ अस्मिन् कर्मणि ‘अस्य’ यजमानस्य ‘आत्मनः’ स्वस्य ‘अनुचरणेन’ अनुगमनेन च यदेव प्राणिजातं ‘हन्यते’, ‘मीयते’ ताडयते । यद्वा ‘मीयते’ “मीड् † हिंसायाम्”

* “अथ रक्षण गति-कान्ति प्रीति लप्तावगम एवेश अत्रय स्वाभ्यर्थ-याचन-क्रियेच्छा-दीप्तवाप्तालिङ्गन हिंसा-दान-भाय वृद्धिषु”—इति भा० प० ६०० धा० ।

† ‘मिद’—इति (भा० प० ८६८ धा०) च ।

—इति धातुः ० । ‘एतेन’ पिष्टयज्ञेन अस्य तदेव पुनराध्यायते,
पुनः प्रवृत्तं भवतीति । “तस्मादिति । पिष्टयज्ञस्य विधिः ।
यस्मात् उदीरितफलहेतुः पिष्टयज्ञः, तस्मादनेन यष्टव्य मित्यर्थः ।
‘यजते’—इति पञ्चमलकारेण वर्त्तमानोपदेशः † ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते— “स पिष्टभ्य इति । सोम एषा
मस्तीति सोमवन्तः कृतसोमयागः । एतद्विशेषयागविशिष्टेभ्यः
‘पिष्टभ्यः’ षट्सु कपालेषु संस्कृतं ‘पुरोडाशं’ ‘सः’ यजमानः
निर्वपेत् । देवताविकल्प माह— “सोमाय वेति । × × ×
सोमाय वा निर्वापः कर्त्तव्यः । तदुक्तं कात्यायनेनापि—
“पिष्टभ्यः सोमवद्भ्यः षड्कपालः सोमाय वा पिष्टमते”—
इति ‡ । इदं देवताविकल्प माह्वलायनोऽप्याह छ— “पितरः
सोमवन्तः सोमो वा पिष्टमान्”—इति § । कपालसङ्ख्यां प्रशं-
सति— “षड् वा इति । “ऋतवः पितर इति । शरद्वेमन्त-
शिशिराः, त एते यत् पुनः समैरयस्तेत्याम्नातवान्, तत्
पितृणा ऋतुतादात्म्यम् । यद्वा ‘यस्मिन् वा ऋतौ पुरुषः
प्रमीयते, सोऽप्यामुष्मिंलोके भवति”—इति श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धे ॥
वसन्ताद्यृत्वामकाः पितरः ॥ ४ ॥

द्वितीयं हविर्विधत्ते— “अथ पिष्टभ्यो वह्निपद्म इति ।
वह्निपि सीदन्तीति वह्निपदोऽकृतसोमयागाः, केवलहविर्यज्ञ-

• दि० व्या० ११७० पा० ।

† का० श्रौ० सू० ५, ८, १ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ८, १० ।

§ आन० श्रौ० सू० ३, १६, २१ ।

॥ मै० मा० १, १, ८, ७ ।

याजिनः पितरः । पृषोदरादित्वात् वर्षन्तोपः ॥ । एतदगुण-
विशिष्टेभ्यः पितृभ्यो धानारूपं हविः कर्त्तव्यमिति शेषः † ।
तत्करणप्रकारमाह— “अन्वाहार्यपचन इति । भृष्टयवतण्डुला
धानाः ; तदर्थं दाक्षिणाग्नी भर्जनकपालमधिग्नित्य, तत्र
तत्राण्डुलानोप्य भर्जनं कुर्यादित्यर्थः । ततो भर्जनानन्तरं ता
धाना द्वेधा विभज्य, अर्धाः प्रकृतिवत् समन्तकं ‘पिपन्ति’
समन्तकं चूर्णयन्ति । “पिप्लू सचूर्णने”-इति धातुः ‡ । ‘अर्धा
इत्येव’ । एवमेवापरा अर्धा ‘धानाः’ ‘अपिष्टाः’ पेयणरहिता
अधिकृता भवन्ति । ता अपिष्टा धानाः ‘पितृभ्यो वह्नि-
पद्माः’ देयाः § ॥ ५ ॥

अथ तृतीयं यागे विधत्ते— “अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्य
इति ॥ १ ।’ आधानमंस्काराभावेन तैत्तान्यभावात् केवलमौपा-
सनान्निनैवाद्यमाना (१) गौः ‘निधान्या’ । यथार्थं चतुर्थी । तस्याः
पयसि प्रक्षिप्तो मधितो धानाचूर्णः ¶, ‘एकशलाकया’ एका
चासौ शलाका च, “पूर्व कालैकसर्व०”-इत्यादिना ०० समासः ।
एकयैव शलाकया ‘मज्जत्’ एकवारम् ‘उपमयितः’ आनोडितो
हविः ‘मयः भवति’ इत्यर्थः । उपमयनस्य मज्जत्त्वं प्रयंसति—
“मज्जदु द्येवेति । एकवारमेव हि अध्वर्युस्तस्माद् गार्हपत्यापरदेयात्
उत्थाय अन्वाहार्यपचनस्यादूरेणोत्तरप्रदेशे × × × रागता अपुन-

* “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्”-इति पा० सू० ६, १, १०८ ।

† † की० श्रौ० सू० ५, ८, ११ । ; न० प० १५ धा० ।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ८, १८, १८ दृष्टये । § का० श्रौ० सू० ५, ८, १२

¶ एव एव मय उच्यते ।

× × पा० सू० २, १, ३८ ।

राहताः सन्तः पितरो भवन्ति (१), अतस्तेषां सक्तत्वं मसाधारण-
धर्म इति हविःसंस्कारस्यापि सक्तत्वं सुचित मिति भावः ॥
विहितानि व्रीणि हवींषि सम्भूय निगमयति— “एतानिति ॥६॥

एतेषां हविषां या देवताः “पितृभ्यः सोमवद्भ्यः”—इत्यादिना
निर्दिष्टाः, तासां स्वरूपं परस्परसम्बन्धीर्ण मिति ब्रूते— “तद्य
इति । ‘तत्’ तत्र ‘सोमेनेजानाः’ सोमेनेष्टवन्तः पञ्चत्वं प्राप्ताः
‘ते पितरः’ ‘सोमवन्तः’ इत्युच्यन्ते । ‘अथ’—शब्दः त्वर्थः । ‘ये’
तु ‘पक्नेन’ पाकसंस्कृतेन, चरुपुरोडाशादिहविषा देवेभ्यो दत्तेन
केवलं हविर्यज्ञयाजिन एव † सन्तो ‘लोकं जयन्ति’, ‘ते पितरः’
‘वर्हिषदः’ इत्याख्यायन्ते । ‘ये’ पुनः ‘ततः’ तयोर्मध्ये ‘अन्य-
तरत्’ अपि ‘न’ प्राप्नुवन्ति, केवलं मौपासनाग्निरेव ‘दहन्’
शरीरान्ते ‘स्वदयति’ आम्बादयति, भक्षयतीत्यर्थः । तैत्तिरीयके-
ऽप्याम्नातम्— “ये वै यज्वानः, ते पितरो वर्हिषदः०—० ; ये वा
अयज्वानो गृहमेधिनः ते पितरोऽग्निष्वात्ताः”—इति ‡ ॥ ७ ॥

पितृयज्ञप्रयुक्तं विशेषं यज्ञं चोदकप्राप्तं मङ्गकलापं मनुक्ता-
मिति— “स जघनेनेत्यादिना । दक्षिणामुखत्वं प्राचीनाधीतित्वं
च हविर्यज्ञेषु विशेष इत्यर्थः । “स तत् एवेत्यादि । ‘सः’
अध्वर्युः तस्माद् गार्हपत्यापरदेगादुत्थाय अन्वाहार्यपत्तनस्य अदूरे-
णोत्तरदेगे दक्षिणामुखमिहन् अवहन्त्यात् § । चोदकप्राप्तं फली-

* “यदमहर्देवानां तत्, सस्तत् पित्रा मिति विद्यात्वादन्न मलदू-
षण्ये प्राप्ते आह— ‘यतुर्वा यद्वयम् (का० श्रौ० सू० ५, ८, १९)’—इति
वा निर्द्धारणे”—इति या० दे० ।

† ‘हविर्यज्ञयाजिन एव’—इति च ।

‡ ते० मा० १, ६, २, ६ ।

§ का० श्रौ० सू० ५, ८, १९ क ।

करणस्य त्रिष्करण मपास्य सकृच्च विधत्ते— “सकृत् फली-
करोतीति ॥ ८ ॥

“स दक्षिणेवेति । ‘सः’ अध्वर्युः दक्षिणामुख एव सन्
अवहननदेशे पेषणार्थं ‘दृपदुपले’^१ उपदध्यात् । षट्कपालस्य
पुरोडाशस्य गार्हपत्यदक्षिणायां अषणं विधाय स्तूति— “दक्षि-
णाहं गार्हपत्यस्येत्यादिना * । “तद् यदेता मिति । ‘तत्’
तत्र पिष्टयज्ञसम्बन्धित्वेनानुष्ठेयपदार्थेषु ‘यद्’ यस्मात् कारणात्
‘एतां दक्षिणां दिशं सचन्ते’ ऋत्विग्यजमानाः समवयन्ति ।
“पच समवाचे”—इति † धातुः । “एषा हीति । ‘हि’-शब्दो
दक्षिणस्या दिश इह श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं पिष्टसम्बन्धं द्योतयति ।
तथा च तैत्तिरीयकम्— “देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त, प्राचीं
देवा दक्षिणां पितरः”—इति ‡ ॥ ९ ॥

पित्राया वेदेर्निर्माणं विधत्ते— “अथ दक्षिणेनेति § । “चतुः-
स्रक्ति मिति । चतस्रः स्रक्तयः कोणा यस्याः सा तथोक्ता । तासां
चतुःस्रक्तीना मान्नेयाद्यवान्तरदिक्सम्बन्धं विधत्ते— “अवा-
न्तरदिशोऽन्विति । लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।, “कर्म-
प्रवचनीययुक्ते”—इति द्वितीया ¶ । अवान्तरदिक्स्याः स्रक्तीः कुर्या-
दित्यर्थः । स्रक्तीनां चतुष्टु सुपपादयति— “चतस्रो वा इति ।
पितृणा मवान्तरदिग्रूपता श्रुत्यन्तरप्रसिद्धाभवृगंस्तथा ॥ १० ॥

* का० श्रौ० सू० ५, ८, १४ ख ।

† भा० उ० ८६० पा० ।

‡ ते० सं० ६, १, १, १ ।

§ “दक्षिणेन दक्षिणाधिं परित्तु सदृग्द्वारं तन्मध्ये वेदिं करो-
व्यवान्तरदिक् सक्ति माप्रान्ते”—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ११ ।

¶ पा० सू० “अगुलक्षणे”—इति १, ४, ८४ । १ पा० सू० २, १, ८ ।

अथाग्निस्थापनं विधत्ते— “तन्मध्ये इति । दक्षिणाग्नि
माहृत्य तस्या वेदेर्मध्ये स्थापयेदित्यर्थः । तथा च कात्यायनः—
“अवान्तरदिक् स्रक्लि मासगान्ते दक्षिणानि मध्येऽस्थाः करोति”—
इति * । एतन्मध्ये स्थापनं मुपपादयति— “पुरस्ताद्वा इत्यादिना ।
‘पुरस्तात्’ पूर्वस्यां दिशि आहवनीयममीपे ‘प्रत्यङ्घः’ प्रत्यङ्मुखः
सन्तो देवा ‘मनुष्यान्’ ऋत्विग्यजमानान् ‘अभि’-लक्ष्य ‘उपा-
हृत्ताः’ उपगता भवन्ति । ‘तस्मात्’ कारणात् ‘तेभ्यः’ देवेभ्यः
‘प्राङ्’-मुखः ‘तिष्ठन्’ अध्वर्युः क्षुहोति । व्याप्यावस्थितानां
तेषां सर्वतोमुखत्वं मुपपादयति— “सर्वतः पितर इति ।
अवान्तरदिशां व्यापित्वेन तद्रूपाणां पितॄणां मपि व्यापित्वात्
प्राच्याद्यन्यतमदिङ्मुखत्वं दुर्ज्ञानं मिति सर्वतः परीत्य हवनायं
मध्येऽग्नेः स्थापनं मिति निगमनवाक्यस्यार्थः ॥ ११ ॥

“स तत एवेत्यादि । अस्मिन् हि पितृयज्ञे दक्षिणा दिक्
प्राची जाता, ततः प्राक्प्रतीचे तु दक्षिणोत्तरदिशौ सम्पन्नौ ;
तत्र सव्यभागेऽवस्थिता प्राची दिक् उत्तरा, दक्षिणभागावस्थिता
प्रतीची दिक् दक्षिणा ; तथाच प्रकृतौ उदीच्यां दिशि क्रियमाणं
स्वाम्यग्रजुर्हरेण मन्त्रं प्राच्या सम्पद्यते । अयं मन्त्रः,— तं स्वा
वेदेः सकाशादेव सोऽध्वर्युः प्राक् प्राच्या दिशि स्वाम्यग्रजुर्हरेत् * ।
तस्या वेदेः परिग्रहं मभिनयेन दर्शयति— “अयेत्येवापे इति ।
‘अये’ प्रथमम् ‘इत्येव’ एवमेव पश्चाद् भागे दक्षिणापवर्गं रेखया
परिगृह्णीयात् । ‘अयं’ अनन्तरम् ‘इति’ पञ्चम् उत्तरतः
प्रागपवर्गं परिगृह्णीयात् । एवं पुरस्ताद् दक्षिणापवर्गं परि-

* का० श्रौ० सू० ५. ८. २१२०, २२ ।

† १ भा० १५० पृ० १—टीप्पणी द्रष्टव्या ।

शृङ्गीयात् । अत्र प्रतीच्युदीचीप्राचीत्यनेन क्रमेण पूर्वोक्तरीत्या दक्षिणाप्रतीच्युदग्दिगो भवन्ति । तासु दिक्षु परिग्रहणं प्रकृतौ व्याख्यातम् ॥ । सूचितञ्च कात्यायनेन— “पूर्वे परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चात् उत्तरतश्च”—इति १ ।

लेखनादीनि यानि वेदिसम्बन्धीनि कर्माणि , एतानि सर्वाणि अत्रापि तथैव कर्तव्यानि इति अभिप्रेत्य सिद्धवत् अनु-
क्रामति— “लिखति हरति यदार्थं मित्यादिना ॥ । ‘यत्’ ‘हार्थं’
हरणोऽयं भवति , तत् हरेत् इति सम्बन्धः । “स तथैवेति ।
येन प्रकारेण पूर्वपरिग्रहः कृतः , तेनैव प्रकारेणोत्तरं
परिग्रहं कुर्यात् ।

ननु “परी यज्ञे”—इति § परिपूर्वाद् ग्रहेयं विषये घञा
भवितव्यम् , कथं मच्,— पूर्व-पूर्वपरिग्रहेणेति , उत्तर परिग्रहे-
णैतिरूपसिद्धिः ? नैयः दोषः ; “व्यत्ययो बहुलम्”—इति ॥ ‘ग्रह-
हृ-नि-चि-गमश्च”—इत्यप् ०८ भवति ।

“प्रतिसृज्येति । “पुरा क्रूरास्य”—इति प्रकृतौ यदनुमार्जनम् ११,
तत् कृत्वेत्यर्थः । प्रकृतिवदेव ॥ “प्रोक्षणीरासादय”—इति
प्रैय मग्नीध्रप्रेषितार्यानुष्ठानश्चाह — “प्रोक्षणीरित्यादिना । “स
यज्ञोपवीतीति । एतावत् कर्म प्राचीनावीतिनैवाध्ययुणा कर्त्त-

* १का० २अ० ४भा० ८—२१ कश्चिका दृष्टयाः ।

† का० श्रौ० सू० २ ६ २५ ।

‡ तदुक्तं कात्यायनेन — ‘मिष्टयज्ञादिचिन्त्ययोः’—इति २. ६ २८ ।

§ पा० २५. ३ ८, ४७ ।

॥ पा० सू० ३. १. ८५ ।

०० पा० सू० ३ ३. ५८ ।

†† १भा० १६६ २० ५ पं० ।

‡‡ १भा० १५५ २० १२ पं०, १६८ २० ८ पं० दृश्ये ।

व्यम् ; 'सः' अध्वर्युः इदानीं 'यज्ञोपवीती' 'भूत्वा', प्राकृतवदेव
'आज्यानि' गृह्णीयात् * ॥ १२ ॥

तत्रोपभृति ग्रहणे केषाञ्चित् मतं सुपन्यस्यति— “तदाहु-
रिति । 'हौ ह्यत्र'—इति तत्र कारणाभिधानम् । 'अत्र' खलु
पितृयज्ञे 'हि' यस्माद् 'हौ' एव 'अनुयाजी' प्रयाजानुयाजानां
मेव बर्हिष्ठस्य विधास्यमानत्वात् प्रथमस्यानुयाजस्य बर्हिष्ठो-
ऽनुष्ठाने सति दावेवानुयाजो 'भवतः', अतस्तदर्थं 'द्विरुप-
भृति गृह्णीयात्' † । ननु प्रयाजेषु समानयनार्थं मपि ग्रहीतुं
माज्येन भवितव्यमिति चेत्, न ; प्रयाजेषु बर्हिर्युक्तस्य चतुर्थ-
यागस्य प्रतिषेधेन तत्प्रयुक्तस्य समानयमानस्याप्यभावात् । अतः
एवोक्तं सूत्रकृता — “असमानयनं वा बर्हिःसंयोगात्”—इति ‡ ।

इदानीं पक्षान्तरं माह— “तदष्टावेवेति । प्रकृतिवद् अष्ट-
कत्वं एव 'उपभृति गृह्णीयात्' । गृह्णतोऽभिप्रायं माह— “ने-
दिति । यज्ञसम्बन्धिन्याः विधायाः, विधा प्रकारः संस्था ;
तस्मात् 'न' एव 'अज्यानि' गच्छानि 'इति' अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

आज्यग्रहणान्तरं मिथ्यप्रोक्षणादिकर्मस्वध्वर्याः पुनः प्राचीना-
धीतित्वञ्च विधत्ते — “आज्यानि गृह्णीत्वेति ॥ १३ ॥

इधमप्रोक्षणादिकं प्रकृतिवदेव कर्त्तव्यमित्यनुक्रामति—
“प्रोक्षणीरिति । “अथास्मा इति । 'अथ' वेदिप्रोक्षणान्तरम्
'अस्मै' अध्वर्यवे 'बर्हिः प्रयच्छन्ति' । आदाय अध्वर्युहस्ते परि-
कर्मिणो दद्यादित्यर्थः । “तत्पुरस्तादयम्यीति । 'तद्' बर्हिः

* “यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे”—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, २६ ।

† “द्विरुपभृति”—इति च का० श्रौ० सू० ५, ८, २७ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ८, ३८ ।

‘पुरस्तादग्र्य’ पूर्वस्यां दिशि यथा भवति तथा वेद्या मध्वर्यु-
 रासादयेदित्यर्थः ७ । तत् प्रकृतिवदेव प्रोक्षणीयेषु ‘उपनीय’,
 बर्हिष सन्नहनस्य ग्रन्थि विस्रस्य, तत सकाशात् प्रस्तर
 मुष्टि पृथक् न गृह्णीयात् ८ । तत्र कारण माह— ‘सकृदु-
 छेवेति । बर्हिष सकाशात् प्रस्तरस्य पृथक्करणे बर्हिष सकृत्त्वं
 व्याहन्येत, न चेत्तत् पिष्टयज्ञे युक्त मिति भावः ॥ १४ ॥

बर्हिष स्तरणप्रकार माह— “अथ सन्नहन मिति । सन्न-
 हानेऽनेनेति सन्नहन रज्जु । ‘अपसलवि’ अप्रदक्षिणम्, अग्नि-
 परितो वेद्या ‘त्रि परिस्तृणन्’ पर्येतीत्यर्थः । एव परित-
 स्तरणानन्तरं ‘यावद्’ बर्हिष ‘प्रस्तरभाजन’ प्रस्तरस्य योग्य-
 पर्याप्त भवति, ‘तावत्’ ‘परिशिनष्टि’ अवशेषयेत् । “अथ
 पुनरिति । ‘अथ’ अप्रदक्षिणपरिगमनानन्तरम् ‘पुन’ ‘प्रसलवि’
 प्रदक्षिण ‘त्रि पर्येति’ । अत एव सूत्रकृतोक्तम्— ‘बर्हिषि-
 स्त्रस्य यूनवाये गृहीत्वा त्रिस्तृणन्नग्नि पर्येति प्रस्तरमात्रं शिष्टा-
 तावत् प्रतिपर्येति’—इति ८ ।

एतत् प्रतिपरिगमनं मनूय स्तौति— “तद्यानेवेति । ‘तत्’
 तत्र स्तरणसमये त्रिरप्रदक्षिणगमनेन ‘यान्’ एव ‘असून्’
 विप्रकर्षेण पिष्टन्नोक्तेऽवस्थितान् त्रिविधान् ‘पिष्टभ्य सोमवद्भ्य’
 —इत्यादिना हविदेवतात्वेन प्राग्दर्शितान् ‘अन्ववागात् अनुप्राप्नोत्,
 ‘एतत्’ एतेन पुनस्त्रि प्रदक्षिणकरणेन ‘तेभ्य एव’ पिष्टभ्य

* का० श्रौ० सू० ५ ८ २८ ।

† का० श्रौ० सू० ५ ८ ३० । कुक्षग्रन्थप्रस्तररोपसतद्वं वेद्या बर्हिष

—इति तत्पठतौ (५ ७) ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ८ २६ ३० । ‘यूनं’—सन्नहनम्—इति या० दी० ।

सकाशात् 'पुनः' 'अपोदेति' अपगच्छति, 'स्व' स्वकीयम् 'इमं लोकम्' 'अभि' प्राप्तुम् । "तस्मादिति", प्रतिपादितार्थ-
निगमनम् ॥ १५ ॥

"स दक्षिणैव परिधीनिति । 'सः' स्वयं 'दक्षिणा' दक्षिणाग्रान् 'एव' 'परिधीन्' परिदध्यात् । ततः पद्यात् पुर-
स्ताच्च तत्र दक्षिणाग्नौ परिधीन्, उत्तरप्रागग्रं प्रस्तरं, सर्वं
भवमेपितं बर्हिष्य दक्षिणाग्रं स्तृणीयात् । प्रकृतितः प्राप्तं *
विष्टयन्तर्धानं निषेधति— "नान्तर्दधातीति । अन्तर्धानेऽधस्तन-
बर्हिषी विभज्येद्याताम् ॥ १६ ॥

तस्मिन् प्रस्तरजुह्वादीनां मासादनस्य प्रकारविशेषं विधत्ते—
"स तत्रेति । प्रस्तरस्योपरि पद्यादुभागे प्रथमं 'जुह्वम्' आसाद्य,
ततः पूर्वभागे 'उपभृतम्', ततः पुरस्तात् 'ध्रुवाम्' †, अन्ततो
'हवींषि', इत्यनेन क्रमेणासादयन्नासादितहविषा अभिमर्शनं
कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

"ते सर्व एवेति । न केवलं मध्वर्युरेव, ऋत्विग्यजमानाः
'सर्व एव ते' तस्मिन् समये 'यज्ञोपवीतिनः' भवेयुः । । 'इत्यात्'
—इत्यभिनयदर्शने; अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानो आहवनीयस्य
पुरतो गत्वा, अप्रदक्षिणं पर्यावृत्य, पिष्टयज्ञवेदेः पद्याद्देशं

* का० श्रौ० सू० ५. ८. २४, २५ ।

† १ का० २ प्र० ६. १३, १४ १. १ द्रष्टव्ये ।

‡ 'सुवो जुहुः, उपभृत एषदाज्योपभृत ध्रुवा'—इति पहतौ या० दे० ।

§ का० श्रौ० सू० ५. ८. ३१, ३२ ।

। "नामिधेतिशेषाद्याप्यभागाभ्यां यज्ञोपवीतिनः सर्वे"—इति का०
श्रौ० सू० ५. ८. ३३ ।

‘परीत’ परिक्रामत इत्यर्थः । आग्नीध्रस्य तस्या वेदे ‘पुर-
स्तात्’ पूर्वदेश गच्छेत् * , तत्र हि स्वस्वयजुर्हरणं कृतम् ॥ १८ ॥

पितृयज्ञेनोपाशुप्रचरणं विधत्ते— “तेनोपाशु चरन्तीति † ।
“तिर इव वा इति । तिरोहिता एव पितरो ऽभवन्, तेभ्य
‘यद्’ ‘उपाशु’ करणम्, ‘तत्’ अपि ‘तिर’ तिरोहितं मेव
भवति । तथाचान्तर्हितानां सुपाशुप्रचरणं युक्तं मिति भावः ॥ १८ ॥

पितृयज्ञस्थानस्य परित्रयणं विधाय स्तौति— “परिहृत
इति । ‘परिहृते’ परिवेष्टिते स्थाने, सिद्धं मन्यत् ॥ २० ॥

“स एका मेवेति । ‘स’ होता “अग्नये समिध्यमानाय”
—इति अध्वर्युणा प्रेषितं सन् ‘एका मेव’ ‘सामिधेनीं’ ‘त्रि’
ब्रूयात् । “प्र वो वाजा”—इत्याद्या सामिधेन्यं पञ्चदश ‡ ।
तत्र सामिधेन्येकत्वे कारणं माह— “सकृदु ह्येवेति ॥ २१ ॥

अनुवक्तव्या ता मेका सामिधेनीं दर्शयति— “सोऽन्वा-
हेति । ‘स’ होता “उग्रन्तस्त्वा”—‘इति’ § एता सामिधेनीं
त्रि अनुब्रूयात् । अस्याय मय — हे अग्ने । ‘उग्रन्त’ काम
यमाना वयं त्वा ‘निधीमहि’ वेद्यां स्थापयामः । तथा
‘उग्रन्त’ त्वत्काव्यं यागं कामयमाना एव सन्त ‘समिधी-
महि’ त्वा ‘समिद्धं’ करयामहे । अग्ने । त्वं मयि अग्नदुक्तं

* का० श्रौ० सू० ५ ८ ३४, ३५ ।

† पितृयज्ञ उपाशुप्रचरणम् प्रस्तादुपचारं ब्रह्मयजमानयोश्च,
पूर्ववदा अपुत्रीकं दक्षिणाधिराहवनीयवत् पूर्वणाहवनीयं प्रणीता
परिहरति अर्घ्यवच्च—इत्यष्टौ (का० श्रौ० सू० ५ ८ १-८) सूताणीह
ममन्तादालोच्यानि ।

‡ अ० म० ३ २७ १-३५ ।

§ अ० म० १०, १६, १२, य० वा० स० २०, ७ ।

मयं 'उगन्' कामयमानः सन् 'उगतः' अस्मदीयं यज्ञं कामय-
मानान् 'पितॄन्' 'आवह' आगमय । किमर्थम् ? 'हविषे
अत्तवे' अस्माभिर्दत्तं हविर्भोक्तुम् । "क्रियाग्रहणं मयि कर्त्त-
व्यम्"—इति * कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । "अद भक्षणे"
—इति †, अस्मात् "तुमये सेसेन्"—इति तवेन् प्रत्ययः ‡ ।

"अथाग्निं मावहेत्यादि । सामिधेन्यनुवचनानन्तरम् "अग्निं
मावह"—इत्याद्यावाहननिगदं ब्रूयात् । तत्राग्नीषोमाषाण्यभाग-
देवते, पितरः सीमवन्त इत्याद्याः प्रधानदेवताः, 'देवा आण्यपाः'
प्रयाजानुयाजदेवताः । तेषां सर्वेषां मावाहने कर्त्तुं मग्निः
प्रेष्यते— "अग्निं होत्राय"—इत्यादिना । शेषेण खिट्कदेवताया
आवाहनप्रतिपादनम् । 'होत्राय' होमाय होतृकर्मणे वा 'अग्निम्
आवह' । अग्निष्वात्तनाम्नस्तव स्वभूतो महिमा, तम्, तद्रूप-
स्वीकारिणं मग्निं मावहेत्यर्थः । "इत्यावाह्येति । अनेन निग-
देनावाह्यं तत्रोपविशेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रकृतिवत् प्राप्तं होतृवरणं निषेधति— "अथात्राप्य न
होतार मिति § । आवाहनानन्तरं मात्राधनप्रत्याश्रयणे कृत्वा,
'सीद होतः ।' इत्येवाध्वर्युर्व्रूयात् ; न तु "अग्निर्देवो र्देव्या
होता"—इति निगदेन होतारं प्रहणीतेत्यर्थः । एतद्रूपपादयति—
"पिष्टयज्ञो वा अय मिति । यतोऽयं पिष्टयज्ञः, अतोऽत्र
पितरः सन्निहिताः ; तत्र यदि होतुर्वरणं कुर्यात्, तदा 'न'
'होतारं' तेषु पिष्टेषु 'दधाति' स्थापयति, न चैतद् युक्तम्,
'इति' अनेनाभिप्रायेण 'होतारं' 'न' प्रहणीयात् ; किन्तु हिं

आश्रावणानन्तरं ब्रूयात् इति, तदाह— “सीदेति । हि
‘होत’ त्व ‘सीद’ उपविश ‘इति’ एतत् वाक्यम् अध्वर्युर्ब्रूयात्,
न होतुर्वरणम् । ‘होता’ चेवं कृत्वा ‘होतृपदने’ ‘उपविशति’
उपविशेत् ।

सुगादाननिगदेनाध्वर्युः ‘प्रसीति’ अनुजानाति । “पु
प्रसवेययया”—इति ७ धातु । स च ‘प्रसूत’ होत्रा प्रेरित
‘अध्वर्यु’ सुचौ’ लुङ्पठतौ ‘आदाय’ ‘प्रत्यङ्’ मुखं प्रति
क्रामति । ‘प्रतिक्रम्य’ वेदे पश्चिमभागे स्थित्वा, आश्रावण
प्रभृति ‘अपवर्हिष’ वर्हिष्यतुर्थं प्रयाज, तद्वर्जं ‘चतुर प्रया
जान्’ यजेत । वर्हिर्वर्जनस्याभिप्राय माह— ‘प्रजा वा इति ।
श्रिट् निगदसिद्धम् ॥ २३ ॥

हविर्भिः प्रचरणार्थं प्राचीनाधीतित्वं पुनर्विधत्ते— “ते सर्वं
एवेति । ‘ते’ कृत्विग्यजमाना ‘सर्वं एव’ ‘प्राचीनाधीतिन’
भवेयुः ॥ ब्रह्मयजमानाग्नीध्राणां पूर्वं परिक्रान्तानां प्रधान
यागार्थं मन्यथा परिक्रमणं विधत्ते— “इत्यादिति । ‘इत्यात्’
अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानो चतुःस्वर्गवेदे ‘पुरस्तात्’ प्रति
गच्छत, आग्नीध्र ‘पश्चात्’ प्रतिगच्छेत् । प्रधानहविषो याज्यानां
माश्रावणवषट्कारानाचष्टे— ‘तदिति । ‘तत्’ तत्र पितृभ्यः
प्रधानहविष्युः ‘ऌ’स्वधा—इति अध्वर्युराश्रावयेत्, ‘अस्तु स्वधा’
—इति आग्निध्रं प्रत्याश्रावणं कुर्यात्, होता स्वधा नमः—इति

* अदा० प० ३० धा० ।

† का० श्रौ० सू० ५ ८ ३७ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ८ १ । पित्रात्वादपसथ सर्वत्र प्राप्तं मेव
मयस्यापि वाचनिकस्यान्यभागात्तस्यावधि (८ ३३) पूज्य इति प्राचीना
धीतित्वं प्राप्तं मेवेति क्रात्यायनेन नेह पुनः सूचितं मिति ध्येयम् ।

वपट्कुर्यात् । अस्याय मयः— “ॐ आवय”-“अस्तु औषट्”-
“वौषट्”-शब्दानां स्थाने एते प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥

तत्राध्वर्युप्रैषस्याय मयः— ॐकारोऽङ्गीकारार्थः , स्वधेति
पित्रा हविर्नाम । हे अग्नीत् ! पितृर्योपादीयमान मिदं
हविः तवाभिमतं किं मिति । तत्तथास्त्विति अग्नीत् । नमः
शब्दस्यागार्थः , पितृनुद्दिश्य दीयमानैतत् ‘स्वधा’ तदीयं
हविः ‘नमः’ त्यक्तं मस्तु , इति वपट्कारप्रतिनिधिभूतस्य
‘वाक्यस्यार्थः ॥ २४ ॥

प्रकृतिवदेवायावणादिकं कर्तव्यं मिति पश्चान्तरं माह—
“तदु होवाचेति । ‘आयावयेयुः’-इत्यादिना आयावणादि-
कर्तृणा मध्वर्यादीनां मेकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनम् । ‘यज्ञस्य’
प्रकृतिभूतस्य दर्शपूर्णमासयागस्य ‘विधायाः’ विधा प्रकारः
संस्थानम् , तस्मात् ‘न’ एव ‘अयाम’ प्रथमामहै ‘इति’ प्रागु-
दीरितस्यापेक्षा ; अन्यथा हि आयावणादीनां प्रकृतिवदप्रयोगात्
यज्ञविधायाः प्रच्युतिः स्यादित्यभिप्रायः । अत एव सूत्रकृत्
स्वधाकरणयज्ञस्य विकल्पं माह स— “ॐ स्वधेत्यस्तु स्वधेति वा-
ऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते”-इति † ॥ २५ ॥

अनुवाक्यार्थं प्रैषवचनं प्रथमयागस्य विधत्ते— “अथाहेति ।

* “स्वधा नम इति वपट्कारः”—इति का० श्रौ० सू० ५. ८. १२ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ८. ११ । ॐ स्वधेत्यादिषु स्यागपत्त्या श्रुती
भवत्येवेति पदमङ्गरीकारः, तथा चाद्यान्वलायनः— “नित्याः श्रुतयः”—इति ।
तेन ॐ स्वधेत्यत्र ओकारः स्वशब्दगतोऽकारश्च श्रुतौ,— ‘ओ३१ स्वा३धा’
—इति , तथा ‘अस्तु स्वा३धा’—इति , ‘स्वा३धा नमः’—इति । एवं
‘ये यजामहे’-इत्यस्य स्थाने ‘ये३ स्वधामहे’ इत्यपि बोध्यम् ।

पितृप्रधान सोमप्रधानगौरुभयोरपि युक्तत्वात् तदपेक्षया पितर
सोमवन्तः पितृवन्तो वेति विकल्पः प्रागुपन्यस्तः, तदभि
प्रायेणात्रापि सम्प्रैषस्य हेविध्यम् । होतानुवाक्यावचने प्रकृ
तितो विशेषः माह— “म द्वे इति । अनुवाक्यादित्वं सुप
पादयति— “एकया वा इत्यादि । ‘एकया’ एव अनुवाक्यया
‘देवान्’ स्वस्थानात् ‘प्रस्थावयन्ति’ देवयजनदेशः मागन्तुम् ।
पितरस्तु परागमनात् अपुनरावृत्तिद्वयता, अतो न ते एकया
पुरोनुवाक्यया प्रस्थावयितुं शक्या, ततः प्रयत्नविशेषे कर्त्तव्ये
‘हाम्या’ पुरोनुवाक्याभ्यां होता तान् ‘पितॄन्’ आगमयतीत्यर्थः ॥२६॥

त्रीणि हवींषि समवदाय एकैका देवता यष्टव्या, तत्र
पितॄणां सोमवता यजनप्रकारः माह— “स उपस्तृणीत आज्य
मिति । “द्विरान्यस्येति । आज्येनोपस्तृण मेकः समवदानम्,
पुरोडाशादिहविस्तयात् सकृत्सकृदवदानम्, तत् सकृदिति
यदवदानं सम्पद्यते, एतेन सकृदवदधातीमि वाक्यं मुक्तार्थं
भवति ० । यदि अभिघारणं सुपस्तृणं च सकृदेव स्यात्,
तदा चतुरवत्तसम्पत्तिर्न स्यात्, चतुरवत्तं हि यागयोग्यं
द्रव्यम्, तस्माद् द्विरभिघारणं कर्त्तव्यं मित्यर्थः † । “प्रत्य
नक्त्यवदानान्तीति । अवदात्यस्मादित्यवदानम्, अवत्तशिष्टं हविः ।
“कृत्यन्त्युटो बहुलम्”—इति ‡ अपादाने ल्युट् । अवत्तशिष्टानि
हवींषि प्रक्षज्यादित्यर्थः । प्रकृतिवत् प्राप्तं मतिक्रमणं निषे
धति— “नातिक्रामतीति § । कथन्तर्हि कर्त्तव्यं मिति तत्राह—

* का० श्रौ० सू० ५.६.२, ३ ।

† का० श्रौ० सू० ५.६.४ । ‡ पा० सू० ३.३.११२ ।

§ का० श्रौ० सू० ५.६.५ ।

“इत एवेति । यत्रोपविश्यावद्यति , ‘इत एव’ स्यानात् ‘उपो-
त्याय’ तत्रैव तिष्ठता आयावणादिकं कुर्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

द्वितीयतृतीययागयोरेवमेवानुप्राणनप्रकारं दर्शयति—“अथा-
हेति । अत्रापि पूर्ववदेव पुरोनुवाक्यादित्वं भवगन्तव्यम् ।
“उपस्तृणीत इत्यादि , पूर्ववत् ; एतावांस्तु विशेषः,— द्वितीय-
यागस्य हविरादाने धानानां प्राथम्यम् , तृतीयस्य हविरादाने
मन्थस्य प्राथम्यम् । अस्मादेव प्राथम्यात् सोमवदादियागत्रयस्य
हविषां त्रयस्य धारणेऽपि निर्वापकाले सपितृभ्यः सोमवद्भ्यः
षट्कपालं पुरोडाश मिति विशेषाभिधानम् ॥ २८ , २९ ॥

इत्थं प्रधानयागं कृत्वा स्विष्टकृतस्थानेऽग्निः कथ्यवाहनो यद्व्य-
हृत्यभिप्रेत्य तदनुवाक्याप्रैषस्य वचनं विधत्ते— “अथाह्वानय
इति । “तत् स्विष्टकृत इति । यदेतत् “अग्नये कव्यवाहना-
यानुब्रूहि”—इति सम्यैववचनम् , ‘तत्’ ‘स्विष्टकृते’ स्विष्टकृत्या-
गार्थम् । पितृणां कव्यवाहनसम्बन्धप्रतिपादनेनैवेतदुपपादयति—
“कव्यवाहनो वा इति । देवेभ्यो दीयमानं हविः ‘हव्यम्’,
पितृभ्यस्तु दीयमानं तत् ‘कव्यम्’ । तदुभयं वहतीति हव्य-
वाहनकव्यवाहननामानौ ह्यवेधानौ क्रमेण देव-पितृ-सम्बन्धिनौ ।
“कव्यपुरीषपुरीष्येषु व्युट्”—“हव्येऽनन्तपादम्”—इति सूत्राभ्यां †
वहतेव्युट् । एष चान्नेरवान्तरमेदः प्रागप्यास्नातः , तैत्तिरी-
यकेऽप्याम्नायते— “अग्नये वा अग्नयः ; हव्यवाहनो देवानाम् ,

* “सोमाय वा पितृभ्यो , एवं बर्हिषद्भ्य उत्तरतो धानामन्य-
पुरोडाशानाम्”—अविध्वान्तेभ्यो हविषतो मन्थपुरोडाशधानानाम्”—
इति का० श्रौ० सू० ५. ६. ६, ७, ८ ।

† पा० धू० १, २, ६६, ६७ ।

कव्यवाहनः पितृणाम्, सहरक्षाः असुराणाम्”—इति ० ।
यस्मादेवं कव्यवाहनः पितृणां सख्यन्धी, तस्मात् “अग्नये कव्यवाह-
नाय”—इत्येव वक्तव्य मिति निगमयति—“तस्मादाहेति ॥ ३० ॥

तस्य खिष्टकृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनयागस्य पूर्ववदुपस्तरणादि-
होमास्तानुष्ठानप्रकार भाव—“स उपस्सृणीत इत्यादिना । खिष्ट-
कृत्वागस्य शेषद्रव्यसाध्यत्वात् हविरुत्पत्तिक्रमैशैवावावदान मित्य-
भिप्रेत्याह—“अयास्य पुरोडागस्येति । “न प्रत्यनक्षीति ।
हवि प्रत्यभिघारणस्य खिष्टकृदर्थत्वात् तस्य च हविषो यदृणात्
पुनः प्रत्यभिघारणं न कर्त्तव्य मित्यर्थः । अन्यदुक्तार्थम् ॥ ३१ ॥

खिष्टकृच्चतुर्थेऽंशेषु यागेषु नातिक्रामतीति योऽतिक्रमनिषेध
उक्तः, त मन्वश् स्तौति—“स यथातिक्रामतीति । सकृदवदानं
प्रशंसति—“अय यदिति । सोमवदादियागव्येऽपि यहवियो
व्यतिषजन मुक्तम्, “अयास्य पुरोडागस्यावद्यतीत्यादिना, तद-
न्वश् स्तौति—“अय यद् व्यतिषद् मिति । क्रियाविशेषणम् ;
परस्परं संसृष्टं यथा भवति तथेत्यर्थः । “ऋतवो वै पितर
इति । पितृणां ऋतुरूपत्वं प्रागेव दर्शितम्—“त उ ते यान्
पुनः समेरयतेति । तथा च ‘एतत्’ एतेन, पिष्टदेवत्वहविषा
व्यतिषज्जनेन, ‘ऋतूनेव व्यतिषजति’ परस्परं संसर्जयति, तेन
व्यतिषज्जनेन तान् ‘ऋतून्’ ‘मन्दधाति’ परस्पर मविनाभूतान्
करोति ॥ ३२ ॥

अपेक्षां प्रत्याख्यानत्वेन सत्यस्याधान मीकीयमतेनोपन्यस्यति—
“तद्देक , इति । ‘तत्’ तत्र खलु ‘एके’ शाखिनः यागशिष्टम्

‘एत मेव मन्यं होत्रे आदधति’ होतुर्हस्ते प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ।
 एतस्मिन् पक्षे होतुः कर्त्तव्य सुपदिशति— “तं होते-
 ति । “उपह्वयेति । वेदिसमीपे इडान्निगदेनोपह्वयं कृत्वा ,
 तदनन्तरं भवघ्नाय अग्नीध्रे दद्यात् । सोमवज्जिघ्रत्येव , न तु
 कस्य चिदप्यत्र भक्षणं मस्तीत्येवकारार्थः । प्राशित्रेडावदान-
 पक्षं मप्याह— “एतद्वेवेति । ‘तु’-इति प्रसिद्धौ , ‘एव’-कारो-
 ऽवधारणार्थः , ‘उत’-शब्दोऽप्यर्थः ॥ अपि खल्वेतद् यक्ष्यमाण
 मेकं पक्षं केचिदनुतिष्ठन्ति । तदेव दर्शयति— “यथा त्वेवेति ।
 ‘तु’-शब्दः एकीयमतव्याहृच्छर्थः । ‘इतरस्य’ दर्शयिष्यमासादेः
 ‘यज्ञस्य’ , ‘यथा’ इडां प्राशित्रं च ‘समवदन्ति’ सर्वेभ्यो हविर्भ्यः
 सम्भूयावदन्ति , ‘एव मेव’ ‘उतस्यापि’ पितृयज्ञस्य समवद्येयुः ।
 “अथैव जिघ्रन्तीति । अस्मिन्नपि पक्षे इडाप्राशित्रयोरवघ्नाण
 मेव कर्त्तव्यम् , न तु प्राशनमित्यर्थः । प्राशनपक्षं मप्याह—
 “प्राशितव्यं त्वेवेति । इडावदानं च यज्ञान्तरवत् अत्रापि
 ‘प्राशितव्य मेव’ ‘ययं मन्यामहे’ ‘इति’ ‘आसुरिः’ महर्षिः
 प्रतिपादयतीत्यर्थः । एवं प्रतिपादयत आसुरेरभिप्राय माह—
 “यस्य कस्येति । इडां प्राशन्तः ऋत्विजः ‘यस्य कस्यचित्’
 आत्मनः सम्बन्धिनि ‘अग्नी’ वैश्वानरे तद्विः ‘शुद्धति’ , अतः प्राशने
 न शेष इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यजमानपितृनुद्दिश्य पिण्डप्रदानं मध्वर्युजमानयोरन्यतरस्य
 कर्त्तव्यत्वं सिद्धवदनुवदनम् , तत्प्रागङ्गं भवनेजनं विधत्ते—

• काचोतेति आनुसन्धेयम् ।

† “मय्य सुपद्वयं होताध्वर्युर्ब्रह्माग्नीदवघ्राहं निदधति , प्राशित्रं
 भवदायेडां वा , सर्वे प्राशयति वा”—इति का० श्रौ० सू० ५, ६, १३—१५ ।

“अथ यतर इति । अध्वर्युयजमानयोर्मध्ये यतरे इत्यर्थः ।
 ‘किं यत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य उतरच्’-इति ॥ उतरजन्तः ।
 ‘यदि अध्वर्युर्वा यजमानो वा’ ‘दास्यन्’ पिण्डदाता ‘भवति’,
 ‘सः’ स्वयं यजमानः अध्वर्युर्वा ‘उदपात्रम्’ उदकपूर्णं पात्रम्
 ‘आदाय’, ‘अपसन्नवि’ अप्रदक्षिणं ‘त्रिः परिविचिन्’ पितृगं
 धेदिम् ‘पथेति’ † । “स यजमानस्येति । ‘सः’ अध्वर्युः ‘यज-
 मानस्य पितरम्’ “असाववनेनिष्”-इति मन्त्रेण ‡ : ‘अव-
 नेनिचेति’ अवनेजति । यजमानस्तु यदि स्वयं पिण्डदाता
 भवति, तदा स्वकीय मेव पितर मवनेजयेत् । “असावव-
 नेनिष्”-इत्यादिकं पिण्डपितृद्वयप्रकरणे व्याख्यातम् § ॥ ३४ ॥

“अथास्य पुरोडाशस्येत्यादि । पुरोडाशादिहविःशेषान् ‘मव्ये
 पाणी’ ‘अवदाय’ आलोच्य, त्रीन् पिण्डान् कृत्वा, तन्मिमेव
 हस्ते धारयेत् ॥ ॥ ३५ ॥

“स येमा मवान्तरदिग मिति । ‘इदं’ गण्डेनोत्तरापरं
 दिग मभिनयेन निर्दिशति ¶ । “अनुर्लक्षणे”-इति ॥ मक्षणे
 अनुगण्डस्य कर्मप्रवचनीयत्वम् । उत्तरापरस्यां दिशि येयं गण्डेः
 स्वस्तिः, ‘तस्या’ ‘यजमानस्य पित्रे’ “अमावेतत् ते”-इति

* पा० सू० ५. ३. ३२ ।

† ‘वेदिं त्रिः परिविचिन्ति उदपात्रेणाध्वर्युं यजमानो वा’-इति

का० श्रौ० सू० ५. २. १६ ।

‡ पुरस्तादिहोव ३ अ० २. २३ कर्त्तव्या अनुतोषम् ।

§ पुरस्तादिहोव काण्डे ३ अ० ७. ७७ भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

¶ का० श्रौ० सू० ५. २. १२ ।

॥ ‘दशंयति’-इति च ।

॥ पा० सू० १. ३. ८३ ।

मन्त्रेण ॥ । पितामहस्य पिण्डदानं विधत्ते— “अथ येमा मिति ।
 ‘इदं’-गच्छेन दक्षिणापरा अयान्तरा दिग् गम्यते । अन्यत्
 समानं पूर्वेण । प्रपितामहस्य पिण्डदानं विधत्ते— “अथ
 येमा मिति । अत्रेदमा दक्षिणपूर्वा दिग्भिनयेन निर्दिश्यते ।
 अत्र या वेदेः स्त्रुतिः, तस्यां प्रपितामहायै पिण्डं दद्यात् ॥ ।
 इत्यं तिष्ठतु स्त्रुतिषु पिण्डदानं विधाय, अवशिष्टायां स्त्रुती
 समन्त्रके लेपमार्जने विधत्ते— “अथ येमा मयान्तरदिश मिति ।
 इमा सुत्तरपूर्वा मयान्तर दिश मनु या वेदेः स्त्रुतिः, तस्याम्
 “अत्र पितरः”-‘इति’ मन्त्रेण ॥ हस्तगलेपं ‘निमृष्टे’ निमृजीत ।
 तथा चोक्तं सूत्रकृता— “उत्तरापरस्यां प्रथमम्, सथे समवदाय
 सर्वेभ्यो यथावनिक्तं पिण्डान् ददात्यसावेतत्त इति, उत्तरपूर्वस्यां
 पाणी निमृष्टेऽत्र पितर इति”—इति ३ । “असावेतत्ते”—इत्यादि
 मन्त्रार्थः पिण्डपिष्टयज्ञे एव वर्णितः ॥ । प्रपितामहादिभ्यः
 उत्तरीत्या पिण्डान् ददातीत्यर्थः । तथाचैवं सति ‘स्वान्’
 स्वकीयान् ‘पितॄन्’ ‘एतस्मात्’ पिष्टयज्ञात् ‘नान्तरेति’ अन्तरितान्
 न करोति, अपि तु भागिनः कृतवान् भवति ॥ ३६ ॥

आहवनीयोपस्थानं विधत्ते— “ते सर्व एवेति ॥ । “उदञ्च

* पुरस्तादिहैव ४४० २. १६ कण्ठां श्रुतोऽयम् ।

† “सक्तिषु पित्रावनेजनं परिधिष्य—परिधिष्य पूर्ववत्”—इति का०
 श्री० मू० ५. ८. १७ ।

‡ वा० सं० २. ३१ ।

§ का० श्री० मू० ५. ८. १८, १९, २० ।

॥ पुरस्तात् २०८ ८० ७ पङ्क्तितो द्रष्टव्यः ।

१ “यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्कृम्योदञ्चोऽहवनीमदन्तीत्याहवनीय
 उपतिष्ठन्ति दाम्प्याम्”—इति का० श्री० मू० ५. ८, २१ ।

उपनिष्क्रम्येति । उदङ्मुखा सन्त परिहृतात् पिण्डपितृ
यज्ञस्थानात् निर्गल्येत्यर्थः । 'देवान् वा इत्यादि । 'य'
खलु 'आहिताग्निर्भवति', 'दर्शपूर्णमासाभ्या' च 'यो यजते',
'एष' 'देवान्' 'उपावर्त्तते' उपगतो भवति, देवसम्बन्धगतस्य
यजमानस्य देवान् परित्यज्य यत् पिण्डयज्ञाचरणम्, तेन देवानां
मनसि क्रोधोऽभूत्, पुनरावृत्त्याहवनीयोपस्थानेनातीवोदासीनता
जनित मपराधं 'देवेभ्य' 'निङ्गुवते' शमयन्ति ॥ ३७ ॥

“ऐन्द्रीभ्या मिति, मन्त्रविधिः । ऐन्द्रा ऋच कथं मन्त्रु
पस्थाने सङ्गतिः, लिङ्गविरोधात् ? इत्यत आह — “ऐन्द्रो
हौति । परमैश्वर्ययोगादाहवनीय एवेन्द्र, अतस्तदीयोपस्थाने
ऐन्द्रा करणत्वं न विरुद्धत इत्यर्थः । त एवैन्द्रो पठति—

“अचवमीमदन्तेति ७ । 'अचन्' अस्माभिर्दत्तं हवि
पितर अचन् । अदेर्लुङि “लुङ्सनोर्घञ्”-इति १ घञादेशे,
“मन्ते घसङ्हरणञ्”-इति ८ लुङ्लुकि, “गमहन्”-इति ९
उपधानोपे, अचविति रूपम् । 'हि' यस्मात् एवम्, अतस्ते
पितरो हवि स्वीकारेण 'अमीमदन्त' वृत्ता अभवन् । “मद
वृत्तियोगे”-इति ॥, अस्मात्परस्तात् लुङि चङि रूपम् । वृत्ति
रपि कुतोऽप्यगम्यते इति तत्राह— “अवमिथा इति । 'मिथा'
आक्षीया तनू ते पितर 'अव अधूपत' भुक्तस्य हवियो
रसातिशयस्याभिष्यक्त्यर्थम् अवाकम्ययन् । “धूञ कम्पने”-इति ४
धातु । तदनन्तरं 'स्वभानव' स्वायत्तदीप्तय, 'विप्रा' मिधा-

• वा० म० ३ ५१ ।

‡ पा० सू० २ ४ ८० ।

॥ पु० व्या० २२८ घा० ।

† पा० सू० २ ४ ९० ।

‡ पा० सू० ६ ४ ८८ ।

॥ पु० उ० १०१ घा० ।

विनः ते पितरः हविषः प्रदातारं यजमानं नविष्ठया नव-
तरया 'मती' मत्या सुत्या 'अस्तोप्रत' उपभुक्तं हविः प्राशंसन् ,
सम्यगीतत् सञ्जात मिति । आहवनीयावस्थित ! हे 'इन्द्र !'
त्व मपि 'ते' त्वदीयो 'हरो' आगौ गमनार्थं 'तु' क्षिप्रं 'योजान्'
योजयेति प्रथमाया ऋवोऽर्थः ।

“सुसम्पन्नं त्वेति ० । हे 'मघवन् !' धनवन् ! आहवनीय-
रूपेन्द्र ! सुदु-सम्पर्शनीयं 'त्वा' त्वां 'वन्दिषीमहि' नमः ,
अभिवाद्यामो वा । “वदि अभिवादनस्तुत्योः”—इति * धातुः ।
अस्माभिः वन्दितस्त्वं 'पूर्णवन्धुरः' दत्तेन हविषा पूर्णेन रय-
नीडेन युक्तः , 'स्तुतः' च सन् अस्माभिः कृतं स्तोत्रं हविष
स्वीकृत्य 'वगान् अतु' कामान् अतु यथाकामं ययेष्ट 'प्रयासि' ।
“योजानित्यादि , पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते— “अय प्रतिपरेत्येति † । 'प्रति-
परेत्य' आहवनीयसमीपात् प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । तस्मिन् गार्ह-
पत्योपस्थाने “मनो न्वाह्वामहे”—इत्याद्यास्तयो मन्त्रा पठिताः ,
तेषा मय मर्थः—

तत्र प्रथमा “मनो न्विति § । अस्मदीयं 'मनः' 'तु'
क्षिप्रम् 'आह्वामहे' । केन साधनेन ? 'नाराग्रंसेन स्तोमेन' नरैः
शंसनीयेन स्तोत्रेण , 'पितृणां' सम्बन्धिभिः 'ममभिः' मननैश्च ॥

“आ न एत्विति । द्वितीया । पितृयज्ञकरणादप्रकान्त

* वा० सं० ३, ५२ ।

† आ० व्या० ११ धा० ।

‡ “मनो न्वाह्वामहे इति गार्हपत्यं तित्थभिः”—इति का० श्रौ०
सू० ५, २, २२ ।

§ वा० सं० ३, ५३ ।

॥ वा० सं० ३, ५४ ।

ममदीय 'मन' 'पुन' अस्मान् 'एतु' आगच्छतु । किमर्थम् ? 'क्रत्वे' कृतकर्मणि , 'दद्यात्' वनाय, 'जीवसे' जीवनाय, 'ज्योक्' चिरकाल 'सूर्य च' 'दृगे' द्रष्टुम् । "दृगे विष्ट्वे च"—इति * तुमये निपात्यते ॥

पुनर्न इति † तृतीया । हे 'पितर ।' 'देव्य' देवसम्बन्धी 'जन' 'न' अस्माभ्य 'मन पुन ददातु' । 'जीव' जीवनवन्तं, 'व्रात' गणम् पुत्रपौत्रादिसमूहम् 'सचेमहि' प्राप्नुयामेति । अन्तिमपादे जीवशब्दप्रयोगस्याभिप्राय माह— "पितृयज्ञेनेवेति । 'पितृयज्ञेन' खलु 'एतत्' इदानीम् 'अचारिषु', अतः पितृयज्ञस्य कर्त्तार ऋत्विग्यजमाना पितृसम्भक्ता सन्त प्रजायुक्ता भवेयुः । 'तत्' तथा सति "जीव व्रातम्"—इति अनेन मन्त्रभागेन 'जीवान्' एव पुत्रपौत्रादीन् 'अपिपद्यन्ते' अपि गच्छन्ति । "तस्मादिति, उक्तार्थनिगमनम् ॥ ३८ ॥

पिण्डदाहजप विधत्ते— "अथ यतर इति ‡ । 'अथ' उपस्थानानन्तरम्, अध्वर्युयजमानयोर्मध्ये 'यतर' पिण्ड 'ददाति', 'स पुन' 'प्राचीनावीती' 'भूत्वा', पितॄं देवम् 'अभिपद्य' प्रविश्य "अमीमदन्त"—इति § मन्त्र जपेत् । स च मन्त्र, तद् ब्राह्मणं च पिण्डपितृयज्ञे व्याख्यातम् ॥ ४० ॥

पिण्डदानस्योदीष्याह मुदकावनेजन पूर्ववद् विधत्ते— "अथोदपात्र मिति । "तद्यथा जक्षुषे इति, अवनेजनस्य

* पा० छ० १४ ११ ।

† वा० मं० ३ ५५ ।

‡ का० श्रौ० सू० ४ २ ०३

§ वा० मं० २, ४१, २

॥ पुरस्तात् ११० ८० ० पङ्क्तिता दृश्यम् ।

प्रयोजनकथनम् । एतत् सर्वं पिण्डपितृयज्ञे एव व्याख्यातम् ० ।

विहितं परिपेचनं पुनः श्रुतम् , तस्य यत् प्रादक्षिण्यम् ,
तत् स्तौति— “यत् पुनरित्यादिना । “प्रमलविन इति ।
अपसन्न मप्रादक्षिण्यम् , तद्विपरीतं प्रमलं प्रादक्षिण्यम् ;
मत्वर्यीयो विनिः । प्रादक्षिण्यवतो मम ‘इदं’ पितर मपि
‘कर्म’ ‘अनुसन्तिष्ठतै’ संस्थितं भवेत् । ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण
अवसाने ‘प्रमलवि’ सव्येन परिपेचनं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

“अथ नीवि मित्यादि १ । पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे व्याख्या-
तम् ॥ ४२ ॥

चोदकप्राप्तं मनुयाजाद्युदीच्याङ्गकलापं सविशेष मतःपर
मनुक्रामति— “ते सर्व एवेति । “इत्याद्यजमानयेति । प्रयाजा-
द्युदीच्याङ्गानुष्ठानसमये एव ब्रह्मयजमानाद्याः तत्र तत्र स्थाने
परीत्योपविशेयुः ॥ ४३ ॥

“अथाहेति । “प्रत्यङ्ङतिक्रामतीति । प्राचो दक्षिण-
दिक्काप्य प्रागुपपादितत्वात् दक्षिणातिक्रमणस्याने पत्यङ्ङमुखो-
ऽध्वर्युरतिक्रामेदित्यर्थः । ‘अपवर्हिषौ’ वर्हिः प्रथमानुयाजः ,
तद्वर्जितौ ‘दावनुयाजौ’ यज-यजेति । वर्हिर्वर्जने कारण माह—
“प्रजा वा इति ॥ ४४ ॥

शुग्शूहनादिकं प्रकृतिवत् कर्त्तव्य मित्यनुक्रामति—

• पुरस्तात् ११० ए० १८ पङ्क्तितो दृष्टव्यम् ।

† “अनेनैव पूर्ववत् प्रदक्षिणं नीविं विसंभ्य नमो य इत्यङ्गानि
करोति ब्रह्म वा नमस्कारान् यद्वा नः पितरो दत्त—इति का० श्री० ए०
८, ८, १४, १५, १६ ।

• पुरस्तात् १११ ए० २५ पङ्क्तौ दृष्टव्यम् । ॥ का० श्री० भू० ५, ८, २० ।

“अथ सादयित्वेत्यादिना । सूक्तवाकानुवचनं प्रकृतिवत् प्राप्तम् । प्रस्तरप्रहरणं निषेधति — “नाध्वर्युरिति ० । ‘न समुल्लुम्पति’ न गृह्णाति, न प्रहरेत्, तूष्णी मेवोपासीत प्रस्तर मा प्रहरणम् ॥ ४५, ४६ ॥

अग्नीरग्नैपस्थानिहृत्ति माह — “अथाहेति । “स्वगा दैव्या होतभ्यः” — इति सप्तैवेऽध्वर्युणोक्ते होता शंयुवाकं ब्रूयात् ; न च तदानीं मध्वर्युः परिधीननुप्रहरेत्, केवलं सुपसृग्नेदेव ॥ बर्हिषः परिधीनाश्च तूष्णीं भग्नीं प्रहरणं विधत्ते — “अथैतदिति । ‘एतत्’ चतुस्त्रयां वेद्यां स्त्रीणं ‘बर्हिः’ ‘परिधींश्च’ आदाय युगपदग्नीं ‘अनुसमस्यति’ प्रक्षिपति § ॥ ४७ ॥

अथाग्नीं प्रक्षेप मेकीयमतेनोपन्यस्यति — “तदेक इति । तदेतन्निविध्योपपादयति — “तद् तथेति । हुतशेषस्य पुनर्होमयोग्यत्वाभावात् नैव यस्मै युक्त इत्यर्थः । का तर्हि हविः-शेषस्य प्रतिपत्तिरिति, ता माह — “तस्मादिति । ‘हुतोऽष्टिष्टम् अपोऽभ्यवहरेयुः’ । अग्नीं मासनपक्षस्य व्युदासार्यं ‘एव’-कारः । ऋत्विजो ‘वा माग्नीयुः’ इति पञ्चाक्षरम् । । सूत्रकारोऽप्येतत् सर्वं

* “न प्रस्तर माहृत्ति” — इति का० श्रौ० सू० ५, ८, २८ ।

† “अनुप्रहरेत्युक्ते किञ्चनापि नानुप्रहरति, तूष्णीं मात्मानं

न संलुम्पति” — इति का० श्रौ० सू० ५, ८, २८, १० ।

‡ उपलृष्टं परिधीन् नानुप्रहरति” — इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ३१ ।

§ “बर्हिःपरिध्वस्यी प्रास्यति” — इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ३३ ।

॥ “हविःष्विष्टश्च, अथ, प्राप्तं वा” — इति का० श्रौ० सू०

माह च—“न प्रस्तर मादत्त इत्यादिना * ॥ ४८ ॥ २† [६.१.] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* का० श्रौ० ५. ६. २८-३६ सूत्राणि दृश्यानि ।

† “अद्यात्र चिन्त्यते । के पुनस्ते पितरो येभ्य इदं दीयते ? उच्यते—
यजमानस्य पित्र्यभ्यो ददातीत्यादिवचनात् , एत एव पितरः ; तेभ्यो जीवद्वा
एव दाने प्राप्ते,— “प्रेतेभ्यो ददाति”—इति वचनात् , “सक्तु इहैव
पराचः पितरः”—इत्यादिदर्शनेभ्यश्च प्रेतेभ्यो देयम् । अथ “वभवः पितरो
जीया रुदा जीया पितामहाः । प्रपितामहास्तथादित्या इत्येषा वैदिकी
युतिः”—इति , तथा “दानेवेषां तस्मिन्नुभद्राभ्येऽग्रंस्तान् पित्र्यभ्येन समै-
रयन्त , पितरो वै त व्यामन्”—इति (२ का० ६. १. १.) , तथा “शरद्धे-
मन्तशिशिरास्ते पितरः”—इति , तथा अग्निध्यात्तादयः पित्र्यगणा स्तीर्षा
कोपयोगः । एत एव तु व्याधिदेविकाः पितरः , ततश्च यथा मातास्ते
लप्यन्ति पितरस्तप्यन्ति , तथा तेभ्यपि लप्यन्तु , व्याधिदेविकावस्यास्ते
लप्यन्ति , सदापित्र्यभ्यो तु त एव मोमपादय उच्यन्ते । पित्र्यस्य
सक्रिय प्रेतेभ्यो एव दीयन्ते । अथ यस्य पितरो सुक्ताः स्युः , स कथं
दद्यात् ? भोऽपि तेभ्य एव प्रक्षाल्य मापन्नेभ्यो ददन् बहुतरंगैर्वैभवा विसृ-
ज्यते । या तु तेषां लप्तिस्तदाशुमद्विकं फलम् , न तदभावे क्रियानादत्तेत्या ।
प्रम्बादयस्तग्निदेविकाः , तेऽपि लप्यन्त्विव ; शास्त्रेण विशेषोपादानं विधा-
नादिनि गम्यन्ते—इत्याद्याच हरिस्वामी । तैत्तिरीयकास्त्वेवं अमामवन्ति
—“देवान् वै पित्र्यन् प्रीतान् मनुष्याः पितरोऽनुप्रपिपते”—इति तै० ब्रा०
१. ४. १० ४ । ‘दिविधा हि पितरः , देवात्मका मनुष्यात्मकाश्च’—इत्यादि
भाष्यार्थं भाषाशान् दृश्यमिति दिक् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

महाहविषा ह वै देवा व्यृचं जघ्नुः । तेनो
ऽएव व्यजयन्त येय मेपां व्विजितिस्ता मययानेवैषां
तस्मिन्त्सद्भाम ऽद्रुपव आर्क्षस्तानेतैरेव शल्पान्निर-
हरन्त तान् व्यवृहन्त यत् चाम्बकैरयजन्त ॥ १ ॥

अथ युदेष एतैर्यजते । तन्नाह न्वेवैतद्य
तथा कं चनेपुर्कृच्छतीति देवा अकुर्वन्निति त्वेवैष
एतत् करोति याद्य त्वेवाद्य प्रजा जाता
याद्याजातास्ता उभयी रुद्रियात् प्रमुञ्चति ता
अखानमीवा अकिल्विषाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्माद्वा
ऽएष एतैर्यजते ॥ २ ॥

ते वै रौद्रा भवन्ति । रुद्रस्य ह्येषुस्तस्मा-
द्रौद्रा भवन्त्येककपाला भवन्त्येकदेवत्या अस-
न्निति तस्मादेककपाला भवन्ति ॥ ३ ॥

ते वै प्रतिपुरुषं * । यावन्तो गृध्राः स्युस्ता-
वन्त एकेनातिरिक्ता भवन्ति तत् प्रतिपुरुषं मे-

वैतदेकैकेन या अथ प्रजा जातास्ता रुद्रियात्
प्रमुञ्चत्येकेनातिरिक्ता भवन्ति तद्या एवाथ प्रजा
अजातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति तस्मादेकेनाति-
रिक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

स जघनेन गार्हपत्यं । यज्ञोपवीतौ भूत्वो-
दङ्ङासीन एतान् गृह्णाति स तत एवोपोत्या-
योदङ् तिष्ठन्नब्रह्म्युदीच्यौ दृषदुपले ऽउपदधात्यु-
त्तरार्धे गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधाति तद्यादेव
तामुत्तरां दिशं सृचन्त ऽएषां ह्येतस्य देवस्य दिक्
तस्मादेता मुत्तरां दिशं सचन्ते ॥ ५ ॥

ते वा अक्ताः स्युः । अक्ता ए हि हविस्तु ऽउ
वा ऽअनक्ता एव स्युरभिमानुको ह रुद्रः पशून्त्या-
द्यदङ्ङात् तस्मादुनक्ता एव स्युः ॥ ६ ॥

तान्त्सार्धं पात्राणां समुद्रास्यं । अन्वाहार्य-
पचनादुल्मुकं मादायोदङ् परेत्य जुहोत्येषा
ह्येतस्य देवस्य दिक् पथि जुहोति यथा हि स
देवस्युरिति चतुष्पथे जुहोत्येतद् वा ऽअथं जान्मिर्त
प्रज्ञातं भवसानं यच्चतुष्पथं तस्माच्चतुष्पथे
जुहोति ॥ ७ ॥

पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोति । ब्रह्म
वै पलाशस्य पलाशं ब्रह्मणैवैतज्जुहोति स
सर्वेषा मेवावदात्येकस्यैव नावदति य एषो
ऽतिरिक्तो भवति ॥ ८ ॥

स जुहोति । एष ते रुद्र भागः सह
स्वस्वाम्बिकया तं जुपस्व स्वाहेत्यम्बिका ह वै
नामास्य स्वमा तयास्यैष सह भागस्तद्यदस्यैष
स्त्रिया सह भागस्तस्मात् वाम्बिका नाम तद्या अस्य
प्रजा जातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ ९ ॥

अथ य एष एको ऽतिरिक्तो भवति ।
तु माखूत्कर ऽउपकिरत्येष ते रुद्र भाग आखुस्ते
पशुरिति तदस्मा ऽआखु मेव पशूना मनुदिशति
तेनो ऽद्वतरान् पशून् न हिनस्ति तद्यदुपकिरति
तिर इव वै गुर्भास्तिर इवैतद्यदुपकीर्णं तस्मादा
ऽउपकिरति तद्या एवाथ प्रजा अजातास्ता
रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

अथ पुनरेत्य जपन्ति । अथ रुद्र मदीमद्यव
देव आस्वफम् । यथा नो व्ययसस्करदया नः
श्रेयसस्करदया नो व्यवसाययात् ॥ भेषज मसि

मेषजं गवे ऽप्रवाय पुरुषाय मेषजुं सुखं मेषाय
मेष्या ऽद्रुत्याशीरेवैषैतस्य कर्मणः ॥ ११ ॥

अथापसलवि त्रिः परियन्ति । सुव्यानूहूनु-
पाप्नानास्वाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकु मिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृताद्रित्या-
शीरेवैषैतस्य कर्मण आशिष मेवैतद्दाशासते
तदु ह्येव शु मिव यो मृत्योर्मुच्याते नामृतात्तस्मा-
दाह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति ॥ १२ ॥

तदु हापि कुमार्यः परीयुः । भगस्य भजा-
महा ऽद्विति या ह वै सा रुद्रस्य स्वसांस्विका
नाम सा ह वै भगस्येष्टे तस्मादु हापि कुमार्यः
परीयुर्भगस्य भजामहा ऽद्विति ॥ १३ ॥

तासां सुतासां मन्त्रो ऽस्ति । वाम्बकं यजा-
महे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकु मिव
बन्धनादितो मुक्षीय मामृत इति सा युदित
इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामृत इति पतिभ्यस्तदाह
पतयो ह्येव स्त्रियै प्रतिष्ठा तस्मादाह मामृत
इति ॥ १४ ॥

अथ पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति । दक्षि-

शानूहनुपाप्ताना एतेनैव मुन्त्रेण तद्यत् पुनः
प्रसलवि त्रिः परियन्ति प्रसलवि न इदं कर्मानु-
सन्तिष्ठाता ऽइति तस्मात् पुनः प्रसलवि त्रिः
परियन्ति ॥ १५ ॥

अथैतान्युजमानो ऽञ्जलौ समोष्य । ऊर्ध्वानु-
दक्षति यथा गौर्नीदाम्बुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्पा-
न्निर्मिमते तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति मेघज
मेवैतत् कुर्वते तस्माद्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥

तान् * हयोर्मूतकयोरुपनुह्य । व्येणुयष्ट्रां वा कुपे
वोभयत आवध्योदङ् † परेत्य यदि व्यृक्षं वा स्थाणुं वा
व्येणुं वा व्यल्मीकं वा विन्देत् तस्मिन्नासजत्येतत्ते
रुद्रावसं तेन परो मूजवतो ऽतीहीत्यवसेन वा
ऽअध्वानं यन्ति तदेनः सावसं मेवान्ववार्जति
यत्र-यचास्य चरणं तदन्वत्र ह वा ऽअस्य परो
मूजवद्व्यधुरणं तस्मादाह परो मूजवतो ऽती-
हीत्यवततधन्वा पिनाकावस इत्युष्टिसन् नः शिवो

* 'सां'—इति च ङङ् डा० वेवरेण ।

† 'आनध्योदङ्'—इति च डा० वेवरङङ् पाठः ।

ऽतीहीत्येवैतुदाह कृत्तिवासा इति निष्वापय-
त्येवैन मेतुत् स्वपद्म हि न कं चनु हिनस्ति
तस्मादाह कृत्तिवासा इति * ॥ १७ ॥

अथ दक्षिणान् वाह्ननन्वावर्तन्ते । ते प्रतीक्षं
पुनरायन्ति पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति रुदियेणेव
वा ऽएतदचारिषुः शान्तिरापस्तुदग्निः शान्त्या
शमयन्ते ॥ १८ ॥

अथ केशश्मश्रूत्वा । समारोह्याग्ना ऽउद-
वसायेव ह्येतेन यजते न हि तदवकुल्यते , यदु-
त्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयात्तस्मादुदवस्यति गृहा-
नित्वा निर्मध्याग्नी पौर्णमासेन यजत ऽउत्सन्न-
यज्ञ इव वा ऽएष यच्चातुर्मास्यान्यथैष कृष्णः
प्रतिष्ठितो यज्ञो यत् पौर्णमासं तत् कृष्णेनैवैतद्यज्ञे-
नान्ततः प्रतितिष्ठति तस्मादुदवस्यति ॥ १९ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

अथ विधिक्षितानां त्रयम्बकहविषां * शल्यनिर्हरणहेतुत्वं †
मिति द्वासेनोपपादयति— “महाहविषेति ‡ । “अथ यानेव-
त्यादि । ‘तस्मिन् सद्गामे’ ‘एषां’ देवानां मध्ये ‘यानेव’ इन्द्र-
‘इषवः’ इवमुक्ताः शराः ‘आच्छन्’ प्राप्नुवन्, ‘तान्’ देवान्
‘एतैरेव’ त्रैयम्बकैर्हविर्भिः तस्मात् ‘शल्यात्’ ‘निरहरन्त’ वियो-
जितवन्तः । निर्हरणप्रकार माह— “तान् व्यहृन्तेति ।
“हृह उद्यमने” § । शल्यघोतांस्तानस्माच्छल्यादुहरन्त ॥ इत्यर्थः ।
“एतैरेवेति । प्रतिनिर्देशस्य सव्यपेक्षत्वात् तन्निर्दिशति— “यत्
त्रयम्बकैरिति । अम्बिका नाम स्त्री अस्य स्वसा, अतस्त्रयम्बको
रुद्रः । देवतावाचिना लक्षणयात्र हवींश्च्युच्यन्ते ॥ १ ॥

आख्यायिकया प्रतिपादितं मयं प्रकृते योजयति— “अथ
घटेष इति । ‘एषः’ इदानीन्तनो यजमानः । “तन्नाहेति ।
‘न, अह, नु, एष’ इति चत्वारो निपाताः । ‘तत्’ तेन
त्रैयम्बकहविर्यागेन अद्यापि ‘एतस्य’ यजमानस्य सम्बन्धिन
मेव ‘कश्च’ क मपि पुरुषम् ‘इषुः’ ‘तथा’ ‘नैव’ ‘ऋच्छति’
प्राप्नोति । देवानुकारित्वस्य हेतु माह— “इति देवा इति ।
“याद्य त्वेषास्येति । ‘अस्य’ यजमानस्य सम्बन्धिनीः ‘प्रजाः’
‘जाताः’, ‘याश्च’ ‘अजाताः’ प्रजनित्यमाणाः, ‘ताः’ ‘सर्वाः’
‘उभयीः’ उभयविधाः प्रजाः ‘रुद्रियात्’ रुद्रकृद्भिस्सनात् ‘प्रमु-

* ‘त्रैयम्बकहविषां’—इति च । उत्तरवाप्येव मेव ।

† ‘शल्यनिर्हरणहेतुत्वं’—इति कादिपुस्तकेषु । एव मिहोत्तरत्रापि ।

‡ ‘तस्मिन् सद्गामे’—इति का० श्रौ० सू० ५. १० १ ।

§ तु० प० ६६ घा० । ‘इत्योष्टादिः, प्रवर्गीयादिरित्यन्ये’—इति कौ० ।

॥ “व्यहृन्तेति”—इति च ।

‘सति’ । प्रतिपुरुष सङ्ख्याय क्रियमाणे एतै त्रियम्बकैर्हविर्भि
तस्य रुद्रस्य प्रीणितत्वात् । ‘ता अस्येत्यादि , गतम् ॥ २ ॥

तेषा देवता विधाय प्रशंसति— “ते वै रौद्रा भवन्तीति ।
रुद्रो देवता एषाम् । “सास्य देवता”—इत्यण् ७ । तत्र
कारण माह— “रुद्रस्येति । ‘हि’ यस्मात् रुद्रसम्बन्धी ‘इप्’
त्रिपुरविजयाय रुद्रप्यायुधत्वेन निम्नित , तस्मात् । अत
एवान्यत्र रुद्रस्य त्रिपुरविजयप्रस्तावे श्रूयते— “त इप् समस्कुर्वत”
—इति १ । हविषा मेककपालसंस्कार्यत्वं विधाय स्वीति—
“एक कपाला इति । ‘एकदेवत्या’ एकदेवतार्था सर्व इमे पुरो
डाशा ‘असन्’ भवन्त्वित्यभिप्रायेण ॥ ३ ॥

क्रियन्तस्ते त्रयम्बका कार्या इति तत्परिमाण माह—
‘ते वै प्रतिपुरुष मिति १ । ‘यावन्त’ यावत्परिमाणविशिष्टा
यजमानस्य ‘गृह्या’ गृहसम्बन्धिनी ज्ञातयो भवेयुः ३ , तत्र
प्रतिपुरुष मेकैक पुरोडाश इति गणयित्वा ‘तावन्त’ ते
पुरोडाशा एकेनाधिकास्ते कर्त्तव्याः । एतत् प्रशंसति—

• पा० सू० ४ २ २४ ।

† तै० म० ६ २ ३ १ । ‡ का० थो० सू० ५ १० ७ ।

§ ‘गृह्या’ पुत्रपौत्रपुत्रादीन्यपत्यानि । करम्भपात्रोत्प्लुत्यन (३ ४)
यज्ञशब्द प्रणाविषयो श्रेय — इति या० दे० (५ १० २) । भागव
कल्पसूत्रे ऽपि तथैव “उत्तरतो—• यावन्ति करम्भपात्राणि”—इति ।
काठकाऽपि ‘यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्रा—इति । व्यापस्तम्ब
माह— प्रतिपुरुष मेककपालान् निर्वपति , यावन्तो यजमानस्या
माया मखीका स्तावत एकातिरिक्तान्—इति । ‘चतुरो वा”—
इति च का० थो० सू० ५ १० ३ । अथपक्षस्य एकाग्रपक्षस्य चाप
क्षस्य चापक्षस्य च चतुर एवति तात्पर्यम् । करम्भपात्राद्यर्थे
मेव । ५ ३ ५ दृश्यम् ।

“तत् प्रतिपुरुष मिति । पुरुषं पुरुष प्रतिपुरुषम्, वीष्माया मय्ययीभाव । “एकैकेनेति । “एक बहुव्रीहिवत्”—इति वीष्माया द्विवचनम् ० । बहुव्रीहिवद्भावात् सुपो लोप । अन्य दुक्तार्थम् । एकातिरेक मनूय तस्य प्रयोजन माह—
“एकेनेति ॥ ४ ॥

यावदुक्तचोदना द्योते पुरोडाशा , अतस्तेषा रुक्कारप्रकार माह— “स *जघनेनेति । गार्हपत्यस्य पद्यात् ‘यज्ञोपवीती भूत्वा’, ‘उदङ्मुख आसीन’ †, ‘एतान्’ पुरोडाशान् निर्व पतीति प्रक्रम्य , जुहोतयोऽवषट्कारा इति ‡, तत्र अवषट्कारा इति छेद । हविरुत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्याक्षिप्तानि तदन्मैकान्य घहननादीनि , वैकृत विशेष वक्तु मनुकामति— “स तत एवे त्यादिना । प्रागुदीच्या रुद्राधिष्ठितत्वेनोत्तरदिशो रुद्रसम्बन्धात् तद्विक्त्वाच्च रुद्रदेवताख्या , तस्मात् ‘ताम्’ एताम् ‘उत्तरा दिग्’ ‘सचन्ते’ सर्वेषु व्यापारेषु ऋत्विज समवयन्ति § ॥ ५ ॥

एषा हविषा मन्त्रतार्थ मभिधारणपक्ष माह— “ते वा अक्ता स्युरिति ॥ । ‘वे’—शब्दोऽवधारणे । खलु ‘ते’ पुरोडाशा ‘अक्ता’ आन्येनाभिधारिता एव ‘स्यु’ । तत्र हेतु माह—
“अक्ता हीलि । ‘हि’ यस्मात् ‘अक्ता’ अभिवारित मेव हवि

* पा० सू० ८ १ ६ ।

† का० श्रौ० सू० ५ १० ४ ।

‡ चैयम्बका जुहोतयो भवन्ति न यजतय इति भावः । ‘य-
आम्बकैरयजन्तीत्यादि’ अवधार (२ ६ २ १) स होमानागर्तयागा
मिप्रायो द्रष्टव्य —इत्यभाषयद्विह हरिश्चामी ।

§ का० श्रौ० सू० ५ १० ६ ७ द्रष्टव्य ।

॥ का० श्रौ० सू० ५ १० ८ . ११ ।

भवति । तथा च तैत्तिरीयकम्— “प्रच्युतं वा एतदध्मासोकादगतं
देवनोकं यच्छृतं हविरनभिधारित मभिधार्योदासयति”—इति ७ ।
अनभिधारितपक्ष मय्याह— “उ वा इति । तत्र कारण माह—
“अभिमानुक इति । पशुप्रभवेनाज्येन यदि रौद्रान् पुरोडाशान्
अक्षरात् , ततः स रुद्रः आज्यसम्बन्धद्वारा तत्कारणभूतान् पशून्
‘अभिमानुकः’ † अभिमन्तुं वाधितुं शक्तः स्यात् ॥ ६ ॥

“तान् सार्धं मित्वादि । निगदसिद्धम् । † उत्तरदिशि
विशेषं विधत्ते— “पथीति । उत्तरस्यां दिशि यः पन्था
विद्यते , तत्रोत्प्लुकं निधाय , तस्मिन् पुरोडाशान् जुहुयात् ‡ ।
यधि होमे कारण माह— “पथा हीति । ‘सः’ खलु रुद्रो ‘देवः’
‘पथा’ मार्गेण हि ‘चरति’ तत्रावतिष्ठत इत्यर्थः । पथ्यपि
किञ्चिद् विशेषं विधत्ते— “चतुष्पथ इति । ‘चतुर्णां’
पथां समाहारस्तुष्पथः , चतसृभ्यो § दिग्भ्य आगतास्तत्वारः
पन्थानो यत्र सङ्गच्छन्ते , तत्र जुहुयादित्यर्थः ॥ । एतदुप-
पादयति— “एतद् वा इति । ‘एतत्’ खलु ‘अस्य’ रुद्रस्य
‘आश्रितम्’ ¶ जनैः परिकल्पितम् , ‘प्रज्ञातम्’ प्रसिद्धम् ,
‘भवसाने’ स्थानम् , यश्चतुष्पथाख्यम् । अत एवोक्त मभियुक्तैः—
“वटे-वटे वैश्यवणः , चत्वरे-चत्वरे शिव.”—इति ॥ ७ ॥

* तै० सं० २. ६. ३. ८ ।

† ‘अभिमन्तुकः’—इति च ।

‡ का० श्री० सू० ५. १०. ५ ।

§ ‘चतुर्भ्यः’—इति छ, ज ।

|| का० श्री० सू० ५. १०. ८ क० ।

¶ अम + धिन = दित । ‘आश्रितम्’—इत्यपि च ।

अथैतस्मिन् होमसाधनं विधत्ते— “पलाशस्य पलाशेनेति ७ । पलाशहस्तस्य पर्णेनेत्यर्थः । “ब्रह्म वै पलाशस्य पलाश मिति । पलाशहस्तस्य ब्रह्मत्वश्रवणात्, तदोयं पर्णं मपि ब्रह्मात्मकम् । ब्रह्मश्रवणश्च तैत्तिरीयकैराम्नातम्— “देवा वै ब्रह्मवदन्त तत् पर्णं उपानृणोत्”—इति १ । अथदाने विशेष माह— “स सर्वेषा मिति । यावन्तः पुरोडाशाः, तत्र एक मपि रिक्तं विहाय तेषां सर्वेषा मेव सकाशात् तस्मिन् मध्यमपर्णेऽवद्यो-
दित्यर्थः ३ ॥ ८ ॥

इत्थं सर्वेभ्यः समवत्तस्य हविषः समन्त्रकं होमं विधत्ते— “स जुहोतीति ५ । मन्त्रस्याय मर्थः— हे ‘रुद्र !’ ‘ते’ तव ‘एष भागः’ । कथम्भूतस्य ? अम्बिकानामास्य स्वसा, तया संहितस्य । अतः ‘तं’ भागं ‘जुषस्व’ सेवस्व । इदं हविः ‘स्वाहा’ सुहुत मस्त्विति ॥ । तत्र “सह स्वस्त्राम्बिकाया”—इति मन्त्र-
भागस्याभिप्राय माविष्कुर्वन्नेतेषां हविषां त्राम्बिकानाम निर्ब्रवीति— “अम्बिका इ वा इति ७ । “तद्यदस्यैष इति । ‘तत्’ तथा सति ‘यद्’ यस्मात् ‘अस्य’ रुद्रस्य तथा ‘स्त्रिया’ ‘सह’ ‘एष भागः’ कल्पितः, ‘तस्मात्’ स्त्रीरूपाम्बिकासम्यन्धात् रुद्रस्यैते पुरोडाशाः

* का० श्रौ० सू० ५. १०. ६ ख ।

† ते० सं० ३. ५. ७ ३ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. १०. १० । ‘मध्यमपलाशपर्णे जुहुस्यानीये’
—इति अ तत्र या० दे० ।

§ का० श्रौ० सू० ५. १०. १२ ।

॥ मन्त्र एषः या० सं० ३. ५. ७. १ ।

१ “श्रुत्वा अस्याम्बिका स्वसा, तथा वा एष द्विरिति”—इति
ते० ब्रा० १. ६. १०. ४ द्रष्टव्यम् ।

(वर्णलोपेन) 'वाम्बकाः'—इत्याख्यायन्ते । "तद् या अस्येति ,
व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

अवदानकालपरिशेषितस्यातिरिक्तस्यैकस्य विनियोग माह—
“अथ य एव इति । उत्क्रिरति पांशून्वित्युत्तरः ; आखुभिः
कृते 'आखूत्करे' 'तम्' अतिरिक्त मेकं पुरोडाशम् 'उपक्रिरति'
उपक्षिपति ० । "कृ विक्षेपे"—इति धातुः † । "एष ते"—इति
मन्त्रः ‡ । तदर्थस्तु— हे 'रुद्र !' 'ते' तव 'एषः' पुरोडाशः
भागः , अस्मिन्नुत्करे स्थितो यः 'आखुः' असी 'ते' पशुः
इति । मन्त्रपाठस्य प्रयोजन माह— "तदग्रा इति । 'तत्'
तेन मन्त्रेण 'पशूनां' मध्ये 'आखु मेव' 'अस्मी' रुद्राय
पशुत्वेन निर्दिशति । 'तेन' कारणेन 'इतरान्' नृगवाश्चादि-
पशून् स रुद्रो 'न हिनस्ति' । अतिरिक्तस्यैकपुरोडाशस्य यदु-
पक्षेपणं विहितम् , तदुपपादयति— "तद् यदिति । "तिर-
इवेति । 'गर्भाः' तिरोहिता इव भवन्ति । उपकीर्णञ्च द्रव्यं
विगलितं सत् तिरोहित मेव भवति , अतो गर्भस्थाना मजातानां
प्रजानां रुद्रकृतहिंसनविमोचनाय क्रियमाणस्योपकीर्णत्वं युक्तं
मिति भावः ॥ १० ॥

अपं विधत्ते— "अथेति § । 'अथ' तदनन्तरम् , पुनर्यस्य-
प्ययादग्निसमीप मेत्यु "अवरुद्रम्"—इत्यादिमन्त्रौ । सर्वे जपेयुः ।

* का० श्रौ० सू० ५, १०, १३ । 'मृषिकैरुत्कीर्णै पांसुभिरग्न-
र्हितं करोतीत्यर्थः ।

† सु० प० १२८ पा० ।

‡ या० भ० ३, ५०, २ ।

§ का० श्रौ० सू० ५, १०, १४ ।

|| भा० भ० ३, ५८, ५८ ।

तयो प्रथममन्त्रस्थाय मथे ।— ‘रुद्रम्’ ‘अवादीमहि’ अय
दीयामहे, हविर्भागेन रुद्रं मययुज्य पृथक्कृत्य प्रजा रक्षामहे ।
“दीङ् रक्षणे”—इत्यध्यात् ॥ लोटि, “बहुलञ्छन्दसि”—इति ॥
शब्दलुकि “धुमास्था”—इतीत्यम् ॥ तथा ‘देव देवनगीक्ष
‘वाम्बक’ स्त्रिगामिकाख्यया सहितम्, अवादीमहीत्यनुपङ्ग ।
अम्बिकासाहित्यप्रतिपादनपरं मेतद् द्वितीयं वाक्यम् । स च
रुद्रो ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘न’ अस्मान् ‘वस्यस’ वसीयस वसु
मत्तमान् ‘करत्’ कुर्यात्, ‘न’ अस्मान् ‘यथा’ च ‘येयस’
प्रशस्यकरान् ‘करत्’ कुर्यात्, ‘यथा’ च ‘न’ अस्मान् ‘व्यव
साययात्’ व्यवसायेत, व्यवसितार्थान् कुर्यात्, तथा ‘अवादी
महि’ इति सम्बन्धः ॥

अथ द्वितीयस्य ।— हे रुद्र । त्वं स्वरूपेणैव ‘भेपजम्’ औप
धम् ‘असि’, सर्वदुरितनिवर्हणहेतुत्वात् । अतस्त्वं ‘सुख’
सुप्राप्तं भेपजम् अस्मदीयेभ्यो गवाश्चादिभ्यः प्रदेहीति शेषः ।
“पाशीरेवेति । एतत् वाम्बकाख्यकर्मण ‘पाशी’ फलप्राप्ते
नम्, गवाश्चादीनां मारोग्यं मेतस्य कर्मण फलं मित्यर्थः ॥ ११ ॥

‘अथाप्रदक्षिणं त्रिरम्बे परिगमनं विधत्ते— “अयापस
लवीति ॥ । वाम्बकस्य हविषं कर्त्तारं सर्वं चतुष्पथे अग्नि
मपसलवि वाम्बकमिति मन्त्रेण ‘त्रिं परियन्ति’ । किं कुर्यन्त ?
‘सव्यान्’ वामान् ‘उरुन्’ ‘अपघ्नानां’ हस्तेन कुट्टयन्त । ।

• दि० आ० १४ पा० ।

• पा० मू० २ ४ ०१ ।

• पा० मू० ६ ४ ६६ । “इन्द्रस्युभयदेव्याङ्घ्र्यानुकृतम्”—इतीह

गङ्गीपरः (पा० मू० ६ ४ ५) ।

५ का० यौ० अ० ५ १०, १५ ।

• वाच्यम् इति यावत् ।

मन्त्रस्य * चाय मर्थः— त्रीणि अम्बिकानि नेत्राणि यस्य ,
 यद्वा अम्बिका स्वसा यस्य , तद्योक्तः । शोभनो गन्धो यस्यासौ
 सुगन्धिः । “गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः”—इति † इकारादेशः ।
 ‘पुष्टिर्वहनम्’ पुष्टेर्वहयितारम् । रुद्रं वयं ‘यजामहे’ पूजयामः ।
 त्वत्प्रसादादहम् ‘उर्वारुकम्’ कर्कटीफलं ‡ पक्कं सत् यथा
 प्रसववन्धनात् स्वयं मेव सुच्यते , तथा ‘मृत्योः’ मरणात् ‘मुचीय’
 मुक्तो भूयासम् ; ‘अमृतात्’ अमरणात् ‘मा’ वियोगो भवत्विति ।
 “आशीरेधेत्यादि , सिद्धम् । अन्तिमपादस्य तात्पर्यं माह—
 “तदु ह्येवेति । ‘यः’ ‘मृत्योः’ मरणात् ‘मुच्यातै’ मुक्तो भवेत् ,
 सः ‘अमृतात्’ अमरणात् ‘न’ मुक्तो भवति ; एतदेव हि ‘श मिष’
 प्राणिनां सुखं भवति ॥ १२ ॥

अस्य परिगमनस्य भगवत्सिद्धिहेतुत्वं सुपपादयति— “तदु
 ह्यापीति । ‘तत्’ तदा ‘कुमार्यः’ अपि तं मन्त्रिं मुक्ताप्रकारेण
 ‘परीयुः’, ‘भगव्य’ सौभाग्यस्य । कर्मणि षष्ठी । सौभाग्यम्
 ‘यजामहे’ प्राप्नुयामहे ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण § । ‘यो ह वा
 इति । अम्बिका नाम ‘या’ खलु ‘रुद्रस्य स्वसा’, ‘सा’ ‘भगव्य
 इष्टे’ सौभाग्यस्य स्वामिनी भवति । “ईश ऐश्वर्ये”—इति

* मन्त्रोऽयम् ता० भं० ३. ६०. १ ।

† पा० मू० ५. ४. १३५ ।

‡ ‘कर्कट्यादेः’ षजम्—इति मञ्जीधरः । ‘पर्कटीफलम्’—इति
 छ-पाठः । ‘कर्मकर्कटीफलं (।)’—इति च आ०-वेवरेण दृष्टः ।

§ का० श्रौ० मू० ५. १०. १६ । ‘यजमानस्य कुमार्याः परिणीता
 पुत्राद्योत्तरेण ब्राह्मक मिति मन्त्रेण , पतिवेदनं मिथ्यत्वेन—० त्रिष्टिः
 परिपन्ति , पतिं भौभाग्यं कामयमाना वा’—इतीह या० ६० ।

धातुः ॥ भगव्येति “अधीगर्हयेदेषां कर्मणि”—इति † पठ्ठी ।
‘तस्मात्’ अम्बिकासहितस्य रुद्रस्य सखन्धिनि कर्मणि भगव्यामि-
कामाः कुमार्योऽपि परीयुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

कुमारोणां परिगमनेऽपि मन्त्रो विद्यत इत्याह— “तासां
मिति । ‘आसां’ पूर्वोक्तानाम् ‘तासां’ कुमारीणां अपि परि-
गमनेऽन्यो ‘मन्त्रः’ विद्यते । कः पुनरसाविति , तं पठति—
“व्रतस्वक मिति ‡ । पतिर्विद्यते लभ्यत इति पतिवेदनो रुद्रः ।
अन्यदुक्तार्यम् । चतुर्थपादस्य तात्पर्यं माह— “सा यदित इति ।
‘इदं’-शब्देन पित्रकुलं परामृश्यते । ‘इतः’ अस्मात् पित्रकुलात्
‘ज्ञातिभ्यः’ सकाशात् अहं ‘मुचीय’ मुक्ता भूयासम् ; ‘अमुतः’
अमुष्मात् कुलात् पतिसकाशात् ‘मा मुचीय’ विप्रमुक्ता न भवेम
इति तात्पर्यार्थः । “पतयो ह्येवेति । अग्निहोत्रादिधर्मेषु
पत्या सहैव स्त्रिया अधिकारः ‘हि’ यतः , अतः स्त्रीणां ‘पतय
एव’ ‘प्रतिष्ठा’ आश्रयभूता इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तेनैव मन्त्रेण पुनः प्रदक्षिणं चिः परिगमनं विधत्ते—
“अथ पुनरिति § । ‘प्रसलवि’ प्रदक्षिणम् । “एतेनैवेति ।
व्रतस्वक मिति प्रागुक्तेनोभयविधेन मन्त्रेणेत्यर्थः । “तद्यत् पुन-
रित्यादिवाक्येषुः पित्रयज्ञवद् व्याख्येयः ॥ १५ ॥

हुतशिष्टानां पुरोडाशानां प्रतिपत्तिं , विधत्ते— “अथै
तानित्यादि । ‘एतान्’ पुरोडाशान् यजमानस्यास्त्रलाय-
ध्वर्युः संवपेत् । यजमानय ‘ऊर्हान् उदस्यति’ उत्क्षिपति ।

‘यथा’ ‘गौ’ पृथिवीनामैतत्, पृथिवी तान् पुरोडाशान् ‘नोदा-
 प्रयात्’ । उरिचक्ष्ता पुरोडाशा यथा भूमौ न पतन्ति, तथा
 अन्तरिक्षे, पुनरञ्चनिना धारयेत् । तदुक्तं कात्यायनेन—
 “रौद्रान् यजमानेऽञ्चनिनोदस्यत्यगो प्रापणम्, प्रतिगृह्णात्येतान्”
 —इति * । “आत्मभ्य एवैतदिति । ‘एतत्’ एतेन उदसनेन
 ‘आत्मभ्य’ ऋत्विग्यजमाना स्व स्व शरीरेभ्य ‘एव’ ‘शस्त्रान्’ निर्मि-
 मते’ निर्हरन्ति । तेषां पुनर्यज्ञाशक्तौ स्पर्धने विधत्ते— “तान्
 विनिष्पन्त इति । लब्धुमिच्छन्तो निष्पन्त तद्विपरीतो
 ‘विलिप्सन्त’ लब्धुमशक्ता सन्त, भूमौ पतितान् ‘तान्’
 पुरोडाशान् पश्चात् ‘उपस्पृशन्ति’ । उक्तं हि कात्यायनेन—
 “प्रतिगृह्णात्येनानशक्योऽपस्पर्धनम्”—इति † । “भेषजं मेवैत-
 दिति । एतेन स्पर्धनेन निर्हृते शल्ये स्वशरीरदेशस्य पुनर्भेषजं
 मेव कृतवन्तो भवन्ति ॥ १६ ॥

“तान् द्वयोरित्यादि । ‘द्वयोर्मूतकयो’ । यत्र दृष्टमये
 आवपने धान्यं बध्यते, तत् मूतम् ‡, मूतं मेव मूतकम् ।
 स्वाये क प्रत्ययः । ‘तान्’ रौद्रान् पुरोडाशान् ‘द्वयोर्मूतकयो’
 ‘उपनद्य’ वैष्णव्येषां वैष्णव्या येषाम् ‘उभयतः आवध्य’, यदा
 ‘कुपे’ वैष्णुनिर्मितभाजनद्वययुक्तो दारुविशिष्टो वीक्षधापरपर्याय
 कुपः §, तस्मिन्, ‘उभयतः’ उभयपार्श्वयोः वैष्णवभाजनयोः
 ‘तान्’ रौद्रान् ‘आबध्य’, तेन सार्द्धम् ‘उदङ् परेत्य’ उदङ्

* का. श्रौ. मू. ५. १०. १८, १९ ।

† का. श्रौ. मू. ५. १०. २० ।

‡ मूतयोः द्विव्याकारयो रज्जुनिर्मितयोः—इति या. दे. ।

§ कुपः, यन्नियतश्चेत्तुलादखे—इति या. दे. ।

मुखोद्भूतं गत्वा, हृत्स्थ्याख्यादीना मन्यतमस्मिन् * उपलब्धे,
वीवधम् 'आसजति' आलगयति † । तस्मिन्नासजने मन्त्र माह—
“एतत्त इति ‡ ।

तस्याय मयं ।— हे 'रुद्र ।' 'ते' तव 'एतत्' द्युतिकरम्
'अवसम्' पाथेय मन्त्रम्; तत् स्वीकृत्य 'तेन' साधनेन
'मूजवत' पर मूजवाद्यामोदीच्य. पर्वत, तस्य परस्ताद्भागम्
'अतीहि' यतिक्रम्य गच्छ, माध्वानधितिष्ठा इति भाव ।

मन्त्रगत अवसगण्डं प्रशंसति— “अवसेन वा इति । लोके
'अवसेन' अन्नेन पाथेयेन हि जना दूरम् 'अध्वान' 'यन्ति',
'तत्' तथा सति 'एन' रुद्र 'सावसम्' अवससहितम् 'एव'
अस्मात् स्थानात् 'अन्ववार्जति' अनुगमयति । अस्य रुद्रस्य
गमनयोग्यप्रदेश माह— “यत्र यत्रेति । यस्मिन् यस्मिन् स्थाने
'अस्य' देवस्य 'चरण' वर्त्तन भवति, 'तत्' स्थानम् 'अनु'-
लक्ष्येत्यर्थ । “परो मूजवत”—इति मन्त्रभागस्याभिप्राय माह—
“अत्र ह वा इति । 'अस्य' रुद्रस्य 'अथ' अस्मिन् मूजवत्पर्वत-
सम्बन्धिनि 'पर' परस्ताद् भागे 'चरण' वर्त्तन भवति,
'तस्मात्' तेन “परो मूजवत”—इति मन्त्रभागस्य पठन युक्त
मित्यर्थ । द्वितीयभागं मनूय व्याचष्टे— “अवततधन्वेति ।
अवतत मवरोपितज्य धनुर्यस्य स तथोक्त । “पिनाकावस
इति । पिनाक, तस्यैव रुद्रधनुषो नामधेयम् । तस्य अवस*

* 'स्याणौ वा वृक्षे वा, वशे वा वल्मीके वा'—इति, 'स्यास्य
क्षिप्रार्थे वृक्षमूलम्—इति च या० दे० ।

† का० औ० सू० ५, १०, २१ ।

‡ वा० अ० ३ ६१, १ ।

व्यापारो परमो यस्य स तथा । एतेन विशेषणद्वयेन फलितं
मर्थं माह — “अहिंसन्निति । हे ‘रुद्र !’ ‘नः’ अस्माकं हिंसा
मकुर्वन् ‘शिवः’ सुखकरः सन्, “अतीहि”—इति ‘एतत्’, अयं
मन्त्रभागः प्रतिपादयतीत्यर्थः । अस्मिन् भागम् * अनूद्य
तात्पर्यं माह — “कृत्तीति । कृत्तिः त्वत्वास आच्छादनं यस्य
स तथोक्तः । अनेन च विशेषणेन ‘एनं’ नितरां स्थापयेत् † ;
कृत्तेर्मृदुतरत्वेन सुखकरत्वात् रुद्रस्वापो भवत्येवेत्यनेनाभि-
प्रायेण विशेष्यते । स्थापोऽपि किमर्थं इत्यत आह — “स्वपन्
न्विति । ‘नु’ खलु लोके ‘स्वपन्’ निद्रालुः पुरुषः ‘कञ्चन’
क मपि ‘न दिनस्ति’ न पीडयति । अतो रुद्रकृतवाधविरहाय
तस्य स्थापः प्रार्थित इत्यर्थः ॥ १० ॥

तेषां पुनरागमनं विधत्ते — “अथ दक्षिणानिति । रौद्र-
पुरोडाशानां वृत्तादावासश्चनानन्तर्यं मयशब्दार्थः । रौद्रेर्हवि-
र्भिः ये अचारिषुः, ‘ते’ सर्वे स्वं स्वं दक्षिणं बाहुम् ‘अनु’-लक्ष्य
प्रादक्षिण्येनावर्त्तेरन् ; आहत्य च ‘अप्रतीक्ष’ रौद्रहविःप्रचरण-
स्थानं मनवन्लोकयन्तः ‘पुनः’ वेदिसमीपं भागच्छेयुः ; आगत्य च

* मञ्जीधरमते याज्ञिकदेवमते च कृत्तिवामा इत्यपरो मन्त्रः—
वा० सं० ३. ६१. २ । सूत्रतश्चैव मेव प्रतीयते । का० श्रौ० सू० ५. १०.
२२ दृश्यम् । “क्रिगान्तरस्यानुपदेशात् कृत्तिवामा इति जपेत्”—इतीह
या० . दे० । मञ्जीधरस्तु “कृत्तिवामा इत्यनपेक्ष मेवोपसृष्टन्ययः
(५. १०. २२, २३)—इत्येकं सूत्रं मत्तैव आख्यतु— ‘उत्तरे वृत्तादी
मूतद्वयेऽवसन् प्रत्यावर्त्तमाना मूतद्वयस्यावेक्षणं महत्त्वा वेदिसमीपं
समागत्योदकं स्पृशेयुः’—इति ।

† ‘निष्ठापयतीति अवघात आघातस्य निश्चलीकरणं मनेन कर्तव्यं
मिति केचित्’—इति चान्न या० दे० ।

हविःप्रचरणक्षतीष्णनिवारणाय 'आप.' उपस्पृशेयुः । "तदग्निः
गन्त्येति । उष्णशमनहेतुभिः 'अग्निः' 'तत्' रौद्रप्रचरणजनितं
स्व स्वात्मगत मौष्णं 'शमयन्ते' निवर्त्तयन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

वरुणप्रधासान्ते इव केशश्मश्रुवपनादिकं साकमेधान्तेऽपि
कर्त्तव्यमित्यनुक्तामति— "अथ केशश्मश्रून्तेति । केशश्मश्रूणि
वापयित्वा 'अग्नी' गार्हपत्याद्ववनीयौ 'समारोह्य' समारोप्य,
दक्षिणान्ते रम्युपलक्षणम् (यदि सर्वे धार्या भवेयुः १) समारोपणेन
गृहं गच्छन्तीति शेषः ॥

"उदवसायेत्यादिना , साकमेधस्यान्तकर्त्तव्यता अत्रापि
प्रतिपाद्यते । "उदवसायेति । स्नानानन्तरं खलु 'एतेन' साक-
मेधान्तेन 'यजते' । तदङ्गत्वेन योत्तरवेदिर्निर्मिता , तस्या मग्नि
होतृहोमो न युक्त इति पुनः स्वस्थानगमनं कर्त्तव्यमित्यादि
शेषं पूर्ववद् १ व्याख्येयम् ॥ १८ ॥ ३ ॥ [६. २.] ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

* का० श्रौ० सू० ५. १० २३ ।

† २८६ ए० ४ पं० , ३१२ ए० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ तै० सं० १ का० ८ प्र० ६ अ० , तै० ब्रा० १ का० ६ प्र० १०

अनु० । एतयोरनुवाकयोः चात्मकयागविधयस्तन्मन्त्राद्यान्वाता द्रष्टव्याः ।
'चात्मक'- 'त्रियम्बक'-इति शास्त्राभिदहतौ पाठाविदानीं लेखकप्रमादत
एकशाखीयवाक्येऽपि बहुत्र सङ्कान्ताविति च ध्येयमिति ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

अक्षय्यं ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनो
भवति । संवत्सरः हि जयति तेनास्याक्षय्यं
भवति तं वै त्रेधा विभज्य यजति त्रेधा विभज्य
प्रजयति सुखं वै संवत्सरः सुखं वा ऽअक्षय्यं
मेतेनो हास्याक्षय्यं सुकृतं भवत्यतुष्टं हैवैतद्वत्त्वा
देवानुषेत्तक्षय्यं मु वै देवानां मेतेनो हैवास्या-
क्षय्यं सुकृतं भवत्येतद् तदुस्माच्चातुर्मास्यै-
र्यजते ॥ १ ॥

अथ यस्माच्छुनासौर्येण यजेत । या वै देवा-
नां श्रीरासीत् साकमेधैरीजानानां * विजिग्या-
नानां तच्छुन मथ यः संवत्सरस्य प्रजितस्य रस
आसीत्तत्सौरं सा या चैव देवानां श्रीरासीत्
साकमेधैरीजानानां † विजिग्यानानां य उ च
संवत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत् त मेवैतदुभयं
परिगृह्णात्मन् कुरुते तस्माच्छुनासौर्येण यजते ॥ २ ॥

तुस्यावृत् * । नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति
पृषदाज्यं न मन्यन्त्यग्निं पुञ्च प्रयाजा भवन्ति
तयो ऽनुयाजा एकं समिष्टयजुः † ॥ ३ ॥

अथैतान्येव पुञ्च हवींषि भवन्ति । एतैर्व्वै-
हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा असृजतेतैरुभयतो व्वरुण-
पाशात् प्रजाः प्रामुञ्चदेतैर्व्वै देवा व्वृतु मघन्ने-
तैर्व्वै ‡ व्यजयन् येयु मेषां व्विजितिस्तां तयो
ऽएवैष एतैर्या चैव देवानां श्रीरासीत् साक
मेधैरौजानानां व्विजिग्यानानां यु उ च मंव-
त्सरस्य प्रजितस्य रुस आसीत् त मेवैतदुभयं
परिगृह्यात्मन् कुरुते तुस्माद् वा ऽएतानि पुञ्च
हवींषि भवन्ति ॥ ४ ॥

अथ शुनासीर्य्यो द्वादशकपालः पुरोडाशो
भवति । स वृन्धुः शुनासीर्य्यस्य यं पूर्वं मवी-
चाम ॥ ५ ॥

* 'तुस्यावृत्'—इति ग, घ ।

† 'समिष्टयजुः'—इति ग, घ ।

‡ 'मघन्नेतैर्व्वै'—इति च दृष्टो डा० चवरेण ।

अथ वायुव्यं पुरो भवति । पुरो ह वै प्रजा
जाता अभिसृज्जानते विजिग्यानं* मा प्रजाः श्रियै
युशसे ऽन्नाद्यायाभिसृज्जानान्ता ऽइति तस्मात्पुरो
भवति ॥ ६ ॥

तद्युदायव्यं भवति । अयं वै वायुर्यो ऽयं
पुवत ऽएष वा ऽइदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं
किञ्च व्यर्पति व्यृष्टादोषधयो जायन्त ऽओषधी-
र्जग्ध्वापः पीत्वा तत एतदङ्गो ऽधि पयः सम्भव-
त्येष हि वा ऽएतज्जनयति तस्माद् वायव्यं
भवति ॥ ७ ॥

अथ सौर्यं एककपालः पुरोडाशो भवति ।
एष वै सूर्यो य एष तपत्येष वा ऽइदं सर्वं
सभिगोपायति साधुना त्वदसाधुना त्वदेष इदं
सर्वं विदधाति साधौ त्वदसाधौ त्वदेष मा
विजिग्यानं प्रीतः साधुना त्वदभिगोपायत्साधौ
त्वदिदधदिति तस्मात्सौर्यं † एककपालः पुरोडाशो
भवति ॥ ८ ॥

* 'विजिग्यान मेनं—इति च इष्टो डा० वेङ्कट ।

† 'तस्मात्साधौ'—इति च इष्टो डा० वेङ्कट ।

तस्याश्वः श्वेतो दक्षिणा । तदेतस्य रूपं
क्रियते य एष तपति यद्यश्वः श्वेतं न विन्दे-
दपि गौरेव श्वेतः स्यात्तदेतस्य रूपं क्रियते य
एष तपति ॥ ६ ॥

स यच्चैव साकमेधैर्युजते । तुच्छनासीर्येण
यजेत यद्वै त्रिः संवत्सरस्य युजते तेनैव संव-
त्सरमाप्नोति तस्माद्यदैव कदा चैतेन यजेत ॥ १० ॥

तद्वैके । रात्रीरापिपयिषन्ति स यदि रात्री-
रापिपयिषेद्यददुः पुरस्तात् फाल्गुन्यै पौर्णमास्या
ऽउद्दृष्टं तुच्छनासीर्येण यजेत ॥ ११ ॥

अथ दीक्षेत । तं नानीजानं * पुनः फाल्गुनी
पौर्णमास्यभिपर्ययात् (तत् †) पुनःप्रयोगरूप इव ह
स यदेन मनीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्य-
भिपर्ययात्तस्मादेनं नानीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्ण-
मास्यभिपर्ययादिति नूरुजमानस्य ॥ १२ ॥

अथ पुनः प्रयुञ्जानस्य । पूर्व्वद्युः फाल्गुन्यै

‘तन्नानीजानं’—इति, ‘तस्मादेतन्नानीजानं’—इति च पाठौ दृश्यौ

पौर्णमास्यै शुनासीर्येण यजेताथ प्रातर्ध्वैश्वदेवेनाथ
पौर्णमासिनैतदु पुनः प्रयुञ्जानुस्य ० ॥ १३ ॥

अथातः । परिवर्त्तनस्यैव सर्वतोमुखो वा ऽश्वसा-
वादित्य एष वा ऽद्भदः सर्वं निर्द्दयति यदिदं
किञ्च शुष्यति तेनैष सर्वतोमुखस्तेनान्नादः ॥ १४ ॥

सर्वतोमुखोऽयं मग्निः † । यतो ह्येव कुत-
द्याग्नावभ्यादधति तत एव प्रदहति तेनैष सर्वतो-
मुखस्तेनान्नादः ‡ ॥ १५ ॥

अथाय मन्यतोमुखः पुरुषः । स एतत्
सर्वतोमुखो भवति यत् परिवर्त्तयते स एव मेवा-
न्नादो भवति यद्येतावेतद्य एवं विद्वान् परिवर्त्त-
यते तस्माद्वै परिवर्त्तयते ॥ १६ ॥

तदु होवाचासुरिः । किन्तु तत्र मुखस्य यदुपि
सुर्वाण्येव लोमानि वृषेत यदै त्रिः संव-
त्सरस्य युजते तेनैव सर्वतोमुखस्तेनान्नादस्तस्मान्ना-
द्रियेत परिवर्त्तयितु मिति ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

* 'प्रयुञ्जानस्य'—इति ग, घ ।

† 'मन्यतोमुखोऽयं मग्निः'—इति ग, घ । ‡ 'स्तेनान्नादः'—इति ग, घ ।

अथ शुनासीरीयं * विधिस्तस्य शुनासीर्यस्य चतुर्थपर्वण
 भवत्सरसलक्षणफलसाधनत्वं प्रतिपादयिष्यस्तावदुपोद्घातत्वेन चातु
 र्मास्याना मक्ष्यफलसाधनत्वं माह— “अक्षय्यं ह वा इति ।
 चतुर्थं-चतुर्थं मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि प्रयुक्तानि
 वैश्वदेवादीनि , तैरिष्टवान् चातुर्मास्याजी । ‘करणे यज’—
 इति † भूतकाले यजतेर्णिनि । तस्य ‘चातुर्मास्याजिन’
 ‘सुकृत’ यागजनितफलसाधनधर्मापरपर्याय मपूर्वम् ‘अक्षय्यम्’
 चेत्तु मशक्यम् , न कदाचिदपि भोगेन क्षययितुं शक्यते ।
 “क्षय्यज्यौ शक्याद्ये”—इति ‡ , “क्षि क्षये”—इति § अस्मान्निपा
 तित । अक्षय्यत्वं सुपपादयति— “सवत्सर हीति । ‘क्षि’
 यस्मात् उदीरितैस्त्रिभि वैश्वदेवादिभि पर्वभि सवत्सरपरि
 मितकाल ‘जयति’ ‘तेन’ सवत्सरजयेन , तदतिरिक्तस्य कालस्या
 भावात् ‘अस्य’ सार्वकालिकस्य चातुर्मास्याजिन सुकृतम
 अक्षय्यं भवतीत्यर्थः ।।

सवत्सर कथं मेतेन जयत इति तदाह— “त वा इति ।
 ‘त’ सवत्सर त्रिधा ‘विभज्य चतुर्थं-चतुर्थं मासेषु वैश्वदेवा
 दिभि ‘यजते’ ¶ , अतस्त सवत्सर त्रिधा ‘विभज्य’ एव ‘प्रजयति’
 प्रकर्षेण जयते । अस्तु सवत्सरस्य जय , एतावता कथं फलस्या
 क्षयत्वसिद्धि रिति , तदाह— ‘सर्वं वा इति । भूतवर्त्तमान

शुनासीरीय मतः—इति का० श्रौ० सू० ५ ११ १ ।

† पा० सू० ३ २ ८५ ।

‡ पा० सू० ६ १ ८१ । § आ० प० २३६ घा० ।

॥ अक्षय्यं ह वा चातुर्मास्याजिन सुकृतं भवति—इति व्याप०

श्रौ० सू० ८ १ १ ¶ चातुर्मास्यानि त्रीण्येव—इतीह हरिश्चामी ।

भविष्यत्कालत्रयावच्छिन्नं सर्वं वस्तु संवत्सरमध्ये एवान्तर्भूतम् ; संवत्सरस्तु कृत्स्नव्यापितया अनादिरनन्त इति तज्ज्यं फल मपि अक्षय्यं भवतीत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाप्यक्षय्यत्वं प्रतिपादयति— “ऋतुश्च हैवैतदिति । ‘एतत्’ एतेन चातुर्मास्ययजनेन वसन्ताद्यृत्वात्मक एव ‘भूत्वा’ ‘देवानप्येति’ चातुर्मास्ययाजी अपि गच्छति , देवानाञ्च सुकृतं मक्षय्यं मेधं भवति । अतः ‘एतेन’ देवेष्वपि प्रापणेन ‘अस्य’ ‘सुकृतम्’ ‘अक्षय्यम्’ एव ‘भवति’ ॥ १ ॥

इत्थं वैश्वदेवादीनां त्रयाणां फलं मुपपाद्य शुनासीर्य-
यागस्य अगादिकं फलं दर्शयति— “अथ यस्मादिति । ‘यस्मात्’
हेतोः यजमानः ‘शुनासीर्येण’ पर्वणा ‘यजते’, तस्मात् तत्फलं
मुच्यते इत्यर्थः । “या वै देवानां मित्यादि । ‘साकमेधैः’
प्रागुक्तैर्यागैः ‘इजानानाम्’ इष्टवतां ‘विजिग्यानानां’ हन्त्रासुरं
जितवतां देवानां ‘या’ ‘श्रीः’ सम्पत् ‘आसीत्’, ‘तत्’ ‘शुनम्’
सुखनामैतत् * , सुखहेतुत्वात् शुनं मित्युच्यते इत्यर्थः । ‘अथ’
वैश्वदेवादिभिः त्रिभिस्त्रिभिश्चातुर्मास्यैः प्रस्थितस्य ‘संवत्सरस्य’
‘यो रम आसीत्’ सुखहेतुः सारभूतोऽशोऽभवत् , तत् ‘सीरम्’
इत्युच्यते । “या चैव देवानां मित्यादिः , उक्तार्यानुवादः ।
“तं मेवेतदुभयं मिति । यदेतत् शुना सीरं चोक्तम् , ‘एत-
दुभयम्’ एतेन शुनासीर्ययागेन ‘परिगृह्य’ यजमानः ‘आत्मन्’
स्वात्मनि ‘कुरुते’ धारयति । इत्थं प्रवृत्तिहेतुफलं मुपपाद्य
तत्साधनभूतं यागं विधत्ते— “तस्मादिति । उक्तानघणौ शुनासीरी
अधिदेववायादिरूपेणावस्थितौ । सास्यं देवतेत्यर्थं शुनासीरशब्दाद्

यत् । तद्विर्योगात् यद्यमाणं हविस्समुदायसाध्यं कृत्स्नं कर्म
अनेन व्यपदिश्यते । यस्मादुक्तफलसाधनत्वम्, तस्माच्छुना-
सीरीयाख्येनानेन चतुर्थेन पर्वणा यजेतेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रयोगकर्म वक्तुं प्रतिजानोते— “तस्याहदिति । ‘तस्य’
शुनासीर्यस्य ‘आहत्’ क्रिया उच्यत इति शेषः । पूर्वेषु
पर्वस्त्रिव प्रसक्त सुत्तरवेदिनिर्वपनादिकं निषेधति— नोप-
किरन्तीत्यादिना । प्रयाजानुयाजादयोऽपि प्रकृतिवदेवेत्याह—
“पञ्चेति † ॥ ३ ॥

पञ्च हवींषि विधत्ते— “अथैतान्येवेति । वैश्वदेवादिषु
पर्वस्त्रनुष्ठितान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि अत्रापि कर्त्तव्यानि
भवन्तीत्यर्थः । कृतफलत्वेनैतानि प्रशंसति— “एतैर्वा इति ।
वैश्वदेवेष्वनुष्ठितैः ‘एतैर्हविर्भिः’ खलु पुरा ‘प्रजापतिः’ ‘प्रजाः’
सृष्टवान् । वरुणप्रघासेष्वनुष्ठितैरेव ताः ‘प्रजाः’ ‘उभयतो
वरुणपाशात्’ कर्द्धाधःकायस्थितात् ‘प्रासुञ्चत्’ प्रमुञ्चवान् । तथा
साकमेधेष्वनुष्ठितैरेव पञ्चभिर्हविर्भिः ‘देवाः’ ‘हवम्’ असुरम्
‘अघ्नन्’, हत्वा च ‘एतैः’ एव ‘व्यजयन्त’ विजयं प्राप्तवन्तः ।
यथैवेतानि कृत्स्नाभिलषितफलसाधनानि, ‘तयो’ तथैव खलु
‘एषः’ यजमानः ‘एतैः’ शुनासीर्याख्ये चतुर्थे पर्वणि अनुष्ठीय-
मानैः, आग्नेयादिभिः पञ्चभिर्हविर्भिः शुनासीरीयं ‡ यदेतदनु-
क्रान्तम्, ‘तदुभयं’ फलम् ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘परिगृह्य’ स्वाधीनं
‘कुरुते’ । “तस्मादिति, प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ४ ॥

* का० श्री० सू० ५. ११. १ ।

† “पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जम्”—इति का० श्री० सू० ५. ११. ३ ।

‡ ‘शुनासीर्य’—इति छ पाठः ।

पठं हविविधत्ते— “अथ शुनासीर्य इति ० । शुनासीरौ वाय्वादित्यौ देवते अस्य स शुनासीर्यः । ‘सीर आदित्यः’— इति हि यास्कः १ । हिवचनेन कात्यायनोऽपीम मर्थं मस्त्वचयत्— “शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः”—इति ३ । उक्तं वाक्यशेष मवाप्यतिदिशति— “स वन्धुरिति । कृत्स्नस्य कर्मणः फलप्रतिपादनसमये ‘यं पूर्वं’ वाक्यशेषं “या वै देवानाम्”—इत्यादिकम् ‘अवोचाम’ उक्तवन्तः ५ , ‘सः’ एव अस्यापि ‘शुनासीर्यस्य’ हविषः स्तावकः ; उक्तविधयोरेव वाय्वादित्यरूपेणावस्थितत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

सप्तमं हविविधत्ते— “अथ वायव्य मिति । । वायुदेवता अस्य तद् ‘वायव्यम्’ । “वायुस्तुपित्रुपसो यत्”—इति १ यत् । पयसस्तायत् अत्रानुकूल्यं दर्शयति— “पयो ह वा इति । ‘जाताः’ सर्वाः ‘प्रजाः’ ‘पयः’ खलु ‘अभि’-लक्ष्य ‘सञ्ज्ञानतः’ सञ्ज्ञानानां भवन्ति । अतः पयसः सम्पत्तिहेतुत्वात् ‘विजिग्यानं’ साकमेधैर्विजितवन्तम् ‘एनं’ यजमानं ‘नियै’ सम्पदे , ‘यगसे’ कीर्त्यं ‘अत्राद्याय’ अत्रादनसामर्थ्याय च सर्वाः ‘प्रजाः’ ‘अभिसञ्ज्ञानान्ती’ अभिसञ्ज्ञानीरन् , अनुमन्यन्ता मिति ; अनेनाभिप्रायेण पयसः कारण मित्यर्थः ॥ ६ ॥

• “नित्येभ्योऽपिकानि”—इत्यादीनीह का० श्रौ० सू० ५. ११. ५ दृष्टयानि ।

† “शुनासीरौ शुनौ वायुः, शु इत्यन्तरित्ते; सीर व्यादित्यः सरणान्”—इति निरु० ६. ४. ६ ।

: का० श्रौ० सू० ५. ११. ५ । ६ ४. ४ ए० १. ० प्र० १ ।

॥ “वायव्यं पयः, यवागुर्वा”—इति का० श्रौ० सू० ५. ११. ६. १०

१ पा० सू० ४. ९. ३१ ।

तस्य वायुदेवत्वम् मनूय स्तौति— “तद्यदिति । “एष
 वा इत्यादि । ‘यदिदं किञ्च’ भूम्यां स्थितं स्यावरादिकं,
 ‘वर्षति’ वृष्ट्या सिञ्चति, इदं सर्वम् ‘एषः’ खलु पवमानः
 ‘प्रप्याययति’ प्रवर्द्धति । “ओ प्याधी वृद्धौ”—इति ६ धातुः ।
 तस्माद् वृष्टात् पवमानेन प्रप्यायितात् ‘ओपधयो जायन्ते’,
 ताव ‘ओपधीः’ ‘जग्ध्वा’ भक्षयित्वा “अदो जग्ध्विर्पि किति”
 —इति ११ अदेर्जग्ध्वादेशः । ओपधिभक्षणानन्तरम् ‘अपः पीत्वा’
 पशवः पयो दुहन्ति । ‘एतदद्वाः’ सकाशात् ‘पयः’ ‘सम्भवति’
 उत्पद्यते । तस्मात् परम्परया ‘एष हि’ पवमानः ‘एतत्’
 पयो ‘जनयति’ उत्पादयति ३ । तस्मादस्य वायुर्देवतेत्ये-
 तदुक्तं मित्यर्थः ॥ ७ ॥

अष्टमं हविर्विधत्ते— “अथ सौर्यं इति १ । अस्य हविषः
 सूर्योऽभिगोप्तेत्याह— “एष वै सूर्यं इत्यादिना । “साधुना
 त्वदित्यादि । ‘साधुना’ शोभनेन कर्मणा ‘त्वत्’ एकं पुण्य-
 कृतं जनम् ‘एषः’ सूर्यः ‘अभिगोपायति’ । न केवलं रक्षण-
 भव शोभनात्मकम् । ‘इदं सर्वं’ जगत्, एष एव सूर्यो ‘विदधाति’
 करोति ; विदधानः सः ‘त्वत्’ एकं ‘साधौ’ पुण्ये कर्मणि
 स्थापयति, ‘त्वत्’ एकम् अन्यत् ‘असाधौ’ पापकर्मणि स्थाप-
 यति । ‘एषः’ खलु हिरण्यगर्भरूपः स आत्मा । अस्य हि
 साध्वसाधुकर्मणः कारयित्वं मन्यत्र चास्मायते— “एष ह्येव
 साधु कर्म कारयति, तेषां मेभ्यो लोकेभ्य ऊर्ध्वं निनीयते ;

* भा० आ० ४८८ घा० ।

† पा० सू० २. ४. २६ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. १. ०. ८, ९ ।

§ “सौर्यं एककपालः”—इति का० श्रौ० सू० ५. ११. ११ ।

एष ह्यसाधु कर्म कारयति, तेषा मेभ्यो लोकेभ्योऽधी निनी-
यते”-इति ।

“एष मेत्यादि । एष सुक्तविधः सूर्य एषः अनेन हविषा
‘प्रीतः’ सन् ‘विजिग्यान्’ साकमेधैः विजितवन्तं ‘मा’ मां
‘साधुना’ कर्मणा ‘अभिगोपायत्’ अभिरक्षति, तथा तस्मिन्
‘साधौ’ शोभने कर्मणि मां ‘विदधत्’ विदधातु, प्रेरयतु
‘इति’ अनेनाभिप्रायेण यजमानः सौर्यं हविः कुर्यात् । ‘त्वत्’
-इति, एतदत्र कियाविशेषणत्वेन योज्यम् ॥ ८ ॥

तस्यैककपालस्य दक्षिणां विधत्ते— “तस्याश्वः श्वेत इति ।
‘तस्य’ सौर्यस्य हविषः श्वेतः अश्वविशेषो ‘दक्षिणा’ * ।
शुनासौर्यस्य तु पङ्क्तिभिरनङ्गुर्द्ध्व्युक्तं सौरं दक्षिणा । तदुक्तं सूत्र-
कारेण— “सौरं पङ्क्त्योगं दक्षिणा”-इति † । “तदेतस्येत्यादि ।
‘एतस्य’ सूर्यस्य सितभावस्वरूपत्वात् श्वेताश्वदान मेतदीय
रूपकरण मित्यर्थः । तादृशाश्वालाभे तादृशो गौर्देय इत्याह—
“यद्यश्व मित्यादि ‡ ॥ ८ ॥

अथ शुनासौर्यागस्य कालं विधत्ते— “स यत्रैवेत्यादिना ।
‘यत्र’ यस्मिन् ‘एव’ काले ‘साकमेधैर्यजते’, ‘तत्’ तदानीम्,
तदनन्तरकाले एव § (सः ।) यजमानः शुनासौर्येण ‘यजत’ ।

* का० श्रौ० सू० ५. ११. १४ क ।

† का० श्रौ० सू० ५. ११. १२ । सौरम् = हलम् । ‘युज्यन्त इति
योगाः बलीवर्दाः’-इति च सत्र या० दे० । ‘बोहारौ वा’-इति च
तदुत्तरमूचम् । ‘बोहारौ मद्यान्तौ बलीवर्दौ, न सौरम्’-इति च तदुक्तिः ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ११. १५ । ‘गौ श्वेतः’-इति याच या० दे० ।

§ ‘तदनन्तरकाल मेव’-इति च पाठः ।

॥ नास्त्येतत् पदं च पुस्तकम् ।

न तु शुनासीर्यस्यापि चातुर्मास्यत्वात् मासचतुष्टयस्य व्यवधानं
 भवेत्तित मित्यत आह— “यद्वा इति । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु
 संवत्सरस्य मध्ये वैश्वदेव-वर्षणप्रघास साकमेध भेदेन ‘त्रिः’ त्रिवारं
 ‘यजते’ इति यत्, ‘तेनैव संवत्सर माप्नोति’ । वैश्वदेवादयः
 प्रत्येकं चातुर्मास्ययुक्ता * इति तदनुष्ठानेनैव तेषां द्वादशानां
 मवाप्तत्वात् तत्समुदायरूपः संवत्सरोऽपि यजमानस्य स्वायत्तो
 जात इत्यर्थः । उक्तं मर्थं निगमयति — “तस्मादिति ।
 यस्मात् चतुर्थपर्वणः शुनासीर्यस्य संवत्सरातिरिक्तः प्रातिस्निकः
 कालो नास्ति, तस्माद् यदा कदाचिदेव साकमेधानन्तरं
 यजेतेत्यर्थः † । एतदेवानन्तर्यं सूत्रकृताप्युक्तम्— “शुनासी-
 रीय मतः”—इति ‡ ॥ १० ॥

सोमेन यज्यमाणस्य पचान्तरं माह— “तद्वैक इति ।
 ‘तत्’ तत्र खलु शुनासीर्यानुष्ठाने ‘एके’ शाखिनः ‘रात्रीः
 आपिपयिपन्ति’ अनेन यागेन कतिचिद् रात्रीः आसु मिच्छन्ति ।
 अत एवोक्तं मापस्तम्बेन— “ततो द्वाहे त्वाहे चतुरहोऽर्हमासे
 मासि चतुर्षु वा मासेषु शुनासीरीयेण यजते”—इति § ।
 तेषां मते सोमेन यज्यमाणस्य शुनासीर्यकाल उच्यत इत्यर्थः ।

* ‘चतुर्मास्ययुक्ता’—इति का०-मू० वृ० धृतः पाठः (५. ११. १.) ।

† अत्र हरिश्वाभिः— “यस्मिन् काले साकमेधैर्यजते, ततः
 तत्रैव शुनाशीर्येणेति, न तद्विद्वसनियमोऽयम्, किन्तु हिंसा यत पूर्वयोः
 पर्वण्योक्तम् चतुर्थे मासीति, तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । साकमेधः प्रत्या-
 मन्ने यजनीयेऽहनि यजेत, नियमतश्चतुर्थे सामं नाद्रियेतेत्यर्थः । कुत
 एतत् ? तस्माद् यदैव कदा चैतेन यजेतेत्युपसंहारात्”—इति ।

‡ का० श्रौ० मू० ५. ११. १ । “यदेच्छेत्”—इति चैतदुत्तरमूत्रम् ।

§ आप० श्रौ० मू० ८. २०. १ ।

यदि हि 'रात्रीः' 'आपिपयिषेत्' आसु मिच्छेत्, तदा
 आगामिनीभ्यां फाल्गुनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी;
 षष्ठ्यर्थे चतुर्थी; 'फाल्गुन्यै' फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः 'पुरस्तात्'
 'यत्', 'अदः'—इति विप्रकृष्टे, 'उत्' ऊर्ध्वं चन्द्रमाः अस्मिन् दृश्यते
 इति 'उद्दृष्टं' शुक्लपक्षः, 'तत्' तत्र प्रतिपदाद्यन्यतमस्यां तिथौ
 'शुनासीयेण यजेत' * ॥ ११ ॥

“अथ दीक्षेतेति । 'अथ' अनन्तरं मेव सोमयागार्थं 'दीक्षते'
 कालविलम्बो न कार्य इत्यर्थः । दैवान्मानुषादा विघ्नात् विलम्बे-
 ऽपि तस्यावधिमाह— “तं नानीजान मिति । इमा मेव श्रुति
 मभिप्रेत्यापस्तम्बोऽप्याह— “चातुर्मास्यैरिष्टा सोमेन पशुना वा
 यजते, फाल्गुन्या उद्दृष्टे सोमाय दीक्षते, तं ततो नानी-
 जान मयरा फाल्गुनी पर्यवेयात्”—इति † । तदन्त्ये दीप
 साह— “पुनरिति । 'अनीजानम्' 'एनम्' यजमानम् 'पुनः'
 फाल्गुनी पौर्णमासी न अतिक्रामेत् इति यत्, स 'पुनः-
 प्रयोगरूप इव ह' भवति; चातुर्मास्यानां प्रयोगस्य एतस्मिन्
 काले कर्त्तव्यत्वात्, तस्य चानाचरितत्वात् पुनःप्रयोगाद्गभूतोऽयं
 कालो भवेदित्यर्थः । प्रतिपादितं प्रतिषेधं निगमयति—
 “तस्मादिति । अथ च यक्षोऽधिकारिविशेषस्येवेति, निगमयति—
 “इति न्विति । द्विविधौ हि चातुर्मास्ययाजिनौ सकृदनुष्ठायो-

* का० श्रौ० सू० ४, ११, १५ । 'फाल्गुनुद्दृष्टे' = फाल्गुनशुक्लप्रति-
 पदि—इति या० दे० । 'उद्दृष्टं' = शुक्लपक्षः, तस्मिन् प्रतिपद्वेव
 शुनासीयेण यजेत, अथानन्तरं तस्मिन्मसिन् वा द्विषे दीक्षानुष्ठारेण
 दीक्षेत—इतीह हरिश्चामी ।

† आप० श्रौ० सू० ८, २१, ७, ३, ४ ।

सृजमानः पुनः-प्रयुञ्जानय । तत्र 'उत्सृजमानस्य' खलु अयं
सुक्तः पक्ष इत्यर्थः ॥ १२ ॥

कस्मर्हि तानि पुनः-प्रयुञ्जानस्य पक्ष इति दर्शयति—
“अथ पुन रिति ० । चातुर्मास्यानि सक्तत् संयज्य अनन्तर
मेव यः तानि पुनरारभ्यते, तस्य पुनरारम्भमाणस्य 'फाल्गुन्यै
पौर्णमास्यै' पष्ठार्धे चतुर्थी, तस्याः 'पूर्वेद्युः' पूर्वदिवसे
चतुर्दश्यां 'शुनासीर्धेण यजेत', 'अथ' अनन्तर मेव 'प्रातः',
काले पौर्णमास्यां 'वैश्वदेवेन' 'यजेत', तदनन्तरम् नित्येन
पौर्णमासयागेनेत्ययं प्रयोगक्रमः । तदुक्तं कात्यायनेन— “फाल्गु-
न्युपवसये शुनासीरीयम्, प्रातर्वैश्वदेवम्”—इति १ । “एतदु
पुनरिति, प्रतिज्ञातार्थनिगमनम् ॥ १३ ॥

चातुर्मास्याद्भूतं वपनं मीमांस्यते— “अथात इत्यादिना ।
अत इति वक्ष्यमाणार्थपरामर्शः । 'अतः' अस्माद् वक्ष्यमाणा-
हेतोः 'परिवर्त्तनस्य' परितः केशशस्यादीनाम् वर्त्तनस्य ॥
वपनस्य विचारो § अधिक्रियते इत्यर्थः । एतत् परिवर्त्तनं
विधातु मन्वादत्वेनादित्य मन्त्रं च स्तौति— “सर्वतोमुखो वा

* का० अ० मू० ५. ११. १६ दृष्टव्यम्, व्याप० श्री० ८. ३१. ६ ।

† का० अ० मू० ५. ११. १०, १८ ।

‡ 'आवर्त्तनस्य'—इति छ पाठः ।

§ 'विचारो (विचारो)'—इति च-पाठः ।

॥ “हृदयशूलान्ते वपनम्”—इति का० अ० छ० ५. ११. २६ ।
'पर्वमंभ्यासु' यद् वपनं सुक्तं वैकल्पिकम्, तत् सपशुषु हृदयशूलान्ते—
हृदयशूलमभिधाधानान्ते कर्त्तव्यमित्यर्थः—इति तट्टीकायां या० दे० ।
अथानु मर्षं मानं निरूपयति चेत्तार्पणं मन्त्रम् ।

असावादित्य इत्यादिना । सर्वतः सर्वासु दिक्षु मुखं रसा-
दानसामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः । सर्वतोमुखत्वं सुषवादयति—
“एष वा इति । ‘निर्वयति’ रसं निष्कृष्य पिबति । अतः
एतत् सर्वं घर्मकाले ‘शुष्यति’ शोषणं प्राप्नोति, ‘सर्वं’ जगद्
व्याप्य स्थितस्य सूर्यस्य स्वकिरणैनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

“सर्वतोमुखोऽयं सन्निरिति । अत्रापि ‘तथैव’ योजना ।
“यतो ह्येवेति । यतः कुतचिदपि दिग्भागादित्यर्थः । ‘अभ्या-
दधति’ अभिप्रक्षिपति । “तत् एवेति । तस्मिन्नपि दिग्भागे
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एव मन्वादित्ययोः सर्वतोमुखत्वेन अत्रादत्त्वं प्रतिपाद्य
पुरुषस्य स्वाभाविकं तद्वैपरीत्यं माह— “अथाय मिति । ‘अय-
’ शब्दः त्वर्थे । ‘अयं’ तु ‘पुरुषः’ यजमानः ‘अन्यतोमुखः’ ।
अन्यशब्द एकशब्दपर्यायः । अन्यतः एकत्र स्थित मेव मुखं
यस्य, स तथोक्तः । ‘तस्य सर्वतोमुखत्वसम्पत्तिं’ माह— “स
एतदिति । ‘यद्’ यस्मात् अरितः शिरो वर्त्तयते, केशान्
व्यापयति, ‘एतत्’ एतेन अलोमकत्वसाम्यात् शिरसः प्रान्तदेशा-
त् अपि मुखं मित्रं भवन्तीति स यजमानः, सर्वतोमुखो भवति ।
इत्थं पुरुषस्य सर्वतोमुखत्वं प्रतिपाद्य प्रागुक्तं दृष्टान्तद्वयसिद्ध-
मर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति— “स एव मेवेति । ‘यथा’ ‘एतौ’
आदित्योऽग्निश्च सर्वतोमुखत्वात् अत्रादौ, ‘एव मेव’ यजमानो-
ऽपि ‘अत्रादः’ सर्वतो दिक्तः समस्तु समर्थो भवति । “तस्मादिति
उपपादितस्य परिवर्त्तनस्य निगमनम् ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेण सर्वतोमुखत्वं प्रतिपादयन् परिवर्त्तनं न
कर्त्तव्यं मिति पक्षान्तरं माह— “तद्वा हेवाचेति । ‘तत्’

तत्र , तस्मिन् परिवर्त्तनविषये 'आसुरिः' नाम महर्षिः आह स ।
 'यदपि' यदि नाम 'सर्वाण्येव लोमानि' परितो 'वपित',
 तत्रापि तत्तन्मुण्डिते देशे 'मुखस्य' सम्बन्धि किन्नामावयवजातं
 निष्पन्नं भवति ? न ह्यलोमकत्वमात्रेण मुख मिति व्यवहर्त्तुं
 शक्यते , किन्तु बहुव्रीहावयवमत्तयैव ; अतो नैतेन परि-
 वर्त्तनेन सर्वतोमुखत्वं लभ्यत इत्यर्थः । कथन्तर्हि सर्वतोमुखत्वं
 पुरुषस्य ? तत्राह— "त्रिः संवत्सरस्येति । 'संवत्सरस्य' मध्ये
 वैश्वदेवादिभेदेन 'त्रिः यजते', 'तेनैव' अयं यजमान, 'सर्वतो-
 मुखः' ; कृत्स्नस्य संवत्सरस्य यागेन प्राप्तत्वात् । "तेनैवेति ।
 अत्रादहेतुभूतं सर्वतोमुखत्वं प्रकारान्तरेणैव सिध्यति । "तस्मा-
 दिति । 'तस्मात्' परिवर्त्तनं 'न आद्रियेत' इत्यासुरेर्मतस्य
 निगमनम् ॥ १७ ॥ ४ * [६. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

* त्रिविधानि चातुर्मास्यानि भवन्ति । ऐष्टिकानि , प्राशुकानि , शौमि-
 कानि च । तत्र ऐष्टिकान्येष्टोक्तानि विशेषतः , छान्दोग्यादिविहितानि
 शौमिकानि तु का० श्रौ० सू० द्वाविंशाध्याये सप्तम्यां कण्डिकायां वर्णितानि,
 प्राशुकान्यपि तत्रैव तत उत्तरस्मिन्नध्याये वर्णितानीति द्रष्टव्यम् ।
 "सपशुषु पशुतत्त्वम् प्राधान्यात् , पूर्वदुर्वैश्वदेवे प्राशुकम्"—इत्यादीनि
 च सूत्राणीह (का० श्रौ० सू० ५. ११. १६-११.) समालोचनीयानि सन्ति ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

तद्युदाहुः । साकमेधैर्व्व देवा वृत्रमघ्नसैर्व्वैव ।
व्यजयन्त येयु मेपां व्विजितिस्ता मिति सुर्व्वैर्ह
त्वेव देवाद्यातुर्मास्यै व्वैव मघ्नत्सुर्व्वैर्व्वैव व्यजयन्त
येयु मेपां व्विजितिस्ताम् † ॥ १ ॥

ते होचुः । केन राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम
इति सु । हाम्निस्वाच मया राज्ञा मयानीकेनेति
ते ऽग्निना राज्ञाग्निनानीकेन चतुरो मासः
प्राजयंस्तान् ब्रह्मणा च त्रय्या च व्विद्यया
पर्य्यगृह्णन् ॥ २ ॥

ते होचुः । केनैव राज्ञा केनानीकेन यो-
त्स्याम इति सु ह व्वरुण उवाच मया राज्ञा
मयानीकेनेति ते व्वरुणेनैव राज्ञा व्वरुणेनानी-
केनापरांश्चतुरो मासः प्राजयंस्तान् ब्रह्मणा चैव
त्रय्या च व्विद्यया पर्य्यगृह्णन् ॥ ३ ॥

* 'सैर्व्वैव'—इति, 'वैर्व्वैव'—इति च पाठौ दृष्टौ डा० वेवरण ।

† 'व्विजितिस्ताम्'—इति ग, घ ।

ते होचुः । केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम
 इति स इन्द्र उवाच मया राज्ञा मयानीके-
 नेति त इन्द्रेणैव राज्ञेन्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो
 मासः प्रजयंस्तान् ब्रह्मणा चैव त्रय्या च विद्यया
 पर्यगृह्णात् ॥ ४ ॥

स यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निनैवैतद्राज्ञाग्नि-
 नानीकेन चतुरो मासः प्रजयति तत् चेनी
 शलली भवति लोहः चुरः सा या चेनी शलली
 सा त्रय्यै विद्यायै रूपं लोहः चुरा ब्रह्मणो
 रूपं मग्निर्हि ब्रह्म लोहित इव ह्यग्निस्तस्मात्लोहः
 चुरो भवति तेन परिवर्त्तयते तद् ब्रह्मणा चैवैन
 मेतत्त्रय्या च विद्यया परिगृह्णाति ॥ ५ ॥

अथ यद्वरुणप्रधासैर्यजते व्वरुणेनैवैतद्राज्ञा
 व्वरुणेनानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्रजयति तत्
 चेनी शलली भवति लोहः चुरस्तेन परि-
 वर्त्तयते तद् ब्रह्मणा चैवैन मेतत् त्रय्या च
 विद्यया परिगृह्णाति ॥ ६ ॥

अथ यत्साकमेधै र्यजते । इन्द्रेणैवैद्राज्ञे-
 न्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्रजयति तत्

त्रेणी शलली भवति लोहः क्षुरस्तेन परिवर्त्त-
यते तद् ब्रह्मणा चैवैन मेतुक्षय्या च विद्युया
परिगृह्णाति ॥ ७ ॥

स युद्देश्वदेवेन युजते । अग्निरेव तुर्हि
भवत्यग्नेरेव सायुज्यं सलोकतां जयत्यथ यद्
व्वरुणप्रधासैर्युजते व्वरुण एव तुर्हि भवति व्वरुण-
स्यैव सायुज्यं सलोकतां जयत्यथ यत्साकमेधै-
र्युजत ऽद्भुन्द्र एव तुर्हि भवतीन्द्रस्यैव सायुज्यं
सलोकतां जयति ॥ ८ ॥

स युस्मिन् हस्तावमुं लोक मेति । स एन
मृतुः परस्मा ऽकृतवे प्रयच्छति पर उ परस्मा
ऽकृतवे प्रयच्छति स परम मेव स्थानं परमां
गुतिं गच्छति चातुर्मास्रयाजी तदाहुर्न चातु-
र्मास्रयाजिन मुनुविन्दन्ति । परमुं ह्येव खलु * स
स्थानं परमां गुतिं गच्छतीति ॥ ९ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

वैश्वदेवादिषु सर्वेषु परिवर्त्तनं सेतिकर्त्तव्यताकं विधिरसु-
स्तेषां सर्वेषां हव्रवधहेतुत्वं विजयहेतुत्वं च समान मिति
प्रतिपादयति— “तद्यदाहुरिति । ‘तत्’ तत्र उक्तविषये साक-
मेधाना मेव हव्रवधहेतुत्वं जयहेतुत्वञ्चेति ‘यद्’ ‘आहुः’ कथ-
यन्ति, तत्र ; तथा ‘सर्वैरेव’ हि ‘चातुर्मास्यैः’ चतुर्षु-चतुर्षु
मासेषु प्रयुज्यमानैः वैश्वदेवादिभिः हव्रहवनं विजयञ्च प्राप्त-
वन्तो ‘देवाः’ इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र वैश्वदेवेन जितं मयं माध्यायिकया दर्शयति—“ते
होचुरिति । ‘ते’ देवाः खलु प्रजापतिं पितरं महिषस्य
परस्परं वाचम् ‘ऊचुः’ । “केनानीकेनेति । अनीकं सेना-
मुखम्, सेनान्येत्यर्थः । “चतुरो मास इति । “पद्म०”—
इत्यादिना ० मासशब्दस्य माम् इत्ययं मादेशः । “तान्
ब्रह्मणा चेति । ‘तान्’ विजितान् मासान् ‘ब्रह्मणा’ “अग्निं हि
ब्रह्म”—इत्यग्रे विवरित्यते †, अतो ब्रह्मणा अग्निना, ‘ब्रह्म’
वेदत्रयरूपया ‘विद्यया च’ देवाः ‘पर्यगृह्णन्’ परितो धारयन् ॥ २ ॥

एवं वैश्वदेवस्याग्निप्रमुखत्वं मुक्त्वा वरुणप्रघासेषु वरुण-
प्रमुखत्वञ्चाह—“ते होचुरिति । “अपराचतुर इति । आपा-
टादीनित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ एवं साकमेधेषु इन्द्रप्रमुखत्वम्,
‘अपरान्’ कात्तिकेदीनित्येव विशेषः ॥ ३, ४ ॥

इत्थं प्रतिष्ठित्युपन्यासेन वैश्वदेवादिषु पर्यसु प्रतिपादितं मयं
यजमानेऽपि क्रमेण योजयति— “स यद् वैश्वदेवेनेत्यादिना ।
“ब्रह्मणा च ब्रह्म च विद्यया पर्यगृह्णन्”—इति यदुक्तम्,
तस्य प्रतिष्ठति माह— “वेदानीति । त्रिषु स्थानेषु ‘एतः’

श्वेतवर्णो * यस्याः सा त्वेनी । “वर्णाटनुदात्तात्”-इति †
 एतशब्दात् छीप्, तकारस्य नकारादेशश्च । श्वाविद्यामकस्य
 मृगस्य लोम ‘शलनी’ ‡ । उक्तलक्षणा सा वक्ष्यमाणपरिवर्त्तन-
 हेतुत्वेन स्वीकार्या । तत्र शलस्याश्वयीप्रतिरूपत्व माह— “सा
 येति । ‘सा’ पूर्वोक्ता ‘या’ ‘त्वेनी शलनी’, सा त्रित्वसङ्ख्या-
 विशिष्टगुणोपेतत्वात् त्रय्या विद्यायाः स्वरूपम् । ‘लोहः’
 लोहितवर्णस्तान्ममयः ‘चुरः’, स ‘ब्रह्मणो रूपम्’ । कथं
 ब्रह्मणो लोहितवर्णत्व मिति तदाह— ‘अग्निर्हीति । स च
 ब्रह्मशब्दाच्चो ऽग्निः लोहितवर्णः ‘इव’ इि भवति ; ‘तस्मात्’
 लोहितवर्णः ‘चुरः’ ब्रह्मणः प्रतिरूप मित्यर्थः । “तेनेत्यादि ।
 ‘तेन’ चुरेण, तथा शलस्या च ‘परिवर्त्तयते’ शलस्या केशान्
 विभज्य चुरेण परितो वापयेदित्यर्थः § । “ब्रह्मणा चैवेति ।
 ‘एनं’ यजमानम् ‘एतत्’ एतेन शललीनोऽचुरकृतेन परि-
 वर्त्तनेन, अग्निरूपेण तेन ‘ब्रह्मणा’ चुरनिदानभूतेन, ‘त्रय्या
 वेदत्रयरूपया ‘विद्यया’ च सर्वतोमुखत्वसम्पादनद्वारा अनया
 ‘परिगृह्णाति’ परितः सर्वासु दिक्षु धारयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

* ‘एतं (एनं) श्वेतं वर्णो’-इति च-पाठः ।

† पा० सू० ४. १. ३६ ।

‡ ‘शल्यकृष्टगस्याङ्गवद्वा मूचिः शलनी’-इति (८. ४. १.)
 व्याप० श्रौ० सू० व्याख्यायां रुद्रदत्तः ।

§ ‘वापेत’-इति छ ज पाठो डा० वैवर दृष्टश्च ।

॥ “चै० न्या शललीचुकाष्टिनेचशलकाया वा लौहेन च चुरिणौ-
 पुम्बरेण नि केशान् वर्त्तयते वापयते ऽमयूणि”-इति व्याप० श्रौ० सू०
 ८. १. ‘निवर्त्तयते = क्षिणति’-इति रुद्रः । प्रथमस्य वैश्वदेवपर्वणः
 फलम् ते० ब्रा० १. ३. १०. १-५ दृष्टव्यम् ।

वरुणप्रधासयागस्य वरुणप्रधानकत्वात् तेन जेतव्यं फलं
मनुक्रामति— “अथ यंद् वरुणप्रधासैरिति । “तेऽनीयललीत्यादि,
उक्तार्थम् ॥ ६ ॥

साकमेधयागस्येन्द्रप्रधानकत्वात् तेन जेतव्यं फलं मनुक्रा-
मति— “अथ यत् साकमेधैरिति † ॥ ७ ॥

इत्थं वैश्वदेवादिभिः पर्वभिः द्वादशमासात्मकसंवत्सरस्वरूपा-
यासिं फलत्वेन प्रतिपाद्य ऋ, अग्न्यादिदेवतासायुज्यं मपि
तेषां फलत्वेनाचष्टे— “स यदिति । “अग्निरेव तर्हि”ति ।
‘तर्हि’ तस्मिन् वैश्वदेवे यागेऽनुष्ठिते ‘सः’ यजमानः ‘अग्निः’
अग्न्यात्मकः ‘एव भवति’ । ‘अग्निरेव सायुज्यम्’-इति, अस्मैव
विवरणम् । प्रथमं मनेः सालोक्यं जयति, पश्चात् सायुज्यं
मिति योजनाक्रमः । “वरुण एव तर्हि”-इत्यादावप्येवं
योज्यम् ॥ ८ ॥

अथ म्रियमानस्य चातुर्मास्ययाजिनो मार्गं हवन् ब्रह्म-
लोकप्राप्तिपर्यन्तं फलं भाव्य— “स यस्मिन्निति । ‘सः’ खलु
चातुर्मास्ययाजी ‘यस्मिन् ऋतौ’ ‘अमुं विप्रकृष्टं परं ‘लोकम्’
‘एति’ म्रियते, ‘सः’ ऋतुः ‘एनं’ यजमानं स्वस्मात् ‘परधौ
ऋतवे’ ‘प्रयच्छति’ । उक्तोऽयं विदुषः सिद्धिं सम्पादयति—
“तदाहुरिति । यस्मात् चातुर्मास्ययाजी पुरमां गतिं प्राप्ति-
वान्, ‘तत्’ तस्मात् अभिज्ञाः ‘आहुः’ कथयन्ति । किं

* द्वितीयस्य वरुणप्रधासपर्यन्तः फलम् तै० ब्रा० १. ४. १०. ६, ७ ।

† तृतीयस्य साकमेधपर्यन्तः फलम् तै० ब्रा० १. ४. १०. ८ ।

‡ ऋतुचंस्व शुक्लामीरीयपर्यन्तः फलं मपि तै० ब्रा० १. ४. १०. ९ ।

मिति, तदुच्यते— 'चातुर्मास्ययाजिनम्' चातुर्मास्येनेष्टवर्त्तं
यजमानम् अन्विष्यन्तो जना. ब्रह्मलोकादवाधीनेषु लोकेषु 'न
विन्दन्ति' न लभन्ते ० । "परमं ह्येवेति, तत्र कारणा-
भिधानम् ॥ ८ ॥ ५ [६ ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥

* 'विराजो वा यथा विक्रान्तिः, यच्चातुर्मास्यानि । वैश्वदेवेना-
सिंहिलोके प्रवृत्तिर्भूत, वरुणप्रघासेरन्तरिक्षे, साकमेघैरसृष्टिलोके, एष
च त्वा वै तत् स्रवं' भवति, य एवं विद्वाच्चातुर्मास्यैर्यजते—इति
ते० मा० १, ४, ८, ५ । अत्रैव दशमेऽनुवाके वैश्वदेववरुणप्रघाससाक-
मेघपिष्टयज्ञाश्चरुहविःसुगन्धोरीर्यस्य, अर्घ्यं, अर्घ्यम्, अर्घ्यम्, अर्घ्यम्, अर्घ्यम्,
तास्तत्रैव द्रष्टव्याः । चातुर्मास्ययाजिनः पुनरावृत्तिराहित्यस्य मयि कृतं
तदानीं अमात्रात् मिति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थायतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापुरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् * पञ्चसीरीं † स्विदशतकलतापेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नीस्त्रा रुक्मवाजिहिपसहितरथौ सायणि ‡ सिङ्गणायौ § ,
व्यय्याणीद्विज्ञचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णसुख्य ,
कार्पासीय कृपावान् शुद्धकृत मजडो ॥ राजत राजपूष्य ।
प्राण्योत्थ प्राण्यजन्मा ¶ लवणज मन्वण शार्कर चार्कतेजा ,
रत्नाब्जो रत्नरुप गिरि मज्जत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणाय ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्नायधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते भाधवीये वेदार्थप्रकाशे

मास्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्याय समाप्त ॥ ६ ॥

* 'पञ्चाब्धीन्'—इति ठ (१) ।

† सप्तसीरीं—इति ठ ।

‡ 'सायण' स्यात् ।

§ स्यात् सिङ्गणायौ ।

¶ 'मज्ज'—इति ठ ।

¶ 'प्राण्यद्विज्ञ'—इति ठ ।

(१) ठ इति प्रथमकाण्डोपसम्पादकोक्ता विरत दृष्टव्यम् ।

॥ इति द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ० ॥

॥ इत्येकपादिकानाम द्वितीयं काण्डं समाप्तम् † ॥

— — —

• “कलिकामह्या १०४”-इति क, “कलिकाः १०४”-इति ख,
“कलिकामह्या १०४”-इति ग-घौ। तत्र १ पा० ११ क०, २ पा०
४८ क०, ३ पा० १८ क०, ४ पा० १० क०, ५ पा० ८ क०, मङ्गल-
पाथ प्रपाठके १०४ कलिकाः सम्यक्ताः ॥

† “एवं काण्डे ब्राह्मणानि मह्या ०४। एवं काण्डे कलिका
मह्या भग्न ५४९”-इति क, ख-खण्ड मतिजीर्यं मित्यपाठम्,
“अस्मिन् काण्डे कलिकामह्या ५४८”-इति ग-घौ। तत्र प्रथमे
पापटके ११०, द्वितीये १०२, तृतीये १०२, चतुर्थे ५०५, पञ्चमे
१०४, सर्वमङ्गलपाथ काण्डे ५४८ कलिकाः श्रुता इति मिदम् ॥